

УНИВЕРЗИТЕТ У БЕОГРАДУ
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ

Александар П. Ристић

УПОТРЕБА РАНОВИЗАНТИЈСКИХ
УТВРЂЕЊА У ПЕРИОДУ РАНОГ СРЕДЊЕГ
ВЕКА НА ПРОСТОРУ ЦЕНТРАЛНОГ
БАЛКАНА

докторска дисертација

Београд, 2023

UNIVERSITY OF BELGRADE
FACULTY OF PHILOSOPHY

Aleksandar P. Ristić

THE USE OF EARLY BYZANTINE
FORTIFICATIONS IN THE EARLY MEDIEVAL
PERIOD ON THE CENTRAL BALKANS AREA

Doctoral Dissertation

Belgrade, 2023

Ментор:

др Перица Шпехар, ванредни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

Чланови комисије:

др Мирослав Вујовић, редовни професор, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Дејан Радичевић, доцент, Универзитет у Београду, Филозофски факултет

др Дејан Булић, научни сарадник, Историјски институт, Београд

Датум одбране: _____

Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана

Сажетак:

Предмет истраживања докторске дисертације представља феномен поновног запоседања, употребе и делимичне обнове старијих касноантичких и рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века, на простору централног Балкана. У том контексту посматрана је и појава новоподигнутих утврђења на овој територији. Као реперни простор одабрана је територија касноантичке дијацезе Дакије, док хронолошки оквир представља време IX–XI века. Осврт је дат и на време које претходи и следи овом временском опсегу.

Главни циљеви дисертације односили су се на утврђивање хронологије обновљених старијих насеља, њихову категоризацију према различитим критеријумима, развој и однос обновљених и нових фортификација са другим истовременим налазиштима, као и истицање одређених центара у односу на друге. У дисертацији су провераване хипотезе о обнови и употреби рановизантијских утврђења у раном средњем веку услед ратних околности, њиховој функцији као утврђених села и вршењу улоге централног места одређених области. Осим питања зашто нека насеља постају централна, друга два истраживачка питања односе се на спрегу историјских извора и поновног запоседања рановизантијских утврђења централног Балкана, као и питање редуције и повећања обновљеног простора обновљеног насеља у раном средњем веку.

Анализе видљивости са посматраних утврђења показале су да су на централном Балкану најбоље контролисане области данашњег Срема, Шумадије, Скадарског језера и већи делови Косова и Метохије и Олтеније у данашњој Румунији.

Досадашњи резултати археолошких истраживања показују да су рановизантијска утврђења у раном средњем веку експлоатисана и делимично обнављана од стране руралног становништва. У периоду IX–XI века, ова висинска насеља окружена бедемима представљала су првенствено утврђена села, управо као и у рановизантијском периоду. Новоподигнута утврђења са израженијим војним карактером подизана су у разним деловима централног Балкана, како би задовољила локалне потребе и изазове тог времена. На основу досадашњих сазнања, основна подела утврђења овог периода била би на она старија (која су експлоатисана/обновљена) и на нова утврђења. Установљено је да се на појединим утврђењима обнова и употреба врши у периоду VII–IX века. Ради се углавном о утврђењима на јужном делу централног Балкана, која су ближа већим византијским центрима на југу полуострва и која могу представљати кључ за разумевање недовољно познатог периода у развоју фортификација. Поједина раносредњовековна утврђења, попут Звечана и Призрена, у касном средњем веку постала су центри жупа. До тога је могла довести њихова повезаност са значајним и моћним раносредњовековним српским владарима.

Кључне речи: рановизантијска утврђења, раносредњовековна утврђења, IX–XI век, рани средњи век, централни Балкан, реокупација, Србија, Бугарска, Византија.

Научна област: Археологија

Ужа научна област: Раносредњовековна археологија

УДК број: 904:725.182“652/653“(497)(043.3)

The Use of Early Byzantine Fortifications in the Early Medieval Period on the Central Balkans Area

Abstract:

The subject of this PhD thesis is the reoccupation, use and partial restoration of older late antique and early Byzantine fortifications in the the early Middle Ages in the central Balkans region. The study also examines the emergence of new fortifications in this area. The territory of the Late Antiquity Diocese of Dacia was used as a reference area, and the time period under examination is the 9th-11th centuries, with a review of the time before and after this range.

The main goals of the dissertation were to determine the chronology of restored older settlements, categorize them according to different criteria, understand the development and relationship of restored and new fortifications with other contemporaneous sites, and highlight certain centers in relation to others. The hypotheses tested in the thesis include the restoration and use of early Byzantine fortifications in the early Middle Ages due to war circumstances, their function as fortified villages, and the role of central places in certain areas. In addition to the question of why some settlements become central, the other two research questions relate to the connection of historical sources and the reoccupation of early Byzantine fortifications in the central Balkans, as well as the question of the reduction and increase of the renewed area of renewed settlements in the early Middle Ages

Visibility analyses showed that the best-controlled areas in the central Balkans today are Srem, Šumadija, Lake Skadar, and larger parts of Kosovo and Metohija, as well as Oltenia in present-day Romania.

The results of archaeological research indicate that early Byzantine fortifications were exploited and partially restored by the rural population in the early Middle Ages. During this period, these high-altitude settlements surrounded by ramparts functioned as fortified villages, similar to the early Byzantine period. New fortifications with a more pronounced military character were built in various parts of the central Balkans to respond to local needs and challenges at the time. Based on current knowledge, the basic division of fortifications from this period would be older ones (which were renovated) and new fortifications. It was established that some fortifications were renovated and used during the 7th – 9th centuries, mostly in the southern part of the central Balkans, which were closer to larger Byzantine centers in the south of the peninsula and may provide insight into a poorly understood period in the development of fortifications. Several early medieval fortifications, such as Zvečan and Prizren, became the centers of parishes in the late Middle Ages, possibly due to their association with important and powerful early medieval Serbian rulers.

Key words: early Byzantine fortifications, early medieval fortifications, 9th–11th century, Early Middle ages, central Balkans, reoccupation, Serbia, Bulgaria, Byzantium.

Scientific field: Archaeology

Scientific subfield: Early medieval archaeology

UDC number: 904:725.182“652/653“(497)(043.3)

САДРЖАЈ

УВОДНА РАЗМАТРАЊА	1
ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОКВИР	5
ИСТОРИЈСКИ ОКВИР	6
ИСТОРИЈСКИ ПОДАЦИ О НАСЕЉИМА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ	15
ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА И СТАЊЕ ИСТРАЖЕНОСТИ	29
ОСВРТ НА КАСНОАНТИЧКА И РАНОВИЗАНТИЈСКА УТВРЂЕЊА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ	34
ПОЈАМ ГРАДА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ У КОНТЕКСТУ ЕВРОПЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА	41
РАНОСРЕДЊОВЕКОВНА УТВРЂЕЊА НА ПОДРУЧЈУ ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА (преглед досадашњих сазнања)	52
КАТАЛОГ НАЛАЗИШТА	58
КАТЕГОРИЗАЦИЈА НАСЕЉА	134
ТЕХНИКА ГРАДЊЕ И ОПШТЕ ОДЛИКЕ АРХИТЕКТУРЕ	141
ПОКРЕТНИ АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ	145
ГРЊЧАРИЈА	145
НАКИТ И ФУНКЦИОНАЛНИ ДЕЛОВИ ОДЕЋЕ	146
ОРУЂЕ И ПРЕДМЕТИ СВАКОДНЕВНЕ УПОТРЕБЕ	149
ОРУЖЈЕ И КОЊСКА ОПРЕМА	150
НУМИЗМАТИЧКИ МАТЕРИЈАЛ	151
СФРАГИСТИЧКИ МАТЕРИЈАЛ	153
ПРЕДМЕТИ РЕЛИГИЈСКОГ КАРАКТЕРА	153
РЕЗУЛТАТИ ГИС АНАЛИЗА	155
МОДЕЛ НАСЕЉАВАЊА УЗРОКОВАН РАТНИМ ОКОЛНОСТИМА	163
УТВРЂЕНА СЕЛА	181
УТВРЂЕЊА КАО РЕГИОНАЛНИ ЦЕНТРИ	183
ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА	190
БИБЛИОГРАФИЈА	205
ПРИЛОГ 1 – КАРТЕ И ТАБЕЛЕ	244
ПРИЛОГ 2 – ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД УТВРЂЕЊА	387

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Период раног средњег века представља још увек научну непознаницу на простору централног Балкана, услед недостатка писаних извора и недовољног степена археолошке истражености. Ипак, примат у изучавању овог периода првенствено припада археологији, односно, проучавању материјалних остатака тог времена, којих има у знатно већој мери у односу на писане изворе. За разлику од појединих покретних налаза, који се често могу веома прецизно датовати, остаци стамбених објеката су до сада углавном ишчезли и њихово постојање проналазимо само у незнатним траговима, док су нешто очуванији остали делови архитектуре који су опасивали те објекте, тј. бедеми утврђења или градова.

Развој фортификационих насеља на Балканском полуострву може се пратити од праисторије, тачније од старијег гвозденог доба, када се услед немирних времена на висинским котама појављују бројна *Градишта* са бедемима од чврстог материјала. Ратовима и ширењем римске државе настају први утврђени војни логори, али и градови, првобитно на лимесу, а затим и у унутрашњости Балкана. Услед интензивних сукоба који су отпочели великом сеобом народа, сеоска насеља постепено се померају на висинске локације и добијају своје бедеме. У време владавине византијског цара Јустинијана I (527–565), услед велике опасности од бројних народа на северним границама Византије, обнављају се многа дотадашња утврђења у Илирику и подиже се велики број нових, о чему сведоче и писани извори.¹ Поред неколико већих градских центара, ова утврђења су углавном била насељена сеоским становништвом, што се може и археолошки потврдити налазима пољопривредних алатки са простора унутар бедема. Услед притиска Словена и Авара током VI и првих деценија VII века, популација из насеља у Илирику се редукује, те долази до замирања већег дела насеља на Балканском полуострву, али не у потпуности. Престанак доминације Византије над Балканским полуострвом наступа током владавине цара Ираклија (610–641), након чега следи дужа временска непознаница о животу и ближој организацији новопридошлог становништва на централнобалканском простору. Управо је предмет наших истраживања тај мање познати и недовољно расветљени период. Он започиње повлачењем РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА почетком VII века у време владавине цара Ираклија, а окончава се у XI веку, у периоду повратка царства на старе границе на северу, након војних акција цара Василија II (976–1025). Током овог раздобља на Балканско полуострво насељавају се Срби и Бугари, који временом, уз Византију, постају најзначајнији чиниоци на централнобалканском простору. Управо у веку њиховог првог забележеног рата, који се према новијим тумачењима појединих аутора догодио у периоду 848–851. године,² развија се војна архитектура и у већој мери се обнављају поједина утврђења, давно пре тога запустела. Уопштено, о самим насељима немамо довољно писаних извора, док их поједини само спорадично помињу. Због недовољног познавања овог периода и народа који су ту боравили, веома је тешко повући границе или утврђивати етничке носиоце материјалне заоставштине тог времена. Управо је нешто проблематичнији централнобалкански простор, на коме се у писаним изворима помињу различити народи, о којима немамо друге податке осим штурих записа. И у нешто познијем периоду, у времену развитка државности код Срба и Бугара, праву границу између српске и бугарске државе веома је тешко прецизније успоставити, а посебно раздвојити становнике ових насељина по етничкој основи. Отежавајућу околност представља и чињеница да је степен археолошки истражених насеља тог времена још увек недовољан.

¹ *Προκοπίου Καισαρείου περί των του δεσποτου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV* 1838, 264–308; Милинковић 2015, 259.

² Живковић 2006, 14; 21–23.

Основни предмет истраживања представља феномен обнове и реокупације рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века. Ова појава се може пратити оквирно од IX века, односно два и по века након престанка живота унутар рановизантијских фортификација, све до времена XI века. У раду се предочава у којим историјским околностима долази до њихове реокупације, као и однос између утврђења у Подунављу са онима у унутрашњости. Прикупљени су подаци о свим до сада познатим локалитетима на простору централног Балкана из писаних извора и литературе. Посебна пажња је усмерена на она утврђења која су се због своје раније историјске, територијалне, верске и стратешко–привредне улоге издвојила као значајнија од других, па се у периоду позног средњег века јављају као значајнији центри (Звечан, Призрен).

На територији Србије откривено је преко две стотине рановизантијских утврђења, чији се број увећава из године у годину. Утврђења су најгушће распоређена на простору централне и јужне Србије, док је у Републици Северној Македонији документовано преко 400 фортификација.³ На основу пољопривредних и занатских алатки откривених у њима, установљено је да се првенствено ради о цивилним насељима у којима је живео већи број породица, а не примарно о војним гарнизонима.⁴ Поред утврђених села, у овом периоду настају и рановизантијски градови попут Царичиног града или, условно говорећи, Градине на Јелици.⁵ Ова утврђена насеља престају да функционишу крајем VI и почетком VII века, о чему сведоче трагови интензивног пожара.⁶ Унутрашњост Балканског полуострва је након ових догађаја за Царство остала изгубљена за неколико наредних векова.

Од ових догађаја па све до IX века, нису уочени знаци обнове на старијим, порушеним или напуштеним рановизантијским утврђењима. Насупрот томе, констатована су насеља која су подизана на високим терасама поред већих река или на брдима поред шума. Она су могла бити подигнута у непосредној близини неког касноантичког утврђења, али искључиво ван његових бедема.⁷

Од IX века на централнобалканском простору појављују се прва утврђена насеља. Постоји неколико разлога за њихов настанак, од којих се као основни узима бугарско ширење према западу.⁸ Уопштено посматрано, број насеља на централном Балкану у периоду од IX до XI века расте, што је свакако последица повећања броја становника. Једна од потешкоћа која се јавља приликом истраживања овог питања јесте недовољан број доступних писаних извора за подручје централног Балкана у раном средњем веку, иако су одређени закључци о раносредњовековним налазиштима већ предочени од стране појединих историчара.⁹ Стога су археолошка истраживања ових насеља од изузетне важности, јер нам пружају далеко већи број података о настанку и развоју насеља током раног средњег века на простору централног Балкана. Помоћу њих се јасно стиче увид о томе да се рановизантијска утврђења поново запоседају, обнављају, модификују, те да на њиховим остацима настају прва утврђена раносредњовековна насеља на централном Балкану, као што је на пример случај са Градином изнад Трговишта или Градином у Врсеницама.¹⁰ Осим делимичне обнове постојећих касноантичких бедема, у појединим случајевима подижу се и палисадни бедеми, чије су доње зоне биле начињене од камена слаганог у техници сухозида или везиваног малтером.¹¹ Преко старијих касноантичких грађевина подигнути су раносредњовековни

³ Милинковић 2010, 222; Милинковић 2012, 300, 304.

⁴ Милинковић 2012, 305–306.

⁵ Милинковић 2015, 46.

⁶ Милинковић 2012, 310.

⁷ Шпехар 2017, 54–55.

⁸ Живковић 2000, 120; Шпехар 2017, 70.

⁹ Калић 1992, 21–33; Ђирковић 1998, 9–32; Живковић 2000, 120–126; Петровић 2016, 151–165; Коматина 2021, 271–275.

¹⁰ Поповић 1999, 139–142; Поповић, Викић 2009, 129.

¹¹ Поповић 1999, 139, 141; Булић 2004, 157; Поповић, Викић 2009, 99.

објекти, за чију изградњу је често коришћен и старији грађевински материјал.¹² Поред полуукопаних кућа, местимично се јављају и велике надземне грађевине са две просторије, попут објекта на Градини у Врсеницама.¹³ И ова насеља је карактерисала рурална компонента, што се може закључити на основу покретног археолошког материјала у виду пољопривредних алатки, попут плугова, крамова, будака итд.¹⁴ На тај начин откривени примерци алатки и оружја сведоче о цивилном и војном карактеру насеља, док нумизматички и сфрагистички налази указују на степен утицаја који је на простор централног Балкана имала Византија у периоду од IX до XI века.¹⁵

Закључно са 2013. годином, на територији данашњег централног Балкана регистровано је близу 350 рановизантијских утврђења,¹⁶ од којих је у периоду раног средњег века поновно искоришћено приближно 107, односно, 30,84% од поменутог броја. У Црној Гори проценат обновљених рановизантијских утврђења износи 64,7%. На територији Србије је највећи проценат обновљених утврђења у односу на она у околним државама (32,43%). Тако, поређења ради, у Хрватској број поновно искоришћених утврђења износи 17,89%, док у Босни и Херцеговини он достиже 12,81%.¹⁷ На основу досадашњих истраживања, највећи број поновно запоседнутих налазишта на територији данашње Србије, око 50 локалитета, делимично је истражен, док је око 40 утврђења констатовано путем рекогносцирања. Најмањи број за сада познатих фортификација коришћених током раносредњовековног периода, потпуно је или у највећој мери истражен и у ову скупину спада свега 15 фортификованих насеља. Количина расположиве грађе омогућава да се по први пут на једном месту обухвате сви расположиви подаци, као и да се сагледа начин на који су она настајала и развијала се.

Нека од ових насеља наставила су да егзистирају и до касносредњовековног периода, при чему су поједина постала територијални центри добро познати из писаних извора, попут Призрена¹⁸ или Звечана.¹⁹ Она су, као таква, била укључена у територијално–административну организацију жупа, чија су се управна седишта налазила у неким од њих.

Дисертација *Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана* има неколико циљева истраживања. Један од њих је утврђивање хронологије утврђених насеља, односно времена њиховог настанка, као и утврђивање трајања активног живота у њима. Исто тако, циљ дисертације је и категоризација утврђења према различитим параметрима: димензијама, техници израде бедема, надморској висини, положају у односу на главне и споредне копнене и речне комуникације, присуству сакралних објеката, постојању налаза војне опреме и др. Такође, важан истраживачки циљ дисертације представља проучавање разлога настанка раносредњовековних насеља унутар рановизантијских утврђења, ток њиховог развоја, као и однос са другим истовременим налазиштима (верски објекти, некрополе и др). Циљ је и да се да одговор на питање зашто су поједина утврђења имала већу важност од других, као и на то зашто су баш она наставила да егзистирају и у наредним периодима.

Прва хипотеза од које се полази у докторској дисертацији *Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана* је да су раносредњовековна утврђена насеља настала првенствено услед ратних околности,

¹² Милошевић 1997, 121.

¹³ Роровић, Викић 2009, 101–105; Шпехар 2017, 230.

¹⁴ Шпехар 2017, 203–204 са наведеном литературом.

¹⁵ Радић, Иванишевић 2006, 154–196; Radić 2010, 201–203; Радишић 2015, 23–24; Шпехар 2017 са наведеном литературом.

¹⁶ Поповић 1988, 215, сл. 7; Бояджијев 2000а, 114; Булић 2013, 174–176, 224, 231.

¹⁷ Булић 2013, 225.

¹⁸ Мишић 2014, 87.

¹⁹ Шуица 2003, 144.

при чему су утврђења у унутрашњости настала раније од утврђења на Дунаву. Претпоставка је да су раносредњовековна утврђена насеља у унутрашњости централног Балкана настала услед опасности од Бугара у IX веку, док су она на некадашњем дунавском лимесу могла настати због опасности од Мађара у X веку. Наредна претпоставка представља становиште по коме су нека од тих насеља имала функцију утврђених села. Иако постојање бедема упућује на примарну војну функцију раносредњовековних утврђених насеља, структура покретних налаза откривених на појединим локалитетима, то јест, слаба заступљеност налаза наоружања и присуство алата, указује на нешто другачију слику. На крају се проверава хипотеза по којој су нека утврђена насеља имала функцију централног места, око кога су настајале истовремене некрополе, верски објекти и слично. На то би могли указивати њихов положај и величина.

Примарно истраживачко питање дисертације односи се на утврђивање спреге историјских околности и готово константних сукоба између различитих страна (Византија, Бугарска, Мађарска, Србија) са поновним запоседањем старијих рановизантијских утврђења. Наредно важно питање разматра појаву редукције или увећања брањеног ареала приликом запоседања рановизантијских утврђења. Који параметри утичу на то да неко утврђење добије функцију централног места, представља последње основно истраживачко питање дисертације.

На крају, главни фокус дисертације стављен је на остатке војне и цивилне архитектуре обновљених и новоподигнутих утврђења (бедеми, куле, стамбени објекти и објекти друге намене). Покретан археолошки материјал који преовладава у посматраном периоду на овој територији, приложен је у посебном одељку у нешто краћим цртама, где је разврстан по категоријама. Покретни налази у раду су консултовани првенствено у случајевима где није било довољно елемената за прецизније датовање појединих локалитета. Код појединих рановизантијских фортификација, случајни налази представљају једино сведочанство о њиховом коришћењу у раном средњем веку.

ТЕРИТОРИЈАЛНИ ОКВИР

Територија која представља предмет овог рада подразумева простор данашњег централног Балкана. Балканско полуострво, како га је дефинисао Јован Цвијић, представља област која је на северу омеђена рекама Крупом, Савом и Дунавом, док су остале границе повучене обалама Црног, Мраморног, Егејског, Јонског и Јадранског мора.²⁰ Његова површина износи преко 500 000 км² и карактерише га географска неуједначеност, па се самим тим може рашчинити на већи, северни део („континентални блок“) и мањи, јужни. Географске особине северног дела одређује првенствено рељеф, на основу кога се могу засебно посматрати западни, средишњи и источни део полуострва. Централнобалкански део везан је за прометну моравско–вардарску долину, што чини ову област отвореном према северу у којој доминирају континенталне карактеристике, за разлику од појединих других делова полуострва.²¹ Посматрајући из угла административно–територијалних подела из прошлости, област централног Балкана најприближније одговара простору који је заузимала некадашња касноантичка дијецеза Дакија.²² Ова административно–управна јединица настаје дељењем дијецезе Мезије на Дакију и Македонију, у времену владавине царева Диоклецијана и Константина.²³ Црквено седиште ове дијецезе било је смештено у граду Сердика. Након Теодосијеве поделе Римског царства на источни и западни део, долази до новог административног преуређења, када је створена нова префектура Илирик спајањем дијецеза Дакије и Македоније. У састав тадашње дијецезе Дакије улазиле су провинције Горња Мезија, Приобална Дакија, Средоземна Дакија, Дарданија и Превалис (Карта 1).²⁴ Године 510. један део југоисточног Срема са седиштем у Басијани, прикључен је као провинција Панонија дијецези Дакији.²⁵ У процесу црквене реорганизације за време цара Јустинијана, дијецези Дакији је XI Новелом придодата територија Друге Македоније.²⁶ Већ у VI веку, дијецезе Дакија и Македонија више не постоје у оквиру префектуре Илирик.²⁷ Прва Јустинијана, као и целокупна црквена организација на тлу дијецезе Дакије, нестаје услед напуштања лимеса и насељавања новог становништва почетком VII века.²⁸

Дијецеза Дакија, заузимала је простор данашње централне Србије, западне Бугарске, северних делова републике Северне Македоније, северних области Албаније и највећи део територије Црне Горе. На северу, граница је започињала ушћем реке Дрине у Саву и протезала се реком Дунав, све до области иза Сучидаве на данашњој румунско–бугарској граници. Одатле, источна граница ишла је према југу узводно реком Вит, где је одвајала преко Старе планине и Трајанових врата југоисточно од Софије и завршавала се јужно на планини Рили, у области данашњег Благоевграда. Јужна граница је полазила одатле према западу испод Ћустендила, поред Радање, античког града Баргале, Козјака, Пакошева и Зеленикова, а на територију Превалиса је улазила преко области Дибер и завршавала се готово праволинијски све до испод Љеша у данашњој Албанији. Одатле, па све до Котора, границу је представљало Јадранско море, а од Котора, западна граница се пружала преко Никшића правом линијом до језера Перућац, а затим Дрином све до реке Саве (Карта 2).²⁹

²⁰ Цвијић 2012, 24.

²¹ Цвијић 1906, 47; Рогић 1983, 444.

²² Ivanišević, Bugarski 2019, 7; Špehar 2019, 113.

²³ Băjenaru 2010, 14; Равић 2013, 6; Коматина 2016, 31; Dintchev 2021, 233.

²⁴ Острогорски 1998, 73–74; Равић 2013, 7; Коматина 2016, 32, нап. 6, са наведеном литературом.

²⁵ Bubalo, Mitrović, Radić 2010, 16. Иако почетком VI века део територије Срема улази у састав дијецезе Дакије, та област не улази у територијални оквир овог рада.

²⁶ *Iustinianani Novellae XI: De Privilegiis Archiepiscopi Primae Iustinianae* 1895, 94.

²⁷ Максимовић 1980, 31–32; Равић 2013, 11; Коматина 2016, 36, нап. 19, са наведеном литературом.

²⁸ Равић 2013, 368.

²⁹ Velkov 1977, 85–86, 93; Mikulčić 2002, 22–24; Băjenaru 2010, 15–18, 231/Pl. 1; Dintchev 2021, 234/fig. 1. Северна и источна граница ове територије у великој мери се поклапа са границама територије која је у периоду

ИСТОРИЈСКИ ОКВИР

Крај политичке управе Ромејског царства у Илирику и Дунавском лимесу наступа у првим деценијама VII века. Напуштање утврђења на Дунаву означило је крај организоване одбране византијске државе. Новцем из државне касе цара Фоке (602–610) задржани су Авари, док је словенска популација несметано наставила интензивнију колонизацију Балканског полуострва, при чему су словенски продори били су усмерени све до Солуна и других делова јужног Балкана.³⁰ Ти трагови раног насељавања и археолошки су констатовани на појединим локацијама (Мушићи, Жабљак, Батковић, доње Подунавље и др.).³¹ Групе Словена шире се и на јадранску обалу у првој половини VII века, када пада Салона која је била центар провинције Далмације. О овим продорима и колонизацији може сведочи и чињеница да Словени опседају највеће византијске градове, Цариград и Солун. Велика опсада Цариграда 626. године је одбијена, што највероватније доводи до прекида савеза између Словена и Авара. То аварско слабљење отворило је пут сеоби Срба и Хрвата.³²

Срби долазе на Балканско полуострво у времену културолошке и цивилизацијске смене, када, условно говорећи, престаје време антике и започиње период раног средњег века, који је обележен привременим одласком Византије са простора Илирика.³³ Њена власт одржала се у Цариграду и Солуну, приморским градовима на Јадрану, као и у градовима на Црном, Егејском и Јонском мору, где је настављен живот ромејског становништва и ромејске културе. У тим градовима пред новом популацијом склонило се и становништво из унутрашњости полуострва, док је знатан део остао да живи под измењеним условима на висинским подручјима, окружен словенским становницима. У познијим вековима то преостало ромејско становништво из унутрашњости почиње да се појављује под именом Власи, односно, Арбанаси и Аромунџи. Ту популацију, потомке некадашњег романизованог становништва, Византија је након обнове власти у XI веку третирао, такође, као страни варварски живаљ.³⁴

Не постоје значајнији подаци о територијалној и друштвеној организацији Словена у првом и другом веку након досељавања, али су по схватању Ромеја, они живели у многобројним појединачним територијама које су називали „склавинијама“. Нешто више извора постоји за оне склавиније које су биле ближе византијским центрима на југу, док за оне у средишњем и северном делу Балкана нема готово никаквих података.³⁵ Склавиније су биле административно–управне јединице које су представљале заједницу једног или више племена, под непосредном влашћу кнезова (архонта).³⁶ Оно што је познато су називи тих племена, јер су у јадранском залеђу издвојени Неретљани по реци Неретви, Дукљани по граду Диоклеји, Конављани по остацима римског водовода – *canale*, док је у дубљој унутрашњости сачуван помен племена Тимочана, који своје име дугују реци Тимоку. Постоје

XI–XII века називана *Бугарском*. Њене границе на северу чиниле су реке Сава и Дунав, од Сирмијума до Видина. Источна граница ишла је од Видина према југу, источно од Софије, до Риле и Родопа. Јужна граница одатле је ишла преко Солунског поља, све до северних обронака Пинда, а према драчкој области, међа се налазила између Шкумбе и Девола, док се са запада граничила са драчком облашћу и српским земљама. В. Коматина 2012, 50.

³⁰ Ковачевић 1981, 123.

³¹ О најстаријим словенским насељима на простору Балкана, в. Вџарова 1965; Ћremošnik 1970, 45–111; Ћremošnik 1977, 227–302; Ковачевић 1972, 68; Ковачевић 1981, 112–113.

³² Ковачевић 1981, 124. Острогорски 1998, 117–118.

³³ Ћирковић 1981а, 141.

³⁴ Ћирковић 1981а, 142; Живковић 2000, 174.

³⁵ Ћирковић 1981а, 143; Острогорски 1998, 111. Потврда о постојању подунавских Склавинија налази се у тексту Теофилакта Симокате, као и у спису *Miracula s. Demetri I*. Оба извора потичу из VII века. В. *Teophylacti Simocatae historiae* 1887, 293; *Miraculorum s. Demetri I* 1891, 1285.

³⁶ Ферјанчић 2009, 32; Детаљније о Склавинијама в. Живковић 2000, 82–96; Благојевић 2011, 27–30.

и она племена која су своја имена донела из првобитне постојбине. Ту се пре свега мисли на Северце (Северјане), који су боравили на простору између Старе планине и Дунава и Ободрите (Бодриће), који су били настањени негде на Дунаву. Поред Срба и Хрвата, са њима су засигурно дошле и друге организоване словенске групе, око којих су се формирале веће етничке скупине Срба и Хрвата.³⁷ Детаљи из Порфирогенитовог описа насељавања Срба већ су у великој мери познати, тако да је за ову прилику пригодно напоменути само да су Срби запосели територију претходно опустошене провинције Далмације. Како каже цар–писац, Србија се са севера граничила са Хрватском, а са југа Бугарском.³⁸ Доласком Бугара око 680. године долази до наметања власти словенским племенима. Под вођством хана Аспаруха, Бугари долазе на тло доњег Подунавља, да би се након неуспеле офанзиве цара Константина IV против њих проширили и на област између Дунава и Старе планине. Тамо су затекли осам племена јужних Словена од којих су познати једино Северци, са којима образују нову државу. Међутим, због малобројности, Бугари се постепено утапају у словенску масу, па је у тој држави надвладао словенски фактор.³⁹ Теофан је записао да се цар Јустинијан II припремао за рат против Бугара и склавинија 687–688. године, намеравајући да их покори.⁴⁰

Исти цар је од Бугара и Словена затражио помоћ приликом повратка на власт 704–705. године,⁴¹ док је император Константин V ратовао против склавинија у Македонији 758. године, након чега их је потчинио.⁴² Крајем овог столећа долази до постепеног нестајања Авара са политичке сцене, након војних акција које је против њих предузео франачки владар Карло Велики.⁴³ Те акције су изазвале осамостаљивање Панонских Бугара.⁴⁴

Од краја VIII века започињу интензивнији сукоби бугарске државе са Византијом, које су сада формиране као јаке и снажне државе, док некадашње многобројне склавиније нестају. Проширење Бугара заустављено је према југу, али су правци њиховог ширења отпочели према северозападу где су допирали све до Срема, Тисе и Драве. На том простору Бугарска се сукобљава са Франачком 827. године, када потчињава на свом путу и словенска племена поред река Мораве и Дунава, као и Тимочане, франачке савезнике.⁴⁵ Пре тих догађаја, Бугари заузимају градове Браничево и Београд.⁴⁶

То византијско–бугарско супарништво у извесној мери условљавало је и развој најстарије српске државе, с обзиром на угроженост српских територија од ове две силе. О најстаријим владарима и историји Србије у VII и VIII веку не знамо много. На основу списка Константина VII Порфирогенита (913–959), сазнајемо да су од времена непознатог српског архонта позната имена владара Вишеслава, Радослава и Просигоја, чији је следећи наследник био Властимир о коме нешто више знамо. Ова прва три српска владара позната по имену, припадају времену друге половине VIII века и првим деценијама IX века. У периоду владавине некога од њих пада и устанак Људевита Посавског 822. године, када долази и до првог помена Срба у писаним изворима, где се наводи да „Срби држе велики део Далмације“

³⁷ Ђирковић 1981а, 144. Као добар пример прикључења мањих племенских скупина већим, може се навести случај породице захумског кнеза Михаила. Захумљани су, према цару Константину VII Порфирогениту, припадали српском етничком корпусу, док је за саму владарску породицу остало сачувано предање, према коме су потицали “од некрштених житеља с реке Висле, званих Λιτζίκη (Личићи?)“. В. Коматина 2020, 12, 17; Коматина 2021, 281.

³⁸ *Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imperio* 1967, 147, 153. (у наставку CPDAI)

³⁹ Божилов 2008, 71–73; Ферјанчић 2009, 35.

⁴⁰ *Teophanis Chronographia* 1883, 364; Острогорски 1998, 144.

⁴¹ *Teophanis Chronographia* 1883, 374; Острогорски 1998 1998, 154.

⁴² *Teophanis Chronographia* 1883, 430; Рајковић 1955, 230.

⁴³ Ковачевић 1977, 94–100; Pohl 2018, 396.

⁴⁴ Ферјанчић 2009, 41; Коматина 2010, 74.

⁴⁵ Ђирковић 1981а, 147.

⁴⁶ Ферјанчић 2009, 44. За више детаља погледати: Коматина 2010, 55–82.

(...ad Sorabos, quae natio magnam Dalmatiae partem optinere dicitur).⁴⁷ Напустивши Сисак након сукоба са Францима, Људевит се склања код Срба, када на превару убија локалног жупана који му је указао гостопримство, док по повратку у Хрватску и сам бива убијен.⁴⁸ У времену кнеза Властимира одиграва се и први забележени трогодишњи рат Србије са Бугарском, када је кан Пресијам безуспешно напао српску државу. Овај догађај би се могао сместити у хронолошко раздобље између 848. и 851. године. Након Властимира, власт наслеђују његова три сина – Мутимир, Стројимир и Гојник. Ту се Мутимир истакао као главни владар, док су му браћа била подређена. Рат је настављен и између синова Властимира и Пресијама, па тако бугарски кан Борис напада државу кнеза Мутимира, али као и његов отац остаје без успеха. Бугарска војска је потучена, а Борисов син Владимир и дванаест бугарских бољара пали су у српско ропство. Услед тих околности, кан Борис склапа примирје са Мутимиром, а Мутимирови синови, Бран и Стефан, испраћају бугарске заробљенике „до границе до Расе“, где Срби предају дарове у виду два роба, два сокола, два пса и 80 крзнених хаљетака, што су Бугари сматрали српским данком.⁴⁹ У то време долази и до сукоба међу српским владарима у којем Мутимир излази као победник, а своја два брата заробљава и предаје бугарском владару. Том приликом задржао је Петра, сина његовог брата Гојника, који се ослобађа и бежи у Хрватску. Његов други брат Стројимир имао је сина Клонимира, који је у Бугарској добио сина Часлава.⁵⁰

Током владавине кнеза Мутимира, долази до другог и коначног покрштавања Срба. По сведочењу Константина VII Порфирогенита, Срби и Хрвати послали су своје изасланике цару Василију I, који им је послао свештенике и „поново привео ранијој вери“.⁵¹ То је најбоље посведочено првим хришћанским именима у владарској породици. Најмлађи Мутимиров син добио је име Стефан, док је Гојников син понео име Петар. Обојица су највероватније рођени између 870. и 874. године.⁵² У времену Василијевог претходника, цара Михајла III, долази и до покрштавања Бугара. Бугарски кан Борис посланство је првобитно упутио Франачкој, тражећи мисионаре који би извршили покрштавање. Византија то није могла да дозволи, па је цар Михајло III послао флоту и јаке војне снаге на бугарску границу, приморавајући Бориса да одустане од тог подухвата. Кан Борис примио је хришћанство из Византије 864. године, добивши име Михајло по свом куму, византијском цару. Тада грчко свештенство започиње и покрштавање целокупне државе, као и организацију цркве. Овај процес довео је до отпора бугарских великаша који бугарски владар сузбија, погубивши педесет два бугарска бољара. Поврх свега, ипак долази до разочарења код Бориса-Михајла, који је желео независну црквену организацију са бугарским патријархом, а не потчињен положај цркве у односу на цариградску патријаршију. То је довело до тога да се Борис-Михајло окрене Риму, што је римски папа задовољно дочекао, јер је хтео Бугарску да одвоји од Цариграда. Папа тада шаље своје мисионаре у Бугарску, који отпочињу посао прекрштавања. Међутим, ове римске мисије нису испуниле очекивања бугарског владара, па се он на крају ипак окреће Цариграду са којим постиже договор, по коме је бугарска црква признала врховна права цариградског патријарха, а патријарх Игњатије рукоположио је бугарског архиепископа и већи број епископа. Тим чином бугарска црква добила је извесну

⁴⁷ *Annales Regni Francorum* 1895, 158; Први помен Срба, у ствари, налази се у Актима Трулског сабора у Цариграду из 691/692. године, у којима је поменут епископ *τῶν Γορδοσερβων*, града у Витинији у Малој Азији. Међутим, како се овде не ради о балканским Србима, већ највероватније о онима који се из области Сервије нису вратили назад, већ су ту остали и касније били пресељени у Малу Азију, Ајнхардови анали ипак остају извор у којима су први пут поменути Срби са подручја античке провинције Далмације. Уп. Коматина 2014, 33–42.

⁴⁸ Пирковић 1981а, 147.

⁴⁹ *CPDAI* 1967, 155; Живковић 2006, 14; 21–23.

⁵⁰ *CPDAI* 1967, 155, 157; Пирковић 1981а, 149. Живковић 2006, 25–26.

⁵¹ *Theophanes Continuatus* 1838, 291; *Живот Василија I* 2007, 80.

⁵² Пирковић 1981а, 151; Живковић 2011, 65, 147–149; Т. Живковић сматра да је Петар Гојниковић рођен у периоду 843–850. године. В. Живковић 2006, 32. За више новијих података о владарима Србије из времена IX–X века, в. Коматина 2021, 210–300.

аутономију, по којој је бугарски архиепископ био у вишем рангу од византијских архиепископа и епископа.⁵³ Ширење хришћанства довело је и до успостављања црквене организације, тако да су за време владавине Бориса-Михаила бугарској цркви, поред постојеће Охридске епископије, највероватније припадале још и Дарданска епископија (Скопље, Ниш или Софија), као и Морава–Браничево.⁵⁴

Крајем IX века у бугарски Београд долазе Методијеви ученици протерани из Моравске и у држави кана Бориса организују мисионарски рад.⁵⁵ Методијев ученик Климент одлази у Охрид, где оснива центар и одакле отпочиње са мисионарством у данашњој централној Македонији и деловима Албаније. Тада настају нека од првих дела јужнословенске књижевности.⁵⁶

Након Мутимирове смрти око 891/892. године, наслеђују га три сина – Прибислав, Бран и Стефан. По свему судећи завладао је Прибислав као најстарији син, али га убрзо по започињању владавине свргава брат од стрица, Петар Гојниковић. Тада Прибислав са браћом тражи уточиште у Хрватској, као и нешто раније Петар Гојниковић. Након три године од почетка Петрове владавине 895/896. године, власт покушава да му преотме други Мутимиров син Бран, чија се акција завршила неуспешно. Петар га је заробио и ослепео, избацивши га тим чином из борбе за владарски престо. Након две године, око 897/898. године, Петра напада Клонимир, брат од другог стрица Стројимира. Клонимир је повео акцију из Бугарске и успео је да заузме град Достинику, одакле је покушао да завлада целом државом. И Клонимир није имао среће у свргавању Петра Гојниковића, јер га је Петар убио, обезбедивши тиме дуготрајну дводеценијску владавину. Петар је током своје владавине признавао врховну власт Византије, а са бугарским владаром Симеоном, другим Борисовим сином, склопио је и кумство.⁵⁷

Доласком на власт, бугарски владар Симеон напада Византију која против Бугара ангажује Мађаре, народ са обала Црног мора. Симеон је поступио на сличан начин, па је против Мађара позвао њихове старе непријатеље, Печенеге. На тај начин имао је отворен пут да се усмери само на Ромејско царство, које је успео да порази 897. године и примора на плаћање данка. Ти догађаји условили су и сеобу Мађара преко Карпата у Панонску равницу. Мир је потрајао до 913. године, када се обнавља непријатељство између Бугарске и Византије.⁵⁸ Сусрет српског кнеза Петра са византијским стратегом Драча на тлу државе Неретљана, захумски кнез Михаило Вишевић тумачи новокрунисаном цару Симеону као подмићивање српског кнеза за удруживање са Мађарима за рат против Бугарске. Након тога, Симеон шаље на Србију бугарску војску заједно са претендентом Павлом Брановићем. Петар Гојниковић ухваћен је на превару и одведен у Бугарску, где је и умро. Павле Брановић, који је владао од 917. до 920. године и признавао бугарску власт, био је нападнут од византијског претендента Захарије Прибисављевића, којег је успео да зароби и преда Бугарима. Временом је и сам Павле Брановић прешао на страну Византије и окренуо леђа Бугарској. Сада је Симеон употребио донекадашњег византијског кандидата Захарију, као бугарског штићеника у борби против српског владара. Захарија је успео да свргне свог брата од стрица и да га прогна. Међутим и он окреће леђа Бугарској и признаје византијску врховну власт. Опет је овај поступак изазвао бугарску реакцију, када је послата бугарска војска коју је Захарија успео да потуче, али се следећи бугарски поход завршио неповољно по њега, па је морао потражити склониште у Хрватској. Симеон у Србију 924. године шаље Часлава

⁵³ Острогорски 1998, 227–228, 231; Коматина 2016, 49, 75–76. В. Божилов, Гюзелев 1999, 169–195; Божилов 2008, 78–82.

⁵⁴ Поповић 1978, 34.

⁵⁵ *Vita S. Clementis Episcopi Bulgarorum* 1847, 22; Калић-Мијушковић 1967, 32; Ферјанчић 2009, 50.

⁵⁶ Ферјанчић 2009, 51.

⁵⁷ *CPDAI* 1967, 153. Ћирковић 1981b, 156–157; Живковић 2006, 32–36; Коматина 2021, 244–249.

⁵⁸ Ћирковић 1981b, 157; Острогорски 1998, 249, 253.

Клонимировића са војском. Он је послужио овом приликом као мамац, како би се заробили српски жупани који су након тога одведени у Бугарску, као и бројно српско становништво. Један део народа је потражио склониште у Хрватској, док је други нашао уточиште у Византији. Та померања оставила су траг и код византијског цара–писца, који је рекао да је Србија сасвим опустела и да је по повратку из Бугарске у Србију Часлав затекао „само педесет људи, самаца без жена и деце, који су живели од лова“ (...*ούχ εἶδεν δέ εἰς τὴν χώραν, εἰ μὴ πεντήκοντα μόνους ἀνδρας μῆτε γυναῖκας ἔχοντας, μῆτε παῖδια, ἀλλά*).⁵⁹ Србија је коначно потпала под Бугарску управу 924. године, а тим чином Симеонова Бугарска је изашла на границу са Хрватском, од које је поражена и заустављена у својој експанзији.⁶⁰ Већ 927/8. године Часлав Клонимировић користи смрт цара Симеона зарад обнове Србије, када бежи из Бугарске у Србију. Он је „средио земљу“ и завладао њоме уз признавање врховне византијске власти 933. године, како сматра Т. Живковић. Његов савременик, цар Константин VII Порфирогенит, вратио је оне Србе који су се раселили у нову Часлављеву државу.⁶¹ Није сасвим изван крај владавине кнеза Часлава. Његов крај забележен је једино у Летопису попа Дукљанина, где се наводи да је у контексту ратовања против Мађара заробљен и бачен у реку Саву.⁶² Његовом смрћу окончава се династија познатих чланова лозе Властимировића.⁶³ Поред осталих сигурнијих граница, источна и југоисточна граница Србије Часлава Клонимировића није довољно позната. Једини податак из средине IX века односи се на границу која се тада налазила код Раса, али није познато до каквих је промена дошло све до времена кнеза Часлава. Није сасвим сигурно да ли је Србија обухватала целокупну долину Западне Мораве или само један њен део. На северу је тадашња Србија највероватније ишла до реке Саве (Карта 3–4).⁶⁴

У времену владавине византијског цара Јована Цимискија долази до покорвања Бугарске, када Византија излази све до Дунава на северу. Тада се Србија први пут почиње граничити дугом линијом са Ромејским царством. Након смрти Јована Цимискија 976. године избијају борбе око престола, а у Македонији устанак „комитопула“ у околини Преспе и Охрида. Као вођа устаника уздигао се Самуило, који се прогласио за цара желећи да обнови Симеоново и Петрово царство. Покоривајући византијске снаге, Самуило је успео да прошири своју власт на Македонију, Тесалију, Епир, старе бугарске земље између Дунава и Старе планине и на територије између Београда и Сирмијума. Србија се тиме нашла на удару новог моћног суседа (Карта 5).⁶⁵ Цар Самуило је повео поход и против Дукље око 998. године, у којој је тада владао Јован Владимир. Он је том приликом заробљен, а Дукља потчињена. Самуило је Јована Владимира оженио својом ћерком и поново га поставио за владара.⁶⁶ У време владавине цара Самуила крајем X века, у склопу црквене организације која покрива централни Балкан, јављају се епископије у Скопљу, Липљану, Призрену, Расу, Београду, Браничеву, Видину, Софији, Нишу и Вежбужду.⁶⁷ Након успешних војних акција Византије између 1001. и 1004. године, отпочело је опадање Самуилове моћи. Он је у том периоду изгубио Скопље, а Драч већ 1005. године. Његова територија била је пресечена и раздвојена на мање делове. У том периоду немамо података шта се догађало са Рашком и Дукљом. Коначан ударац Самуилу наступио је 1014. године, његовим поразом на Беласици, након чега је убрзо и преминуо.⁶⁸ Две године касније живот је окончао Јован Владимир,⁶⁹

⁵⁹ *CPDAI* 1967, 157–159; Живковић 2006, 39, 43–48, 50–51.

⁶⁰ Ћирковић 1981b, 159.

⁶¹ *CPDAI* 1967, 161; *Спис о народима* 2007, 57, нап. 193; Живковић 2006, 54–55.

⁶² *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 118; Живковић 2006, 54.

⁶³ Ћирковић 1981b, 167.

⁶⁴ Ћирковић 1981b, 162; Живковић 2001, 15, 17.

⁶⁵ Ћирковић 1981b, 168; Острогорски 1998, 281–287; Божилов 2008, 92–95.

⁶⁶ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 127; Ћирковић 1981, 169; Пириватрић 1997, 105.

⁶⁷ Снџгаровъ 1924, 25.

⁶⁸ Максимовић 1981, 170; Острогорски 1998, 294–295.

⁶⁹ Пириватрић 1997, 126.

дукљански владар, а коначно је Самуилово царство срушено 1018. године, када је у Драчу пао последњи бугарски цар Јован Владислав.⁷⁰ Цар–победник Василије II победоносно је ушао у Охрид, а Византија је после много векова била поново господар Балканског полуострва, све до Дунава.⁷¹ Територија некадашњег Самуиловог царства била је издељена на нове административно–управне јединице, када су образоване и две нове теме – Паристрион (Парадунавон) и Бугарска. У састав прве теме ушле су области између доњег Дунава и Старе планине, док су у тему Бугарску укључене централне области Самуиловог царства са седиштем у Скопљу, укључујући данашњу Вардарску и Егејску Македонију, делови западне Бугарске и највећи део данашње Србије.⁷² Поред нове административне организације засноване на темама, на делу територија освојених од Бугара успоставља се јединствена црквена организација – Охридска архиепископија. На основу прве повеље Василија II издате након слома бугарске државе 1018. године, поново се закључује да су на простору централног Балкана егзистирале епископије у Велбужду, Софији (Сердика), Нишу, Браничеву, Београду, Скопљу, Призрену и Липљану, док се на основу друге повеље из 1020. године сазнаје да су епископије постојале у Видину и у Расу.⁷³

Прву половину XI века одликују и упади Печенега преко Дунава на простор Балканског полуострва, о чему говоре поједини византијски хроничари. Ј. Скилица извештава о борбама византијских заповедника са њима, као и о пустошењима простора Мезије, Тракије и области на југу све до Македоније и Солуна. Посредством бугарског архонта, огроман број Печенега средином истог столећа насељен је у равницама Сердике, Ниша и Овчијег Поља.⁷⁴

Након повратка византијске власти, од значајнијих догађаја на централнобалканском простору истиче се успон Дукљанске државе од времена Стефана Војислава, па све до владавине Константина Бодина. Тај период карактеришу устанци и отпор према новоуспостављеној византијској власти. Стефана Војислава византијски извори називају Србином, Травуњанином и Дукљанином. Он је родоначелник дукљанске династије, али није сасвим сигурно да је и сам био пореклом из Дукље. Први пут се одметнуо од византијске власти 1034. године, али је његов покрет угушен већ две године касније. Тада се нашао као заточеник у Цариграду, одакле бежи и диже нову побуну 1037. или 1038. године. Након тога заузима „земљу Срба“ и напада оне Србе који су се још покоравали Византији.⁷⁵ Због тога Византија 1040. године отпочиње рат против Стефана Војислава који се завршава катастрофом, пошто је византијски заповедник залутао, изгубио сву војску и сам се једва спасио. Ромејски василевс није могао послати нове јединице против бунтовног кнеза, јер у лето исте године започиње велики устанак у Београду и у области Мораве против византијске власти, под вођством Петра Одељана. Побуна се ускоро проширила на Ниш и на Скопље, као и на области према југу. Устаници су успели да продру до Грчке и да безуспешно опседају Солун, али је већ крајем 1040. године устанак угушен. Тек следећи владар, Константин IX Мономах, покреће већу акцију против Стефана Војислава. Сакупљена је војска од 60 000 људи, која је 1042. год. продрла дубоко у Војислављеву државу, пустошећи и пљачкајући. Запавши у једну српску заседу, византијска војска била је скоро уништена.⁷⁶ Стефан Војислав успева да наметне своју власт од Бојане до Неретве. Под

⁷⁰ Максимовић 1981, 171; Пириватрић 1997, 128; Острогорски 1998, 295.

⁷¹ Максимовић 1981, 171; Острогорски 1998, 295–296. Детаљније о граници, утврђењима и догађајима на Дунаву у овом периоду, в. Stephenson 2003, 109–133.

⁷² Максимовић 1981, 172; Божилов, Гюзелев 1999, 169–195; Мишић 2014, 25. Детаљније о територијама под називима *Бугарска* и *Паристрион (Парадунавон)*, в. Коматина 2012, 41–56.

⁷³ Снџгаровъ 1924, 52–55; Новаковић 2003, 62–98.

⁷⁴ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 483, 512–514, 587; *Јован Скилица* 2007, 162–165; Острогорски 1998, 317, 324.

⁷⁵ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 526; Ћирковић 1981c, 182. Живковић 2006, 82.

⁷⁶ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 527–533; *Јован Скилица* 2007, 141–155; Ковачевић 1967, 388; Ћирковић 1981c, 183.

његовом управом нашле су се територије Захумља, Травуније и Дукље, а привремено је његов утицај допирао и до Срба у унутрашњости. Византија је попустила и морала је да се помири са његовом самосталношћу, прихвативши његово симболично потчињавање и укључење његове државе у систем византијских вазалних територија. За време његове власти оснива се тема Далмација и Дубровник пре 1022. године постаје седиште архиепископије.

У периоду који претходи 1055. години, наслеђује га син Михаило. У то време долази до великог раскола у хришћанској цркви, а граница између католичког Запада и православног Истока повучена је управо преко српских земаља. За разлику од свог оца Стефана Војислава, он је био уписан међу „савезнике и пријатеље Ромеја“ и добио је титулу протоспатара.⁷⁷ Центар његове државе био је нешто јужније, јер су му дворови били у Котору и Прапатни (између Бара и Улциња).⁷⁸ Од папе Гргура VII највероватније добија краљевску круну 1077. године. Михаило је тражио од папе заставу св. Петра, што указује да се ставио под његову заштиту, а можда и у вазални однос.⁷⁹ Покушао је да реши питање спора између Сплитске и Дубровачке архиепископије поводом територијалне надлежности.⁸⁰ Михаило користи несрећне околности у Византији (након битке код Манцикерта 1071. године) и свог сина Бодина са 300 ратника шаље у Призрен, где су се окупиле вође новог устанка са Ђорђем Војтехом на челу.⁸¹ Након успешних операција устаника под вођством Бодина у Нишу и околини, уследио је неуспели поход према Скопљу, када Бодин бива заробљен. Михаило успева да га ослободи потплативши млетачке трговце, који су га вратили натраг у земљу.⁸² Изгледа да је у овом дукљанско–византијском рату Михаило тражио помоћ од норманског вође Роберта Гвискарда. Након тога, Михаило успева да потчини Дубровник својој власти. Повезао се са византијским противницима Норманима, женидбом свог сина Бодина са Јаквинтом, ћерком Архирица, истакнутог присталице Нормана у Барију 1081. године.⁸³ У Летопису Попа Дукљанина налази се податак да је Михаило Војислављевић владао 35 година и да је након смрти 1081. године сахрањен у манастиру св. Сергија и Вакха.⁸⁴

Константин Бодин био је један од седам синова краља Михаила, рођен око 1050. године и једини преживели од своје браће. За време његове самосталне владавине (1081–1089), Дукља достиже свој врхунац превласти међу осталим српским земљама. Његовом смрћу завршава се успон средњовековне дукљанске државе.⁸⁵ Како је већ напоменуто, њега устаници под Ђорђем Војтехом проглашавају за цара Бугара у Призрену 1072. године, када добија име Петар. Након тога, устаници освајају Скопље, а цар Петар отпочиње војну акцију према Нишу, док други део војске устаника наступа према Охриду и Костуру. Тај поход био је неуспешан, док је други део под Бодином остварио успехе у Нишу и околини. У наступању према Скопљу, Бодин је поражен на Косову код Пауна, од стране византијске војске. Заробљен је и послат у Цариград, одакле га избавља отац Михаило.⁸⁶ Био је ожењен Јаквинтом, Норманком из Барија, 1081. године.⁸⁷ Учествовао је у коалицији против Нормана на византијској страни, али се у бици код Драча 1081. године повлачи и посматра борбу, чекајући да види која ће страна однети победу. Након норманског успеха повлачи се са

⁷⁷ Ћирковић 1981с, 186; Живковић 2006, 89.

⁷⁸ Ћирковић 1981с, 187.

⁷⁹ Ћирковић 1981с, 189; Живковић 2006, 93.

⁸⁰ Ковачевић 1967, 393; Ћирковић 1981с, 188–189.

⁸¹ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Cuiropalatae* 1839b, 715; Ћирковић 1981с, 190.

⁸² Ковачевић 1967, 392–393; Ћирковић 1981с, 191; Ферјанчић 2009, 73.

⁸³ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 139; Ковачевић 1967, 395; Ћирковић 1981с, 192.

⁸⁴ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 138.

⁸⁵ Живковић 2006, 95.

⁸⁶ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Cuiropalatae* 1839b, 715–718; *Скилицин Настављач* 2007, 179–185.

⁸⁷ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 138; Ћирковић 1981с, 192.

бојног поља, а то је утицало и да Алексије Комнин напусти битку.⁸⁸ Бодин користи ситуацију и осваја области у унутрашњости 1083/1084. године тј. Рашку и Босну. Према Летопису попа Дукљанина, ту поставља своје дворјане за жупане у Рашкој, Марка и Вукана, а у Босни Стефана.⁸⁹ У његово време оснива се архиепископија у Бару, када је антипапа Клемент III на молбу „Бодина, преславног краља Словена“ издао дукљанском архиепископу Петру булу којом одобрава употребу надбискупског палија (огрточа) и подређује му 1089. године епископије (Дукљу, Бар, Котор, Србију, Босну итд.). Епархије Србија, Травунија, Бар, Котор и Улцињ отргнуте су од Дубровачке, а остале од Драчке архиепископије. Овим чином Бодин је заокружио све елементе државности потребне једној краљевини у средњем веку. Од тада наступа вишевековно ривалство између Барске и Дубровачке архиепископије.⁹⁰ Јован Дука, у оквиру византијских акција побеђује и заробљава Бодина, када се други пут нашао у заточеништву.⁹¹ Не зна се како се ослободио ропства по други пут, али се сигурно након тога враћа на дукљански престо.⁹² Познато је да је опседао Дубровник и да га је освојио. Ту је подигао кулу која се могла видети на једном цртежу Дубровника са почетка XII века, под називом *Rocca di Bodino* (на данашњој страни Страдуна, према брду Св. Срђа).⁹³ Још само једном Константин Бодин се помиње, када је 1096/1097. године дочекао крсташе у Скадру.⁹⁴ Умро је највероватније 1099. или 1101. год.⁹⁵ Престоница му је била у Скадру, а сахрањен је у манастиру Сергија и Вакха, гробном месту дукљанских владара, како се сазнаје из Летописа попа Дукљанина.⁹⁶

Вукан се први пут помиње као особа коју Бодин поставља за рашког жупана, заједно са Марком, након 1083/1084. године. После Бодина, Вукан постаје најснажнији владар који је „држао сву власт у Далмацији“. Жупан Вукан је први владар који преноси борбу против Византије на друге просторе. Територија се сада шири на простор Косова, приближно до линије Рас – Звечан – Пећ.⁹⁷ Прве војне акције Вукан води паралелно са Бодином, када му се супротставља намесник Драча, Јован Дука. После заробљавања краља Бодина, Вукан са истом жестином води борбе. Цар Алексије Комнин био је приморан да против њега изађе на бојиште, а однос снага сада је први пут био у корист Срба. Вукан продире до Липљана на Косову 1093. године, спаљује га, а успутне области пљачка. Цар тада лично креће против Вукана, након чега се Вукан повлачи у Звечан и нуди преговоре, услед сазнања да је цар у Скопљу. Тада је договорено примирје, што представља први помен једног уговора српских жупана са Византијом. Међутим, Вукан обнавља нападе на Косову и разбија војску Јована Комнина. Након тога, Срби нападају крајеве око Полога, Скопља и Врања. Поново цар Алексије долази у Липљан да преговара са Вуканом 1094. године и тада је примирје обезбеђено предајом таоца цару, међу којима су били Вуканови синови Урош и Стефан Вукан.⁹⁸

Крај XI века на централнобалканском простору обележио је пролазак крсташа Првог крсташког похода. Крсташка војска на ово тло је ступила прешавши у Београд 1096. године, одакле је „Бугарском шумом“ напредовала према Нишу. На том подручју, осим домаћег

⁸⁸ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) I* 1937, 155; Ковачевић 1967, 395.

⁸⁹ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 139; Живковић 2006, 97.

⁹⁰ Ковачевић 1967, 397–398; Ћирковић 1981с, 195; Живковић 2006, 99.

⁹¹ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 115.

⁹² *Ана Комнина* 2007, 383; Ковачевић 1967, 397.

⁹³ Живковић 2006, 100.

⁹⁴ Ћирковић 1981с, 196; Узелац 2018, 76.

⁹⁵ Т. Живковић најпрецизније одређује време смрти Константина Бодина у фебруар/март 1099. године. В. Живковић 2006, 102. Ј. Калић указује да је његова смрт уследила 1101. године. В. Калић 1981, 199. Ј. Ковачевић се опредељује за 1108. годину. В. Ковачевић 1967, 399.

⁹⁶ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 141; Живковић 2006, 102.

⁹⁷ Калић 1981, 197–198; Живковић 2006, 105.

⁹⁸ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 147–148, 166–169, 184; *Ана Комнина* 2007, 384–389; Калић 1981, 198; Живковић 2006, 109–110.

становништва, хроничари ових дешавања помињу и туркојезичне придошлице – Печенеге и Кумане. У Нишу је дошло и до оружаног сукоба између крсташке војске и домаћег становништва, што је резултирало поразом крсташа и њиховим даљим наступањем према Сердици (Сл. 1).⁹⁹

Предочене историјске околности на овом месту представљају временски оквир у коме се јавља феномен поновног запоседања старих касноантичких и рановизантијских утврђења, али и изградње оних нових. Недуго након завршетка нашег хронолошког опсега, наступа раздобље владавине династије Немањић, које прати развој фортификација у нешто другачијим, касносредњовековним околностима.

Сл. 1 – Приказ опсаде Ниша од стране крсташа Петра Пустуњака 1096. године, која је приказана у илустрованом манускрипту из XIV века (према BNF, fr. 22495, xvi)

⁹⁹ *Albert of Aachen* 2007, 10, 17–27; Узелац 2018, 15, 44, 57–63.

ИСТОРИЈСКИ ПОДАЦИ О НАСЕЉИМА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

Историјских података о самим насељима на централнобалканском простору у периоду од VII до XI века има веома мало. Директни историјски извори о изгледу насеља и објеката из периода VII–XI века готово потпуно изостају, што се посебно односи на старији период (од VII до половине IX века). Ипак, поједини подаци из нешто ранијег периода условно се могу искористити за могући приказ изгледа сеоских насеља и у каснијим временима. Тако Прокопије у свом тексту из прве половине VI века указује да Словени „станују у бедним колибама, јако раштркани једни од других“ (*διεσκηνημένοι πολλοί μὲν ἀπ’ἀλλήλων, αμείβοντες ὡς τὰ πολλὰ τὸν Τηξένοικίσεως ἕκαστοι χώρον*).¹⁰⁰ Псеудо–Марвикије у приближно истом периоду пише о Словенима који живе у шумама и око река, по мочварама и поред језера, која су прилично неприступачна (*καὶ πολυσχεδεῖς τὰς ἐξόδους τὸν οἰκίσεων ποιούμενοι διὰ ρασ ὡς εἰκός βυμβαινούσας αὐτοῖς περιστάσεις*). Они су, према његовим речима, правили више излаза из места пребивања због могућег опкољавања од стране непријатеља, који им је стално претио.¹⁰¹ У *Чудима Св. Димитрија* налази се податак о „колибама Словена“ (*ἐπι αἰτισροῦ εἰσελθόντων ιτλείστων εἰς τὰς τῶν Σκλάβων σκηνας καὶ*), у контексту догађаја из 680–685. године.¹⁰² Важан је податак који оставља арапски путописац Харун бен Јахиб о словенским насеобинама. Он је, путујући 880. године из Константинопоља у Рим, записао да је између Солуна и Сплита уочио „словенске куће начињене од дрвета“ (*Von da reist man ab und zieht durch waldige Röhrichte inmitten der Slawen, die Holzhäuser besitzen, in denen sie wohnen*).¹⁰³ Године 965. јеврејски писац пореклом из Шпаније, Ибрахим Ибн Јакуб, запажа да Словени западног дела Балканског полуострва живе у дрвеним кућама (*...εσργῶνδὲ σлавῶνιτῶ; τῶ ἰματῶ δῶρвени κῆτσι, ἐν κοῖτο ζῶντῶντῶ*).¹⁰⁴ Завршавајући поглавље *О Далмацији и суседним племенима*, цар Константин VII Порфирогенит закључује да за разлику од приморских градова, „остали градови који леже на копненом делу провинције и које држе речени Словени, стоје ненасељени и пусти и нико не станује у њима“ (*Τα δε λοιπά κάστρα τὰ ὄντα εἰς τὴν ξηρὰν τοῦ θέματος καὶ κρατηθέντα παρὰ τῶν εἰρημένων Σκλάβων ἀοίκητα καὶ ἔρημα ἴστανται, μηδενός κατοικούντος ἐν αὐτοῖς*).¹⁰⁵ Са друге стране, он указује на одређене градове (*κάστρα οἰκούμενα*) насељене Србима, који у највећој мери и данас представљају научну непознаницу у погледу њихове убикације и физичког изгледа.¹⁰⁶ Неки од тих градова су могли бити главни градови и црквена седишта, као што су Достиникон (Србија) и Градац (Дукља), како је претпостављено у новијој литератури.¹⁰⁷

Као најранији траг постојања раносредњовековног урбанизма код Срба, узима се податак из Ајнхардових *Франачких анала* за 822. годину, где је забележено постојање „града“ (*civitas*) једног српског првака.¹⁰⁸

На територији данашње Србије, поменути су спорадично само поједини градови. *Београд* је први поменут 878. године под данашњим именом у писму папе Јована VIII бугарском владару Борису Михаилу, када је у њему тада столовао епископ Сергије (*Episcopatum Belogradensem*).¹⁰⁹ Нешто касније, протерани Методијеви ученици долазе у Београд око 885/886. године. Овај податак бележи Теофиолакт, писац *Житија Климента*

¹⁰⁰ *Προκοπίου Καισαρείως ἱστορίων τῆσ Β' ἢ Α'/Procopii Caesariensis Historiarum Tetradis II. Liber I. De Bello Gothico* 1833, 335.

¹⁰¹ *Arriani Tactica et Mauricii Artis Militaris. Libra Duodecim* 1664, 274.

¹⁰² *Miraculorum s. Demetrii II* 1891, 1365.

¹⁰³ Marquart 1903, 240; Цвијановић 2007, 39.

¹⁰⁴ Златарски 1922, 81; Миятев 1965b, 72; Шпехар 2017, 52.

¹⁰⁵ *CPDAI* 1967, 138.

¹⁰⁶ Пирковић 1998, 15–23; Živković 2008, 9–28; Коматина 2021, 271–275.

¹⁰⁷ Пирковић 1998, 9; Живковић 2011, 153–154; Петровић 2016, 157; Коматина 2021, 272.

¹⁰⁸ *Einhardi Annales* 1826, 209; Živković 2011, 395; Живковић 2011, 147.

¹⁰⁹ *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Ciuilis I* 1829, 202.

Охридског, који каже да је *και τη Βελαγράδων* „најславнији град на Дунаву“.¹¹⁰ Овај податак може се наћи и у Другом житију св. Наума (πρѣходѣт рекѣ и достизають Бѣлѣграда).¹¹¹ Београд се спомиње и у делу цара Константина VII Порфирогенита, у одељку списа који се односи на досељавање Срба. Након повратка из околине Солуна, Срби су се предомислили и преко стратега који је тада управљао Београдом (*δω του στρατηγού, του τότε το Βελέγρადον κρατοοντος*) обавестили цара Ираклија да им додели другу земљу за насељавање.¹¹² Ове редове византијски цар писао је између 948. и 952. године.¹¹³ У истом спису о Београду се говори и у делу текста које је цар посветио Угарима (Турцима). Он каже да се на три дана од Трајановог моста налази Београд (*και η Βελέγρδα*), „у коме је кула светог и великог Константина цара“.¹¹⁴ У контексту борби византијског цара Василија II са бугарским владаром Самуилом, споменут је и архонт из Београда, Елемаг (*ο των Βελογράδων Αρχών μετά δουλικού του σχήματος Ἐλεμάγος*).¹¹⁵ У првој повели цару Василија II из 1018. године, на дванаестом месту уписана је Београдска епархија, као и само насеље Београд унутар ње (*τα Βελαγρδα*). Осим Београда, локације свих осталих места београдске епархије спадају у домен претпоставки.¹¹⁶ Једна група ходочасника, на путу за Свету земљу 1030. године, прошла је кроз Београд (*ad civitatem Bellegradam*), за који су рекли да представља „град на граници Угарске и Бугарске“.¹¹⁷ У Београду (*et in via Bellagrada*) је 1038. године преминуо верденски епископ Рајмберт, који је ту приспео ишавши истом рутом као и група ходочасника неколико година пре њега.¹¹⁸ Пре подизања устанка 1040. године, Петар Одељан је лутао Бугарском, како записује Ј. Скилица, након чега је стигао до Мораве (данашње утврђење Margum у близини села Дубравица) и Београда (*και Βελεγράδων*), за које се каже да су „тврђаве (*φρούρια*) Паноније које леже на супротној страни Дунава и суседне су краљу Турске“.¹¹⁹ Седамдесетих година XI века у Београду се појављује дукс Никота (Никита), врховни војни старешина.¹²⁰ Особа истог имена и титуле постоји у Београду и 1096. године, где се назива *principe Bulgarorum et preside ciuitatis Belagrade*.¹²¹ Подаци из Бечке илустроване хронике настале у XIV веку, говоре о византијско–угарском сукобу 1071/72. године, када долази до краткотрајне угарске власти у Београду, након чега поново долази под окриље Ромеја.¹²² Наредни подаци о Београду настају у контексту Првог крсташког рата и проласка крсташких војски 1096. године на путу ка Светој земљи. Претходница војске Петра из Амијена, на чијем челу је стајао Валтер Санс-Авоар, прешла је Саву из Земуна и улогорила се испред „бугарског града Београда“ (*ad Belergrauam ciuitatem Bulgarorum*).¹²³ О овоме пише и Виљем Тирски, који говори о томе да је Валтерова војска приспела до места које се зове Београд (*Bellegravia*). У продужетку се спомиње логор који је подигнут испред Београда, који се у тој реченици назва градом (*urbem*).¹²⁴ Кроз опустели Београд (*Bellegrava*) прошли су недуго потом и крсташи на челу са Петром Пустињаком, што сазнајемо подједнако од Алберта Ахенског и Виљема Тирског.¹²⁵ И Готфрид Бујонски са

¹¹⁰ *Vita S. Clementis Episcopi Bulgarorum* 1847, 22.

¹¹¹ *Български старини из Македонија* 1970, 313.

¹¹² *CPDAI* 1967, 152.

¹¹³ Ферјанчић 2007а, 3.

¹¹⁴ *CPDAI* 1967, 176.

¹¹⁵ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839а, 475. Тезу да се ради о придунавском Београду заступају Гиљфердинг и Јиречек, док одређени број аутора сматра да се ради о Берату у Албанији. В. *Јован Скилица* 2007, 134, нап. 189.

¹¹⁶ Новаковић 2003а, 88.

¹¹⁷ *Ex miraculis Sancti Symeonis auctore Eberwino* 1848, 210.

¹¹⁸ *Gesta Episcoporum Virdunensium* 1841, 49.

¹¹⁹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839а, 527.

¹²⁰ Калић-Мијушковић 1967, 36.

¹²¹ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 12.

¹²² Динић 1951, 10–11; Калић-Мијушковић 1967, 42.

¹²³ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 8.

¹²⁴ *Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarines gestarum* 1844, 48.

¹²⁵ *Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarines gestarum* 1844, 51; Узелац 2018, 56.

својим крсташима прешао је Саву и одсео читаву ноћ у „бугарском граду Београду“ (*in uilla Belegraue Bulgarorum*), одакле су ујутру продужили даље.¹²⁶ Према бугарском апокрифном летопису легендарног карактера из друге половине XI века, Београд је сазидао извесни цар Нићифор.¹²⁷ Према забележеној угарској традицији из XII века, у периоду 896–907. године у близини Београда дошло је до сукоба између Мађара под вођством Арпада и бугарског вође Салана, потпомогнутог бугарским и византијским одредима. У борби су Саланове јединице поражене, а сам Салан се спасао склонивши се у Београд, који је тада забележен као *Alba Bulgarie*.¹²⁸

Браничево се као насеље (*την Βρανίτζαν*) први пут помиње у оквиру Браничевске епархије у повељи цара Василија II 1018. године. Осим њега, у оквиру исте епархије уписана су места Морависк (*και τον Μοραβισκον*), Сфентером (*και τον Σφεντερομον*), Гронша (*και τον Γροντσον*), Дивисиск (*και τον Διβισισκον*), Истаагланга (*και τον Ιστααγλαγγαν*) и Бродариск (*και τον Βροδαρισκον*).¹²⁹

На први помен *Врања* налазимо у спису Ане Комнинине, у коме се описује сукоб великог жупана Вукана са царем Алексијем I Комнином у периоду 1093–1094. године. Након пустошења околине Скопља, српски велики жупан заузео је Полог и стигао до *Врања* (*Βρανέας*).¹³⁰

Звечан се први пут помиње 1093–1094. године у контексту сукоба великог жупана Вукана са ромејским јединицама. Непосредно пре тога, цар Алексије I Комнин из Константинопоља је 1091. године пошао да „утврђује кланце, који се налазе између земље Ромеја и Далмације“ (*μεταχρησισα Ρωμαίων αρχησ ασφαλισασθαι*).¹³¹ Наредне године прешао је област Зигона и лично наређивао копање јаркова (*διώρυχας*), подизање дрвених торњева (*ξύλινους πύργους*) и кула од опека или кадена (*γενέσθαι διὰ πλίνθων ἢ λίθων ἐπέταττε*).¹³² Након сазнања да се цар Алексије I Комнин приближава Липљану, велики жупан пристиже у *Звечан* (*το Σφεντζάνιον*), који представља „градић у планинској области поменутог Зигона на граници између ромејских земаља и Далмације“ (*πολίχνιον δὲ τοῦτο ἄνωθεν τοῦ ἤδη ῥηθέντος Ζυγοῦ διακείμενον ἐν μεσαιχμῳ τῶν τε ῥωμαϊκῶν ὀρίων καὶ τῆς Δαλματίας*).¹³³ Византијски цар шаље Јована, сина севастократора и свог рођеног брата Исака Комнина, који је као младић без значајнијег ратног искуства поставио палисаде на падинама Зигона, насупротив *Звечана* (*του Σφεντζανιου*). Уследио је изненадни напад великог жупана Вукана, који се након победе над византијским јединицама зауставио код *Звечана* (*το Σφεντζάνιον*).¹³⁴

Липљан је свој помен нашао у делу Јована Скилице (*και Λιπενίου*), који је описао рат између византијског цара Василија II и бугарских царева, у периоду од 1004/1005. до 1019.

¹²⁶ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 70; Узелац 2018, 65.

¹²⁷ *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII-XII в.* 1978, 442.

¹²⁸ *Historiae Hungaricae Fontes Domestici Pars Prima. Scriptores Volumen II. Gesta Hungarorum* 1883, 33; Калић-Мијушковић 1967, 33.

¹²⁹ Новаковић 2003, 84. Осим Браничева и Мораве, убикацију свих осталих насеља из ове епархије није било могуће са сигурношћу утврдити. Њихову локацију предложио је С. Новаковић, али како и сам каже за поједина насеља, њихово смештање у одређени географски контекст представља „наше домишљање, просто нагађање, које нема засад никаква ослоња, пошто су старија назвања погубљена“. В. Новаковић 2003, 85–88. Његове податке касније је преузео и Сњагаров. В. Сњагаров 1924, 181.

¹³⁰ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 169; *Ана Комнина* 2007, 386–388.

¹³¹ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 148; *Ана Комнина* 2007, 385.

¹³² *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 157; *Ана Комнина* 2007, 386. О појму „Зигон“ и његовој убикацији, в. Максимовић 1985, 73–90; Премовић-Алексић 1990, 45–53.

¹³³ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 167; *Ана Комнина* 2007, 386.

¹³⁴ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 168; *Ана Комнина* 2007, 387.

године. Између осталих, и посланици становништва Липљана отишли су у Једрене код цара Василија II, како би му предали град.¹³⁵ У оквиру Липљанске епархије из Василијеве повеље поменуто је само место Липљан (*τὸν δὲ ἐπίσκοπον Λιπαινίου*).¹³⁶ Ово насеље представља једно од главних попришта сукоба између рашког великог жупана Вукана и војске византијског цара Алексија I Комнина 1093–1094. године. Прешавши границе својих области и ушавши на византијску територију, Вукан је спалио Липљан (*τὸ Λιπέριον*). Сазнавши за овај догађај, ромејски василевс се упутио према Липљану (*τοῦ Λιπερίου*), који, према опису царева ћерке Ане Комнине, представља “мали градић на обронцима Зигона, који дели Далмацију од наше земље” (*τοῦτο δὲ πολίχμιον τι μικρὸν περὶ τοὺς πρόποδας τοῦ Ζυγοῦ τοῦ διαιροῦντος τὴν Δαλματίαν ἀπὸ τῆς ἡμεδαπῆς χώρας*). Цар је намеравао да се сукоби са Вукановим јединицама и да након тога поврати Липљан под своју управу. Царев изасланик и војсковођа Јован прешао је реку Ситницу код Липљана (*τον του Λιπερίου ποταμὸν διαβάς*), пре него што ће поставити палисаде на обронцима Зигона, преко пута Звечана. Након неуспешног окршаја са српским снагама, Јован се са малобројним преживелим јединицама повукао до Липљана, који се налазио на око дванаест студија од места сукоба (*τὸ Λιπέριον ὡσεὶ δώδεκα σταδίους τούτου ἀπέχον*).¹³⁷ Након овог неуспеха, цар је лично предузео поход против великог жупана. Након што је стигао у Липљан (*τὸ Λιπέριον*), примио је Вукана који му се том приликом покорио и предао таоце као залог мира.¹³⁸

У актима тзв. Фотијевог сабора одржаног у Цариграду 879/880. године, помиње се извесни моравски епископ Агатон (*Ἀγαθὸν Μωράβων*).¹³⁹ С. Пириватрић и П. Коматина сматрају да је поменути Агатон био епископ балканске Мораве, као и да име епископије долази од имена града у коме се налазила.¹⁴⁰ Из друге половине X века потиче налаз печата „протоспатра и стратега Мораве“, Адралеста Диогена.¹⁴¹ Морава, односно, Морависк (*καὶ τὸν Μοραβισκόν*) као насељено место се јавља у повељи цара Василија II након 1018. године, у којој је убележено унутар Браничевске епархије.¹⁴² У делу Ј. Скилице, приликом описа почетка устанка Петра Одељана 1040. године, говори се о томе како је вођа устанка приспео до овог места и Београда, за које се каже да су „тврђаве Паноније које леже на супротној страни Дунава и суседне су краљу Турске“ (*Μοράβου καὶ Βελεγράδων φρούρια δὲ ταῦτα τῆς Παννονίας κατὰ τὴν περαιῖαν τοῦ Ἰστρου διακεῖμενα καὶ γειτονοῦντα τὸ κράλη Τουρκίας*).¹⁴³ Немачки хроничар Ламперт из Хершфелда приликом свог ходочашћа приспео је у „град Мораву, смештеном на граници између Угара и Бугара“ (*In civitate Marouwa...in confinio sita Ungariorum et Bulgariorum*), у коме је 1058. године прославио Божић.¹⁴⁴ Крајем XI века у једном писму Теофилакта Охридског помиње се безимени „моравски епископ“, за ког се каже да је школован у Цариграду.¹⁴⁵

Ниш се у X веку помиње једино у контексту Нишке епископије, у склопу бугарске државе.¹⁴⁶ Нешто више података долази из првих деценија XI века. У првој повељи византијског цара Василија II, помиње се нишки епископ са местима Ниш (*Νισον*), Мокро

¹³⁵ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 467.

¹³⁶ Новаковић 2003, 94.

¹³⁷ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 166–169; *Ана Комнина* 2007, 386–388.

¹³⁸ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 184; *Ана Комнина* 2007, 388–389.

¹³⁹ *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio XVII* 1772, 373.

¹⁴⁰ Пириватрић 1997, 180, нап. 28; Коматина 2009, 360; Коматина 2016, 103–104.

¹⁴¹ Пириватрић 1997, 173.

¹⁴² Новаковић 2003а, 84–85. Ово указује да је епископска столица премештена из града Мораве у суседни град Браничево. В. Коматина 2016, 104.

¹⁴³ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 527; *Јован Скилица* 2007, 142–143. Ј. Ферлуга сматра да се овде не говори о Морави као тврђави, већ као реци. В. *Јован Скилица* 2007, 143, нап. 207.

¹⁴⁴ *Lamperti monachi Hersfeldensis opera* 1894, 74; Узелац 2018, 37.

¹⁴⁵ Коматина 2016, 104.

¹⁴⁶ Снџгаровъ 1924, 25.

(Μοκρον), Компло (Κομπλον), Топлица (Τοπλιτζαν) и Сфелигово (Σφελιγοβον, данашњи Сврљишки град). С. Новаковић је Мокро убицирао код данашње Беле Паланке, док сматра да би Сфелигово могао бити данашњи Сврљиг.¹⁴⁷ Према подацима Ј. Скилице, устаници на челу са Петром Одељаном су 1040. године прошли кроз Ниш (Ναῖσσοῦ) и Скопље,¹⁴⁸ а нешто касније, средином XI века, архонт Бугарске Василије Монах населио је огроман број Печенега по равницама Сердике, Ниша (της Ναῖσοῦ) и Овчег поља.¹⁴⁹ У тексту Скиличиног Настављача износе се подаци о устанку Константина Бодина и Ђорђа Војтеха из 1072. године, где се говори о томе како се један део устаника под Бодиновим вођством упутио према Нишу (τον Νίσσον), док се други део под командом Петрила упутио према Кастиорији.¹⁵⁰ Приспевши у Ниш (τον Νίσσον καταλοφών), новопроглашени цар Константин (Петар) Бодин је „уништавао све што би стигао, пљачкао и злостављао све оне који га нису примали или му се нису покоравали“. Након дојаве Ђорђа Војтеха, Константин Бодин се са устаницима из Ниша упутио према Скопљу, али је на месту под именом Таонион војска устаника поражена, а сам Бодин заробљен.¹⁵¹ О овим догађајима писао је и Нићифор Вријеније, који говори о томе да је „народ Словена“ одбацио покорност Ромејима и да је пустошио „земљу Бугара“, па су том приликом освојени и градови Скопље и Ниш (Ναῖσος).¹⁵² Исти аутор говори и о пустошењу пограничних области од стране Печенега 1080. године, када су разарали насеља између Ниша и Скопља (τα μεταξύ Ναῖσοῦ καὶ Σκοῦπων χωρία).¹⁵³ Исте године у којој је избио устанак Константина Бодина и Ђорђа Војтеха, Угари су продрли до Ниша ког су опљачкали и том приликом однели руку Светог Прокопија у Сирмијум.¹⁵⁴ Део крсташке војске под вођством Валтера 1096. године прошао је „Бугарску шуму“ и доспео до Ниша „једног веома богатог града усред Бугарског краљевства“ (*ad ciuitatem ditissimam que uocatur Nizh in medio Bulgarorum regno secessit*).¹⁵⁵ Након освајања Земуна од стране крсташке војске Петра из Амијена, београдски заповедник Никита, не желећи да његова ризница падне у руке крсташа, предузео је повлачење у боље утврђени Ниш (Nizh).¹⁵⁶ С обзиром на то да у Београду нису пронашли очекивани плен, Петар из Амијена са својим крсташима осам дана је путовао до „града Ниша, који има јаке утврђене зидове“ (*urbem Nizh muris munitissimam applicuit*).¹⁵⁷ Виљем Тирски описује Ниш као место које је јако утврђено кулама и бедемима (*urbem Niz, turribus et muro valido munitissimam*) и препуно храбрих људи.¹⁵⁸ Ту се одиграо један од најзначајнијих догађаја на путовању крсташа Првог крсташког похода кроз балканске крајеве, а то је битка код Ниша. На основу података Алберта Ахенског, сазнаје се да су крсташи прешли преко каменог моста (*lapideum pontem*) на Нишави, где су се улогорили у долини поред самог града.¹⁵⁹ Након једног инцидента локалних трговаца са групом немачких крсташа, ова група Немаца из Швапске запалила је седам млинова (*septem molendinis*) и неколико кућа у близини поменутог моста на Нишави.¹⁶⁰ Сутрадан, дошло је до серије битака између крсташа и становника Ниша, где су крсташи претрпели највеће губитке у борбама на мосту испред градских капија. Десетковани, са огромним губицима, наставили су пут према Сердици (Сл. 1).¹⁶¹ Новембра 1096. године крсташи на челу са Готфридом Бујонским

¹⁴⁷ Новаковић 2003а, 82–83. Ј. Калић се углавном слаже са тумачењем С. Новаковића. В. Калић 1984, 8.

¹⁴⁸ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839а, 527; *Јован Скилица* 2007, 144.

¹⁴⁹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839а, 587; *Јован Скилица* 2007, 163.

¹⁵⁰ *Excerpta ex breuiario historico Ioannis Scylitzae Ciropalatae* 1839b, 716; *Скиличин Настављач* 2007, 181.

¹⁵¹ *Excerpta ex breuiario historico Ioannis Scylitzae Ciropalatae* 1839b, 717–718; *Скиличин Настављач* 2007, 183–184.

¹⁵² *Nicephori Bryennii Commentarii* 1836, 100.

¹⁵³ *Nicephori Bryennii Commentarii* 1836, 157; *Нићифор Вријеније* 2007, 244.

¹⁵⁴ Калић 1984, 10; Узелац 2018, 42.

¹⁵⁵ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 10; Узелац 2018, 52.

¹⁵⁶ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 16; Узелац 2018, 55.

¹⁵⁷ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 18; Узелац 2018, 56.

¹⁵⁸ *Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarines gestarum* 1844, 51.

¹⁵⁹ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 18.

¹⁶⁰ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 20; Узелац 2018, 52.

¹⁶¹ Узелац 2018, 58–61.

пристижу у тврђаву Ниш (*Nizh presidium*), али у потпуно другачијем поретку, које је искључивало обрачуна са локалним становништвом и византијском управом.¹⁶² У њега (*Niz*) су приспели након проласка кроз „бугарске шуме“ на путу из Београда.¹⁶³

Призрен (*τα Πριζδριανα*) се први пут јавља као насељено место у хрисовуљи цара Василија II из 1018. године, у склопу Призренске епархије.¹⁶⁴ На овој територији могуће је засигурно препознати Призрен (*τα Πριζδριανα*) и нешто мање поуздано место Хвосно (*και την Χωσον*).¹⁶⁵ Под овим именом га проналазимо и у делу Скиличиног Настављача, који говори о устанку Константина Бодина и Ђорђа Војтеха из 1072. године. Наиме, дукљански владар Михаило Војислављевић је устаницима послао свог сина Бодина са још 300 својих људи, који пристижу у Призрен (*εις τα Πριζδιάννα*). Чувши да је у Призрену крунисан Константин Бодин за „цара Бугара“, дукс Скопља, Нићифор Карантин, креће са својим јединицама према Призрену (*τά Πριζδιάννα*) како би се обрачунао са устаницима.¹⁶⁶ Изгледа да је до битке у којој су византијске снаге поражене дошло код самог Призрена, будући да се наводи да је „читаво утврђење (*ή παρεμβολή άπλασα*) заузето и све у њему опљачкано“.¹⁶⁷

Рас је поменут у делу Константина VII Порфирогенита приликом описа испраћања бугарских заробљеника, које су Мутимирови синови спровели *до границе до Раса* (*έως της Ράσης*).¹⁶⁸ Није сасвим сигурно шта је Рас представљао у том тренутку, али је највероватнија могућност да се ипак радило о утврђењу, које је потврђено познијим изворима.¹⁶⁹ У повељама цара Василија II из 1020. године помиње се епископија у Расу (*τὸν δὲ ἐπίσκοπον Ράσον*).¹⁷⁰

Константин Порфирогенит у свом опису Срба и земље коју настањују, помиње и *насељене градове*, од којих су неки засигурно улазили у територију која је предмет нашег разматрања, али је убикација свих шест поменутих градова (два су се налазила у области Босне) још увек несигурна.¹⁷¹ Поједини аутори сматрају да се једино Достиника (*το Δεστινόκον*) морала налазити негде на истоку тадашње Србије, која је улазила у оквире централног Балкана, односно, некадашње дијецезе Дакије. Пошто је Клонимир ушао у Достинику, у намери да у Србији преузме власт, претпоставља се да се овај град налазио у близини бугарске границе.¹⁷² Ј. Шафарик сматрао је да се Достиника налазила негде на Доњој Дрини код данашњих села Дисит и Десне,¹⁷³ док је С. Новаковић тражио код места Дежева у рашкој области.¹⁷⁴ Према К. Јиречеку, Достинику је требало тражити у околини Сјенице¹⁷⁵, а према П. Скоку, у селу Дрснику, код Пећи.¹⁷⁶ П. Ж. Петровић сматра да се остаци града Достинике налазе на месту утврђења које се налази на брду Меденовац, у селу Брђани на обронцима Рогозне.¹⁷⁷ Новија убикација предлаже локацију овог места у околину Сјенице, на месту данашњег утврђења Градина у селу Врсеницама.¹⁷⁸ К. Јиречек наговештава

¹⁶² *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 72.

¹⁶³ *Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarines gestarum* 1844, 76.

¹⁶⁴ Новаковић 2003а, 93.

¹⁶⁵ Новаковић 2003а, 93.

¹⁶⁶ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Curopalatae* 1839b, 715–716; *Скиличин Настављач* 2007, 179–180.

¹⁶⁷ *Скиличин Настављач* 2007, 181, нап. 27.

¹⁶⁸ *CPDAI* 1967, 154.

¹⁶⁹ Динић 1978, 38.

¹⁷⁰ Снђгаровъ 1924, 25; Новаковић 2003а, 98.

¹⁷¹ *CPDAI* 1967, 160.

¹⁷² *Спис о народима* 2007, 58, нап. 196.

¹⁷³ Schafariks 1844, 260.

¹⁷⁴ Новаковић 2003b, 207.

¹⁷⁵ Јиречек 1959, 244.

¹⁷⁶ Skok 1928, 234.

¹⁷⁷ Петровић 1984, 126–128.

¹⁷⁸ Премовић-Алексић 1988, 163; Popović, Vikić 2009, 134.

да име града Чернавуска (*το Τζερναβουσκέη*) подсећа на Чрни Врх, односно, Чрна Стѣна, како се у XIII веку називла жупа у којој су се налазили манастир Милешева и тврђава Милешевац.¹⁷⁹ Град Међуречје (*το Μεγυρέτους*) би, према П. Шафарику, требало тражити у околини истоименог насеља код данашње Јагодине,¹⁸⁰ док С. Новаковић претпоставља да га треба тражити у ужичком крају или у долини Ибра, у близини тврђаве Маглич.¹⁸¹ Једна од могућих локација Порфирогенитовог Међуречја би, према К. Јиречку, могло бити место састава река Таре и Пиве, испод утврђења Соко град.¹⁸² П. Шафарик и С. Новаковић сматрају да би један од насељених градова раносредњовековне Србије, Дреснеик (*το Δρεσνεϊκ*), требало убицирати у месту Дрежник у ужичком крају,¹⁸³ док се П. Скок и К. Јиречек слажу да се ово насеље односи на данашњи град Пљевља.¹⁸⁴ За могућу локацију града Лесник (*το Λεβνήκ*) изнете су претпоставке о његовој могућој локацији на месту данашње Љешнице на Јадру¹⁸⁵, Љешнице код Призрена¹⁸⁶ или на позицији Лешнице испод Видојевице на Церу.¹⁸⁷

У Барском родослову помиње се тврђава *Бело* (*castellum...Bello*),¹⁸⁸ за коју М. Поповић сматра да представља остатке утврђења Градина у Постењу код Новог Пазара.¹⁸⁹

На тлу данашње Црне Горе највише података имамо о приморским, ромејским градовима, за које је карактеристичан непрекинути континуитет током векова.

Код Константина Порфирогенита први пут се срећемо и са градом *Баром*. Он је био почетна тачка одакле је “у давна времена” започињала провинција Далмација“ (*ἀπο Αντιβάρεως*).¹⁹⁰ Као што је случај са Улцињем и Бар (*Αντιβαριν*) се помиње као локација одакле су полазиле границе земље Дукље.¹⁹¹ Бар се неколико пута помиње и у тзв. *Летопису попа Дукљанина*. За хронолошки опсег који одговара теми нашег рада, потребно је поменути податак из овог документа по коме се византијска војска под вођством Курсилија, која је кренула у кампању против дукљанске државе Стефана Војислава, зауставила у равници града Скадра, да би након тога прешла реку и стигла у равницу града Бара (*Antibarenae*).¹⁹² Према традицији коју преноси Тома Архиђакон, барски (*Antibarensis*) епископ страдао је заједно са осталим епископима када је потонуо брод који их је превозио на сабор у Сплит, негде у периоду 1030–1040. године.¹⁹³ Овај изузетно важан приморски центар 1089. године уздигнут је на ранг архиепископије.¹⁹⁴

Када су Сарацени опустошили доњи град Котор, том приликом страдала је и Будва (*τα Βούτοβα*).¹⁹⁵ У Дукљаниновом летопису налази се податак по коме је краљ Прелимир дао сину Хвалимиру област Зете заједно са појединим местима, међу којима је и Будва (*Βυδία*).¹⁹⁶ Исто тако наводи се да је Радослав наследио Михаила на власти и да је Бодину

¹⁷⁹ Јиречек 1959, 244.

¹⁸⁰ Schafarik 1844, 261.

¹⁸¹ Новаковић 2003b, 204–206.

¹⁸² Јиречек 1959, 244–245.

¹⁸³ Schafarik 1844, 261; Новаковић 2003b, 205.

¹⁸⁴ Skok 1928, 233; Јиречек 1959, 245.

¹⁸⁵ Schafarik 1844, 261; Јиречек 1959, 245.

¹⁸⁶ Rački 1877, 415, нап. 56.

¹⁸⁷ Милићевић 1878, 423; Новаковић 2003b, 203.

¹⁸⁸ *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 112.

¹⁸⁹ Popović 1999, 298.

¹⁹⁰ CPDAI 1967, 140.

¹⁹¹ CPDAI 1967, 144.

¹⁹² *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 148; Живковић 2006, 83.

¹⁹³ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* 2003, 64; *Gesta Regnum Sclavorum II* 2009, 145.

¹⁹⁴ Живковић 2006, 99.

¹⁹⁵ CPDAI 1967, 144.

¹⁹⁶ *Летопис попа Дукљанина* 1988, 123; *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 118.

препустио на управу Грбаљ и Будву, коју је претходно наследио након очеве смрти.¹⁹⁷ У Равенској космографији налази се уписано место под именом *Butua*.¹⁹⁸

Од свих приморских градова, Порфиригенит највише података оставља о *Котору*. У одељку *О Далмацији...* он указује да су Романи потражили спас од Словена у приморским местима, а међу њима и у Котору (*τα Δεκάτερα*). Нешто касније долази се и до дела у коме Сарацени пустоше “град Котор доњи” (*το κάστρον τα Δεκάτερα, το κάτω*).¹⁹⁹ Како каже византијски цар–писац, Котор на језику Ромеја значи „сужено и стиснуто“, због природе которске географске позиције. Он зна да у Котору почивају мошти Св. Трифуна, као и да се налазе у храму који је „засвођен“.²⁰⁰ Котор (*των Δεκατερων*) је, према Константину Порфиригениту, такође, гранично подручје где се завршава Дукља, а отпочиње Травунија.²⁰¹ У *Равенској космографији* из око 700.-е године среће се Котор, највероватније под уписаним именом *Декадарон (Decadaron)*.²⁰² У Дукљаниновом Летопису стоји да је након неуспеле опсаде Улциња, цар Самуило спалио Котор (*Decatarum*) и Дубровник.²⁰³ Међу пострадалим епископима који су у првој половини XI века путовали на сабор у Сплит, налазио се и онај которски (*Catariensis*).²⁰⁴

Као и претходна два града и град *Рисан (ή Ρώσσαν)* је пострадао од руке Сарацена 841. године.²⁰⁵ Овај град наводи се као једно од насељених места у земљи Травуњана.²⁰⁶ У доста познијем делу дубровачког писца Јакова Лукаревића, налази се податак по коме су у време бугарског владара Јована Владислава поједине племићке породице, између осталих и из Рисна (*di Risano*), прешле у Дубровник. То се, према Т. Живковићу, могло догодити 1009/1010. године, када је цар Самуило опустошио приморје.²⁰⁷

Свач се помиње веома рано и то у једној фалсификованој були папе Захарија из 743. године, што указује да је епископија у њему постојала врло рано. Наредни пут споменут је у фалсификованој були папе Александра из 1067. године, као и у осумњиченој були папе Климента III из 1089. године.²⁰⁸ Према забележеној легенди, епископ Свача (*Suacensis*) страда у бродолому приликом одласка на сплитски сабор у првој половини XI века.²⁰⁹

Град *Улцињ (Ελκόνιον)* помиње се у Порфиригенитовом делу као место одакле започињу границе Дукље.²¹⁰ И у недовољно поузданом *Летопису попа Дукљанина*, Улцињ се појављује на појединим местима. У оквиру приповедања о животу дукљанског краља Јована Владимира, поп Дукљанин каже да се Јован Владимир повукао на планину Облак пред царем Самуилом, који је пошао да освоји Улцињ (*civitatem Dulcinium*).²¹¹ Цар је дуго опседао Улцињ али га није могао освојити, па је започео са пустошењем читаве Далмације.²¹² Након што га је оженио својом ћерком, цар Самуило је предао на управу краљу Јовану Владимиру

¹⁹⁷ Живковић 2006, 87, 96.

¹⁹⁸ *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica* 1860, 208.

¹⁹⁹ *CPDAI* 1967, 124, 126.

²⁰⁰ *Спис о народима* 2007, 23.

²⁰¹ *CPDAI* 1967, 144.

²⁰² *Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica* 1860, 208.

²⁰³ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 126.

²⁰⁴ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* 2003, 64.

²⁰⁵ *Спис о народима* 2007, 17.

²⁰⁶ *CPDAI* 1967, 162.

²⁰⁷ *Lucas* 1790, 6; Живковић 2006, 79.

²⁰⁸ *Zagarčanin* 2017, 181.

²⁰⁹ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* 2003, 64; *Gesta Regnum Sclavorum II* 2009, 145.

²¹⁰ *CPDAI* 1967, 144.

²¹¹ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 125; *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 124.

²¹² *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 126.

читавау „Улцињску земљу“ (*terram Duracenorum*).²¹³ У Дубровачким анализима Јакова Лукаревића говори се о преласку појединих племићких породица у Дубровник, у времену владавине Јована Владислава, где су неке пристигле и из Улциња (*di Dolcigno*), што се, како сматра Т. Живковић, највероватније догодило 1009/1010. године, у периоду када цар Самуило пустоши те крајеве.²¹⁴ Према наводима Томе Архиђакона, међу утопљеним епископима који су страдали на путу према Сплиту, налазио се и улцињски (*Doclinensis*) епископ.²¹⁵ Овај легендарни догађај, како сматра Т. Живковић, могао се одиграти између 1030. и 1040. године.²¹⁶

Од три насељена града Дукље које помиње Константин VII Порфирогенит, ни један још увек није прецизно идентификован. П. Шафарик сматра да је први град на листи, Градац (*το Γράδετα*), идентичан са местом Градић изнад Скадра,²¹⁷ док Ф. Рачки сматра да се ради о месту Градац у Црној Гори.²¹⁸ С. Новаковић упозорава да постоје четири насеља са именом Градац у Црној Гори, али се ипак одлучује за његову убијацију у племе Грађана у Ријечкој нахији.²¹⁹ К. Јиречек сматра да се ради о неком месту чије име гласи Стариград, па сходно томе помишља на Будву, која се у касном средњем веку називала *Civitas antiquam*.²²⁰ Κάστρα οἰκοῦμενα Новиград (*το Νουνράδε*) могао се налазити на месту једног од насеља под именом Градац у Љештанској нахији или Бјелопавлићима, како сматра С. Новаковић,²²¹ или према К. Јиречеку на Правлаци у Боки которској.²²² С. Ћирковић скреће пажњу на топоним који се налази на супротном крају приморског појаса који почиње од Будве, који је познат под именом *Вели Град* и *Заграђе*, на узвишици у близини залива Чањ.²²³ Једино је за град Лонтодоклу (*το Λοντοδόκλα*) у новије време изнет предлог да се могао налазити у месту Мартинићи, на локалитету Градина.²²⁴ У прошлости, његова позиција тражена је на више локација и то североисточно од Скадра, у Дукљи, у Љути између Пераста и Доброте у Которском заливу, као и на Ловћену.²²⁵ У Летопису попа Дукљанина помиње се и место Врађина (*Vurania*), које се, по свему судећи, крије иза данашњег насеља Врањ у доњој Зети код Подгорице.²²⁶

У оквирима централнобалканског простора налази се и територија северне Албаније, за коју немамо већи број историјских извора о градовима и другим насељима на њој. Код цара Константина VII Порфирогенита можемо наћи податак да је Дукља лежала према драчким кастелима, од којих је један био *Љеш* (*τον Έλισσον*).²²⁷ Приликом описа ратовања између византијског цара Василија II и бугарских царева у периоду од 1004/1005. до 1019. године које је оставио Јован Скилица, приказује се положај Охрида, поред кога се налази језеро из којег истиче река Дрин (*Δρίνος*). Јован Скилица објашњава путању те реке, и на крају закључује, да се улива у Јонско море “код тврђаве Љеш” (*Είλισσάν το φρούριον*).²²⁸

²¹³ *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 130.

²¹⁴ Luccari 1790, 6; Живковић 2006, 79.

²¹⁵ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* 2003, 64.

²¹⁶ *Gesta Regnum Sclavorum II* 2009, 145.

²¹⁷ Schafariks 1844, 273.

²¹⁸ Rački 1877, 415, нап. 79.

²¹⁹ Новаковић 2003b, 116.

²²⁰ Јиречек 1959, 230.

²²¹ Новаковић 2003b, 116.

²²² Јиречек 1959, 231.

²²³ Ћирковић 1998, 22.

²²⁴ *CPDAI* 1967, 164; Кораћ 2001, 180.

²²⁵ Schafariks 1844, 273; Rački 1877, 415, нап. 81; Skok 1928, 237.

²²⁶ *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 144; *Gesta Regnum Sclavorum II* 2009, 280, нап. 1342.

²²⁷ *CPDAI* 1967, 144.

²²⁸ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 468; *Јован Скилица* 2007, 128.

Дриваст у данашњој северној Албанији помиње се као епископија, која је након 1089. године стављена под управу барске архиепископије.²²⁹

Скадар је први пут поменут у делу хроничара и учесника Првог крсташког похода, Рејмунда од Агилера, у коме је описан пут крсташа грофа Рајмунда Тулуског преко тешко проходних путева „земље Словена“ (*Sclavonia*). Након четрдесет дана мукотрпног пута, коначно су пристигли јануара 1097. године „код словенског краља у град Скадар“ (*ad regnem Sclavorum, apud Scodram*).²³⁰ Сличне податке о доласку крсташа у Скадар доноси и Виљем Тирски (*ad locum, cui Scodra nomen*).²³¹ У Летопису попа Дукљанина, Скадру се посвећује највише пажње у односу на друга поменута места. Оно што треба издвојити јесу подаци о граду који се могу нешто сигурније хронолошки одредити. Ту се првенствено мисли на податак о доласку византијских трупа, на челу са Курсалијем, у равницу града Скадра (*civitatis Scodrinae*), што се повезује са борбом Византије против дукљанског владара Стефана Војислава.²³² Тешко рањени Курсалије управо је и преминуо у равници поред Скадра.²³³ Скадар (*civitatem Scodarim*) се у наставку помиње као место у које је пристигао Бранислав, са својим братом Градиславом и сином Предихном код краља Константина Бодина, а након освајања Дубровника и подизања утврђења у њему, краљ Бодин се враћа у овај град (*in Scodarim*), у коме је највероватније и преминуо.²³⁴

За простор северног дела данашње Северне Македоније, податке имамо једино за град *Скопље*. Оно је смештено у контексту раних византијско–бугарских сукоба, на самом почетку XI века, негде између 1002. и 1004. године. Како касније бележи Јован Скилица, цар Василије II са војском приближавао се Скопљу (*τη πόλει... των Скоπίων*), када је дознао да се на другој страни Вардара улогоровао цар Самуило. Ромеји су тада изненадили Бугаре заузевши им логор, док је Самуило заједно са војском побегао. Цару је тада град Скопље (*πολι των Скоπίων*) предао Роман, син бугарског цара Петра и Борисов брат Симеон, кога је Самуило поставио да управља градом.²³⁵ У наставку текста говори се о томе како се византијски цар приближавао Струмици, када му је у сусрет изашао Богдан, топарх унутрашњих тврђава (*Βογδάνος ο των ένδοτέρω κάστρον τοπάρχης*), кога цар обдари патрикијским саном као свог присталицу. Одатле је цар пошао у Скопље.²³⁶ На исте податке о предаји Скопља (*καϊ την πόλιν δετών Скоπίων*) цару Василију II од стране Петровог сина Романа, наилазимо и у делу ученог Јована Зонаре.²³⁷ У повељама цара Василија II након рушења бугарске државе помиње се, између осталих, Скопска епархија, где се од побројаних места може само издвојити Скопље (*τα Скоπια*) као потпуно сигурно и, како сматра С. Новаковић, Бинча/Винча (*τον Βινετζην*) северно од Скопља.²³⁸ Након проглашења Петра Одељана за цара, устаници 1040. године пролазе кроз Ниш и Скопље, које називају „метрополем Бугарске“ (*Σκουπίων, της μητροπολεως Βουλγαρίας*).²³⁹ И у наредном устанку из 1072. године Скопље игра важну улогу. Из овог града потицао је један од вођа устанка, Ђорђе Војтех, који је са првацима из Скопља (*οι εν τοις Скоπίοις προέχοντες*) присуствовао крунисању Константина Бодина за цара у Призрену.²⁴⁰ Након што је новокрунисани бугарски цар опустошио Ниш, византијски владар Михаило VII заузима Скопље (*των Скоπίων πόλιν*) и у њему (*πόλιν των Скоπίων*) поставља логор са намером да предузме даљи поход према Нишу.

²²⁹ Живковић 2006, 99.

²³⁰ *Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis, historia Francorum qui ceperunt Iherusalem* 1866, 236.

²³¹ *Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarines gestarum* 1844, 98.

²³² *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 146; Живковић 2006, 84.

²³³ *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 133.

²³⁴ *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 164, 168; Живковић 2006, 100, 102.

²³⁵ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 455.

²³⁶ *Јован Скилица* 2007, 125.

²³⁷ *Ioannis Zonarae Epitome Historarvm Libri XVIII, Tomus III* 1897, 560.

²³⁸ Новаковић 2003a, 91.

²³⁹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 527; *Јован Скилица* 2007, 144.

²⁴⁰ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Cuiuspalatae* 1839b, 715.

Након што је сазнао за долазак цара, Константин Бодин се са својим устаницима упутио према Скопљу (*τα Σκόπια*).²⁴¹ Овај град помиње се и нешто касније у делу истог хроничара, када је византијски цар 1079/1080. године за „дуку Скопља“ (*Σκοπίων δε δουξ*) поставио Александра Кавасилу.²⁴² Нићифор Вријеније описује сличне догађаје који су се одиграли за време устанка под вођством Константина Бодина и Ђорђа Војтеха, из осме деценије XI века. Након што је устанак подигнут, „народ Словена“ одбацио је покорност Ромејима и у првом таласу побуне успева да заузме Скопље (*Σκοῦπτοι*) и Ниш.²⁴³ Приликом описа тока реке Вардар, Нићифор Вријеније за њега каже да, између осталог, протиче и кроз Скопље (*Σκοῦπων*).²⁴⁴ Још једном се Скопље помиње међу Вријенијевим подацима, а везано је за акцију цара Алексија Комнина против Печенега 1080. године, након што су ови номади опустошили насеља између Ниша и Скопља (*καὶ Σκοῦπων χωρία*).²⁴⁵ Ана Комнина у *Алексијади* говори о акцијама Нормана у Македонији 1082–1083. године. Након одласка Роберта Гвискарда у Италију, као нормански вођа у борби против Ромеја остаје Боемунд. Он шаље двојицу својих заповедника да врше опсаде у разним областима, од којих је један, Пунтесије, том приликом заузео и Скопље (*τά δε Σκόπια*).²⁴⁶ У истом делу говори се и о српско–византијским сукобима из последње деценије XI века. Пошто је српски велики жупан Вукан спалио Липљан, цар Алексије I Комнин креће у поход како би га повратио, али Вукан шаље изасланике са мировним предлогом, у тренутку док се цар налазио у Скопљу (*τα Σκόπια*).²⁴⁷ Иако је уговорено примирје, велики жупан Вукан поново започиње војне акције усмерене против Ромеја, да би након победе над византијском војском коју је предводио Јован Комнин, српске трупе опустошиле и делимично спалиле околину Скопља (*των Σκοπίων*).²⁴⁸ Иначе, треба напоменути да се у Скилицином тексту, у контексту раних борби између царева Самуила и Василија II, налази податак по коме је бугарски владар желео да „загради улаз у Бугарску ископаним јарцима и подигнутим оградама“ (*τάφρους καὶ θριγγοῖς*). Подигао је и једну „велику утврду“ (*φραγμόν*), како би затворио теснац и онемогућио продор византијској војсци.²⁴⁹ О Самуиловом копању ровова (*τάφροις*), подизању кула (*τάς δυαχωρίας ἀποφράζας οἰκοδομαῖς*) и овој утврди, говори и Јован Зонара.²⁵⁰

На територији западне Бугарске, која заузима источни део централнобалканског простора, 1016. године помиње се „утврђење које се назива *Војон*“ (*Βοῖών*), у склопу акције цара Василија II против бугарског владара Јована Владислава.²⁵¹ Нешто касније, 1041. године, код писца Кекавмена помиње се „чврста бугарска тврђава Бојан“ (*δ Βοϊάνος κάστρον ἐστὶ βουλγαρικὸν ὄχυρόν*), коју заузима цар Михаило IV Пафлагонац приликом гушења устанка Петра Одељана.²⁵² Утврђење је лоцирано у близини Сердикe.²⁵³

Град *Видин* (*κατὰ Βιδύνης*) у писане изворе доспео је захваљујући Скилицином делу, када је поменут у одељку који се односи на фазу ратовања између Византије и Бугарске од 1002. до 1004. године. Цар Василије II опседао је овај град пуних осам месеци, док је за то време цар Самуило напао Једрене. Након доброг утврђивања Видина (*την Βιδύνην*), ромејски

²⁴¹ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Cuiropalatae* 1839b, 717–718.

²⁴² *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Cuiropalatae* 1839b, 744; *Скиличин Настављач* 2007, 187.

²⁴³ *Nicephorii Bryennii Commentarii* 1836, 100.

²⁴⁴ *Nicephorii Bryennii Commentarii* 1836, 148.

²⁴⁵ *Nicephorii Bryennii Commentarii* 1836, 157.

²⁴⁶ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 22; *Ана Комнина* 2007, 380–381.

²⁴⁷ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 167.

²⁴⁸ *Ана Комнина* 2007, 388.

²⁴⁹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 461. Сматра се да се поменути теснац могао налазити негде у близини реке Струмице. В. Ферлуга 2007а, 105, нап. 91.

²⁵⁰ *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 563.

²⁵¹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 464.

²⁵² *Seacumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus* 1896, 32; *Кекавмен* 2007, 209.

²⁵³ Ферлуга 2007b, 209, нап. 49.

цар враћа се у Цариград, рушећи бугарске тврђаве (*ποσί Βουλγαρικά φρούρια*) пред собом.²⁵⁴ Овај догађај, са сличним подацима, описује и Јован Зонара у свом делу.²⁵⁵ У повељи коју је издао василевс Василије II 1020. године, помиње се и Видинска епархија (*τον βε επισκοπον Βοδίνης*), са 40 клирика и 40 меропаха.²⁵⁶ У опису устанка под вођством Константина Бодина и Ђорђа Војтеха из 1072. године, ког је оставио Нићифор Вријеније, говори се о томе како су устаници опустошили земљу и да су тешко пострадали подунавски градови (*παρίστριοι πόλεις*), све до Видина (*Βυδίνης*).²⁵⁷ Архиепископ Теофилакт Охридски 1094. године у једном писму обраћа се видинском епископу, у коме се помиње провала Кумана.²⁵⁸ Видин се помиње и у једном бугарском апокрифном летопису из друге половине XI века, као град ког, према бугарској народној легенди, подиже римски цар Константин.²⁵⁹

Након освајања Видина и Скопља, цар Василије II првих година XI века опсео је и град *Перник* (*προς τον Πέρνικον*), од кога је морао одустати услед великих губитака приликом опсаде.²⁶⁰ И у каснијој, другој опсади Перника (*το φρούριον Πέρνικον*) око 1016. године, Ромеји нису постигли успех, а број страдалих војника је поново био висок.²⁶¹ Касније се тврђава ипак предала византијском цару, након смрти бугарског цара Јована Владислава.²⁶² Предају тврђаве потврдио је и Јован Зонара у једном делу свог текста.²⁶³ Након смрти бугарског цара Јована Владислава, заповедник „знамените“ тврђаве Перник (*περίπυστον φρούριον τον Πέρνικον*) предао је град цару Василију II у Једрену и осталих тридесет и пет тврђава.²⁶⁴ У саставу Софијске епархије налазило се и место Перник (*καϊ τον Πέρνικον*) у повељи из 1018. године.²⁶⁵

У источном делу централнобалканског простора, најзначајнији центар у раном средњем веку засигурно је била *Софија* (*Сердика*, *Тријадица*). Сердика (*Σερδικής*) у раном средњем веку забележена је још 809. године, када се у њој налазило 6000 византијских војника, који су бранили насеље од опсаде бугарског кана Крума. Ову вест записује Теофан.²⁶⁶ О опсади Сердике (*Serdicam*) од стране Крумове армије говори и Анастасије Библиотекар у својој *Историји*.²⁶⁷ У оквиру нешто ранијих сукоба Византије са Самуиловом државом, Сердика, односно, Тралица како је “Скити” зову (*κατά την Σαρδικήν ἐπεχωρίασεν, ην καϊ Τράλιτζαν ή Σκυτική συνήθεια κέκληκεν*) помиње се 986. године код Лава Ђакона, као место код кога је цар Василије II поставио логор и које је држао двадесет дана под неуспешном опсадом.²⁶⁸ У сличном контексту исти догађај помиње и Јован Скилица, као и град Сердику који се тада називао *Тријадица* (*αυτός δε τα μεταξύ Τριαδίτζης, ήτις πάλαι Σερδική ἐπωνόμαστο, στενά διελθών και τάς λόχμας*).²⁶⁹ Један део ромејске војске послат је под

²⁵⁴ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 454–455; *Јован Скилица* 2007, 100–101.

²⁵⁵ *Ioannis Zonarae Epitome Historarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 560.

²⁵⁶ Новаковић 2003а, 98.

²⁵⁷ *Nicephori Bryennii Commentarii* 1836, 100.

²⁵⁸ *Theophylacti Bulgariae archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia* 1864, 336–337; *Теофилакт Охридски* 2007, 268.

²⁵⁹ *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 442.

²⁶⁰ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 455.

²⁶¹ *Јован Скилица* 2007, 120.

²⁶² *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 467.

²⁶³ *Ioannis Zonarae Epitome Historarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 565.

²⁶⁴ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 467.

²⁶⁵ Новаковић 2003а, 81.

²⁶⁶ *Theophanis Chronographia* 1883, 485; Павлов 2009, 17. У Теофановом тексту наводи се да је Сердика почетком IX века била „град“ (*οικοδομής*). На основу овог податка може се закључити да се радило о утврђеном насељу са искоришћеном касноантичком фортификацијом. В. *Theophanis Chronographia* 1883, 485.

²⁶⁷ Код Анастасија библиотекара, Сердика се наводи као *civitatem*. В. *Anastasio Bibliothecarii Historia ecclesiastica et de vitis Pontificum* 1649, 172.

²⁶⁸ *Leonis Diaconi Caloensis historiae libri decem...* 1828, 171; *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 259.

²⁶⁹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 436.

командом Ксифије да освоји тврђаве у области Тријадице (*εν Τριαδίτζη φρουριον*).²⁷⁰ Године 1016. исти ромејски владар полази у поход на Тријадицу.²⁷¹ Кекавмен оставља податак да је тврђава Морија (*κάστρον δυομαζόμενον Μόρεια*), која се налазила између Филипоља и Тријадице (*καὶ Τριαδίτζης*), опседана од стране Бугара 986. године.²⁷² Овај град помиње и Јован Зонара, када је говорио о устанку Кометопула након смрти цара Јована I Цимискија, што представља већ поменути догађај. Град је и овом приликом назван Сардика, односно, Тријадица (*Σαρδικής, αὐτὴ δ' ἐστὶν ἡ Τριαδίτζα*).²⁷³ И у каснијој фази ратовања, цар Василије II уништио је неке тврђаве код Сердике, а потом се вратио у Мосинупољ (*καὶ τῶν ἐν Σαρδικῇ φρουρίων καταστρεψάμενος ἐνία ἐπανήλθεν εἰς Μοσυνουπολιν*).²⁷⁴ Овај владар је у својој првој хрисовуљи насталој након 1018. године потврдио Софијску тј. Средачку епархију, у којој је поменуто и само место Средац тј. Тријадица (*τὴν Τριαδίτζαν*). У оквиру Софијске (средачке) епископије уписано је место Суково (*καὶ τὴν Συκοβον*), које С. Новаковић недвосмислено повезује са данашњим Суковом у пиротској околини.²⁷⁵ Михаило Аталијат говори о устанку Петра Одељана 1040/1041. године, напомиње да је византијски цар Михаило приспео у Сардику, „тада звану Тријадица“ (*Σαρδική τῆ νῦν λεγομένη Τριαδίτζη*) и преко ње приспео у Илирик, где је потпуно поразио устанике.²⁷⁶ О истим догађајима говори и Кекавмен у *Стратегикону*, где се налази податак да је цар Михаило IV кренуо у поход против Бугарске и том приликом освојио Тријадицу (*ἐπιβάς τῆ Τριαδίτζη*).²⁷⁷ Василије Монах, архонт Бугара, населио је у равницама Сердике (*τὰς πεδιάδας τῆς Σαρδικής*), Ниша и Овчијег Поља средином XI века огроман број Печенега.²⁷⁸ Сердички епископ Михаило (*ἐπίσκοπον Σαρδικῆς Μιχαήλ*) помиње се у контексту устанка Добромира и Лека 1078. године.²⁷⁹ Сардика је представљала незаобилазну тачку на путу крсташа 1096. године. Заповедник Ниша, дукс Никита, дао је Валтеру и његовим крсташима водиче који су их повели даље према Сердици и другим градовима (*ciuitates Bulgarie Sterniz...*).²⁸⁰ Након инцидента и немилих догађаја у Нишу јула 1096. године, десеткована крсташка армија на челу са Петром из Амијена наставила је пут и пристигла у Сердику (*in urbem Sterniz*).²⁸¹ У новембру исте године кроз Сердику (*Sterniz*) пролазе и крсташа под вођством Готфрида Бујонског.²⁸² Сардика (*град Средец*) често је бележена и у апокрифима и летописима легендарног карактера, из друге половине XI века.²⁸³ У *Житију Јована Рилског* из XII века говори се о томе како је бугарски цар Петар (912–970) боравао у *граду Средецу*, као и о томе да су мошти св. Јована Рилског у његово време почивале у овом граду.²⁸⁴ Такође, и у житију Гаврила Лесновског наилазимо на догађај који се одигравао у граду Сердици (*Средецкиа град*).²⁸⁵

²⁷⁰ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 464.

²⁷¹ *Јован Скилица* 2007, 120.

²⁷² *Seacumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus* 1896, 32; *Кекавмен* 2007, 199.

²⁷³ *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 548.

²⁷⁴ *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 559; *Јован Зонара* 2007, 248.

²⁷⁵ *Новаковић* 2003а, 81.

²⁷⁶ *Michaelis Attalioe Historia* 1853, 10.

²⁷⁷ *Seacumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus* 1896, 32.

²⁷⁸ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 587; *Јован Скилица* 2007, 162–165; *Острогорски* 1998, 317, 324.

²⁷⁹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 741; *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 387.

²⁸⁰ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 10. О овим догађајима пише и Виљем Тирски, с тим што не помиње детаље везане за дешавања у Нишу, већ наглашава само да је Валтерова војска након преласка „Бугарске шуме“ пристигла до „Стралиције (Сердике), која је главни град Средоземне Дакије“ (*Straliciam, Daciae mediterraneae metropolim egregiam*). В. *Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarines gestarum* 1844, 49; *Вилхелм Тирски* 1965, 182.

²⁸¹ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 28.

²⁸² *Узелац* 2018, 66.

²⁸³ *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 442, 444–445, 448.

²⁸⁴ *Житија на Св. Ивана Рилски* 1936, 33, 36.

²⁸⁵ *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 457.

Место Велбужд први пут се јавља у оквиру Велбушке епископије (*καὶ τὸν ἐπίσκοπον Βελεβουσδίο, εἰς αὐτὴν τὴν Βελέβουσδαν*), коју је поменуо цар Василије II у својој повељи 1018. године.²⁸⁶ Појављује се и у летопису апокалиптичног карактера (пророка Данила), као и у *Тумачењу Даниловом* из друге половине XI века.²⁸⁷

---

²⁸⁶ Новаковић 2003а, 79.

²⁸⁷ *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 445, 448.

ИСТОРИЈАТ ИСТРАЖИВАЊА И СТАЊЕ ИСТРАЖЕНОСТИ

Утврђења су привлачила пажњу појединих путописаца чији су записи сачувани и објављени, попут А. Ф. Гилфрединга, А. Еванса, Ф. Каница и других. Раносредњовековна употреба одређених утврђених насеља поменутих у њиховим делима, накнадно је и археолошки потврђена.²⁸⁸ Пажњу појединих истраживача, а нарочито историчара, дуго су привлачила одређена насеља која се јављају у раносредњовековним писаним изворима. То се првенствено односило на покушај одређивања њихових локација. Пионир истраживања овог питања био је П. Шафарик, који је у другом тому своје монографије *Slawische Alterthümer* из 1844. године приложио своје виђење могућих локација насељених градова Порфиригенитове Србије и осталих српских држава.²⁸⁹ Након њега, неке од првих претпоставки о локацијама урбаних центара из дела цара Константина VII Порфиригенита изнео је Ф. Рачки 1877. године, потом К. Жиречек 1879. године,²⁹⁰ а одмах након њих К. Грот и С. Новаковић, у радовима који су им, независно један од другог, публиковани исте 1880. године.²⁹¹ Током првих деценија XX века, овим питањем су се углавном бавили Ф. Шишић и П. Скок.²⁹² Од друге половине протеклог века, па све до најновијег времена, убикација насељених градова Константина Порфиригенита настављала је да привлачи пажњу истраживача, од којих се могу издвојити радови Б. Ферјанчића,²⁹³ С. Ћирковића,²⁹⁴ М. Благојевића,²⁹⁵ М. Антоновића, С. Мишића²⁹⁶ и П. Коматине.²⁹⁷ Разматрање феномена средњовековне обнове рановизантијских утврђења на централном Балкану у ширем територијалном и културно–социјалном контексту, представља релативно нову појаву у научном дискурсу. Овом приликом мора се напоменути да је иницијатива у том смеру потекла из пера појединих историчара, од којих је потребно истаћи радове Ј. Калић – *Словени и византијско урбано наслеђе*²⁹⁸ и Т. Живковић – *Словени и Ромеји*,²⁹⁹ док су у новије време запажени и радови Т. Живковића – *The Urban Landscape of Early Medieval Slavic Principalities in the Territories of the Former Praefectura Illyricum and in the Province of Dalmatia (ca. 610 – 950)*,³⁰⁰ као и В. Петровић – *Трансформација урбаних насеља централног Балкана током раног средњег века*.³⁰¹ Први систематизованији радови археолога и архитектата по питању истраживања раносредњовековних утврђења на подручју које посматрамо, налазе се првенствено у бугарској литератури. На почетку, то се односи на публикацију К. Мијатева – *Архитектурата на средновековна Бугария* из 1964. године, у којој се налази поглавље о профаној и сакралној архитектури Првог бугарског царства, где се дискутује и о архитектури престоница и утврђења тог периода.³⁰² У времену изласка рада о проблемима средњовековне археологије Црне Горе, Ј. Ковачевићу нису била позната регистрована висинска раносредњовековна утврђења.³⁰³ Одређене информације о градовима раног средњег века на простору Црне Горе налазе се у публикацији П. Мијовића и М. Ковачевића – *Градови и*

²⁸⁸ Шпехар 2017, 39.

²⁸⁹ Schafariks 1844, 260–261, 273. Приложени су наводи за оне градове који су се налазили на територији Србије и Дукље, од којих су се неки свакако налазили на територији која представља предмет ове дисертације.

²⁹⁰ Жиречек 1959, 230–231, 244–245.

²⁹¹ Грот 1880, 154–155, 168–169; Новаковић 2003б, 116, 200–208.

²⁹² Šišić 1925, 459; Skok 1928, 233–234, 237.

²⁹³ *Стис о народима* 2007, 58, нап. 196–204; 64, нап. 231–233.

²⁹⁴ Ћирковић 1998, 21; 28–32.

²⁹⁵ Благојевић 2011, 43–45.

²⁹⁶ Антоновић, Мишић 2010, 183–184.

²⁹⁷ Коматина 2021, 271–275.

²⁹⁸ Калић 1992, 21–33.

²⁹⁹ Живковић 2000, 120–126.

³⁰⁰ Živković 2013, 15–35.

³⁰¹ Петровић 2016, 151–165.

³⁰² Миятев 1965а, 27–77.

³⁰³ Kovačević 1967, 41.

утврђења у Црној Гори, штампаној 1975. године.³⁰⁴ Године 1981. излазе две публикације о утврђењима раног средњег века на Балкану и то Д. Овчаров – *Византијски и бугарски крепости V–X век*,³⁰⁵ као и А. Кузев, В. Гюзелев – *Бугарски средновековни градове и крепости I*.³⁰⁶ *Средновековни градови и тврдини во Македонија* И. Микулчика, доноси у уводном делу и осврт на раносредњовековна утврђења на простору данашње Северне Македоније.³⁰⁷ У монографији Г. Милошевић – *Становање у средњовековној Србији*, укључен је одељак о архитектури сеоских насеља и протоурбаних центара Србије из периода VII до XII века.³⁰⁸ С. Бојацијев пише одељак о утврђењима и престоницама Првог бугарског царства у склопу публикације *Крепостно строителство по бугарските земи* из 2000. године (Карта 6).³⁰⁹ У новијој литератури посебно се истичу радови Д. Рабовјанова,³¹⁰ који брани докторску тезу на тему провинцијских камених утврђења из времена Првог бугарског царства, а која је потом штампана као засебна монографија (Карта 7–9).³¹¹ Преглед рановизантијских утврђења на простору Србије и околних земаља на којима су регистровани трагови позније реокупације, прилаже Д. Булић у раду *The Fortification of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South-Slavic Principalities, and Their Re-occupation* из 2013. године.³¹² О археолошким сведочанствима о променама на централном Балкану у раном средњем веку пишу И. Бугарски и М. Радишић.³¹³ Питањем утврђења у периоду раног средњег века на централном Балкану бави се П. Шпехар у монографији *Централни Балкан од 7. до 11. века – Археолошка сведочанства*, у којој је приложен и преглед оних најзначајнијих.³¹⁴ Исти аутор се у појединим публикованим радовима посебно бави питањем континуитета живота у касноантичким утврђењима централног Балкана у раном средњем веку (Карта 10),³¹⁵ док су у новије време приметна интересовања и других аутора за исту тему, попут В. Иванишевића и И. Бугарског (Карта 11).³¹⁶

За разлику од текстова који су посвећени у потпуности овој проблематици, број оних радова и одређених поглавља монографија који се односе на засебна раносредњовековна налазишта заступљена су у нешто већем броју. Упркос томе, степен публикованости резултата археолошких истраживања и даље је изузетно низак. У наставку прилажемо краћи историјат истраживања најзначајнијих насеља раног средњег века са простора централног Балкана, из чега се може стећи оквиран утисак о степену истражености ове категорије археолошких налазишта на централнобалканском простору. Систематска истраживања утврђења Градина изнад Трговишта код Новог Пазара, започињу 1972. године и трају све до 90-их година претходног века. У оквиру тих истраживања, проучено је и утврђење из периода IX–XI века.³¹⁷ На недалеко удаљеном утврђењу Градина у Постењу, прва археолошка ископавања обављају се између 1982. и 1984. године, а систематска почињу 1988. године.³¹⁸ И овим ископавањима су регистровани стратиграфски слојеви и фазе изградње из периода IX–XI века.³¹⁹ Налазиште Градина у Врсеницама, коју поједини

³⁰⁴ Мијовић, Ковачевић 1975.

³⁰⁵ Овчаров 1981, 77–150.

³⁰⁶ Кузев, Гюзелев 1981, 16–91.

³⁰⁷ Микулчик 1996, 68–72.

³⁰⁸ Милошевић 1997, 25–54, 65–66, 115–125.

³⁰⁹ Бояджијев 2000b, 135–190.

³¹⁰ Рабовјанов 2007, 79–100.

³¹¹ Рабовјанов 2011.

³¹² Булић 2013, 137–233. Овом темом Д. Булић наставља да се бави и у новијем периоду, в. Булић 2022, 208–228.

³¹³ Бугарски, Радишић 2016, 91–99.

³¹⁴ Шпехар 2017, 51–98.

³¹⁵ Špehar 2012, 335–360; Špehar 2015a, 329–350; Špehar 2019, 113–124.

³¹⁶ Ivanišević, Bugarški 2019, 7–17.

³¹⁷ Popović 1999, 139–161.

³¹⁸ Мркобрад 1997b, 204–205.

³¹⁹ Мркобрад 1997b, 212–214.

истраживачи идентификују са раносредњовековним српским Дестиниконом, истраживано је у периоду између 1987. и 2001. године,³²⁰ када је истражено утврђење чија млађа фаза живота припада времену IX–X века.³²¹ Призрену је нешто већу пажњу посветио проф. Ј. Ковачевић и његову прву фазу настанка је, након археолошких истраживања, определио у период XI века.³²² У старом граду Бару констатовани су трагови архитектуре који су опредељени у период VIII–IX века.³²³ Археолошка истраживања вршена су на утврђењу Градина у селу Мартинићи,³²⁴ за које су П. Мијовић и проф. В. Кораћ изнели претпоставку да се ради о једном од насељених градова у Дукљи – Лантодокли.³²⁵ Археолошким ископавањима у Горњем граду у Скопљу 1967. године, установљене су фазе живота града из времена X–XI века.³²⁶ У Бугарској, археолошким радовима потврђени су трагови раносредњовековног материјала који су посебно манифестовани налазима грнчарије у Сердици и Пернику.³²⁷ У Видину су установљени трагови града из времена IX–X века, са сличним начином зидања као у Плиски и Преславу.³²⁸

Постоји и знатан број утврђења за које немамо писане податке, а који су археолошки истраживани. У античком утврђењу Велики Градац утврђене су градитељске активности из раносредњовековног периода. Према М. Јанковић, у њему се може издвојити време употребе из раздобља X–XI века,³²⁹ а према В. Поповићу, из XI–XII.³³⁰ У утврђењу Градина на Јелици археолошким радовима регистровани су остаци градитељске активности из периода раног средњег века.³³¹ Један објект који је могао страдати у пожару током IX–X века истражен је унутар утврђења Градина у Казновићима (Т. 17/1–3).³³² У X веку долази и до фортификација утврђења у Чечану.³³³ На територији данашње Црне Горе у граду Свачу, регистрована је доградња дела бедема из времена XI века.³³⁴ У Македонији, у граду Жеглигово у кумановској области, регистрована је базилика која се датује у време X–XI века.³³⁵ У граду Чрнчу у околини Скопља, уследила је обнова у X веку када је обновљена старија акропола.³³⁶ На делу Горњег града у Скопљу установљен је део зида који је изграђен у периоду X–XI века.³³⁷ На територији Бугарске, знатни средњовековни остаци утврђења налазе се у Монтани, на данашњем западу земље.³³⁸ Епохи Првог бугарског царства припадају и утврђења Калето у Градешници и Големијат град у Старом селу³³⁹, као и утврђење Ћустендил (Велбужд).³⁴⁰

До сада је истражен и извесни број новозаснованих насеља, али и оних која су се развила унутар старијих античких утврђења и која немају трагова фортификација из периода раног средњег века. Београд је поменут у IX веку први пут под данашњим именом,

---

³²⁰ Popović, Bikić 2009, 17.

³²¹ Popović, Bikić 2009, 134.

³²² Јовановић 1988, 33.

³²³ Zagarčanin 2008, 18.

³²⁴ Кораћ 2001, 12.

³²⁵ Кораћ 2001, 180.

³²⁶ Микулчик 1996, 301.

³²⁷ Рабовянов 2011, 302.

³²⁸ Рабовянов 2011, 40.

³²⁹ Јанковић 1981, 15.

³³⁰ Милошевић 1997, 41.

³³¹ Булић 2004, 157.

³³² Булић 2008b, 41.

³³³ Ivanišević, Špehar 2005, 135.

³³⁴ Јанковић 2007, 159.

³³⁵ Микулчик 1996, 227.

³³⁶ Микулчик 1996, 286.

³³⁷ Микулчик 1996, 302.

³³⁸ Аладжов 2010, 16–18; Рабовянов 2011, 41.

³³⁹ Рабовянов 2011, 43.

³⁴⁰ Рабовянов 2011, 54.

али самих фортификационих изградњи у том периоду није било.³⁴¹ Насеље из раносредњовековног периода је засновано на простору Савске падине, у Доњем граду. Оно је датовано у период краја IX и X век,³⁴² а истраживања тог простора започета су још 1948. године и настављана 1968. година, а затим у периодима 1970–1973. године и 1978–1980. године.³⁴³ Насеље са некрополом откривено је и истраживано и у северозападном углу Горњег града Београдске тврђаве, а резултате истраживања објавила је М. Бајаловић Хаџи-Пешић.³⁴⁴ И у околини Београда, у близини Рипња, археолошки су истраживана насеља на четири локалитета,³⁴⁵ а исто тако и између Винче и Великог села насеље VIII–IX века. У месту Дубравица на ушћу Велике Мораве у Дунав, истражено је насеље чији најстарији слој припада X–XI веку.³⁴⁶ У Бољетину је налазиште датовано на основу покретног материјала у IX–X век,³⁴⁷ насеље у Равни између IX и XI века,³⁴⁸ а у Рибници оквирно у XI век.³⁴⁹ У Хајдучкој Воденици, насеље је обновљено у X веку.³⁵⁰ Унутар утврђења Понтес (Костол), ископавањем је утврђено постојање насеља чији први слој раносредњовековног периода припада времену IX–X века,³⁵¹ а пећи периоду XI века.³⁵² У близини Корбова на Дунаву констатовани су остаци насеља из раздобља IX–XI века, док је на локалитету Вајуга–Песак истражена једна полуукопана кућа из VIII или почетка IX века.³⁵³ На ушћу Јакомирског потока у Дунав истраживани су остаци насеобина, чија се старија фаза датује у период X–XII века.³⁵⁴ Археолошким истраживањима у Велесници истражено је насеље чији би најстарији слој могао бити датован у VII век, а живот на њему се одвијао и током VIII, IX и X века.³⁵⁵ На налазишту у Љубичевцу издвојена су два хоризонта – старији из VII и почетка VIII века, као и млађи, из времена од краја IX до почетка XI века.³⁵⁶ Раносредњовековно насеље откривено је и на локалитету Позајмиште у Грабовици, где је истражен слој са насељем из IX–X века.³⁵⁷ Такође у Грабовици, на локалитету Брзи Прун, откривен је објект са грнчаријом IX века.³⁵⁸ Истраживањем античког утврђења у Брзој Паланци дошло је до открића насеобинског хоризонта из времена XI–XII века.³⁵⁹ Насеље на ушћу Слатинске реке егзистирало је у периоду од краја VIII па све до XI века, како се види на основу објављених археолошких резултата.³⁶⁰ Насеље X–XI века откривено је и радовима на налазишту Михаиловац–Блато–Обала,³⁶¹ а друго из периода XI–XII века у близини села Поповица код Неготина.³⁶² Унутар зидова касноантичког утврђеног дворца у Гамзиграду, у X и XI веку развијало се насеље чији су трагови установљени археолошким ископавањима (Т. 12/1).³⁶³ У околини данашњег Младеновца, на локалитету Дивичмеђ, истраживане су две куће из

³⁴¹ Поповић 2006а, 54.

³⁴² Поповић 2006а, 49.

³⁴³ Бајаловић Хаџи-Пешић 1992, 30.

³⁴⁴ Бајаловић Хаџи-Пешић 1992, 29–60.

³⁴⁵ Милошевић 1997, 28.

³⁴⁶ Милошевић 1997, 30.

³⁴⁷ Милошевић 1997, 37.

³⁴⁸ Ерцеговић Павловић 1984b, 257.

³⁴⁹ Минић 1984, 261.

³⁵⁰ Милошевић 1997, 42.

³⁵¹ Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, 45.

³⁵² Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, 46.

³⁵³ Милошевић 1997, 46.

³⁵⁴ Stanojević 1986, 239.

³⁵⁵ Ercegović-Pavlović, Minić 1986, 292.

³⁵⁶ Popović, Mrkobrad 1986, 313.

³⁵⁷ Ercegović-Pavlović, Minić 1986, 354.

³⁵⁸ Parrenica 1986, 365.

³⁵⁹ Милошевић 1997, 50.

³⁶⁰ Јанковић 1984, 197.

³⁶¹ Јовановић 1983, 204.

³⁶² Милошевић 1997, 53.

³⁶³ Јанковић 1983, 142.

периода IX века,³⁶⁴ као и једна полуземуница, пећ и део фортификације из времена X–XI века.³⁶⁵ У једном од слојева на налазишту Понтес–Трајанов Мост, регистровани су остаци раносредњовековних кућа из времена VIII–IX века.³⁶⁶ Археолошким истраживањима на налазишту Пањевачки рит код Јагодине, откривена је једна кућа која је датована у VII век, а други објекти припадају IX веку.³⁶⁷ Најстарије насеље у Мачванској Митровици настаје оквирно половином X века, док у приближно слично време настаје и најстарија црква на том месту.³⁶⁸

Степен истражених насеобина из времена између VII и XI века на простору централне Србије, која заузима највећи део централнобалканског простора, није довољно висок, што представља продукт бројних неповољности. На почетку, сам начин живота и избор некавалитетног материјала за изградњу објеката за живот у периоду раног средњег века представља прву препреку при археолошком истраживању. Томе се мора придодати и мали број нових фортификација начињених од камена, као и недостатак и недовољна хронолошка осетљивост одређеног покретног археолошког материјала. Ови параметри су утицали на одсуство систематског интересовања археолога за овај период, па је истраживање раносредњовековних налазишта вршено узгред, углавном приликом истраживања налазишта неких других временских раздобља. Једини пројекти који су имали за циљ систематско истраживање и ових налазишта, јесу пројекти истраживања српског дела Подунавља приликом изградње ХЕ Ђердап I и II, из 60-их и 80-их година XX века, као и истраживање Старог Раса у околини Новог Пазара.³⁶⁹ Оваква ситуација налагала је систематизацију и обједињавање свих релевантних података добијених приликом ових истраживања. Ситуација је нешто боља са истраживањима раносредњовековних утврђења на територији Бугарске, што се сагледава из претходно предоченог текста, док је стање истражености локалитета раног средњег века на простору Црне Горе, северног дела Албаније и северног дела Северне Македоније, такође на ниском и незадовољавајућем ступњу.

---

³⁶⁴ Катић 2003, 199.

³⁶⁵ Катић 2003, 200.

³⁶⁶ Марјановић-Вујовић 1987а, 118.

³⁶⁷ Трифуновић 1993, 207.

³⁶⁸ Minić 1980, 74.

³⁶⁹ Шпехар 2017, 40–41.

ОСВРТ НА КАСНОАНТИЧКА И РАНОВИЗАНТИЈСКА УТВРЂЕЊА НА ЦЕНТРАЛНОМ БАЛКАНУ

На централном Балкану, насеља на теже приступачним локацијама јављају се још у периоду млађег неолита (Винчанска култура).³⁷⁰ Насеља на теже приступачним висинским локацијама карактеристика су и енеолитског периода, док су висинска утврђења на простору централног Балкана у бронзанодопском периоду нешто ређа појава.³⁷¹ У периоду старијег гвозденог доба подижу се сухозидне фортификације или оне у комбинацији камена и земље уз присуство шанчева, где насеља градинског типа постају основна стална насеобинска јединица или рефугијуми за околно становништво.³⁷²

У периоду непосредно пре римских освајања, становништво централног Балкана живело је углавном у сеоским, равничарским насељима. Услед недостатка градских средина, Римљани су се у раној фази освајања ових простора ослањали на *civitates peregrinae*, да би потом у новоформираним провинцијама подигли одређен број градова, у сврху насељавања грађана или војних ветерана.³⁷³ Пред крај Августове владавине започиње обезбеђивање границе на Дунаву, у склопу чега настају прва утврђења (*praesidia*), да би значајнији систем утврђења настао у време владавине Трајана, у контексту припрема за освајање Дакије.³⁷⁴ Главна концентрација римских градова настаје на лимесу, у подунавском делу Горње Мезије и југоисточној Панонији. У северозападном делу Горње Мезије основан је *Singidunum* (Београд), *Margum* (Дубравица код Орашја) и *Viminacium* (у близини села Стари Костолац), да би у унутрашњости провинције прво насеље основано на главној комуникацији било *Norheim Margi* (Њуприја), а затим и *Naissus* (Ниш). Осим колоније *Scupi*, на југу Горње Мезије основана су само још два града, *Ulpiana* (Липљан) и *Municipium Dardanorum* (Сочаница).³⁷⁵ Уочено је да римски градови нису настајали преко старијих утврђења, али су свакако настајали у њиховој близини, преузимајући старије називе. Развоју римских градова у Подунављу допринео је положај на главним трговачким путевима, односно, трговина и прилив трговаца са различитих страна, док је за развој градова у Дарданији најзаслужније рударство.³⁷⁶ Античко војно градитељство на Балкану битније се мења од друге половине III века, што представља последицу све учесталијег упада варвара преко дунавске границе, првенствено Гота. Тада настају мањи војни логори, подигнути на стратешким позицијама поред Дунава,³⁷⁷ док се у унутрашњости полуострва јављају материјални трагови који сведоче о употреби појединих висинских положаја још од средине III века. Примера ради, такви трагови се у околини Новог Пазара налазе на Градини у Јужцу,³⁷⁸ Градини у Радалици,³⁷⁹ Градини у Постењу,³⁸⁰ Градини изнад Трговишта,³⁸¹ Златном Камену,³⁸² Јеринином граду на Тројану,³⁸³ Шарском кршу код Дуге Пољане,³⁸⁴ као и на Градини у

³⁷⁰ Garašanin 1979, 154; Garašanin 1986, 14.

³⁷¹ Tasić 1979a, 98; Tasić 1979b, 247–248; Čović 1983, 814–815; Garašanin 1986, 15.

³⁷² Čović 1987, 636–637. Посебно је истраживана област басена Велике Мораве као природно затворене целине, где је установљено да вештачко утврђивање висинских насеља започиње у периоду старијег гвозденог доба. В. Stojić 1986, 74–79.

³⁷³ Мирковић 1981a, 78.

³⁷⁴ Petrović 1986, 92.

³⁷⁵ Мирковић 1981a, 79.

³⁷⁶ Мирковић 1981a, 80.

³⁷⁷ Petrović 1986, 93–94.

³⁷⁸ Поповић 1987a, 115–117; Тошић, Рашковић 2007, 31.

³⁷⁹ Калић, Мркобрад 1985, 40.

³⁸⁰ Мркобрад 1996, 123–126; Мркобрад 1997b, 206–209; 216.

³⁸¹ Роровић 1999, 69–72; 292–293.

³⁸² Иванишевић 1990, 15–16.

³⁸³ Иванишевић 1989, 9–14. Најстарији примерци нумизматичког материјала пронађеног приликим археолошких истраживања припадају другој половини II века.

Врсеницама у близини Сјенице.³⁸⁵ У ближој и широј околини Крушевца, рана окупација (III–IV век) неприступачнијих локација уочена је на утврђењима и висинским налазиштима Гобелја код Бруса,³⁸⁶ Градац у Буцима,³⁸⁷ Градиште у Великој Грабовници,³⁸⁸ Градац у Горњим Левићима,³⁸⁹ Градац у Доњем Дубичу,³⁹⁰ Градац у Ђерекару,³⁹¹ Град изнад Жупањевца,³⁹² Градиште у Кулини,³⁹³ Градиште у Љубинцима, Градац у Плочнику,³⁹⁴ Градиште у Породину,³⁹⁵ Градиште у Пуховцу,³⁹⁶ Градац у Риђевштици,³⁹⁷ Градиште у Трнавцима, Јеринин град у Великој Сугубини–Мишевићу,³⁹⁸ Небеске столице,³⁹⁹ Укоса у Сталаћу⁴⁰⁰ итд. На простору источне Србије, висинско насељавање у периоду од краја III до краја IV века регистровано је на локалитету Краку Лу Јордан код Кучева.⁴⁰¹ И у западном делу Балканског полуострва, на простору данашње Босне и Херцеговине, констатована су нешто ранија запоседања висинских тачака. То се уочава на утврђењу Биогорци–Лиштице код Мостара (III–IV век).⁴⁰²

Продори Хуна из 40-их година V века довели су до слома римске управе на Балкану, што је оставило драстичне последице. Премда је знатан део популације остао да живи на централнобалканском простору, значајан корпус становника преселио се на много сигурније локације, као што је био Солун. Иако је обнова живота на централном Балкану започела у времену владавине цара Анастасија I (491–518), прави замах наступа тек у VI веку за време цара Јустинијана I (527–565). Између осталог, о овој обнови најбоље сведочи анализа протока новца на простору северног Илирика. Осим административне и црквене обнове, у време цара Јустинијана I обнављају се бедеми постојећих утврђења, али се подиже и већи број нових градова, утврђења и села, што представља једну од главних градитељских тековина Јустинијанове владавине. Новоподигнута насеља према својој структури су се разликовала од оних из претходног периода, из времена пре разарања средином V века.⁴⁰³ Главни хроничар ових Јустинијанових градитељских активности био је Прокопије из Цезареје, који бележи у уводном делу књиге IV, списка *De aedificiis*, да је ромејски василевс створио *дела која није лако ни испричати ни описати* и која су као таква настала услед близине реке Дунав и опасности која долази са те стране од варвара. Прокопије истиче да је цар Јустинијан I као заштиту од бројних варварских племена, од којих спомиње Хуне, Готе, Тауре, Ските, Словене и Сармате (...*Οὐννικά τε καὶ Γοτθικά, καὶ τὰ ἐν Ταύροις καὶ τὰ ἐν Σκύθαις ἀνταίρει, καὶ ὅσα Σκλαβηνοὶ καὶ ὅσα ἄλλα, εἴτε Σαυρομάτας Αμαζοβίους*), подигао *безбројна утврђења (εἰρύματα)*, као и много *стражарских кула (φυλάχτηκα)* и других *препрека*

³⁸⁴ Поповић 1983, 11–13.

³⁸⁵ Роровић, Викић 2009, 31–35.

³⁸⁶ Рашковић 2000, 6; Богосављевић–Петровић, Рашковић 2001, 119–120; Рашковић 2002, 69.

³⁸⁷ Рашковић, Трифуновић 2004, 77; Рашковић, Гаврић 2011, 445; Рашковић 2014, 210.

³⁸⁸ Рашковић 2011a, 174.

³⁸⁹ Тошић, Рашковић 2007, 38, 40.

³⁹⁰ Рашковић 2000, 6; Рашковић, Тошић 2009, 74.

³⁹¹ Рашковић 1998, 113–114; Рашковић 2000, 6; Рашковић 2002a, 179; Рашковић 2002b, 70.

³⁹² Рашковић 2003, 85; Рашковић, Тошић 2009, 72.

³⁹³ Рашковић 1998, 105, 107; Рашковић 2002a, 175–176; Рашковић 2013, 68.

³⁹⁴ Рашковић 2000, 6.

³⁹⁵ На овом утврђењу пронађене су две бронзане дволучне профилисане фибуле, које су датоване у време I–II века, што може издвојити ово утврђење као најстарије у овој скупини. В. Рашковић 2013, 69–70.

³⁹⁶ Рашковић 1998, 77–78; Рашковић 2000, 6; Рашковић 2003, 85, 93.

³⁹⁷ Рашковић, Берић 2002, 149.

³⁹⁸ Рашковић 2002b, 32.

³⁹⁹ Рашковић 2007, 37–38; Рашковић 2011a, 175; Рашковић, Гаврић 2011, 444.

⁴⁰⁰ Рашковић 1998, 92; Рашковић 2002, 51; Тошић, Рашковић 2007, 38; Рашковић 2016b, 288.

⁴⁰¹ Томовић 2000, 182; Петковић 2009, 190.

⁴⁰² Шпехар 2008, 29; Špehar 2008, 577.

⁴⁰³ Шпехар 2017, 46.

(*εμπόδια*).⁴⁰⁴ У наставку се говори о подизању Јустинијане Приме, коју је цар основао у покрајини европских Дарданаца, у близини кастела Бедеријане и свог родног села Таурисијума, као и о обнови Улпијане, Сердике, Ниша, Германије, Пауталије и другим обновљеним или новоподигнутим утврђењима.⁴⁰⁵ Од великог значаја је Прокопијев податак о томе да је цар Јустинијан I, желећи да осигура и заштити поменуте новоподигнуте и обновљене градове, утврдио обалу реке Дунав *многобројним утврдама* (*περιβάλλει συχνοῖς*), а дуж читаве обале је разместио *војне стражарнице* (*φυλακτήρια στρατιωτῶν*), како би спречио прелазак *тамошњих варвара*.⁴⁰⁶ Пошто се није задовољио утврђивањем само десне обале Дунава, Прокопије извештава да је Јустинијан I и у унутрашњости земље подигао *многобројне кастеле*, како би помогао становништву у случају напада варвара преко Дунава. Учени Византинац у наставку прилаже списак обновљених и новоподигнутих утврђења (*δουρώματα*).⁴⁰⁷ За нашу тему од значаја је помен одређених кастела који територијално припадају, или условно припадају централнобалканском простору. Тако Прокопије прилаже списак од 47 утврђења у Македонији, 8 нових и 61 обновљених у Дарданији, 9 изграђених или обновљених у околини града Сердике, 7 у области Германије, 32 нова и 8 обновљених утврђења у околини Ниша, 30 тврђава у околини Ремезијане, и једног новог и 37 обновљених у области Ad Aquas.⁴⁰⁸ Након набрајања поменутих утврђења поименично, Прокопије даљи текст посвећује детаљном опису Јустинијановог утврђивања лимеса на Дунаву, уз додатак историјата одбране од варвара на овом делу царства, још од времена ранијих римских императора. Ту су посебно издвојена поједина утврђења уз опис грађевинских интервенција на њима, почевши од Сингидунума, па све до Понтеса у Ђердапу и града Ad Aquas. На крају се истиче да је цар Јустинијан I не само утврдио Илирик грађевинама (*οἰκοδομίας*), већ је и у свим утврђењима поставио врло јаке војне посаде (*στρατιωτῶν φρουρὰς ἐν τοῖς δούρωμασι*), како би сузбио нападе варвара.⁴⁰⁹ У Прокопијевом спису утврђења на простору Балкана називају се различитим именима, што иницира да је аутор текста раздвајао насеља по категоријама. Ту се срећу називи попут *πόλις* (град), *πολίχνιον* (градич), *δούρωμα*, *φρούριον* (тврђава) или *πύργος* (кула). Под термином *πόλις* Прокопије углавном подразумева старије градове, као што су Сингидунум, Виминацијум или Сердика.⁴¹⁰

Страховита хунска пустошења из 40-их година V века резултирала су рушењем већег броја градова на Балкану, а из одређених историјских извора закључује се да је Царство изгубило контролу над већим делом централнобалканског простора у периоду од неколико деценија.⁴¹¹ О прекиду живота у насељима смештеним у долинама сведоче и резултати археолошких истраживања. Ископавањима вила рустика, терми, житница и осталих равничарских објеката, утврђен је прекид њихове употребе током прве половине V века. Након тога не долази до поновне обнове ових станишта.⁴¹² Иако је у VI веку констатована употреба појединих равничарских насеља, попут локалитета Бедем у Маскару, Самољице у долини Моравице, или Гамзиграда код Зајечара, они представљају ретке изузетке тог

⁴⁰⁴ *Προκοπίου Καισαρεύος περί τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV 1838, 264–265; Прокопије 2007, 54.*

⁴⁰⁵ *Προκοπίου Καισαρεύος περί τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV 1838, 266–268; Прокопије 2007, 54–58.*

⁴⁰⁶ *Προκοπίου Καισαρεύος περί τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV 1838, 268.*

⁴⁰⁷ *Прокопије 2007, 58.*

⁴⁰⁸ *Προκοπίου Καισαρεύος περί τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV 1838, 279–285.*

⁴⁰⁹ *Προκοπίου Καισαρεύος περί τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV 1838, 285–291; Прокопије 2007, 65–70.*

⁴¹⁰ *Štričević 1961, 178–179, nap. 8; Mirković 2005, 20.*

⁴¹¹ *Ферјанчић 1974, 107–108; Мирковић 1981b, 102; Милинковић 2015, 39.*

⁴¹² *Šrehtar 2019, 114; О вилама рустикама на простору централног Балкана в. Vasić 1970, 46–81; Mirković 1996, 57–73.*

времена.⁴¹³ Остаје отворено питање наставак живота домаће популације у периоду друге половине V и почетком VI века.

Наставак живота домаћег становништва могуће је поново археолошки пратити од краја V века или првих деценија VI века, али у битно измењеним условима. Наиме, услед опасности од упада варвара, њихова насеља настају на новим локацијама у промењеном природном окружењу, у брдским и планинским пределима, на природно заштићеним и тешко приступачним висинским тачкама.⁴¹⁴ Утврђена села подизана су на положајима у складу са потребама становништва (приступ, удаљеност од испаша, обрадиве површине, снабдевање водом), пратећи микрорегионалне принципе у погледу избора позиција.⁴¹⁵ Биране су позиције до којих се могло приступити само са једне стране, преко тзв. седла, док су околне стрме падине или литице чиниле приступ са осталих стране изузетно отежаним или немогућим.⁴¹⁶ Надморска висина новоформираних насеља креће се од 500 м, па се све до око 1500 м, иако су поједини рановизантијски објекти подизани и на већој висини, попут базилике на Небеским столицама на Копаонику, која је изграђена на 1800 м надморске висине.⁴¹⁷ Овакве висинске позиције условљавале су изглед фортификација, које су сада прилагођаване конфигурацији терена, што је по правилу доводило до неправилних основа. У историјским изворима помињу се и имена појединих војних инжењера, који су учествовали у утврђивању простора Илирика, попут Викториноса.⁴¹⁸ Касноантичка/рановизантијска утврђења могла су имати на приступачнијим деловима ровове и насипе различитих димензија, што је непријатељу отежавало приступ бедемима, капијама и кулама. Ова фортификациска компонента није у довољној мери истражена, а неки од поуздано констатованих ровова налазе се испред бедема Царичиног града и утврђења у Сакицољу.⁴¹⁹ Бедеми ових утврђења најчешће су зидани од локалног ломљеног или притесаног камена везаног кречним малтером, који је слаган у неправилне редове у техници *opus incertum* и нешто ређе *opus mixtum*. Лица зидова изведена су од крупнијег камена, док се у средишњем делу налазио ситан камен, измешан са кречним малтером. Њихова дебљина прилагођавана је стрмини падине и приступу утврђењу, па су им тако ширине износиле између 0,90 и 3 м, док за њихову првобитну висину нема довољно података, али се узима да је могла износити од око 1–2 м, па све до 7–8 м или 10–12 м.⁴²⁰ Постоји неколико типова капија које су се налазиле на трасама рановизантијских бедема. Ту се могу издвојити једноставне капије, тангечијалне капије, капије фланкиране кулама, увучене капије, пролази у зидовима кула, капије са издвојеним унутрашњим простором и потерне.⁴²¹ Услови положаја и приступа утврђењима са израженијим војним карактером диктирали су и распоред кула, чији је изглед, као и изглед капија, најчешће понављан по истом моделу. Зидане су истим материјалом и истом техником као и бедеми (*opus incertum* и нешто ређе *opus mixtum*). Позиције кула могле су бити различите, од само једне која се налазила на доминантном делу утврђења (осматрање и одбрана), па све до већег броја кула постављених са већим или једнаким међусобним размаком, у зависности од нагиба терена. У рановизантијском периоду овај фортификациски елемент је нешто већи у односу на оне из касноримског времена, када се срећу куле и димензија до 16,40 x 13 м. На рановизантијским утврдама јављају се куле са правилним

⁴¹³ Милинковић 2010, 222; Милинковић 2012, 302; Милинковић 2015, 63.

⁴¹⁴ Милинковић 2010, 222; Милинковић 2012, 303–304; Милинковић 2015, 38, 49–50; Петровић 2016, 152.

⁴¹⁵ Милинковић 2015, 52–53.

⁴¹⁶ Милинковић 2015, 55.

⁴¹⁷ Тошић, Рашковић 2007, 34; Милинковић 2012, 300. У данашњој Северној Македонији подизана су утврђења рановизантијског периода на преко 1800 м надморске висине, док за територију Бугарске недостају конкретни подаци, али су свакако регистрована она утврђена насеља од преко 1000 м надморске висине. У Босни и Херцеговини утврђена насеља су подизана на висини до око 1500 м. В. Mikulčić 2002, 153; Kirilov 2007a, 335; Шпехар 2008, 38.

⁴¹⁸ Petrović 1986, 97; Милинковић 2012, 303–304; Милинковић 2015, 50–51, 65.

⁴¹⁹ Дероко, Радојчић 1950, 127; Кондић, Поповић 1977, 149–150, сл. 110–111; Милинковић 2015, 67–70.

⁴²⁰ Милинковић 2010, 35, 227; Милинковић 2015, 72–80, 106.

⁴²¹ Милинковић 2015, 80–92.

правоугаоним основама (типичне за дунавски лимес), куле са неправилном правоугаоном основом, куле са троугаоном основом, куле са петоугаоном основом, куле са полукружном основом, куле са кружном основом, куле са лепезастом основом, куле са основом у облику слова U и куле које су постављене на унутрашњој страни бедема.⁴²² На појединим утврђењима уочена су ојачања у виду контрафора, који се могу наћи на бедемима Градине на Јелици, или на утврђењима у Островици код Тутина, Доњим Буторкама и Хајдучкој Воденици у Ђердапу.⁴²³ На највишим тачкама унутар утврђења понекад је могла бити подигнута црква, као што је случај са локалитетима Кале у Бреговини, Градина на Јелици или у Царичином граду.

У почетној фази истраживања, на рановизантијска утврђења гледало се углавном као на рефугијуме.⁴²⁴ Досадашњи резултати археолошких истраживања показали су да се ради углавном о насељима у којима су се налазили мушкарци, жене и деца, док покретни налази и антрополошки материјал потврђују доминантно цивилни карактер ових насеља, у односу на војни.⁴²⁵ Присуство солидно грађених сакралних објеката (понегде и више њих), клепетуше за стоку, жрвњева, занатских и пољопривредних алатка и другог покретног археолошког материјала, указује да се ради о *утврђеним селима*, коришћеним као места за сталан боравак. Нека од ових утврђења била су повезана и са рударском производњом, од којих поједина настају над остацима античких градова, попут Хераклеје Линкестис код Битоља, негирајући притом старију урбану структуру.⁴²⁶

Осим основне насеобинске јединице рановизантијског периода – утврђеног села, на централном Балкану се јављају и сложеније урбане структуре, попут нових *градова*, од којих се посебно истиче Царичин град (Јустинијана Прима) код Лебана.⁴²⁷ До оснивања нових градова, правоградског живота на простору централног Балкана није било још од времена хунских разарања. Већина поменутих градова из Прокопијевог дела већ је током VI века била изложена процесу рурализације и дезинтеграције.⁴²⁸ Поменути процес захватио је велике центре, попут Сирмијума, Сингидунума, Виминацијума, Наиса, Сердикe, Улпијане, Скупија и других.⁴²⁹ Поред утврђених села и већих регионалних центара, условно се могу још издвојити и утврђења са претежно војном функцијом и насеља везана за рударство и металургију.⁴³⁰ Посебно се издваја питање утврђења на дунавском лимесу, која у рановизантијском периоду престају да буду искључиво војна постројења. Археолошки је констатовано да у VI веку у њима живи мешовита популација, различитог пола и узраста, док, примера ради, археолошки материјал занатског карактера повезан са женском популацијом, доминира над бројем пронађеног оружја и војне опреме. Оваква ситуација поуздан је индикатор процеса рурализације, где некадашњи војни кастели сада постају утврђена села, са повременом војном функцијом.⁴³¹ Утврђења на лимесу углавном су подигнута у римском периоду и лоцирана су најчешће поред ушћа река или потока, односно,

⁴²² Милинковић 2010, 227; Милинковић 2015, 93–104.

⁴²³ Kondić 1984, 145, Fig. 8; Милинковић 2010, 35; Премовић-Алексић 2014, 420–421, сл. 374; Милинковић 2015, 105.

⁴²⁴ Милинковић 2010, 227. П. Петровић је 1986. године сматрао да рановизантијска утврђења „нису имала чисто војну структуру, већ су служила као рефугија – уточиште и збег за цивилно становништво из околине, које се користи само у случајевима непосредне ратне опасности“. В. Petrović 1986, 96.

⁴²⁵ Милинковић 2012, 305; Шпехар 2017, 47.

⁴²⁶ Милинковић 2010, 557; Милинковић 2012, 306. На читавом простору данашње Републике Северне Македоније, рударство је представљало доминантну економску делатност у касној антици. В. Микулчић 1996, 21.

⁴²⁷ Милинковић 2012, 307; Милинковић 2015, 46, 143.

⁴²⁸ Поповић 2003, 239–258; Шпехар 2017, 46.

⁴²⁹ Поповић 2003, 239–258.

⁴³⁰ Милинковић 2015, 48. М. Милинковић сугерише да поделу касноантичких утврђења у Северној Македонији, коју је извршио И. Микулчић, треба сматрати „преурањеном“. В. Mikulčić 1986, 101–123; Милинковић 2012, 301; Милинковић 2015, 23.

⁴³¹ Милинковић 2010, 222, 227–228; Милинковић 2012, 309.

на местима где је било могуће лакше прећи Дунав.⁴³² Може се приметити да су рановизантијска утврђења на десној обали Дунава доминантна категорија у односу на малобројније градове. Ради се углавном о обновљеним утврђењима, док је известен број и оних новоподигнутих.⁴³³

Подизање нових висинских насеља довело је до фаворизовања сточарства у односу на дотадашњу пољопривреду. Изградња нових утврђења условила је и изградњу нових путева, који су се у извесној мери разликовали од старијих, античких комуникација. Рановизантијска утврђења страдају под налетима Авара и Словена крајем VI и почетком VII века, о чему сведоче откривени слојеви интензивног пожара, а о прекиду византијске управе указује и археолошки документован престанак циркулације новца, након чега простор северног Илирика остаје изгубљен за ромејску државу на неколико векова.⁴³⁴ Рестаурација утврђења на дунавском лимесу представља врхунац античке војне архитектуре, али је главни фокус одбране био на организовању у унутрашњости, како би се спречили, или бар у великој мери отежали варварски упади у дубину балканског полуострва и у велике центре на Медитерану. Неприступачност и природна брањеност рановизантијских утврђених насеља била су њихова главна предност, много више од саме структуре утврђења и његове сложености. Тврђаве на лимесу, фортификације поред главних саобраћајница и у близини рудника, представљале су систем јединствене одбране, док је велики проценат утврђења свакако био намењен обезбеђивању регионалне или локалне средине.⁴³⁵ Посматрано у ширим оквирима, Јустинијанова обнова и подизање нових утврђења и насеља представља један од највећих архитектонских подухвата у последњих 1500 година, на ширем простору Средоземља.⁴³⁶

Термин *рановизантијска утврђења* улази у научну археолошку терминологију 80-их година XX века, након опсежнијих проспекција и ископавања у околини Новог Пазара, Чачка, а посебно на простору Ђердапа. Тада постепено у употребу улазе термини *касноантичко* и *рановизантијско утврђење*, док је за фазе VI века унутар кастела на лимесу често употребљиван термин *јустинијановска фаза*.⁴³⁷ Прокопије у свом делу помиње називе 654 кастела,⁴³⁸ међутим, археолошком проспекцијом и ископавањима установљено је да се засигурно ради о далеко већем броју, уколико се укључе и утврђења са простора читавог Балкана. Он свакако није приложио списак свих утврђених места, што би се условно могло оправдати чињеницом да се радило о селима, која му, као таква, нису била од прворазредног значаја. На територији Србије регистровано је преко 200 оваквих налазишта, чији се број константно увећава.⁴³⁹ Приметан је већи број рановизантијских утврђења на подручју које гравитира према Западној Морави (крушевачка област), као и на простору некадашње провинције Дарданије и у западним деловима провинције Средоземне Дакије (Карта 12).⁴⁴⁰ У Црној Гори број рановизантијских утврђења износи свега 17,⁴⁴¹ на северном делу територије Албаније нешто више од 20,⁴⁴² у Северној Македонији тај број је премашио цифру од преко 400 утврђења,⁴⁴³ док је у Босни и Херцеговини познато око 60 утврђења.⁴⁴⁴ Према Д. Булићу,

⁴³² Милинковић 2015, 61.

⁴³³ Шпехар 2017, 47.

⁴³⁴ Поповић 1975, 494–496; Милинковић 2010, 228; Милинковић 2012, 310.

⁴³⁵ Булић 2013, 223; Ivanišević, Bugarski 2019, 8.

⁴³⁶ Милинковић 2015, 108.

⁴³⁷ Милинковић 2012, 300; Опширније о историјату термина „рановизантијско утврђење“ и њиховим истраживањима, в. Милинковић 2015, 11–22.

⁴³⁸ Veševliev 1970, 74.

⁴³⁹ Милинковић 2010, 222; Милинковић 2012, 300.

⁴⁴⁰ Ivanišević, Bugarski 2019, 7–8.

⁴⁴¹ Булић 2013, 178.

⁴⁴² Поповић 1988, 215, Сл. 7. За детаљније археолошке податке о јустинијанском периоду у Албанији, в. Anamali 1997, 5–21.

⁴⁴³ Микулчик 1996, 20; Mikulčić 2002, 120.

⁴⁴⁴ Шпехар 2008, 41–42; Милинковић 2010, 226.

број рановизантијских утврђења у Србији износи 259, у Северној Македонији око 500 и више од 300 у Босни и Херцеговини.⁴⁴⁵ За територију крајњег западног дела данашње Бугарске, која припада територијалном оквиру дисертације, немамо конкретних података о прецизнијем броју регистрованих рановизантијских утврђења.⁴⁴⁶

---

⁴⁴⁵ Bulić 2013, 223–224.

⁴⁴⁶ За опште податке о рановизантијским утврђењима и градовима на територији Бугарске, в. Овчаров 1982, 7–76; Бояджијев 2000а, 113–134; Динчев 2006, 7–54.

ПОЈАМ ГРАДА И ФОРТИФИКАЦИЈЕ У КОНТЕКСТУ ЕВРОПЕ РАНОГ СРЕДЊЕГ ВЕКА

Према схватању Л. Мамфорда, није могуће одредити јединствену дефиницију града, структуре која се појављивала у различитим облицима и чије је порекло још увек прилично недефинисано.⁴⁴⁷ Осим оних насталих на античким основама, велики број градова широм Европе настаје управо у средњовековном раздобљу.⁴⁴⁸ Они настају са Европом, стварају је и највероватније представљају “најважнији смисао постојања Европе као посебног историјског ентитета”, а по свему судећи чине и “основну карактеристику европске цивилизације”.⁴⁴⁹

Као и на Балкану, већи део Европе остао је у рушевинама након пустошења разних варварских племена, првенствено германских и хунских током V века.⁴⁵⁰ До краја овог столећа, скоро сви градови су у великој мери били уништени и рурализовани. Од периода VI и VII века, на западу и новоосновани бенедиктански манастири дају нови полет у развоју градова.⁴⁵¹ У западној Европи замах у подизању утврђених градова наступа у периоду владавине Карла Великог, који у том периоду служе за учвршћивање франачке власти, посебно у источним деловима царства.⁴⁵² Уочено је да се у тим источним деловима јављају кружна и неправилна „дворишта“, по угледу на саксонску традицију, док су на западном делу доминирала четвороугаона, која по свему судећи рефлектују правилне форме римских утврђења.⁴⁵³ Деветовековна средња и западна Европа била је приморана да заштиту од Арабљана, Викинга и Мађара потражи унутар фортификације, којој након пада Западног Римског царства углавном није посвећивана довољна пажња.⁴⁵⁴ Како се феудализам развијао, тако је на феудалним поседима ницао све већи број градова, чији су неконтролисани развој желели да ограниче или потпуно спрече поједини владари, попут Карла Ђелавог (823–877).⁴⁵⁵ Припадници локалних елита крајем IX века почињу да прате нове трендове и да фортификају своје руралне резиденције, што се добро уочава на територији франачке државе и англо–саксонских краљевства. Та појава по свему судећи сведочи о територијализацији и децентрализацији земље.⁴⁵⁶ Како је указао А. Браун, “догађаји и околности IX и X века довели су до развоја утврђења, односно, у контексту тих догађаја настаје „замак“ као

⁴⁴⁷ Mamford 2001, 5.

⁴⁴⁸ Џајс Ф. и Џ 2004, 5. О културно–историјској функцији града у контексту Европе раног средњег века, в. Сюзомов 1977, 34–51; Kalhous 2018, 17–23. О термину и појму речи *град* у српским земљама може се говорити нешто детаљније једино у контексту касносредњовековног значења. Према старијим истраживачима, у том периоду реч *град* означавала је “не само утврђење, већ и насеље у њему и око њега”. В. Новаковић 2003с, 377. Са тим закључком сложили су се и поједини каснији аутори, попут М. Благојевића, који истиче да “град–утврђење и град–насеље није могуће увек и лако раздвојити”. Ипак, диференцијација се може направити у погледу привредне делатности. Град–утврђено насеље има развијену привреду, испод кога се најчешће развија *подграђе са тргом*, док град–утврђење нема привредне делатности и управно је подређено заповеднику тврђаве. В. Благојевић 1992, 67; Мишић 2010, 11. Посебна целина унутар утврђења био је унутрашњи град – кула, који се обично издвајао као прва, најстарија фаза изградње, пре осталих делова утврђења. В. *Законски споменици српских држава средњег века* 1912, 671; Karić 1978, 15–24; Поповић 1989, 73; Поповић, 1999, 340–341.

⁴⁴⁹ Benevolo 2004, 7.

⁴⁵⁰ Collins 1991, 75–93; Le Gof 2010, 19–40.

⁴⁵¹ Џајс Ф. и Џ 2004, 7–8.

⁴⁵² Kirić 1972, 252.

⁴⁵³ Pirenne 1946, 70; Tuulse 1958, 22–23; Симић 2010, 26. За више информација о англо–саксонским фортификацијама в. Armitage 1912, 11–47; Brookes 2013, 39–63. За писане изворе који се односе на западносаксонска утврђења у IX веку, в. Yorke 2013, 91–109.

⁴⁵⁴ Kirić 1972, 252; Џајс Ф. и Џ 2004, 11; Поповић 2006b, 192.

⁴⁵⁵ Kirić 1972, 252; Stokstad 2005, 2; Hull 2006, xix.

⁴⁵⁶ Whittow 1995, 58; Kalhous 2018, 20–21.

интегрални део феудалног друштва, који траје онолико дуго колико и тај друштвени поредак”.⁴⁵⁷

Условно речено, првобитни „градови“ западноевропског раног средњег века били су од почетка X, па до XI века састављени од купастог узвишења (природног или вештачког, по чему су ове палисадне тврђаве добиле назив *motte*, у значењу „брежуљак“) висине 3 – 30 м и 3 – 100 м пречника, који је био ограђен палисадом, унутар чега се налазила дрвена „кућа“ феудалца, висине 2 – 4 спрата.⁴⁵⁸ Најстарији *motte* који је очуван до данас, представља утврђење Мон Глон (Mont Glonne) на реци Лоари, које је подигнуто 990. године.⁴⁵⁹ Утврђена кућа представља главну кулу такве урбанистичке формације, која временом добија назив *донжон* кула. Из ове куле, која је доминирала околином, пружан је последњи и најснажнији отпор освајачу, због чега је њена изградња спровођена са посебном пажњом.⁴⁶⁰ Камене донжон куле са зиданим обзиђем у Француској јављају се пред сам крај X века и коегзистирају заједно са дрвеним кулама са палисадом, све до друге половине XII века. Донжони на тлу Енглеске се јављају нешто касније, пред крај XI века.⁴⁶¹ Као што је већ напоменуто, раносредњовековне дрвене палисаде западне Европе најчешће су имале кружни или полигонални облик, док је насип био обезбеђиван дубоким и широким ровом испуњеним водом. Приступ оваквом утврђењу најчешће је водио преко једног моста, који је постављан преко воденог рова. Око оваквих утврђених „дворишта“ често се развијало и „подграђе“, које је у прво време било незаштићено палисадом. Када је и оно почело да се „фортификација“ дрвеним бедемима, тада је заједно са утврђеним „градом“ почело да образује једну фортификацију, где сада утврђена кула за становање и последњу одбрану постаје *цитадела* таквој утврђеној целини. Првобитно, ово „подграђе“ – двориште са економским зградама, стајама и кућама кметова, било је подизано испред куле на брежуљку, а нешто касније се додају и бочна подграђа, као и она сложенијих форми. Таква утврђења се у литератури називају *узвишење* и *двориште* (енг. *motte and baily*).⁴⁶² Овакав првобитни тип раносредњовековних фортификација забележен је у Немачкој, Данској, Италији и Нормандији, али је постојао и у Енглеској. Због употребе дрвета као основног грађевинског материјала, нападачи су ватром врло успешно освајали овакве утврде. Услед тих околности, у другој половини XI века наступа замена дрвне грађе за изградњу палисада каменом, што представља норманску тековину коју они доносе са континента. Тада се поред утврђења изграђених од дрвета све више појављују и утврђења од камена, од којих се као најрепрезентативнији пример може издвојити Лондонска кула, подигнута 1078. године. Постојећа англосаксонска утврђења са насипом (*burh*), Нормани су дорадили и заменили земљане насипе и дрвене палисаде каменим полигоналним или кружним бедемом. Тада настаје нови тип раносредњовековних градова, који је из извора познат као *shell-keep*. Унутар њих се подижу зграде намењене животу феудалца, које су првобитно грађене од дрвета.⁴⁶³

⁴⁵⁷ Brown 2004, 8.

⁴⁵⁸ Toy 1953, 43–45; Kirić 1972, 252; Villena 1975, 62–63; Debord 1981, 6–19; Stokstad 2005, 3–4; Симић 2010, 26–27. Осим утврђених узвишења, на тлу централне Европе јављају се и утврђена „острва“, која су смештена на пешчаним динама у некадашњим мочварним подручјима, у плавним речним равницама. Такве структуре површински су знатно веће од утврђених висинских тачака. В. Herold 2012, 63.

⁴⁵⁹ Hull 2006, xix

⁴⁶⁰ Kirić 1972, 252; А. Шатлен је сматрао да су насипи за подизање дрвене куле, који су се називали *dunio* (фр. *dune*, насип), били искључиво вештачки, па су на основу тог назива и куле на њима временом добиле назив *донжон*. В. Chatelain 1973, 14. Са овим закључком сложили су се и поједини савремени аутори. В. Villena 1975, 63; Janneau 1979, 8–10; Prinz, Kecks 1985, 9–10, нап. 3. О пореклу речи донжон и њеној етимолошкој повезаности са *dunio* расправљано је и у ранијем периоду. В. Armitage 1912, 75, нап. 6; 390.

⁴⁶¹ Chatelain 1973, 17–18; Davison 1979, 106.

⁴⁶² Toy 1953, 43–45; Tuulse 1958, 24; Kirić 1972, 252; Heliot 1974, 217–234; Debord 1981, 39–53; Brown 2004, 15; Stokstad 2005, 3.

⁴⁶³ Tuulse 1958, 22–23; Kirić 1972, 252, 272; Brown 2004, 15; Hull 2006, 1–36.

На тлу западне Европе, на простору северозападне Шпаније, висинска дефанзивна утврђења VIII–IX века деле се у две групе.⁴⁶⁴ У области Баскије, утврђења углавном настају у периоду X–XI века активностима локалних великаша. Примера ради, утврђење Тревино настало у том периоду на остацима утврђења из гвозденог доба, састојало се од утврђеног врха површине 850 м² које је било окружено дубоким ровом, док се испод њега, на падинама развило цивилно насеље површине 4000 м². Читав такав комплекс био је омеђен каменим бедемом подигнутим у XI веку, када је придодата и четвороугаона кула.⁴⁶⁵ На некадашњој јужној каролинској граници, у области данашње Каталоније, подизана су висинска утврђења на литицама, што се добро уочава на примеру утврђења Лескерда (*L'Esquerda*). Зидови овог поновно искоришћеног утврђења у периоду раног средњег века израђивани су од камена, а на спољашњем лицу бедема су нешто касније придодаване куле правоугаоних основа. Покретни археолошки материјал показује карактеристике раног IX века, односно, употребу утврђења у каролинском периоду владавине тим областима. Висинска утврђења овог раздобља подизана су у сврху одбране залеђа, контроле путева и стварања упоришта за даља каролинска освајања.⁴⁶⁶

На простору северозападне Европе, у Ирској, најчешћи облик утврђења био је кружног облика (*ringforts*), од којих су се посебно издвајали они направљени од сухозида – *cashel*. Ова врста утврђења имала је зидове 1–2 м висине и ширине, и обично су мерила између 18 и 25 м пречника.⁴⁶⁷ Ради се о затвореним насељима, која нису имала примарно одбрамбену функцију, већ су штитила приватна власништва становника, посебно њихову стоку. На територији Ирске нису забележени напади на насеља у раном средњем веку (VII–VIII в.), већ су борбе вођене углавном на отвореном пољу, на граничним подручјима или речним прелазима. Ирско друштво се милитаризује тек око IX века, у времену почетка напада Викинга на насеља. Тада сухозидна утврђења виших класа постају утврђена места. Битно је нагласити да је насељавање и свакодневни живот био примарна карактеристика „кашела“ у раном средњем веку, док овакве структуре којима је примаран циљ био војно утврђење у функцији одбране и војних операција, нису регистроване.⁴⁶⁸ Хронолошки се не уочавају знатније иновације у употреби ограђених утврда у Ирској током IX–X века. Знатно је уочљивији континуитет употребе или поновног запоседања појединих насеља која су била у употреби још од VI века, него што се може говорити о одређеним значајнијим променама или новинама. Мора се истаћи да поједина нова насеља IX–X века, земљана (*rath*) или сухозидна (*cashel*), имају своју карактеристичну форму, али су она по правилу заснована на старијим насељима. У овом периоду може се говорити једино о викиншким базама за нападе (*longphort*) као о стриктно утврђеним насељима са војном функцијом.⁴⁶⁹ У северној Шкотској, утврђења се јављају у времену V–VI века, у контексту нових услова и политичких струјања који се тада појављују.⁴⁷⁰ Ради се о цитаделама на узвишењима (*hillforts*), испод којих се налази доњи круг бедема постављених на врховима литица, које доминирају изнад долина река, попут Дундурна.⁴⁷¹ У питању су мала утврђења површине око 3 ha и димензије цитаделе 35 x 25 м пречника, са око 4 м широким дрвеним бедемима, каквих има у читавој Шкотској. Осим овог типа, на овој територији јављају се и приобалне тврђаве (*coastal promontory forts*), као и прстенаста утврђења (*ringforts*). Истраживањима је установљено да та утврђења временом губе на значају, да су напуштена или да на њима нису вршени архитектонски радови, па тако од IX века надаље она немају знатну улогу у викиншком периоду, иако управо тада наступа период друштвених немира и политичке нестабилности.

⁴⁶⁴ Quirós Castillo 2013, 323.

⁴⁶⁵ Quirós Castillo 2013, 328–333; Quirós Castillo 2016, 195–198.

⁴⁶⁶ Beltran de Heredia 2006, 123; Ollich-Castanyer, Rocafiguera-Espona, Ocaña-Subirana 2016, 213, 216.

⁴⁶⁷ O'Kelly 1962, 22; Comber 2016, 5.

⁴⁶⁸ Halpin 2008, 21–25; Comber 2016, 12.

⁴⁶⁹ O'Sullivan и др. 2014, 121–127; O'Sullivan 2016, 23–24.

⁴⁷⁰ Noble 2016, 34.

⁴⁷¹ Alcock и др. 1989.

Претпоставља се да је одбрана концентрисана на неколико локација током VIII–X века. Мало је археолошких доказа о самим викиншким утврђењима на територији Шкотске, па поједини истраживачи сматрају да је долазак Викинга условио нове облике ратовања, који више нису нужно изискивали коришћење утврђених насеља. Након пола миленијума од њиховог настанка, у овом периоду утврђења имају све мању улогу у одржавању друштвене хијерархије на далеком северу Европе.⁴⁷² На подручју Велса, већи део пост–римских градова је напуштен убрзо након 700. године, док одређени историјски и археолошки подаци указују да су браћена насеља подизана и након ове године.⁴⁷³ Поједини истраживачи претпостављају да тадашња елитна насеља постепено прелазе са утврђених висинских положаја на ниже и приступачније локације.⁴⁷⁴ Свега неколико локалитета пружају евиденцију о употреби у IX–X веку, од којих је најистраженије утврђење у Ланбедргоху на висини од око 900 м. Ту је утврђено да су земљани бедеми утврђења у облику слова D, површине 1 ha, замењени у IX веку сухозидом ширине 2,2–2,4 м. Утврђење је егзистирало до касног X века, што се закључује на основу одсуства нумизматичког материјала касног X и XI века. Намеће се закључак да је на територији Велса недостајало утврђених насеља, попут оних на територији Ирске (*longports*) или англо–саксонске Енглеске (*burhs*).⁴⁷⁵ На основу писаних извора, посебно *Англо–Саксонске хронике*, сазнаје се о изградњи *burh* система стратешке мреже утврђења различитих величина, које су подизане ради заштите комуникација, у сврху рефугијума, за прикупљање трупа и залиха, као и заштиту зависног локалног становништва краљевине Весекс током позног IX и X века. Изградња овог система углавном пада у време владавине краља Алфреда (849–899) и Едварда Старијег (874–924), услед повећане данске претње. По својој структури, уочава се да је постојало неколико утврђених линија одбране, где је главни „лимес“ установљен на реци Темзи. Насеља која баштине римску, правоугаону основу, попут Волингфорда (700 x 500 м, 43 ha), надограђују се, обнављају и редизајнирају због потреба сукоба са Данцима.⁴⁷⁶ За равничарске и приобалне појасеве северозападне Европе, попут Фландрије и Зеланда, за период IX–X века карактеристична су кружна утврђења (*ringwalburgen*) и она у облику слова D, која настају углавном услед опасности од данских напада и у контексту одређених политичких превирања.⁴⁷⁷ Нека од најзначајнијих раносредњовековних утврђења Данске настају у времену владавине краља Харалда Плавозубог (959–987). У питању су првенствено утврђења Трелеборг и Даневек. Њих, као и краљевски комплекс у Јелингу, карактеришу огромне димензије, монументалност, строги геометријски распоред, као и кратко временско трајање ограничено углавном на време владавине знаменитог данског монарха, што им даје изванредан симболички карактер. Кружни бедеми ових формација прављени су у комбинацији дрвета, траве и земље, били су окружени концентричним ровом, док је унутрашњост била подељена двома аксијалним улицама на четири поља.⁴⁷⁸ У источној Скандинавији напуштена утврђења током VI века замењују она на узвишењима, која сведоче о новој структури моћи, тактици ратовања и стратегији. Ради се о дрвеним палисадама подигнутим на периферијама, ван територијалног центра, које су тако дефинисале одређену географску регију („протодржаву“) и чији је војни карактер сасвим изванредан.⁴⁷⁹

⁴⁷² Noble 2016, 27, 28–31, 34–35.

⁴⁷³ Morris 1980; Dark 1994, 38; Seaman 2016, 43.

⁴⁷⁴ Edwards 1997, 3.

⁴⁷⁵ Seaman 2016, 49, Fig. 4.6.

⁴⁷⁶ Baker 2013, 65–90; Williams 2013, 129–163; Christie 2016, 52–67.

⁴⁷⁷ Henning 2005, 34; Harkel 2013, 223–259; Tys, Deckers, Wouters 2016, 175–191.

⁴⁷⁸ Sindbæk 2014; Roesdahl, Sindbæk 2014, 207; Pedersen 2016, 68–81.

⁴⁷⁹ Hedenstierna-Jonson, Holmquist, Olausson 2013, 298–300. Детаљније о архитектури утврђења, в. Hedenstierna-Jonson, Holmquist, Olausson 2013, 285–298.

Бројна утврђења настају на северозападном подручју словенских области, између река Елбе и Одре (данашња североисточна Немачка), у периоду VIII–X века.⁴⁸⁰ Из тог периода познато је преко 600 регистрованих словенских раносредњовековних тврђава и преко 1000 оних суседних, са германско–франачке територије.⁴⁸¹ Та франачка утврђења могу се поделити на фортификације прстенастог облика (попут Тиледе), брдска утврђења (Карлбург) и геометријске замкове (који нису условљени природном конфигурацијом тла). Све три категорије утврђења карактерише то да су подизана на висинским тачкама, па самим тим представљају градинска насеља. Испред бедема франачких утврђења по правилу се налазио ров профила у облику слова V или U, понекад и са бермом. Капије су најчешће биле увучене унутар бедема или су биле коморне, док су бедеми углавном били од земље, сухозидни или од камена везиваног малтером. За разлику од словенских утврђења, који су често подизани на узвишењима, франачки замкови углавном су подизани у низинама (Бранденбург, Макленбург).⁴⁸² Према величини и површини, франачка утврђења (замкови) могу се поделити на велике (преко 3 ha), средње (између 1–3 ha) и на мала утврђења (до 1 ha).⁴⁸³ Прве две категорије фортификација настају у периоду VII–X века, док се утврђења треће категорије појављују од раног IX века.⁴⁸⁴ На простору централне Немачке подизана су и сухозидна утврђења Словена, веома слична франачким, што је довело до отежаног међусобног археолошког раздвајања.⁴⁸⁵ За раздобље VIII–IX века карактеристична су велика словенска утврђења типа *Feldberg*, која су иницијално подизана на ширем подручју Балтика.⁴⁸⁶ Често су мерила између 200 и 350 м пречника и основа им је прилагођавана природној топографији терена. Подизана су у мочварним равничарским областима, као и на узвишењима и често се деле на главно утврђење (цитаделу) и ограђено подграђе. Бедеми су представљали моћне конструкције, састављене од дрвета и земље, у техници дрвених кесона. Они су често ојачавани каменом у сврху побољшања одбране, али правих камених бедема у том периоду нема. Ровови испуњени водом омеђивали су равничарска утврђења, док су око висинских утврђења били празни и знатно дубљи. Капије ових утврђења често су били једноставни отвори, док постојање кула није евидентирано. Од периода IX века уочава се тенденција постепене редукције брањеног простора. Фелдберг утврђења VIII–IX века карактерише сложена унутрашња структура, што потврђују бројни налази настамби, огњишта, јама, потенцијалних палата, отворених дворишта, као и моћних културних слојева. Одређене структуре постављене у редовима указују на евентуално постојање војних касарни. Ова утврђења била су честа попршта сукоба, што се евидентира кроз знатне трагове горења на бедемима, као и кроз налазе оружја и масовних гробница, које сведоче о покољу становништва и паду утврђења. Употреба Фелдберг утврђења окончава се оквирно око 900. године.⁴⁸⁷ Услед опште економске и политичке кризе, током IX века настају нова насеља у виду малих, кружних утврђења, пречника 60–90 м, која се подижу у мочварним равницама.⁴⁸⁸ Бедеми утврђења ове фазе обично су грађени од дрвета и земље, док је камен само

⁴⁸⁰ Herrmann 1985, 7–10, 21–32. Висинска утврђења на подручју Немачке настају током IV–V века, у раздобљу Сеобе народа, да би током раног меровиншког периода у VI веку била напуштена, када престаје њихова друштвена и политичка улога. Нема потврђених доказа о изградњи утврђења током VI века на овом подручју. Нова етапа утврђивања започиње у каснијем меровиншком периоду, од друге половине VII века и то углавном на франачкој територији. Тренд изградње утврђења у области Франака траје до краја X века, док се у словенским областима он продужава све до краја XII или почетка XIII века, односно, до краја периода сукоба са Отонском и Салијском династијом. В. Ettel 2013, 263.

⁴⁸¹ Ettel 2013, 263. О типологији словенских насеља централне Европе према латинским изворима, в. Radovanović 2013, 345–368.

⁴⁸² Ettel 2013, 267; Ettel 2014, 122.

⁴⁸³ Gensen 1975, 313–314; Ettel 2001, 208–209.

⁴⁸⁴ Ettel 2013, 274.

⁴⁸⁵ Ettel 2013, 275.

⁴⁸⁶ Herrmann 1967, 206–258; Herrmann 1968, 41–51, 164–169; Henning 2005, 30; Brather 2006, 40–57; Biermann 2010, 25–33.

⁴⁸⁷ Biermann 2016, 87–89.

⁴⁸⁸ Biermann 2006, 45–76; Biermann 2016, 90–91.

спорадично убациван у темеље.⁴⁸⁹ Осим једноставних фортификација, јављају се и она са мрежном конструкцијом од попречних и паралелних дебала и системом дрвених „кутија“, дужина 2–4 м.⁴⁹⁰ Такав начин изградње условљавао је подизање дводелних или троделних зидова ширине 5–15 м и висине до 10 м. Испред зидова су се налазили ровови најчешће U профила, капије V облика, док су куле представљале ретку појаву. Како је већ напоменуто, пречници мањих утврђења мерили су 50–60 м, док су она већа износила и до 80–100 м.⁴⁹¹ Утврђења овог периода карактерише, осим цивилне, и знатна војна функција, што је и потврђено археолошки. Њихово подизање, као и оних Фелдберг типа, везује се за локалну властелу која подиже резиденције и војне базе, као симбол моћи и ауторитета. Друго тумачење, које је према Ф. Бирману од секундарне важности, јесте да су она подизана у сврху одбране од Мађара или Источних Франака, али су свакако настала у склопу ратних и несигурних времена.⁴⁹² Осим несумњиво војне и рефугијалне функције, раносредњовековна утврђења ових области сасвим сигурно су имала и економску, саобраћајну, па и сакралну функцију, где су се могли налазити и епископски центри, како указује П. Етел. На основу свега поменутог, јасно се уочава њихова мултифункционалност.⁴⁹³ Поједина утврђења овог времена, попут Макленбурга, везују се за власт Ободрита на овим просторима.⁴⁹⁴ Термин под називом *limes Saxoniae*, у писаним изворима и историографији представља систем утврђења на подручју данашње области Шлезвиг–Холштајн, на којој се у IX веку налазила линија разграничења између Саксонаца и Ободрита.⁴⁹⁵ Такође, на простору јужне Немачке подела висинских утврђења (*Höhenburgen*) извршена је у три категорије, на прстенаста, утврђења на рту тј. полуострву (*Abschnittsbefestigung*) и правилна (геометријска) утврђења. Бедеми су зидани у техници сухозида, од камена са малтером или од „набацаног“ камена. Појачана изградња утврђења на овом простору наступа у времену X века, у контексту новонасталих политичких и економских догађаја.⁴⁹⁶ Као и у осталим деловима централне Европе, тако и на територији Пољске нуклеус развоја градова пада у време VIII–X века. На основу добро истражених појединих локалитета, попут Гњезног у централној Пољској и других, уочава се да су утврђења у овом периоду имала углавном дрвено–земљане палисаде. Тада се јављају два типа насеља – збијена и разбијена. Прва карактерише стриктна повезаност утврђеног замка са подграђима и насељима око њих, где утврђени замак са подграђем представља централну тачку градског насеља.⁴⁹⁷ На ширем подручју данашње Пољске, утврђења у раном средњем веку нису се равномерно развијала.⁴⁹⁸ Као што је случај на ширем европском простору, она су настајала током процеса централизације и кроз присуство елите (властеле) на одређеном подручју, која је подижући утврђења приказивала материјалну тежњу за повећањем социјалне моћи. Камене структуре бедема нису биле познате до средине X века, што потврђује чињеницу о постојању земљаних утврђења из ранијег периода, која се по правилу у Пољској означавају као *gród*.⁴⁹⁹ Са таквим уопштеним називом за сва земљана

⁴⁸⁹ Иначе, дрво је представљало главни грађевински елемент на словенском подручју у распону од VII до XII/XIII века. В. Herrmann 1989a; Herrmann 1989b, 312–313; Ettl 2013, 275.

⁴⁹⁰ Herrmann 1989b, 328.

⁴⁹¹ Ettl 2013, 275.

⁴⁹² Biermann 2006, 45–76; Biermann 2016, 90–91.

⁴⁹³ Сюзюмов 1977, 36; Ettl 2013, 279; Ettl 2014, 128. О функцији утврђења у ширем контексту простора Медитерана X–XII века, посебно Италије и Византије, в. Lefort, Martin 1983, 197–207. О развоју економије раних франачких градова, в. Henning 2007, 3–40.

⁴⁹⁴ Donat 1984, 97–101.

⁴⁹⁵ Adam von Bremen *Hamburgische Kirchengeschichte* 1917, 73–74; Hardt 2005, 35–49.

⁴⁹⁶ Ettl 2014, 115. Изнете су претпоставке да су утврђења са „набацаним“ зидовима висине до неколико метара служила као рефугијуми становништву услед повећане опасности од напада Мађара. Такви бедеми су у литератури понегде називани „мађарски зидови“. Међутим, оваква претпоставка, према П. Етелу, мора остати спорна. В. Ettl 2014, 119.

⁴⁹⁷ Hensel 1980, 78–80.

⁴⁹⁸ Buko 2008, 84–99; Buko 2013, 651–667.

⁴⁹⁹ Urbańczyk 2016, 95–97.

утврђења, не слажу се сви истраживачи.⁵⁰⁰ Може се закључити да је развој утврђења узрапредовао након пада Аварског каганата почетком IX века. Ова војна сила је контролисала читаву централну Европу, па су након њеног слома словенска друштва на овом простору могла слободније да се развијају.⁵⁰¹

На централноевропском подручју IX–X века (Аустрија, Мађарска, Чешка и Словачка), утврђена „властелинства“ (*manor farm*) се јављају ван утврђене цитаделе, која су од главног утврђења била одвојена палисадом. Њихове димензије варирају између 25 x 32 м и 80 x 100 м. Она се обично интерпретирају као одвојени животни простор властелинске породице, који демонстрира њихов високи социјални статус. Ипак, њихово порекло није још увек сасвим разјашњено, јер су поједине сличности уочене са каролиншким владарским палатама, као и са одређеним структурама на територији Бугарске, али и код касноантичких вила рустика. Оно што се може са сигурношћу рећи је то, да овакве структуре на подручју централне Европе у времену VII–VIII века археолошки нису констатоване.⁵⁰² Бедеми висинских утврђења овог периода у централноевропској регији прављени су од комбинације дрвета, камена и земље. Главна особина ових бедема је дрвена кесонска конструкција, која је испуњавана земљом или мешавином земље и камења. За темеље је понекад коришћен слој дрвне грађе, који је полаган испод кесонске конструкције.⁵⁰³ Ова насеља карактерише и већи број цркава унутар бедема, па су на основу тога понекад и интерпретирана као центри евангелизације.⁵⁰⁴ Одређени број истраживача сматра да је њихов настанак везан за одбрану од мађарских пустошења,⁵⁰⁵ што друге наводи на закључак да су утврђења морала бити подигнута у близини већ постојећих незаштићених насеља, која су била неутврђена или су их штитила старија, праисторијска утврђења.⁵⁰⁶ У Бохемији током прве половине IX века, нови бедеми висинских утврђења, направљени од дрвета и камена, замењују дотадашње старије, једноставније фортификације, које су током векова поновно употребљаване, још од праисторије. Зидови утврђења од неколико метара дебљине и висине ојачавани су фронталним, обложним сухозидом.⁵⁰⁷ На простору Бохемије и током читавог X века долази до изградње нових висинских утврђења са бедемима од камена, као и до обнове старијих утврђења. Велика утврђења губе своју функцију током XI века, због чега се напуштају или им се мења функција.⁵⁰⁸ На територији Швајцарске висинска утврђења у функцији рефугијума настају у близини манастира и отворених насеља, у времену опасности од мађарских напада.⁵⁰⁹ Управо у том периоду се фортификарају узвишења високим бедемима и оним мањим, нижим, паралелним приступним тачкама, подижу се куле и копају ровови.⁵¹⁰ Забележена је и појава реокупације палисадних утврђења из III–IV века, на којима се у IX–X веку подижу бедеми у сухозидној техници до 3 м дебљине који прате ивицу падине, попут оног у Рундер Бергу. Унутар њих су пронађени врхови стрела номадског порекла, по свему судећи, мађарске.⁵¹¹ У Корушкој (Аустрија) археолошки је установљена употреба појединих старијих утврђења у одбрамбену сврху од стране словенске популације, у периоду VIII века.⁵¹² Чак је у утврђењу Хемаберг запажена симбиоза аутохтоног и новопридошлог словенског живља током VI–VII века.⁵¹³ Раносредњовековна утврђења углавном настају у IX

⁵⁰⁰ Dulnicz 2004, 305f; Urbańczyk 2014, 27–28.

⁵⁰¹ Urbańczyk 2016, 99.

⁵⁰² Herold 2012, 66; Herold 2016, 112.

⁵⁰³ Procházka 2009, 11, Abb. 1:4–16; Herold 2012, 74; Herold 2016, 112.

⁵⁰⁴ Herold 2012, 79.

⁵⁰⁵ Henning 2005, 34; Henning, Ruttkay 2011, 283–284.

⁵⁰⁶ Herold 2016, 118.

⁵⁰⁷ Hložek, Menšík, Procházka 2019, 14.

⁵⁰⁸ Štefan, Boháčová 2018, 247–260.

⁵⁰⁹ Boschetti 2016, 129, 131.

⁵¹⁰ Von Kaenel 1980, 123–125; Schulze-Dörrlamm 1992, 120.

⁵¹¹ Koch 1991; Boschetti 2016, 129.

⁵¹² Eichert 2012, 14.

⁵¹³ Ladstätter 2000.

веку као политички и економски продукт каролиншке власти, јачања моћи локалних властелина, али и услед појачане животне несигурности, посебно од новопридошлих Мађара.⁵¹⁴ На овом простору издвајају се три типа раносредњовековних утврђења. Утврђења са сухозидом ојачаним земљаним бедемом, са бедемима од камена везаним малтером и утврђења са земљаним бедемима.⁵¹⁵ Често су бедемима штићени само поједини делови, док су остале стране утврђења природно брањене. Постоје и она потпуно ограђена зидовима и бедемима, понекад са више појасева бедема испред оног главног, што поједини истраживачи виде као могућу препреку за заустављање мађарских коњаника.⁵¹⁶ Исто тако, по површини се ова утврђења могу поделити у три категорије, на мања (до 1 ha), средња (1–3 ha) и велика (преко 3 ha), као у случају оних франачких са тла Немачке. Према употреби, корушка раносредњовековна утврђења деле се на привремена и стално коришћена утврђења, иако међу њима нема видљивих архитектонских разлика.⁵¹⁷

На подручју Истре, утврђена насеља настају у измењеним политичким околностима и репрезентују војне испоставе новоуспостављене каролиншке управе. Међутим, нису сва утврђења била војне или стратешке локације, већ се тада јављају и она на отвореним положајима, што може указати на њихову примарну економску функцију. Није сасвим јасно установљено да ли је локално становништво пребачено у ова насеља или су она сама еволуирала од рефугијума до сталних насеља. Отворена, равничарска насеља у словенској залеђини Истре нису још увек археолошки потврђена, али је претпоставка о њиховом постојању сасвим оправдана.⁵¹⁸ Нека од најбоље истражених утврђења са бедемима од камена на овом простору су Гуран,⁵¹⁹ Стари Гочан,⁵²⁰ Двиград,⁵²¹ Ловреч⁵²² и Бале.⁵²³ У централној Италији, раносредњовековни градови углавном су имали бедеме који нису већим делом настајали у овом периоду, већ су поједини користили и старију, римску фортификацију. Раносредњовековна утврђења у Италији представљала су „острва“ насељених подручја, која су смештана унутар или ван старијих римских и предримских бедема, а старија висинска утврђења су поново заузимана. Касноантички бедеми V–VI века често су израђивани до 1,8 м дебљине, уз додатак масивних правоугаоних кула и чини се да је већина њих коришћена и током раног средњег века.⁵²⁴ И у области Тоскане раносредњовековни утврђени центри настају, осим заштите околних насеља, у сврху акумулације капитала локалне властеле, која се формира управо у овом периоду. Њихова појава може се пратити од VIII века, посебно од епохе Каролинга.⁵²⁵ Уочено је да су утврђења овог периода састоје од дрвене палисаде и рова на врху, са фортификацијом подграђем на падинама узвишења, попут оног у Монтели.⁵²⁶ Са друге стране, на неким се у периоду VIII века дрвене палисаде замењују каменим бедемима, попут утврђења Монтаренти,⁵²⁷ док се на утврђењу Мирандуоло палисадни бедеми из IX века у X веку замењују земљаним зидом за дрвеним оквиром, постављеним на камене темеље, у циљу трансформације утврђења у замак.⁵²⁸ Битно је напоменути да су бедеми утврђења у раном

⁵¹⁴ Eichert 2012, 16–17.

⁵¹⁵ Ettl 2002, 367.

⁵¹⁶ Eichert 2012, 18.

⁵¹⁷ Ettl 2002, 369–370; Eichert 2012, 18.

⁵¹⁸ Jurković 2016, 260

⁵¹⁹ Terrier и др. 2005, 328–330; Terrier и др. 2006, 261–264; Terrier и др. 2007, 398, 401–402; Terrier и др. 2011, 250; Terrier и др. 2014.

⁵²⁰ Marušić 1973–75, 343; Marušić 1987, 116.

⁵²¹ Marušić 1970; Marušić 1971; Brogiolo и др. 2003, 133, 143.

⁵²² Mirabella Roberti 1979–80; Marušić 1987, 118; Bowden 2016, 255.

⁵²³ Matejčić 1996, 136.

⁵²⁴ Citter 2016, 277.

⁵²⁵ Valenti 2016, 289.

⁵²⁶ Valenti 2016, 291.

⁵²⁷ Cantini 2003.

⁵²⁸ Valenti 2016, 299.

средњем веку на тлу Италије углавном прављени од дрвета и земље, док су зидови од камена веома ретки и постоје тамо где су старија, римска утврђења поново употребљавана. Ова констатација се не односи утврђења у урбаним контекстима.⁵²⁹

Утврђена насеља на староруском простору деле се у неколико категорија, од којих је она најопштија подела на једноставна и сложена утврђења. Под једноставним насељима подразумевају се она која се састоје од једног утврђења, док су сложена састављена од њих неколико. Даље поделе и подподеле се односе на топографске карактеристике, локацију, облик и дужину и заступљеност бедема.⁵³⁰ Према подели П. А. Рапопорта, утврђења се деле на четири типа. Првом типу припадају утврђена насеља одбрамбеног карактера, која у потпуности прате конфигурацију терена и која се подижу на ртовима, брдима, испустима или острвима. Њихови бедеми се пружају по читавом ободу или се подижу на најугроженијим странама. У други тип спадају утврђења која делимично користе природне формације, а која се више ослањају на сопствену фортификацију. Њих карактеришу основе правилних геометријских облика, попут круга, полукруга, правоугаоника са заобљеним угловима и др. Трећем типу припадају одбрамбена утврђења правилних облика, постављена углавном на заравњеним површинама (висоравни, ниска обала) и на другим правилним површинама, којима је заједничко одсуство природно брањених страна. У последњи тип спадају утврђења комплексне одбрамбене структуре, подизана са или без природно брањених страна, која се подижу на свим облицима терена и која се могу састојати од неколико утврђења.⁵³¹ Развита руских утврђених насеља може се поделити на три периода. Први припада „прото–урбаном“ периоду, који траје до средине X века, други периоду раних градова, од средине X до средине XII века, а трећи периоду развијених градова.⁵³² Главна заштита раносредњовековних руских утврђења био је земљани бедем са дрвеном палисадом и ровом, у комбинацији са природном заштитом терена.⁵³³ Запажено је да бедеми утврђења XI века немају куле.⁵³⁴ Рани градови који настају у другом периоду (појава феудалних замкова, кнежевских утврђења и градова у ширем смислу), везују се за одбрану од притиска који су на Кијевску Русију вршили Печенези.⁵³⁵ Утврђени замак је, осим одбрамбене функције, служио и као дом феудалног господара и често није заузимао површину већу од 1 ha, док је ограђени простор читавог градског насеља износио обично 3–4 ha.⁵³⁶ У другом периоду (друга половина X–XI век) се фаворизују традиционална кружна, равничарска утврђења, најчешће на западној руској територији.⁵³⁷

Контекстуално посматрајући западноевропски простор, у овом периоду почињу да се употребљавају називи *bourgs* или *burhs*, који долазе из германских дијалеката и односе се на новоутврђене градове. Од њих касније настаје и енглеска реч *boroughs*, којом су означавани „мали градови са самоуправом“. Такви градови–утврђења су до средине X века подизани у великом броју на западу и северу Европе, све до ушћа реке Елбе и Гдањска на обали Балтичког мора. За разлику од великих исламских центара тог доба, попут Багдада, Александрије, Гранаде, Кордобе и других метропола, новонастале утврђене градове широм Европе карактерисао је висок степен руралности. Упркос томе, њихов настанак означава почетак развоја градова широм Европе, а тло Италије је предњачило у томе. Свакако је за

⁵²⁹ В. Fronza 2016, 302–319. О већим италијанским приморским градовима у културно–историјском контексту раног средњег века, в. Venevolo 2004, 48–60.

⁵³⁰ Куза 1985а, 39.

⁵³¹ Тихомиров 1956, 233–234; Рапопорт 1965, 8–42; Рапопорт 1969, 41–42; Куза 1985, 39–40.

⁵³² Куза 1985b, 57–58; Куза 1989, 44.

⁵³³ Тихомиров 1956, 234; Рапопорт 1965, 9, 16; Куза 1985c, 167–170.

⁵³⁴ Рапопорт 1969, 46.

⁵³⁵ Рапопорт 1969, 42.

⁵³⁶ Рапопорт 1965, 13–14.

⁵³⁷ Рапопорт 1969, 46–47. За новија сазнања о појединим раносредњовековним утврђењима на простору јужне Русије, в. Korobov 2012, 34–59. О Старој Ладоги и Новгороду на северу у раном средњем веку, в. Petrov 2005, 121–127.

даљи развој тих градова битну улогу имао напредак пољопривреде и крчење земљишта, као и почеци средњовековног рударства.⁵³⁸ У другим деловима Европе, за раносредњовековна утврђења користили су се називи попут *civitates*, *castellum*, *urbs*, *civitas*, *castrum*, *castella*, *polis*, *praesidia*, *turris*, *custodia maritime*, *arch*, *geweorc*, *fæsten*, *ham*, *gród*, *gorod*, *πολίχμιον*, *πόλις*, *κάστρον*, *φρούριον* и други, у зависности од историјског извора, структуре утврђења, као и географског и етничког простора.⁵³⁹

Византијска традиција војне архитектуре у периоду VII–XII века заснивала се, углавном, на оној из времена VI века. Велики градови у равницама и приморске луке додатно се ојачавају, а нова војна утврђења се подижу на неприступачнијим локацијама, погоднијим за одбрану. Приликом одабира водило се рачуна да се та утврђења подижу на планинским избочинама, неприступачним са три стране, где се она четврта обезбеђивала вештачким ровом, што су током XII века усвојили и крсташи. Даље, коришћене су изоловане литице неприступачне са свих страна, као и оне падине планинских огранака, на којима су подизане троугаоне форме са тенденцијом успињања према врху, попут Солуна, Трапезунта, Антиохије и др.⁵⁴⁰ Употреба оваквих природно брањених терена довело је до настанка слободније основе утврђења, где бедеми прате конфигурацију терена. Дебљина ових бедема варира између 0,6 и 3 м и често имају куле различитих облика, које су подизане на стратешким тачкама за одбрану. Византијска војна утврђења одликује подела на доњи, средњи и горњи град, са цитаделом која је подизана на најтеже приступачној локацији. Ту је на најистуренијем месту подизана велика, масивна кула.⁵⁴¹ Куле (*πυργος*) које се појављују са мањим ограђеним простором или палисадом, помињу се још у IX веку, али се њихов број умножава доста касније.⁵⁴² Овакав тип висинских утврђења сусрели су крсташи по приспећу, крајем XI века, што је за становнике централних и западних делова Европе представљало новину.⁵⁴³ Као брањене луке на обали Црног мора, стратешки најзначајнију функцију имала су византијска места Месемврија и Анхијал.⁵⁴⁴ Старији црноморски градови на западној обали били су пространији и приступачнији и могли су заузимати површину између 30 и 60 ha. Каснија утврђења се подижу на стрмим и каменитим висовима, полуострвима и ртовима „усеченим“ у мора. Та војна утврђења (*burgi*, *castella*) заузимају оквирну површину од око 1 ha и деле се на оне чији су дефанзивни бедеми затварали читаво подручје пратећи конфигурацију терена, као и на оне чије су једино бочне стране брањене, које дозвољавају приступ тврђави. Главни елемент оба типа приморских утврђења био је заштитни, свеобухватни бедем, чија се дебљина кретала између 1,5 и 3 м, а висина до 10 м.⁵⁴⁵ Капије утврђења брањене су једном или са две куле, док су куле у склопу бедема најчешће биле правоугаоне, кружне, полигоналне, или основе у облику слова U.⁵⁴⁶ Унутар ових утврђења, попут Месемврије, уочене су и раносредњовековне обнове сакралних објеката из времена V–VI века.⁵⁴⁷ Поновно коришћење рановизантијских градова у приморју није у знатној мери изменило њихову структуру и изглед, али се раносредњовековне интервенције на бедемима, капијама и кулама јасно могу уочити на њима.⁵⁴⁸ На простору јужног Балкана, у Епиру, након употребе у рановизантијском периоду наступа хијатус који траје током друге половине

⁵³⁸ Piper 1912, 1–4; Цајс Ф. и Ц 2004, 13–15.

⁵³⁹ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Cuiropalatae* 1839b, 717–718; *Anne Commène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Commène 1081–1118) II* 1943, 167; Раппопорт 1965, 8; *CPDAI* 1967, 124, 126; *Јован Скилица* 2007, 120; Рабовянов 2011, 10; Baker 2013, 65–90; Escalona 2013, 359; Christie, Herold 2016, xxi–xxii.

⁵⁴⁰ Foss, Winfield 1986, 7–8, 15–16; Симић 2010, 30. О фазама коришћења појединих византијских градова из нумизматичке перспективе, в. Каждан 1954, 164–188; Радић, Иванишевић 2006, 17–34.

⁵⁴¹ Lawrence 1983, 210–211; Foss, Winfield 1986, 17, 29.

⁵⁴² Lefort 1983, 101.

⁵⁴³ Lawrence 1983, 210–211; Foss, Winfield 1986, 17, 29.

⁵⁴⁴ Рашев 1982, 50–61; Kostova 2016, 225.

⁵⁴⁵ Овчаров 1982, 34–35.

⁵⁴⁶ Kostova 2016, 229.

⁵⁴⁷ Рашенов 1932, 10; Чанева-Дечевска 1999, 228–231.

⁵⁴⁸ Kostova 2016, 229.

VII и у VIII веку, како би реокупација висинских утврђених насеља наступила поново од IX века. Установљено је 33 висинских утврђења на простору Епира, која се међусобно разликују по својим функцијама. Од 33 утврђења, 16 је настало још у предримском периоду, а већи део њих је коришћен у времену од VI века па надаље. Постојање старијих фортификација указује да су оне у раном средњем веку углавном поправљане, обнављане и ојачаване.⁵⁴⁹

Ранобугарска утврђења састојала су се од дрвета и земље и археолошки су констатована у унутрашњости старобугарске територије и на тадашњој јужној граници, која се протезала преко Старе планине. Утврђења су по правилу била правилног, правоугаоног облика и у њима су ретко констатовани трагови употребе живота у VIII и првој половини IX века, што може указивати да су употребљавана као привремене војне базе. Таква утврђења примарно су коришћена за потребе обезбеђивања границе и контроле главног пута. Те фортификације нису имале већих сличности са ранијом војном архитектуром на Балкану, већ рефлектују словенско–бугарску градитељску традицију, која се састоји од екстензивне употребе дрвне грађе, равних земљаних насипа и јаркова. Од средине IX века и доба покрштавања Бугара, у све већу употребу улазе утврђења од камена, док се ранија архитектонска традиција напушта.⁵⁵⁰ На западној црноморској обали, у раном средњем веку, подижу се приобални насипи, како се сматра, у склопу одбране бугарске државе од потенцијалног искрцавања византијских трупа, као и за заштиту од напада из правца североистока.⁵⁵¹

---

⁵⁴⁹ Bowden 2016, 237–238, 245.

⁵⁵⁰ Рашев 1982, 32–125; Rashev 2005, 52–54; Аладжов 2010; Рабовянов 2011, 72–81. О утврђењима на тлу Бугарске од средине IX века биће више речи у наставку рада, с обзиром на то да знатан део те територије припада географском подручју теме дисертације.

⁵⁵¹ Рашев 1981, 99–103; Рашев 1982, 121–125; Рашев 1995 89–95; Squatriti 2005, 59–90.

РАНОСРЕДЊОВЕКОВНА УТВРЂЕЊА НА ПОДРУЧЈУ ЦЕНТРАЛНОГ БАЛКАНА (преглед досадашњих сазнања)

Подизање великог броја утврђења у VI веку није зауставило словенску колонизацију балканског простора у првој половини VII века. То је уједно и време насељавања Срба и Хрвата, византијских федерата, који заустављају даљу експанзију Авара на простор Балкана.⁵⁵² У другој половини VII века долази до насељавања Бугара на простор североисточног Балкана, чија држава од почетка IX века почиње да представља веома важан политички и територијални фактор и на централном Балкану.⁵⁵³ За разлику од унутрашњости Балкана, на којој долази до дисконтинуитета дотадашњег живота и редукције једног етничког супстрата – Ромеја, на јадранском приобаљу староседелачко становништво опстаје унутар градских бедема, што је потврђено и савременим писаним изворима (Котор, Дубровник, Сплит).⁵⁵⁴

Развитак средњовековних насеља на централном Балкану одвијао се у сложеним политичким, историјским, социјалним и привредним условима, с обзиром на то да је ова територија представљала хетерогену административну и културно–историјску целину. Писани извори и археолошки подаци показују постојање различитих типова средњовековних насеља, али степен досадашњих истраживања не дозвољава сагледавање целовитије слике насеља и њихове диференцијације у потпуности.⁵⁵⁵ Њихово разумевање условљено је будућим, систематичнијим сагледавањем типолошке разноврсности, њиховим топографским положајима и могућим економским, војним и црквеним функцијама.⁵⁵⁶

Новопридошли Словени насељавају се на подручјима око главних рута, у најплоднијим областима, користећи мрежу старих римских комуникација.⁵⁵⁷ На централном Балкану затичу старије античке градове, утврђења на лimesу и утврђена села.⁵⁵⁸ Ипак, већи део насеља из периода VII до средине IX века карактерише одсуство утврђивања. То су била насеља сеоског карактера, која су углавном подизана у ниским пределима, на високим терасама уз велике реке, у брдима у околини шума, или у контактним зонама између долина и узвишења.⁵⁵⁹ Ова насеља нису подизана унутар старијих касноантичких утврђења, већ у њиховој непосредној близини, попут оних на десној обали Дунава.⁵⁶⁰ Осим Подунавља, слична насеља су позната и из унутрашњости, као што је Прилипац код Пожеге и Пањевачки рит код Јагодине.⁵⁶¹ Она се могу посматрати као модели словенског запоседања

⁵⁵² Петровић 2016, 155.

⁵⁵³ Острогорски 1998, 139–141, 200; Божилов 2008, 71–73, 75; Komatina 2010, 55–82; Коматина 2015, 34–35.

⁵⁵⁴ CPDAI 1967, 124; Bulić 2013, 225; Петровић 2016, 155–157.

⁵⁵⁵ Милошевић 1997, 112. Г. Милошевић дели насеља од VII до XII века на *сеоска насеља и протоурбане центре*. В. Милошевић 1997, 115.

⁵⁵⁶ Živković 2013, 30.

⁵⁵⁷ Živković 2013, 34.

⁵⁵⁸ Калић 1992, 23; Bulić 2013, 226. До нестанка касноантичких и рановизантијских урбаних центара у Далмацији и Илирику није дошло искључиво због колонизације Словена, већ услед вишедеценијског процеса варварских упада, што је условило економско опадање градова и окончање живота у њима. В. Živković 2013, 19.

⁵⁵⁹ Калић 1992, 26; Милошевић 1997, 25, 113, 115–121; Шпехар 2017, 54, 228; Ivanišević, Bugarski 2019, 9. Поједина сеоска отворена насеља из старије фазе раног средњег века на централном Балкану, откривена су и истраживана на локалитетима Антимово – *Гриндур*, Брза Паланка – *Уиће Слатинске реке*, Вајуга – *Песак*, Велесница – *Доња страна*, Винча – *Синор-Ошљани*, Јагодина – *Пањевачки рит*, Костол – *Понтес/Трајанов мост*, Љубичевац – *Обала*, Михајловац – *Кула*, Прилипац – *Обала* и др. В. Ercegović-Pavlović, Minić 1986, 289, 293, 298; Janković 1986, 445; Jovanović, Korać, Janković 1986, 387; Popović, Mrkobrad 1986, 311, 313; Марјановић-Вујовић 1987а, 117–119; Јанковић М. и Ђ. 1990, 110; Трифуновић 1993, 207; Милошевић 1997, 30, 42, 46, 48–49, 51–52; Радичевић 2005, 339; Лалов 2012, 102–106.

⁵⁶⁰ Шпехар 2017, 54–55; Špehar 2019, 115–116.

⁵⁶¹ Špehar 2015а, 337. У новије време регистровано је више раносредњовековних отворених насеља у нешто широј околини локалитета Пањевачки рит у Јагодини. Ради се претежно о области са обе стране обале реке

равничарских области на централном Балкану.⁵⁶² Позиција насеља требала је да обезбеди природну сигурност становништву, као и да омогући несметано бављење пољопривредом, сточарством и ловом. Та насеља су подизана на релативно малој удаљености, док је поред појединих речних токова та густина била и нешто већа. На основу до сада истраживаних налазишта, највећа густина насеља из периода од VII до средине IX века констатована је на десној обали Дунава, на простору Ђердапа. Овој констатацији мора се придодати и чињеница да су друга подручја углавном остала неистражена, што би променило досадашњу слику. Археолошки истраживана насеља на простору Ђердапа удаљена су једна од других у просеку од неколико километра, па све до удаљености између 10 и 15 км.⁵⁶³ Ј. Калић сматра да је “опште уверење” да земљорадничким и сточарским популацијама нису погодовали затворени простори утврђења на мање приступачним локацијама.⁵⁶⁴ Према П. Шпехару, рурални карактер насеља указује на ниску социјалну организацију, која није знала како да искористи опустеле фортификације, или јој просто нису биле потребне.⁵⁶⁵ Исто се може рећи и за градске урбане средине.⁵⁶⁶ Алтернатива овом размишљању је да су одређене ромејске групације остале и након пада лимеса, па су њихове енклаве могле опстати унутар очуваних бедема, што отвара питање суживота и комуникације између староседелаца и новопридошлица. Та чињеница могла би оправдати подизање насеља новопридошлих популација у близини утврђења, а не у њима.⁵⁶⁷ Г. Острогорски је давно претпоставио да највероватније није дошло до нагле смене византијске управе словенском у VII веку,⁵⁶⁸ док се у појединим новијим радовима истиче да је колонизација ишла постепено, уз избегавање градова који су у неурбанизованим подручјима представљали природне управне центре, где су равничарски простори у унутрашњости централног Балкана остајали врло слабо насељени, на подручју ван било чије непосредне власти.⁵⁶⁹ Изузетак овог раздобља представљају поједина приморска места, као што су Бар или Љеш, у којима су запажене поједине архитектонске интервенције из овог раздобља,⁵⁷⁰ као и утврђења у Монтани и Оржахову, у којима је археолошки установљена употреба већ у VIII веку.⁵⁷¹ Од периода IX века приметан је пораст броја нових сеоских насеља, док се стара проширују и додатно развијају.⁵⁷²

У другој половини IX и током X века још увек доминирају рурална насеља у близини античких и рановизантијских утврђења, као што је оно у Костолу. Постепено долази до приближавања и уласка унутар старих зидова, што може указати на повећани ниво социјалне

Западне Мораве. Археолошким проспекцијама покретни материјал раног средњег века пронађен је на локалитетима Гробље у Доњем Рибнику, Доња Почекovina – Риђевици – Дреновски кључ (X–XI век). В. Бугар и др. 2021, 209. Током 2022. године отпочела су археолошка истраживања раносредњовековног отвореног насеља на локалитету Арчиновица у Селишту, на левој обали Западне Мораве. На овом локалитету откривени су фрагменти грнчарије, који су на основу одлика прелиминарно датовани у VIII–IX век. Подаци о покретном материјалу са локалитета Арчиновица у Селишту код Трстеника добијени су од др Милице Радишић, научног сарадника Археолошког института у Београду, којој се овим путем искрено захваљујем. Важно је напоменути да раносредњовековна отворена насеља нису констатована у значајнијем броју у унутрашњости угла који чине Западна и Велика Морава. Уп. Ристић 2015; Ристић 2019, 237–256.

⁵⁶² Бугарски, Радишић 2016, 95.

⁵⁶³ Милошевић 1997, 112–122.

⁵⁶⁴ Калић 1992, 27; Bulić 2013, 226.

⁵⁶⁵ Špehar 2015a, 337; Špehar 2019, 120.

⁵⁶⁶ Шпехар 2017, 51. Као пример може се навести случај Сирмијума, ког су Авари не без већих потешкоћа освојили 582. године, али га напуштају након само годину дана, невични урбаном начину живота. В. Mirković 2008, 111.

⁵⁶⁷ Živković 2013, 19–20; Бугарски, Радишић 2016, 91; Шпехар 2017, 55, 229–229; Špehar 2019, 120.

⁵⁶⁸ Ostrogorsky 1959, 4.

⁵⁶⁹ Curta 2013a, 196–197; Бугарски, Радишић 2016, 99.

⁵⁷⁰ Nallbani 2007, 49; Zagarčanin 2008, 17, 34; Gelichi 2008, 9; Babbini и др. 2008, 27.

⁵⁷¹ Димитрова 1975, 168–170; Станислов, Александров 1983, 40–52; Александров 1987, 54–85; Аладжов 2010, 17.

⁵⁷² Милошевић 1997, 113.

и верске организације.⁵⁷³ Од времена IX века, почињу да се појављују протоурбани утврђени центри, који углавном настају на местима некадашњих рановизантијских утврђења. Уочава се појава поновног запоседања, обнављања и модификација старијих рановизантијских утврђења, што доводи до настанка првих протоурбаних центара на централнобалканском простору у раном средњем веку. Ова насеља постајала су и одређени вид регионалних центара.⁵⁷⁴ Према Т. Живковићу, обновљена рановизантијска утврђења постајала су доминантни административни и војни, а не снажни економски центри. Исти аутор сматра да су поједина утврђена насеља вршила функцију главног места *жула*, које су биле смештене у плодним долинама, док су друга мања утврђења могла вршити војну улогу, а посебно она у пограничним областима.⁵⁷⁵ Често се негирају урушени касноантички објекти и старији материјал се користи за нове грађевинске радове.⁵⁷⁶ У времену реокупације, добар део рановизантијских бедема и кула били су у добром стању, па су минималне интервенције из раног средњег века тешко уочљиве, посебно дрвене надградње (палисаде), преграде и објекти. Због тога је покретни археолошки материјал понегде једини индикатор поновне употребе одређених локалитета.⁵⁷⁷ Због ширине простора, та насеља су углавном постајала збијеног типа. У овој групи могу се истаћи насеља Костол, Гамзиград, Хајдучка Воденица, Брза Паланка и Велики Градац. Сличног облика је и насеље које настаје на темељима античке Сердике у данашњој Бугарској.⁵⁷⁸ Интензивно насељавање огледа се и у појачаној циркулацији новца од друге половине IX века, које траје све до византијске реконквисте, када започиње опадање тог тренда све до владавине цара Алексија Комнина.⁵⁷⁹ Уопштено посматрано, од периода IX до XI века на централнобалканском простору број насеља се увећава, што самим тим указује и на појаву повећања броја становника. Поред насеља у Подунављу, број насеља драстично се повећава и унутрашњости централног Балкана. Иако насеља мењају свој изглед, облик и величина кућа остаје готово исти.⁵⁸⁰ Са друге стране, на бугарској територији настају потпуно нови градови и утврђења, са својом специфичном структуром. Интензивно запоседање Дунава са десне стране обале траје кроз X и XI век, што је било условљено јачањем Самуилове бугарске државе, а посебно од успостављања византијске власти под царем Василијем II. Пример налазишта тог времена је оно у Великом Градцу, засновано унутар римског и касноантичког утврђења. Међутим, углавном нема подизања нових утврђења на делу данашњег српског Подунавља у том периоду, већ се користе она старија. На тадашњој византијско–мађарској граници, употребљавају се рановизантијска утврђења чији су бедеми могли бити у још увек добром стању и унутар којих је живот обнављан и током IX–X века.⁵⁸¹ У XI веку наступа појачано обнављање живота касноантичких епископских центара и учвршћивања црквене организације, што је документовано из писаних и археолошких података (Митровица, Ниш, Београд, Скопље).⁵⁸² Сакрални и претпостављени сакрални објекти налазе се у Мачванској Митровици, Великом Градцу и Гамзиграду, а време њиховог настанка опредељује се у крај X или у XI век.⁵⁸³ Појава урбаних градских насеља X–XI века повезана је са присуством византијске управе на

⁵⁷³ Špehar 2015a, 337.

⁵⁷⁴ Бугарски, Радишић 2016, 97; Шпехар 2017, 54, 230; Špehar 2019, 117; Г. Милошевић извршила је категоризацију насеља из млађе раносредњовековне фазе (друга половина IX–XI век) на она која представљају подграђа протоурбаног карактера (Београд), на насеља подигнута унутар старијих античких бедема и на она која настају на слободном простору (Мачванска Митровица, Призрен). В. Милошевић 1997, 122–123.

⁵⁷⁵ Živković 2013, 34.

⁵⁷⁶ Милошевић 1997, 12.

⁵⁷⁷ Bulić 2013, 225–226.

⁵⁷⁸ Милошевић 1997, 121.

⁵⁷⁹ Špehar 2015a, 338.

⁵⁸⁰ Шпехар 2017, 230.

⁵⁸¹ Јанковић, Јанковић 1978, 52–55; Špehar 2015a, 338; Špehar 2019, 122; Radičević 2019, 157–171; М. Поповић указује да су у почетној фази обновљене византијске власти на Балкану, касноантичка утврђења на Дунаву користили војни гарнизони. В. Popović 1984–1985, 14.

⁵⁸² Милошевић 1997, 113; Špehar 2015a, 338.

⁵⁸³ Špehar 2015a, 338.

Балкану, док је у Приморју реурбанизација приметна још од IX века.⁵⁸⁴ У епохи Комнина долази до фаворизовања војно–стратешких планова царства, што доводи до обнове старијих утврђења и изградњи нових.⁵⁸⁵ У том раздобљу граде се мала утврђења на стратешким позицијама, која постају доминантан тип тврђава.⁵⁸⁶ Уочена је и појава изградње земљано–палисадних и сухозидних фортификација, посебно у областима српско–византијских сукоба крајем XI века. Према М. Поповићу, она су могла служити у функцији затварања и боље контроле ионако тешко проходне пограничне области (Зигон).⁵⁸⁷ А. Миланова указује да у почетном периоду византијске управе некадашњим бугарским областима (971–1034/6) долази до процвата бугарских градова у свим областима. Тај развој се огледа у неколико аспекта. У старијој фази овог периода долази до обнове напуштених античких градова и интензивнијег живота у другим насељима која нису била напуштена, али су задржала само краткотрајне урбане функције након VII века. Даље, долази до трансформације рановизантијских неурбаних утврђених насеља, која сада добијају урбана обележја, као и до демографског и економског узлета утврђених насеља и мањих раносредњовековних градова који су настали током IX–X века, углавном у североисточној Бугарској.⁵⁸⁸ Иста ауторка наглашава да од почетка XI века наступа изградња појединих утврђених тачака, посебно на југозападном делу тадашње бугарске државе. Та утврђења добијају посебан значај у том периоду, који је условљен политичким приликама након 971. године. Њихов изглед максимално је претпостављен изгледу терена на коме су подигнути. У овом периоду трансформација се огледа у томе што се постојеће утврђено језгро рановизантијског или раносредњовековног периода претвара у цитаделу, која може унутар себе садржати градски замак или донжон, око кога се групишу градске четврти (Перник, Мелник). Ова промена примарно је била условљена административно–војном функцијом, коју им је доделила нова византијска власт. Тако створено окружење доводи до фаворизовања урбаних центара, који сада постају центри моћи и који дефинишу модел новог типа урбанизације.⁵⁸⁹ У њима се јавља нова локална аристократија (властела, „силни“), која постаје основа за еманципацију провинцијских градова.⁵⁹⁰ Од ових утврђења касније ће настати типичан средњовековни град–тврђава, који доминира на овом подручју током читавог XIII–XIV века.⁵⁹¹

Поједини аутори сматрају да до настанка раносредњовековних утврђења на централном Балкану долази након окончања иконоборачке кризе у Византији, након чега је империја могла да се активније укључи у дешавања на њеним некадашњим северним областима. То доводи до појачане дипломатске активности, од којих се посебно мора истаћи мисија покрштавања Бугара и Срба.⁵⁹² Са друге стране, сматра се да она настају услед погоршања бугарско–српских односа у првој половини IX века,⁵⁹³ док у другим деловима Првог бугарског царства утврђења настају услед другачијих околности. На простору северно од Балканских планина, изглед утврђења условљен је претњом са севера од Мађара и Печенега, док су тврђаве јужно од планине Балкан представљале војне испоставе према Византијском царству.⁵⁹⁴ Такође, поједина централнобалканска утврђења могли су подићи Бугари за потребе борби са племенима Тимочана и Браничеваца, или са већ поменутиим Мађарима, али се не искључује могућност да су она била под словенском управом и пре

⁵⁸⁴ Милошевић 1997, 113.

⁵⁸⁵ Калић 1992, 31; Поповић 2012, 61.

⁵⁸⁶ Поповић 1993, 169–185.

⁵⁸⁷ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 157; Поповић 1997, 119–138.

⁵⁸⁸ Миланова 2006, 152–153.

⁵⁸⁹ Миланова 2006, 159–160.

⁵⁹⁰ Миланова 2007, 141–142.

⁵⁹¹ Миланова 2006, 159–160.

⁵⁹² Шпехар 2017, 70; Šrehar 2019, 117.

⁵⁹³ Живковић 2000, 120; Булић 2013, 226; Булић 2022, 224.

⁵⁹⁴ Према одређеним ауторима, напуштање земљаних и почетак изградње камених утврђења у области језгра бугарске државе, представља директан продукт претње од стране Мађара. В. Рабовянов 2011, 129.

тога.⁵⁹⁵ Приметно је да је њихов настанак условљен потребом за очувањем војног и комуникацијског система, али је исто тако истакнуто да већина њих представља утврђена сеоска насеља. Међутим, њихова права улога у систему насеља раног средњег века није још увек сасвим јасна. Откриће резиденција истакнутих појединаца – управника у Пернику и Сердици, као и објеката интерпретираних као касарне, указују на значајан административни и војни карактер утврђења. Ти центри су могли бити локалног карактера, пошто су средишта административне управе била у језгру бугарске државе – у Плиски или Преславу.⁵⁹⁶

А. Миланова напомиње да постојање самих бедема не даје једном насељу градски карактер. То се види на примеру неких већих утврђених села, који осим бедема немају никаквих других градских обележја. Ауторка сматра да је, сходно томе, граница између великог села и малог града у периоду раног средњег века на Балкану прилично колебаљива. Карактеристике градова варирају у зависности од њиховог порекла и епохе настанка. Они који настају у периоду антике прилично су већи од оних из млађих периода. Примера ради, у Македонији најдужи бедеми старијих градова премашују 800 м, док они настали у средњем веку не прелазе 500 м. Такође, старији центри, попут Сердике, Месемврије или Филипоља заузимају утврђену површину и до 20 ha, док они новоосновани, често формирани преко рановизантијских насеља, једва достижу површину од 2–3 ha.⁵⁹⁷

Уочљива је велика разлика у односу на утврђена насеља IX–X века у централној Европи, где су мала утврђена насеља могла бројати чак 100 становника, док су она средње величине могла имати и до 700, а велика, као што је Старо Место, чак и до 4000 становника.⁵⁹⁸ За разлику од утврђења на Балкану, у скоро свим утврђеним насељима у централној Европи пронађене су цркве, што указује на функцију утврђења и као места хришћанског преобраћења за домаћу популацију.⁵⁹⁹ Говорећи о утврђењима на централноевропском простору, у контексту наше теме мора се издвојити један специфичан пример дрвеног, равничарског утврђења IX–XI века, које је откривено и истражено на локалитету Дивичмеђ код Младеновца. Према његовим истраживачима, сматра се да се ради о утврђењу типичне словенске провенцијенције, за које се паралеле могу наћи на простору централне Европе, попут чешког града Кључова или Старог Места.⁶⁰⁰

Према подели Д. Рабовјанова, утврђења југозападног дела Првог бугарског царства (у који спадају југозападна Бугарска, Северна Македонија и делови Албаније), као и области западно од реке Јантре (која укључује делове северозападне Бугарске и централне Србије), могу се поделити у четири категорије. То су *новооснована утврђења* (Орјахово, Перник), *поново искористићена касноантичка утврђења* (Видин, Велики Градац, Монтана, Градина изнад Трговишта, Сердика, Скопље), *она која се помињу у писаним изворима а чија локација није позната* (нпр. већина насеља из повеља цара Василија II), и *касноантичка утврђења без података о њиховој употреби у периоду Првог бугарског царства* (Кале у Градешници, Големият град у Старом селу).⁶⁰¹

⁵⁹⁵ Љубинковић 1978, 20–21; Špehar 2015a, 337; Špehar 2019, 121–122.

⁵⁹⁶ Рабовянов 2011, 97–110.

⁵⁹⁷ Миланова 2007, 137. Поједини страни аутори у својим класификацијама раздвајају према површини утврђена насеља на *city* (са очуваном античком структуром) и *town* (новоосновани средњовековни центри). Слична раздвајања и класификације могу се пронаћи и код појединих ромејских хроничара тог времена, в. Миланова 2007, 137–138.

⁵⁹⁸ Herold 2012, 78.

⁵⁹⁹ Herold 2012, 79.

⁶⁰⁰ Катић 2003, 197–221; Катић, Марковић 2020, 113–124; Петровић 2016, 160.

⁶⁰¹ Рабовянов 2007, 79–100; Рабовянов 2011, 20, 22. Примери за последњу категорију, као што су утврђења у Градешници и Старом селу, приложени су из разлога што су их поједини истраживачи уврстили у утврђења Првог бугарског царства. Узевши у обзир оскудност археолошких података, Д. Рабовјанов сматра да на њих треба гледати као на неутврђења насеља, која настају над остацима касноантичких утврђења. В. Рабовянов 2011, 43.

Према новијим истраживањима, у Србији је од 259 регистрованих утврђења само 84 дочекало поновну употребу (32.43%), а од 17 у Црној Гори, њих 11 (64.7%). Тај број ће се у будућности, свакако, повећати. Поједине “празне” зоне на овим територијама, са којих недостају конкретнији подаци о утврђењима, нужно не значе одсуство популације током касне антике, већ рефлектују одсуство систематског истраживања тих области. Од 500 регистрованих касноантичких/рановизантијских утврђења у Северној Македонији, њих 82 (16,4%) је обнављано и у средњовековном периоду.⁶⁰² Не располажемо прецизнијим процентима за територију северне Албаније и западног дела Бугарске.

Овом приликом осврнућемо се и на одређене проблеме везане за топонимију, односно, на запажену појаву по којој одређени називи могу рефлектовати континуитет или дисконтинуитет између староседелачког (ромејског) и новопридошлог (словенског) становништва. Одавно је запажено постојање великог броја “безимених” утврђења на простору читавог Балкана, која се често називају општим именом *град*, *градиште*, *градина*, *градац*, *градачац*, *грачац* и др. У својим истраживањима Ј. Калић примећује да су утврђења под називом *градина* најчешће садржала праисторијске, античке и рановизантијске трагове живота у њима и да припадају времену пре насељавања Словена, али да неке од њих настављају да живе и у средњем веку. *Градина* је, према томе, ознака за напуштено насеље, *град* за функционално утврђење, а *градиште* и *градац* за велико, односно, мало утврђење.⁶⁰³ Исти аутор указује да је касноантичко утврђење Арса (*Арса*) добар пример контакта између ромејске и словенске популације. Прокопијева Арса већ је у IX веку забележена као Рас, што представља продукт словенске метатезе ликвиде (замене места сугласника). Називе *градина* или *градиште* већем броју утврђења могли су дати словенски насељеници њихове околине, који нису затекли староседеоце који би им пренели њихове раније називе. Ј. Калић сматра да су овакви називи за утврђења добри индикатори за откривање словенских равничарских насеља у њиховој околини.⁶⁰⁴

---

⁶⁰² Bulić 2013, 225; Булић 2022, 208/нап. 1.

⁶⁰³ Калић 1988, 10–15; Živković 2013, 17; Bulić 2013, 215. На нашој територији најзаступљенији је назив *градиште* и то у 22 случаја, иза кога следи *градина* са 15 примера. Након њих, најчешћи називи су *град* и варијанте назива *кале* (*каљаја*, *калата*, *калето*), док су *кулина* (*кула*, *кули*), *хисар*, *градац* и *градуштина* заступљени са по једним, два или три случаја.

⁶⁰⁴ Калић 1992. 24–25, 28; Живковић 2000, 116.

КАТАЛОГ НАЛАЗИШТА

У овом поглављу прилажемо каталог налазишта, разврстаних по азбучном реду. Приложени су називи насеља и локалитета у њему, географске координате налазишта и његова надморска висина. У каталог су унети локалитети на којима су вршена археолошка истраживања и она са којих потиче покретни археолошки материјал, који сугерише раносредњовековну фазу њихове употребе. Детаљнија категоризација ових налазишта разматраће се у посебном поглављу. У каталогу фокус је стављен на непокретне археолошке остатке, на основу којих се закључује о изгледу, структури и архитектури ових утврђења. Уколико је раносредњовековни слој издвојен једино на основу покретног материјала, у најкраћим цртама указано је о ком материјалу се ради, са позивом на илустрацију у прилогу. О самом покретном археолошком материјалу детаљније ће се дискутовати након датог списка локалитета.

БАБОТИНАЦ – Велико Кале (43°20'32.57"СГШ; 21°30'13.39"ИГД, н.м. 750 м⁶⁰⁵)

Локалитет Велико Кале налази се на јужним обронцима Великог Јастребца северно од насеља Баботинац, на једном већем платоу који је уоквирен Баботинском реком са истока и Градишким потоком са југозападне стране. Приступ узвишењу могућ је са западне и северне стране.

Локалитет је откривен приликом рекогносцирања терена општине Прокупље 1982. године. Тада је на површини пронађен већи број уломака рановизантијске грнчарије.

На основу конфигурације терена и видљивих остатака, претпостављено је да утврђење има облик неправилног четвороугла, приближних димензија 100 x 150 м.⁶⁰⁶ Изнета је претпоставка да се улаз у утврђење налазио на северној страни, нешто ближе северозападном углу и да је био заштићен кулом са источне стране. Пробном сондом на југозападном делу утврђења, добијени су подаци о структури бедема, који су зидани притесаним каменом са трпанцем у средини, у комбинацији са кречним матером. Њихова дебљина износила је око 1,4 м, а навећа висина 1 м. Овим ископавањима откривени су и остаци цркве у југоисточном делу утврђења.⁶⁰⁷ Од покретног материјала могу се издвојити малобројни уломци сиве, рановизантијске керамике, стакла, клинова, као и један фолис VI века.⁶⁰⁸ Истраживачи истичу да је у овом утврђењу пронађено неколико уломака грнчарије, који указују на наставак живота у утврђењу у средњем веку (Т. 1).⁶⁰⁹

---

⁶⁰⁵ За одређивање координата и надморских висина већине локалитета приложених у каталогу коришћени су geohack.toolforge.org, Google Earth и топографске карте, уколико ти подаци нису наведени у цитираној литератури. Оквирне координате и надморске висине приложене су за поједине локалитете који данас нису уочљиви. Ово се превентивно односи на поједине потоцљене локалитете, попут Великог Градца, Хајдучке Воденице и Равне на Дунаву.

⁶⁰⁶ Кузмановић-Цветковић 1986, 213.

⁶⁰⁷ Кузмановић-Цветковић 1986, 214.

⁶⁰⁸ Кузмановић-Цветковић 1986, 216.

⁶⁰⁹ Кузмановић-Цветковић 1986, 217. У раду није приложено датовање овог средњовековног материјала, али се на основу цртежа може закључити да се ради о уломцима раносредњовековне грнчарије, в. Кузмановић-Цветковић 1986, 215, Сл. 3.

БАР – Стари град Бар (42°05'14" СГШ; 19°07'35" ИГД, н.м. око 140 м)

Стари град Бар позициониран је у југоисточном делу обале Јадрана, испод планинског масива Румије. Обухвата површину око 4 ha и изграђен је на громадној стени, изнад данашњег града Бара.⁶¹⁰

Најстарије насеље на месту старог рада Бара настаје у гвозденом добу, када се на том месту развија илирско насеље.⁶¹¹ За римски период карактеристични су спорадични налази, као што су делови саркофага,⁶¹² архитравне греде или мозаичког пода, док трагови утврђивања или архитектуре нису познати.⁶¹³ Судаћи према археолошким налазима, почети урбанизације овог простора везују се за VI век. Из тог времена потичу бедеми, једна базилика као и остаци једне изгореле куће. Најпоузданији траг урбанизације тог периода су остаци касноантичке калдрме.⁶¹⁴

Према Константину VII Порфирогениту, град Бар (*ἀπο Αντιβάρεως*) била је почетна тачка одакле је “у давна времена” започињала провинција Далмација.⁶¹⁵ Поред Улциња, и Бар (*Αντιβαριν*) је представљао полазну тачку одакле су започињале границе Дукље.⁶¹⁶ У тзв. *Летопису попа Дукљанина* забележено је да је византијска војска под вођством Курсилија кренула у поход против Стефана Војислава, дукљанског владара, и да се зауставила у равници града Скадра, како би након тога прешла реку и стигла у равницу града Бара (*Antibarenae*).⁶¹⁷

Усмено предање које преноси Тома Архиђакон, говори о томе како је барски (*Antibarensis*) епископ настрадао са другим епископима, када је потонуо брод који их је превозио на сабор у Сплит (око 1030–1040. године).⁶¹⁸ Бар 1089. године постаје седиште архиепископије.⁶¹⁹

Најстарији остаци раносредњовековне архитектуре у Старом Бару откривени су приликом археолошких ископавања из 2005. године.⁶²⁰ Установљено је да је једна капија старог града Бара подигнута у периоду VIII–IX века.⁶²¹ То је утврђено археолошким истраживањима капије 112, као и једне полукружне куле, која је уграђена у бедем из касносредњовековног периода. Овај зид саграђен је пре XI века, највероватније између VIII и IX века, што је закључено на основу података добијених ископавањем капије 112.⁶²² Она представља најстарију капију Старог Бара и првобитно је била фланкирана два потковичастим кулама на улазу у град, насталим, према најновијим сазнањима, најкасније у првој половини IX века.⁶²³ Најстарије утврђење Бара, почевши од IX века, настајало је у троуглу између цитаделе града, најстарије капије и доње капије и састојао се од вертикалних зидова завршеним зупцима. Улаз у град у периоду од IX века био је померен у односу на

⁶¹⁰ Zagarčanin 2008, 7.

⁶¹¹ Zagarčanin 2008, 13.

⁶¹² Zagarčanin 2008, 16.

⁶¹³ Zagarčanin 2008, 17.

⁶¹⁴ Zagarčanin 2008, 18; Загарчанин 2022, 116.

⁶¹⁵ CPDAI 1967, 140.

⁶¹⁶ CPDAI 1967, 144.

⁶¹⁷ *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 148; Живковић 2006, 83.

⁶¹⁸ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* 2003, 64; *Gesta Regnum Sclavorum II* 2009, 145.

⁶¹⁹ Живковић 2006, 99.

⁶²⁰ Zagarčanin 2008, 34.

⁶²¹ Zagarčanin 2008, 17; Gelichi 2013, 21.

⁶²² Gelichi 2008, 9.

⁶²³ Vaudo и др. 2006, 34, 39; Babbini и др. 2008, 27; Загарчанин 2022, 117–118.

каснији улаз и у утврђење се приступало степеницама уклесаним у стени.⁶²⁴ Трагови из IX века констатовани су приликом ископавања једне просторије са ознаком 9, где су у слоју 6 откривени трагови огњишта оивиченог камењем и уломци нешто грубље керамике. Датовање је извршено на основу аналогја из сектора 8b, које припадају времену најкасније до XI века.⁶²⁵ О раносредњовековној фази живота у Бару сведоче и објекти сакралног карактера у околини (триконхос), некрополе (на јужном делу), као и велики број карактеристичног покретног археолошког материјала тог периода („глобуларне амфоре“, амфоре типа Otranto и Günsepin, „словенска“ грнчарија IX века, прероманички рељефи и др.) (Т. 2/1–2).⁶²⁶

БАТОЧИНА/ГРАДАЦ – Јеринин град (44° 9'4.99"СГШ; 21° 1'59.85"ИГД, н. м. 145 м)

Ово утврђење налази се на узвишењу Јеринино брдо, на око 5 км западно од Баточине и око 20 км источно од Крагујевца. Позиционирано је са леве стране магистралног пута који спаја Крагујевац са Баточином, као и ауто–путем према Београду и Нишу. Ова комуникација просечена је током Другог светског рата, када је физички одвојила утврђење на Јеринином брду од некрополе на Донићком брду, која се налазила насупрот овог узвишења.⁶²⁷

Прва аматерска археолошка ископавања унутар овог утврђења вршена су 1948. године, када је истражен један гроб.⁶²⁸ Наредна ископавања врше се током августа 1952. године, паралелно са истраживањем палеолитске пећине у подножју Јерининог брда, у организацији Археолошког института САНУ и Народног музеја у Крагујевцу. Постављеним сондама дефинисани су бедеми ширине 1,60 м, којима је врх узвишења био омеђен. Унутар сонде на највишој тачки узвишења, пронађена је карактеристична касноантичка грнчарија, као и поједини уломци германске провенцијенције. Рановизантијску фазу окупације платоа најбоље је датовао пронађени фолис цара Јустинијана I. Већ је унутар сонди из прве кампање проналажена грнчарија која је тада опредељена као „словенска“.⁶²⁹ Током ових ископавања су, поред неколико гробова, истражени и остаци једнобродне цркве, која је тада опредељена као „раносредњовековна“. На југоисточном делу платоа извршено је пробно истраживање бедема, када је откривен зид дужине 12,5 м и дебљине 1,60 м, у оријентацији североисток–југозапад. Са спољашње стране овог платна бедема уочена су и два попречна зида дебљине 0,80 м и 0,70 м, као и са унутрашње стране дебљине 0,70 м и 0,60 м.⁶³⁰ Након прве кампање истраживања, дефинисана је стратиграфска слика овог узвишења, где су издвојени хоризонти насељавања у неолиту, антици, рановизантијском периоду и средњем веку.⁶³¹

⁶²⁴ Zagarčanin 2008, 34.

⁶²⁵ Babbini и др. 2008, 23.

⁶²⁶ В. Zagarčanin 2008, 18–20, 34–35; Gelichi 2013, 7–26; Zagarčanin 2013, 27–42, са старијом литературом, Загарчанин 2022, 118.

⁶²⁷ Петровић 1965, 276; Ђуровић 2012, 9.

⁶²⁸ Петровић 1965, 276.

⁶²⁹ Петровић 1965, 277; Богдановић 1981, 57. Да се заиста ради о германској керамици, много јасније се сазнаје из каталога М. Богдановића, где се за њу наводи да садржи декорацију у виду „ромбоидних печатних орнамената“. Поред тога, пронађено је и неколико германских фибула, као и две карактеристичне стрелице. В. Богдановић 1981, 56–57.

⁶³⁰ Петровић 1965, 278. Према М. Богдановићу, стилске одлике архитектуре цркве указују да је она могла припадати рановизантијском периоду, в. Богдановић 1981, 57.

⁶³¹ Петровић 1965, 279. За више информација о археолошким истраживањима суседне некрополе на локалитету Донићко брдо, в. Петровић 1965, 279–291. Након ових прелиминарних ископавања, истраживач Д. Петровић је време настанка некрополе датовао у XII век, в. Петровић 1965, 289–290. Детаљнијом обрадом пронађеног накита, издвојени су и примерци који се хронолошки опредељују у X–XI век, в. Богдановић 1981, 92–93, док се у новијим студијама он углавном опредељује у време XI–XII века, в. Ђуровић 2012.

Наредна етапа археолошких ископавања обављена је током 2019. године.⁶³² Том приликом је, осим покретног материјала рановизантијског периода ког углавном сачињавају уломци кухињске грнчарије, пронађен и већи број уломака средњовековне грнчарије, која је прелиминарно датована у раздобље X–XII века.⁶³³

БЕЉИН – Градуштина (44°38'18.75"СГШ; 19°59'5.27"ИГД, н.м. 80 м⁶³⁴)

Локалитет Градуштина у насељу Бељин код Владимираца, представља антички кастел димензија 150 x 150 м, који се налази са леве стране речице Вукодраж, на самом њеном ушћу у Саву. Ф. Каниц описао је поменути кастел и оставио скицу његове основе.⁶³⁵ Мањим сондажним ископавањима В. Трбуховића из 1971. године, установљено је да је утврђење највероватније подигнуто крајем III века и да је живот у њему трајао све до V века.⁶³⁶

На основу рада Д. Булића сазнаје се да је на овом налазишту пронађен керамички материјал из времена X–XII века.⁶³⁷

БЕОГРАД – Београдска тврђава (44° 49' 24"СГШ; 20° 27' 1" ИГД, н.м. 105 м)

Утврђење Београда развијало се, почевши од античког периода, на крајњем гребену авалског повијарца, на једној заравни изнад ушћа Саве у Дунав.⁶³⁸

Први траг употребе овог простора у периоду раног средњег века евидентиран је на простору Савске падине Доњег града, између обале реке и гребена. Ту су откривени трагови неутврђеног сеоског насеља VIII/IX–X века, о чему сведоче истражени остаци настамби са пећима и карактеристичан покретни материјал (Т. 3/1).⁶³⁹ Наредно сведочанство о употреби Београдске тврђаве у раном средњем веку откривено је унутар Горњег града Београдске тврђаве (Т. 3/2). Остаци раносредњовековног насеља откривени су још 1948. године на крајњем северозападном делу платоа, када је откривено огњиште са словенском грнчаријом. Систематска ископавања спроведена су затим 1968. године, као и у периоду од 1970–1973. године, а потом и 1978–1980. године. У поремећеним слојевима откривена су 4 делимично очуване основе станишта, са бројним покретним материјалом. Прва основа пронађена је у непосредној близини византијске капије са њене западне стране, а делимично и испод византијског бедема, који је уништио овај објекат. Ту је откривена основа пећи са уништеном калотом, кружног облика, пречника нешто већег од 1 м, са субструкцијом од ситнијег камења и с глиненом калотом. Пећ је била укопана у подницу од дебелог слоја глине, на западном делу куће. Ту су пронађени трагови пепела, као и разбацано камење око темељне зоне. На основу тога установљена је дужина станишта од 3 м (Т. 3/3).⁶⁴⁰ Друго

⁶³² Аутор дисертације био је члан археолошке екипе током кампање 2019. године, која је спроведена у организацији Народног музеја у Крагујевцу, под руководством археолога И. Ђуровића.

⁶³³ <http://muzej.org.rs/clanci/zbirke/arheoloska-zbirka/srednjovekovna-zbirka/>. Преузето 7.4.2022. године у 20:26 h.

⁶³⁴ Црнобрња 2015, 422.

⁶³⁵ Каниц 2007, 366–367.

⁶³⁶ Црнобрња 2015, 147, 422.

⁶³⁷ Булић 2013, 197.

⁶³⁸ Поповић 2006а, 27. О историјским изворима везаним за Београд у раном средњем веку, в. на стр. 15–17.

⁶³⁹ За више детаља о неутврђеном словенском насељу на Савској падини, в. Марјановић-Вујовић 1978, 7–16; Милошевић 1997, 26–28; Поповић 2006а, 49–54; Шпехар 2017, 59–61.

⁶⁴⁰ Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992, 30.

станиште се огледа остацима огњишта, као и незнатним траговима поднице од печене земље. Дебели наноси малтера и шута уништили су овај раносредњовековни објекат (Т. 3/4). Треће станиште такође је било девастирано, и налазило се испод и поред остатака византијског бедема из XII века, на југоисточној страни овог комплекса. Испод слоја гаражи уз бедем, откривен је ниво жутог набоја од глине, који је био делимично спаљен и пресечен бедемом. Испод тога уочена је конструкција млађег станишта, са уломцима фрагментованих тегула и са једним удубљењем које се оцртавало у профилу набоја, а које је, највероватније, представљало остатке огњишта. На основу покретних налаза, ово станиште опредељено је у X век, а било је укопано у слојеве III и IV века (Т. 3/5). Најбоље очувани делови четвртог станишта са огњиштем нађени су 3 м западно од првог станишта. Од њега је сачувана источна страна основе, са чеоним делом у дужини од 2 м и већим делом бочних страна. Стране су биле формиране у виду трапеза, па се претпоставља да је највећа ширина куће била 2,8 м, а вероватно толико и дужина. Темелји су били фланкирани низовима необрађеног камења, а у угловима су уочена удубљења од дрвених истурених облица (Т. 3/6).⁶⁴¹ На средишњем делу куће налазило се удубљење у подници, где је било укопано огњиште, ограђено правилно поређаним камењем, од кога је остао очуван источни део дужине 0,5 м. На основу ових истраживања, закључено је да се ово раносредњовековно насеље развило на источном делу Горњег града, на релативно малом простору, око рушевина римске северне капије и пута који је водио из Горњег града у насеље у Доњем граду. Ове куће биле су на различитим висинама, што је била последица конфигурације терена.⁶⁴² Прва кућа са глинеом пећи највероватније је била полузеमुница са надземним дрвеним делом, а четврта кућа, са ограђеним огњиштем каменом, надземна кућа – брвнара.⁶⁴³ На основу стратиграфије и покретних налаза, ово насеље је датовано у распон од IX па све до XII века, и било је повезано са оним доњим, откривеним на Савској падини.⁶⁴⁴ Са спољне стране бедема античког утврђења откривени су трагови некрополе XI века, датоване новцем византијских царева Василија II (976–1025) и Михаила IV (1034–1041), као и угарског краља Андрије I (1046–1061).⁶⁴⁵ Истраживач М. Бајаловић Хаџи-Пешић сматрала је да почетком XI века долази до доградње и проширења утврђења, на простору на коме се у XII веку подиже кастел (замак).⁶⁴⁶ Према М. Поповићу, таква тврдња није заснована на аргументима и сматра да нема фортификарања Београдске тврђаве у периоду VI–XII века.⁶⁴⁷

БИНАЧ – Градиште (Каљаја) (42° 25' 28"СГШ; 21° 33' 14"ИГД, н.м. 529 м)

Утврђење се налази изнад села Бинач у општини Витина, на десној обали Горње (Биначке) Мораве.⁶⁴⁸ По свему судећи, ово место (*Βινετζην*) помиње се у оквиру Скопске епархије, у повељи византијског цара Василија II из 1019. године.⁶⁴⁹ На основу тога се

⁶⁴¹ Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992, 31.

⁶⁴² Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992, 32.

⁶⁴³ Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992, 33.

⁶⁴⁴ Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992, 37.

⁶⁴⁵ Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992, 39–47; Поповић 2006а, 56; Шпехар 2017, 71.

⁶⁴⁶ Бајаловић – Хаџи-Пешић 1992, 47–52, сл. 25.

⁶⁴⁷ Аутор указује да у прилог оваквом становишту иду стратиграфски подаци. Уочено је да на појединим деловима постоји наслојавање културних слојева XI века уз лице античких бедема, док прелазак непоремећених слојева из овог периода преко порушених траса старијих бедема, нигде није констатован. В. Поповић 2006а, 56, 58.

⁶⁴⁸ Ивановић 1997, 21.

⁶⁴⁹ Новаковић 2003, 91.

претпоставља да, осим у касноантичком и рановизантијском периоду (IV–VI век), ова тврђава постоји и у XI веку.⁶⁵⁰

БОВАН – Љиљаче (43°38'12.86"СГШ; 21°42'34.69"ИГД, н.м. 344 м)

Љиљаче представља доминантно узвишење изнад северозападног засеока села Бовна у општини Алексинац. Подаци о стратиграфији овог вишеслојног налазишта добијени су углавном на основу рекогносцирања извршених у периоду 2014–2016. године, као и на основу покретног материјала који се чува у Завичајном музеју у Алексинцу.⁶⁵¹

Након праисторијске фазе, следећи период обнове утврђења датује се у касноантички и рановизантијски период, што је углавном документовано налазима нумизматичког материјала, фибула и оруђа.⁶⁵²

О животу насеља у раном средњем веку сведоче уломци грнчарије и карактеристичног накита (наушница), ког су аутори определили у време IX–XII века (Т. 4/1–2).⁶⁵³

БОЉЕТИН – Smorna (44°32'34.41"СГШ; 22° 1'55.43"ИГД, н.м. 80 м)

Антички војни логор у Бољетину, који је идентификован као *Smorna*, подигнут је близу ушћа Бољетинске реке у Дунав, на десној обали. Ради се о логору димензија 60 x 50 м, са архитектонским фазама и културним слојевима од I до VI века.⁶⁵⁴ Приликом ископавања у Бољетину проналажен је покретни материјал из IX–X века, најчешће у виду скромних налаза фрагмената лонаца, рађених на спором витлу. На основу тога се претпоставља, да се унутар бедема касноантичког утврђења развило раносредњовековно сеоско насеље.⁶⁵⁵

БРАНГОВИЋ – Јеринин Град (44°13'15.26"СГШ; 19°51'24.06"ИГД, н.м. 268–441 м⁶⁵⁶)

Ово утврђење позиционирано је на узвишењу изнад Градачке реке, у селу Бранговићу, на око 7 км југозападно од Ваљева.⁶⁵⁷

Археолошка ископавања на овом месту вршена су 2003. и 2011. године, када је истражено око 500 м² површине унутар бедема. Установљено је да живот на овом узвишењу започиње у периоду гвозденог доба, да би прво утврђење било подигнуто у III веку, које у континуитету са два разарања, траје до краја VI или почетка VII века. Оквирне димензије овог утврђења неправилног облика износе око 320 x 220 м. На основу скромнијег извештаја о

⁶⁵⁰ Група аутора 2002, 142.

⁶⁵¹ Милојевић 2017, 26–27, 29.

⁶⁵² Милојевић 2017, 31–34.

⁶⁵³ Милојевић 2017, 34–35.

⁶⁵⁴ Ерцеговић-Павловић 1986, 9. Детаљније о Бољетину из времена I–VI века, в. Зотовић 1984, 211–225.

⁶⁵⁵ Ерцеговић-Павловић 1984а, 229; Ерцеговић-Павловић 1986, 9; Милошевић 1997, 37; Bulić 2013, 202.

⁶⁵⁶ Арсић 2013, 226.

⁶⁵⁷ Мркобрад, Арсић 2004, 81.

средњовековној фази сазнаје се да је највероватније око X века дошло до обнове живота, што се види по поновним нивелацијама пода у кулама. Изнад фазе урушавања објекта, која је оличена у виду светлосиве растресите земље са доста дробљеног малтера и камена (0,4–0,6 м дебљине), направљен је малтерни под дебљине 15 цм, светлосиве–жуте боје, са тампоном од хидрауличног малтера. Под је најбоље очуван у североисточној половини куле, на коме се види једна фаза обнове са премазом дебљине 2–3 цм. Ту је откривена и мања концентрација грнчарије (Т. 5/1–2). Раносредњовековни покретни материјал је углавном пронађен у слоју шута цркве и изнад остатака лепа из VI века. На основу овог материјала, претпостављено је да је простор цркве коришћен секундарно за становање.⁶⁵⁸ Према наводима аутора, живот у овом утврђењу обновљен је током IX–X века, да би након тога потпуно запустело.⁶⁵⁹

БРЗА ПАЛАНКА – Егета (44°27'48.91"СГШ; 22°27'0.78"ИГД, н. м. 55 м)

Три суседна утврђења у Брзој Паланци налазе се око 30 км јужно од Кладова, на позицији на којој се Црквени поток улива у Дунав. Локалитет се налази са десне стране магистралног пута који од Кладова води за Неготин.⁶⁶⁰ Археолошка ископавања Егете започела су 1962. године, када је потврђено постајање утврђења са десне стране Црквеног потока. Наставак истраживања следи у периоду изградње ХЕ Ђердап II 1980–1982. године, када се предузимају обимнија ископавања, током којих су истраживана и утврђења II и III. Ископавања су обновљена од 2017. године и трају до данас.⁶⁶¹

На овом месту констатовани су трагови насељавања још од праисторијског периода (простор утврђења II). Димензије утврђења II износиле су 84 x 33 м, а с обзиром на то да је ово утврђење имало кружне куле на угловима и бедеме ширине 2 м грађене каменом везаним малтером, истраживачи су претпоставили да је оно могло потицати из касноантичког периода (Т. 6/1). За утврђење III претпостављено је да је било троугаоне основе, са зидовима дужине око 70 м.⁶⁶² Његови бедеми израђени су у техници *opus mixtum*, ширине 3, 40 м. Прикупљени покретни налази унутар бедема указивали су на употребу у VI веку. Покретни налази и техника изградње карактеристична за период владавине цара Јустинијана I, могу сведочити о животу утврђења III у рановизантијском периоду. Та фортификација могла је вршити функцију пограничног утврђења и имати улогу у експлоатацији руда. Осим античких, констатовани су и трагови употребе овог простора у периоду XI–XVII века. Хоризонт XI–XIII века откривен је у сектору III,⁶⁶³ а сама раносредњовековна обнова (XI век) регистрована је на простору утврђења II.⁶⁶⁴

Током кампање археолошких ископавања 2019. године, пронађен је у северном делу (Сектор I) утврђења II и анонимни фолис групе В из времена владавине византијског цара Константина IX Мономаха (1042–1055) (Т. 6/2).⁶⁶⁵ Руководилац ископавања П. Шпехар

⁶⁵⁸ Арсић 2013, 225–229, 234; Булић 2013, 196; Арсић, Павловић 2021, 258, 274–275, 280.

⁶⁵⁹ Арсић, Павловић 2021, 255.

⁶⁶⁰ Шпехар 2018, 53.

⁶⁶¹ Шпехар 2018, 55–58 са наведеном литературом; Шпехар, Јањић 2020, 244.

⁶⁶² Анализе геомагнетних снимања показале су да се највероватније ради о троугаоном утврђењу са кружним кулама. В. Шпехар 2018, 63, сл. 9.

⁶⁶³ Шпехар 2018, 56–57, 66 са наведеном литературом.

⁶⁶⁴ Шпехар 2017, 95–98; Шпехар 2018, 66–67.

⁶⁶⁵ Шпехар, Јањић 2020, 249–250.

сматра да су бедеми утврђења II у Егети, на којима су уочени трагови „роштиља“ (дрвених греда), подигнути изнова у XI веку, о чијој фази сведочи поменути нумизматички налаз.⁶⁶⁶

БРЕГОВИНА – Кале (43° 4'13.53"СГШ; 21°33'57.17"ИГД, н.м. 500 м)

Утврђење у Бреговини налази се на локалитету “Кале”, удаљеном око 1 км јужно од самог села, на надморској висини од око 500 м. Утврђење је од Царичиног Града удаљено око 15 км у правцу северозапада.⁶⁶⁷

Археолошка истраживања у Бреговини спроведена су у периоду 1958–1962. године, у организацији Археолошког института и под руководством Ђ. Стричевића.⁶⁶⁸ Ради се о рановизантијском утврђењу са два појаса бедема и са тробродном базиликом у североисточном углу, у којој се налазила богата архитектонска пластика.⁶⁶⁹ Приликом археолошких ископавања дуж спољне стране северног бедема унутрашњег утврђења, у слоју шута, пронађени су и спорадични уломци раносредњовековне грнчарије X века.⁶⁷⁰

БРУС – Гобелја (43°22'39.21"СГШ; 21° 2'41.95"ИГД, н.м. 516,77 м⁶⁷¹)

Утврђење на узвишењу Градиште налази се са леве стране реке Расине, поред пута који из Бруса води према Крушевцу. Локалитет је откривен рекогносцирањима из 1969. године. На основу скромнијих ископавања, установљено је да утврђење настаје у другој половини IV века, док најинтензивнија фаза живота припада времену VI века. На основу налаза карактеристичних лонаца на простору огњишта у југозападном углу куле 1, као и нумизматичког материјала, установљено је да је унутар утврђења живот текао и у распону од IX–XI века.⁶⁷²

ВЕЛБУЖД – Хисарлик (42° 16'26.2"СГШ; 22°41'26.0"ИГД, н.м. 685 м)

Раносредњовековни трагови живота су засновани преко остатака римског и касноантичког утврђења Пауталија, који се налазе на узвишењу Хисарлика, које доминира изнад данашњег центра града Ћустендила са јужне стране.

Услед недостатка детаљнијих информација о Велбужду овог времена, може се рећи да је на врху Хисарлика најранија пронађена грнчарија датована од краја VI до краја VIII века, без конкретнијег контекста.⁶⁷³ Други аутори сматрају да постоји јасно издвојени хијатус на овом узвишењу и то од времена друге половине VI века (датован новцем цара

⁶⁶⁶ Усмено саопштење руководиоца истраживања проф. др П. Шпехара, ванредног професора Одељења за археологију Филозофског факултета Универзитета у Београду, на чему му овим путем срдечно захваљујем.

⁶⁶⁷ Jeremić, Milinković 1995, 209; Милинковић 1999, 88.

⁶⁶⁸ Милинковић 1999, 90.

⁶⁶⁹ Стричевић 1961, 248–249; Кузмановић-Цветковић 1998, 54–55; Милинковић 1999, 91–116.

⁶⁷⁰ Jeremić, Milinković 1995, 221–222; Кузмановић-Цветковић 1998, 67; Милинковић 1999, 102; Bulić 2013, 194.

⁶⁷¹ Богосављевић-Петровић, Рашковић 2001, 99.

⁶⁷² Богосављевић-Петровић, Рашковић 2001, 120; Рашковић 2002b, 69; Bulić 2013, 204; Рашковић 2020, 271.

⁶⁷³ Аладжов 2010, 58; Рабовянов 2011, 198.

Јустина II), до друге половине IX–почетка X века. Прва средњовековна фаза је потврђена другачијим нивоом терена и укопавањем различитих објекта (кућа, отпадних јама) у рановизантијски слој.⁶⁷⁴ Новијим археолошким ископавањима на сектору „Источни бедем“, откривени су уломци грнчарије који су приписани времену X–XII века, од којих су најдоминантнији ови из раздобља XI–XII века.⁶⁷⁵ Такође, уз унутрашње лице западног бедема откривена је једна раносредњовековна јама, унутар које је пронађен керамички материјал XI–XII века.⁶⁷⁶

ВЕЛЕТИН – Утврђење Велетин (42°35'1.91"СГШ; 21°14'14.56"ИГД, н.м. 970 м)

Утврђење Велетин налази се на узвишењу позиционираном око 1,5 км северозападно од места Јањево и на око 4 км југоисточно од манастира Грачаница.

Установљено је да се основа утврђења у потпуности прилагођава конфигурацији узвишења. Са северне и источне (североисточне) стране, насеље је природно брањено стрмим литицама, тако да на тим деловима нема видљивих трагова фортификације.⁶⁷⁷ Према архитекти И. Здравковићу, утврђење се дели на Горњи град, који се налази на платоу узвишења и Подграђе, које се концентрично кружно простира по свим странама брега.⁶⁷⁸ Прва археолошка ископавања на утврђењу спроводе се 1987. и 1988. године, под руководством археолога Е. Шукриу.⁶⁷⁹ На основу налаза наушнице белобрдског типа, сматра се да је утврђење Велетин, осим касноантичке, имало фазу живота из времена X–XII века (Т. 39).⁶⁸⁰

ВИДИН – Бдин (43° 59' 35"СГШ; 22° 53' 12"ИГД, н.м. 38 м)

Стари град у Видину налази се на ниској и равној обали Дунава, унутар данашњег града Видина.⁶⁸¹

Видин (*κατά Βιδύνης*) се у раном средњем веку први пут среће код Јована Скилице, у првим годинама XI века, приликом описа рата између Византије и Бугарске. Византијски цар Василије II опседао је Видин осам месеци, током којих цар Самуило напада Једрене. После утврђивања овог града (*την Βιδύνην*), цар Василије II одлази у Цариград, и на свом путу пред собом уништава бугарске тврђаве.⁶⁸² Сличан редослед догађаја описује и Јован Зонара у XII веку.⁶⁸³ У повељама Василија II након уништења бугарског царства комитопула, нашла се и видинска епархија (*τον βε επισκοπον Βοδίνης*), са 40 клирика и 40 меропаха.⁶⁸⁴ Приликом описа догађаја током устанка Константина Бодина и Ђорђа Војтеха из 1072. године, Нићифор Вријеније извештава о томе како су устаници опустошили земљу и да су посебно

⁶⁷⁴ Слокоска, Стајкова-Александрова, Спасов 2002, 263–264.

⁶⁷⁵ Стајкова-Александрова, Грозданов 2015, 759.

⁶⁷⁶ Дянкова 2012, 849–856.

⁶⁷⁷ Јовановић 2004, 139, 148.

⁶⁷⁸ Здравковић 1975, 15.

⁶⁷⁹ Shukriu 1990, 104–106.

⁶⁸⁰ Shukriu 1990, 104; Јовановић 2004, 157; Радичевић 2017, 211

⁶⁸¹ Рабовянов 2011, 185.

⁶⁸² *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 454–455; *Јован Скилица* 2007, 100–101.

⁶⁸³ *Ioannis Zonarae Epitome Historarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 560.

⁶⁸⁴ Новаковић 2003а, 98.

страдали подунавски градови, све до Видина (*Budívn̄ς*).⁶⁸⁵ Године 1094, у једном писму архиепископа Теофилакта Охридског, помиње се провала Кумана, а оно је послато тадашњем видинском епископу.⁶⁸⁶ Према бугарском апокрифном летопису, насталом на основу бугарских народних легенди у другој половини XI века, Видин подиже римски цар Константин.⁶⁸⁷ У нешто познијој „Мађарској хроници (*Chronica Hungarorum*)“ помиње се Видин у контексту дешавања са краја IX и почетка X века, што би условно био и први помен овог утврђења. Према овом спису, бугарски војвода Глад, чија се територија налазила на простору данашњег Баната, дошао је из каструма Будина (*...de bundyn castro egressus*) пре заузимања ове области уз помоћ Кумана.⁶⁸⁸

Ископавањем унутар утврђења Баба Вида у Видину, у доњим археолошким слојевима, уочена је грнчарија IX–X века.⁶⁸⁹ Изнето је мишљење по коме су зидови од добро обликованих тесаника, везаних малтером, на врху порушене полигоналне античке куле, која се налази испод куле 8, настали у времену IX–X века, када настаје ново бугарско утврђење преко остатака римске Бононије. Према В. Влову, угаона кула 6 великих размера грађена је од квадера, и лежи на ниској стерилној основи, што указује да је у складу са реконструкцијом и преправкама извршеним над римским утврђењем у периоду Првог бугарског царства.⁶⁹⁰ Грађење је вршено над соклом северозападног зида и доњим редовима североисточног и југоисточног зида објекта са формираним тесаницима са уским рупама на много места, са додатком хидрауличног малтера и лежи непосредно изнад зида утврђења античке Бононије. Ова поправка се догодила у IX–X веку, када настаје правоугаono утврђење са готово једнаким странама и површине око 900–1000 м² (0,1 ha), док је античка Бононија заузимала простор од око 20 ha. Улаз се налазио у северозападној угаonoј кули, а куле су биле радијално распоређене у угловима.⁶⁹¹ Осим ове куле, у периоду IX–X века је на суседном углу утврђења изграђена и кула квадратне основе.⁶⁹² Уз западни зид утврђења откривен је објекат од две просторије, резиденцијалног карактера. Такође, установљени су темељи објекта који су протумачени као куће или фармерски објекти (Т. 7). Од покретном материјала пронађени су нумизматички налази, као и грнчарија IX–X века.⁶⁹³

ВИНИЦА – Кале/Градиште (41°52'37.05"СГШ; 22°30'9.39"ИГД, н.м. 455 м)

Ово утврђење подигнуто је у југозападном делу атара Винице код Кочана, на једном риду високом 40–70 м у Виничком пољу.

Површина омеђена бедемима на овом узвишењу износи 320 x 140 м (3,2 ha). У IV веку долази до изградње обзиђа са малтером, када се формира кастел површине око 2 ha. У VI веку бедеми су обновљени, као и чеона кула, док је на југоисточном делу подигнута једна нова. У том сектору, у периоду 1985–1990. године, истражена је једна ранохришћанска

⁶⁸⁵ *Nicephori Bryennii Commentarii* 1836, 100.

⁶⁸⁶ *Teophylacti Bulgariae archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia* 1864, 336–337; *Теофилакт Охридски* 2007, 268.

⁶⁸⁷ *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 442.

⁶⁸⁸ *Chronica Hungarorum. I Magistri P. Belae Regis Notarii, II Magistri Simonis de Keza. Gesta Hungarorum. III Chronicon Pictum Vindobonense.* 1883, 12.

⁶⁸⁹ Михайлов 1961, 3.

⁶⁹⁰ Вълв 1987.

⁶⁹¹ Рабовянов 2011, 186.

⁶⁹² Barakov 2015, 626.

⁶⁹³ Вълв 1987, 27–30; Barakov 2015, 626.

базилика, са суседним објектом који је могао представљати епископску резиденцију. Ово утврђење страдало је крајем VI века.⁶⁹⁴

На простору акропоља у јужном делу кастела (величине 0,4 ha), у средњем веку се подиже нов бедем, над остацима порушеног касноантичког. Изградња овог бедема била је мање квалитетна и без малтера, а истовремено је обновљена и чеона кула. У северозападном делу новог утврђења формирала се некропола, која је добро датована пронађеним накитом у раздобље X–XIII века. Претпоставља се да је и ранохришћанска базилика била обновљена у овом периоду. На основу досадашњих истраживања може се закључити да је у периоду X–XIII века на овом месту егзистирало мање утврђење, у функцији контроле путева из долине Струме до Брегалнице (Т. 8).⁶⁹⁵

ВИШЊИЦА – Ad Octavum (44°50'21.21"СГШ; 20°34'38.85"ИГД, н. м. 148)

Локалитет се налази на обали Дунава, на потесу Градине, који је удаљен око 2 км од насеља Вишњице. Постављен је на узвишеном платоу, који доминира околином и са кога се пружа поглед на панонску равницу.⁶⁹⁶

Утврђење под називом *Octavum* помиње Прокопије у свом делу *De Aedificis*, за које наводи да се ради о „новом, необично јаким утврђењу, удаљеном најдаље на осам миља од Сингидунума“ (*φρούριόν τε άλλο διαφερόντως έχυρών ανέστησε νέον, πόλεως Σιγγηδονίου οκτώ μάλιστα σημείοις διέχον, όπερ Οκταβον λόγω τω εικότι καλούσιν*).⁶⁹⁷

Пробна археолошка ископавања на овом локалитету спровео је Музеј града Београда 1955. године, када су констатовани остаци бедема на источној и западној страни каструма, као и положај некрополе. Осим ових ископавања, о значају места указивали су и поједини случајни налази, попут златног накита и византијског новца из VI века. Систематска ископавања на простору утврђења обављена су током септембра и октобра 1964. године.⁶⁹⁸

На основу откривених масивних бедема на северној, западној и јужној страни, установљено је да се ради о кастрому правоугаоног облика, димензија 180 x 100 м, који је подигнут на терену који пада од југа према северу. Откривени бедеми зидани су од тесаног и грубо обрађеног камена, који је мешан са уломцима опека. Према извештају истраживача, бедем на северном делу утврђења био је ширине 5 м. Приликом ископавања западног бедема, на граници према некрополи од које је раздвајао широк јарак, пронађени су уломци глеђосане керамике византијске провенцијенције, као и фрагменти „ранословенских судова“.⁶⁹⁹ Овим ископавањима откривене су две некрополе, од којих су једну истраживачи определили у период раног средњег века.⁷⁰⁰

⁶⁹⁴ Микулчик 1996, 168–170.

⁶⁹⁵ Микулчик 1996, 171.

⁶⁹⁶ Birtašević 1964, 109.

⁶⁹⁷ *Прокопијов Каисареос περι τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV 1838, 287; Прокопије 2007, 67.*

⁶⁹⁸ Birtašević 1964, 109.

⁶⁹⁹ Birtašević 1964, 110; Јанковић М. и Ђ. 1978, 41. Нико од аутора не наводи приближније датовање пронађеног раносредњовековног материјала.

⁷⁰⁰ Birtašević 1964, 111.

ВОЈСКА – Јеринин град (44° 6'23.75"СГШ; 21°12'20.94"ИГД, н.м. 248 м)

Локалитет Јеринин град налази се на узвишењу Чукара–Градац, северно од насеља Војска, на улазу у Багрдански теснац са десне обале Велике Мораве.⁷⁰¹ Током првих ископавања утврђења 2012. године, осим открића бедема касноантичког утврђења и бројног покретног налаза рановизантијске провенцијенције, констатован је и млађи, средњовековни слој. Њега је чинио културни слој дебљине око 20 цм, који је у себи углавном садржао уломке грнчарије датоване у IX–XI век (Т. 9/1).⁷⁰² Са овог утврђења потиче и налаз новца угарског краља Ладислава I (1077–1095) (Т. 9/2, 44),⁷⁰³ као и налаз византијског печата из XI века (Т. 9/2).⁷⁰⁴

ВРАЦА – Градиштето (43°11'32.04"СГШ; 23°31'58.00"ИГД, н.м. 474 м)

Место Градиштето налази се на око 2 км југозападно од центра града Враца, у северозападној Бугарској.

Археолошка ископавања започела су 1985. године, у сврху истраживања видљивих остатака архитектуре на локалитету. Фокус тадашњих истраживања био је усмерен на остатке бедема дужине 10 м у оријентацији исток–запад, чија је највиша висина износила 5 м на јужној страни. Бедем је зидан од грубог кречњака, речног камена и бигора. Установљено је да је јужни зид изграђен у техници “емплектона”, што је карактеристично за рановизантијску и средњовековну фортификацију.⁷⁰⁵ На основу физичких карактеристика, начин зидања бедема опредељен је у време XII–XIV века.⁷⁰⁶

Пронађена је већа количина покретног материјала, која потиче углавном из поремећене стратиграфије. Од налаза најзаступљенији су уломци кухињске грнчарије, након чега следи оруђе, нумизматички материјал и предмети од кости. На основу грнчарије издвојена су три хоризонта – IV–VI века, IX–X века и XII–XIV века.⁷⁰⁷ Нумизматички материјал заступљен је са два примерка, и то бронзаним фолисом цара Јустинијана I (527–565), као и анонимним фолисом X–XI века, који би могао припадати ковањима цара Василија II (976–1025) и Константина VIII (1025–1028).⁷⁰⁸ Истраживачи указују да рановизантијска и раносредњовековна фаза живота на овом месту представљају засебне етапе, које не би требало везивати за фортификацију насталу након XII века.⁷⁰⁹

---

⁷⁰¹ Додић 2013, 63–64.

⁷⁰² Додић 2013, 68.

⁷⁰³ Додић 2015, 8.

⁷⁰⁴ Додић 2011, 10/Сл. 8, 22.

⁷⁰⁵ Иванов 1988, 60.

⁷⁰⁶ Иванов 1988, 61.

⁷⁰⁷ Иванов 1988, 66.

⁷⁰⁸ Иванов 1988, 68.

⁷⁰⁹ Иванов 1988, 70.

Утврђење Градина у селу Врсеницама код Сјенице налази се на једном купастом брегу, који је са северне и западне стране природно брањен окомитим литицама.⁷¹¹

Поједини истраживачи овог локалитета изнели су претпоставку да се на овом месту можда крије град Достиник, најзначајнији град из одељка Порфирогенитовог списка, који се односи на Србе и Србију.⁷¹² Достиник је поменут у склопу грађанског рата у Србији, када је Клонимир, отац кнеза Часлава а син Стројимира, покушао из Бугарске да уђе у *Достинику*, *један од српских градова, са циљем да преотме власт.*⁷¹³ Још једном се овај град помиње, и то на првом месту, приликом набрајања насељених градова у покрштеној Србији.⁷¹⁴

Градина у Врсеницама истраживана је у раздобљу од 1987. до 2001. године,⁷¹⁵ а систематска археолошка истраживања вршена су 1995. и 1996. године, и затим 2000. и 2001. године.⁷¹⁶ Добијени резултати показали су да је првобитно утврђење живело током IV и првих деценија V века. Првобитна римска војна постаја била је трапезастог облика, димензија 12,5 x 11,3 м,⁷¹⁷ док је површина касноантичког утврђења износила око 0,5 ха.⁷¹⁸ Током VI века, утврђење има камене бедеме и објекте унутар њих, који су датовани налазима новца цара Анастасија I и Јустина I.⁷¹⁹ Током рановизантијског периода, површина брањеног простора повећава се са 0,5 на 0,7 ха.⁷²⁰

На готово целокупној површини утврђења констатован је раносредњовековни хоризонт. Дебљина културног слоја креће се чак и до 0,6 м. Слој је регистрован и преко палеовизантијске цркве, што указује да она у овом периоду није била обнављана. У најмлађем слоју откривене су и 4 куће, а исто тако и простор на коме се могао налазити неки мањи дрвени објекат. Истражене су и фортификације из времена раног средњег века.⁷²¹

Након двовековне запуштености, бедеми рановизантијског утврђења засигурно су у извесној мери били оштећени у раном средњем веку. Главна кула старијег утврђења у овом периоду је обновљена и укључена у систем одбране обновљене тврђаве. Обновљени су њени горњи делови, јер се у доњим деловима нису уочавали трагови било каквих накнадних интервенција. Доказ о обнови куле представља раносредњовековни слој изнад пода у унутрашњости, као и на простору око куле. Тада је вероватно реконструисан и старији бедем који је затварао плато Градине у правцу запада и северозапада. Непознато је како је та интервенција изгледала, али се наслућује да је на делимично репарираним зидовима направљена дрвена палисада, док се изнад Главне куле могла налазити дрвена конструкција – „чардак“.⁷²² На делу старијег јужног бедема, источно од Главне куле, нису уочљиве позније интервенције на рановизантијском бедуму. Са друге стране, млађи јужни бедем рановизантијског утврђења засигурно је обнављан и коришћен, али о томе археолошких

⁷¹⁰ Popović, Bikić 2009, 15; Према мерењима у програму Google Earth, највиша кота овог узвишења износи 1252 м.

⁷¹¹ Popović, Bikić 2009, 15.

⁷¹² Премовић-Алексић 1988, 163.

⁷¹³ CPDAI 1967, 156; Ћирковић 1981b, 157; Живковић 2006, 36.

⁷¹⁴ CPDAI 1967, 160; Ћирковић 1998, 9; Живковић 2011, 153–154; Петровић 2016, 157; Коматина 2021, 271–272.

⁷¹⁵ Popović, Bikić 2009, 17.

⁷¹⁶ Popović, Bikić 2009, 21.

⁷¹⁷ Popović, Bikić 2009, 31.

⁷¹⁸ Popović, Bikić 2009, 41.

⁷¹⁹ Поповић, Премовић-Алексић 1995, 307.

⁷²⁰ Popović, Bikić 2009, 54; Ivanišević, Bugarski 2019, 11.

⁷²¹ Popović, Bikić 2009, 95.

⁷²² Popović, Bikić 2009, 97.

података нема (Т. 10/1). Уместо обнове, сазидан је нови зид који се праволинијски пружао ка истоку. Тада је у оквир брањеног простора укључен преостали део источне падине. Овај нови бедем од старог се одвајао у дужини од преко 80 м, и завршавао се на једном истуреном гребену.⁷²³ На основу истраживања овог бедема, добијени су неки општи подаци у раносредњовековној одбрамбеној архитектури. Бедем је био фундиран на стеновитом терену, без укопавања темеља. Оригинална ширина износила му је 3 м, и био је изграђен у техници сухозида са крупним каменом и комадима стена у оба лица бедема. Испуна је вршена каменом различитих величина, помешаним са мркоцрвеном земљом. Висина средишње масе мерила је 1,2 м, а понегде и до 2,5 м. На основу количине обрушеног грађевинског материјала, може се закључити да је првобитни бедем био висок и до 3,5 или 4 м. Иако нису уочене, претпоставља се да су се у структури сухозида налазиле дрвене облице у функцији арматуре (Т. 10/2–4).⁷²⁴ Након изградње новог, јужног бедема, брањени простор старијег утврђења увећан је за око 0,85 ha. Најближе аналогије за раносредњовековни јужни бедем у Врсеницама могао би се наћи на Градини изнад Трговишта, али на фортификацији из касног XI века, док старијих примера нема, као ни на територији Бугарске.⁷²⁵

Што се тиче стамбене архитектуре, у овом утврђењу истражене су 4 куће од којих се једна налазила у западном сектору, а остале су позициониране у средњем. Кућа 1 из западног сектора, била је правоугаоне основе, димензија 5 x 3 м.⁷²⁶ Са три стране била је усечена у гребен, али се на основу четврте, дуже стране, уочава да јој је зид био од плетера са блатом. У југоисточном делу куће откривено је лежиште за дрвени дирек, које је уклесано у стену. Слична, али ширија јама, постојала је и у супротном углу. Највероватније су се на тим местима налазили дрвени стубови, који су носили кров куће. Мање огњиште пронађено је уз јужни зид куће, нешто западније. Кућа 4 највероватније је била квадратне основе, ширине и дужине око 12 м, оријентисана у правцу исток–запад. У дужини од око 10 м откривен је један сухозид уз правац пружања порушеног источног бедема.⁷²⁷ Његова ширина и висина нису прелазиле 1 м. Скретање зида под правим углом уочено је са северне стране у дужини од 4 м, што је једини јасно дефинисани део ове куће. Од централног дела овог сухозида одвајала је једна траса у сухозиду, очувана у дужини до 3 м. Ширина куће тачније је утврђена на основу боље очуваног западног зида, који је дугачак 6 м, и који је израђен у техници сухозида. Од њега је остало очувано западно лице, висине три реда камена. На основу свега до сада, установљено је да овај објекат представља већу кућу–брвнару, без додатних података о њеном детаљнијем изгледу. Оно што се може рећи је то, да је кућа била изграђена над каменом сухозидном основом, која није прелазила 3 до 4 реда камена у висини на западној страни, као ни 2 м на супротној, источној страни. Простор између сухозидова могао је бити испуњен земљаним насипом. Изнад њих могли су бити дрвени зидови, за које немамо податке. Такође, нема података ни о издељености унутрашњег простора, али се о таквом унутрашњем уређењу мора помишљати, с обзиром на откривен траг средишњег сухозида. Изгледа да је ова кућа порушена већ на почетку образовања раносредњовековног слоја.⁷²⁸ Кућа 2 постојала је и у рановизантијском периоду, док се њена употреба у раном средњем веку рачуна у млађу фазу. У њој је констатован слој пожара и угљенисаних конструкција. Истраживачи претпостављају да је над старијом сухозидном конструкцијом у периоду обнове подигнута нова брвнара, која се није у многоме разликовала од оне веће. Радовима су откривени угљенисани остаци дрвета и лепа, с обзиром на то да је објекат страдао у пожару. Претпоставља се да је објекат имао и дрвене надстрешнице, посебно испред улаза са источне стране.⁷²⁹ Објекат је датован оквирно у раносредњовековни период, али се претпоставља да

⁷²³ Popović, Bikić 2009, 98.

⁷²⁴ Popović, Bikić 2009, 99.

⁷²⁵ Popović 1999, 164.

⁷²⁶ Popović, Bikić 2009, 100.

⁷²⁷ Popović, Bikić 2009, 101.

⁷²⁸ Popović, Bikić 2009, 103.

⁷²⁹ Popović, Bikić 2009, 105.

је обновљен у периоду оправке фортификације, а спаљен је у периоду прве половине X века.⁷³⁰ За кућу 3 није могуће било добити податке о архитектури, али је откривен велики раносредњовековни слој и наслућено је да се ту могао налазити неки објекат од дрвета. У простору рановизантијске цркве откривен је један објекат, кућа 5 (?), за коју није сигурна припадност раном средњем веку (Т. 10/5).⁷³¹

На основу бројног покретног материјала, раносредњовековна обнова могла се догодити у IX или у X веку.⁷³² Неколико кућа са простора централног сектора истраживачи су протумачили као део јединственог комплекса властеоског боравишта са помоћним зградама, где би кућа 4 била централни објекат.⁷³³

ВРЋЕНОВИЦА – Градиште (43°24'42.91"СГШ; 21°41'2.35"ИГД, н.м. 455 м)

На Градишту, у селу Врћеновици у близини Алексинца, налазе се остаци вишеслојног налазишта, чији се бедеми распознају једино према њиховим контурама у тлу. Осим рановизантијских налаза, случајна открића грнчарије, накита и нумизматичког материјала опредељују раносредњовековну фазу овог утврђења у X–XI век (Т. 11/1–2).⁷³⁴

ГАМЗИГРАД – Felix Romuliana (43°53'57.32"СГШ; 22°11'9.99"ИГД, н.м. 185 м)

Утврђени царски двораци Галерија налази се у равничарском окружењу, 7 км југозападно од Зајечара.⁷³⁵ Систематска археолошка ископавања започела су 1953. године и трајала током деценија која су следиле. Новија ископавања појединих касноантичких сакралних објеката обављена су 2009. године.⁷³⁶ Након престанка употребе утврђења, највероватније почетком VII века, живот је последњи пут био обновљен крајем X века и трајао и током XI века.

Унутар античких бедема подигнута су полуукопана станишта, која представљају тип насебина и током XI века, али се заједно са њима јављају и она надземна. На овом налазишту издвојена су два слоја насељавања – старији, кога карактеришу ретка полуукопана станишта, и млађи, из кога је добијено више информација. У овом периоду коришћени су и зидови античких објеката, како би се уз њих прислониле одређене раносредњовековне куће. Ти објекти су обично укопавани између 0,2 и 1 м, четвороугаоних су основа, просечних димензија до 4 x 4 м. Пећи су грађене од слаганог камена, правоугаоних основа, са отвором на ужој страни, док је одозго била покривана каменом, са остављаним отворима за загревање хране. Горњи делови полуукопаних кућа били су од дрвета, некада облепљене лепом, а надземна станишта карактерисале су дрвене куће са подовима од опека или зграде са зидовима од камена, везаног глином. Кућа 1 откривена је на средини дворане G палате I, када је на дубини од 0,35 м откривена четвороугаона површина

⁷³⁰ Роровић, Викић 2009, 106.

⁷³¹ Роровић, Викић 2009, 107.

⁷³² Роровић, Викић 2009, 129.

⁷³³ Роровић, Викић 2009, 130.

⁷³⁴ Милојевић, Милојевић 2015, 73–85; Рашковић 2020, 271.

⁷³⁵ Милинковић 2015, 249.

⁷³⁶ Срејовић 1983, 11; Милинковић 2015, 249. О животу Гамзиграда у рановизантијском периоду, в. Јанковић 1983, 120–141; Милинковић 2015, 249–257.

од опека, која је представљала под димензија 2,4 x 2,3 м. Сличан објекат налазио се у дворишту В палате I. Кућа 2 представља један од ретких објеката са каменим зидовима, и прислоњен је уз западни зид атријума Н палате I, од кога је сачуван јужни и делимично источни зид. Димензије овог станишта биле су 4 x 4 м, чији су зидови грађени ломљеним каменом, уз ретке додатке мермерних сполија, док везивно средство није очувано. Станиште 3 представља употребљену дворану са апсидом палате II, од које су западна врата зазидана сухозидом, који је очуван до висине од 0,65 м, а северозападни део дворане је био издвојен каменим зидом, без везивног материјала.⁷³⁷ Овај камени зид био је дугачак 8 м, и оријентисан у правцу запад–исток. Попречни зид није пронађен, који је требао да затвара ову просторију, а источни улаз у дворану коришћен је и у овом периоду. Под од набоја, као и покретни материјал, пронађен је у мањој просторији, одвојеној зидом, у западном делу дворане. Овај преградни зид могао је указивати на двосливну кровну конструкцију, са ослонцем на северни и јужни зид, што би указивало да је западни део дворане био покривен двосливним кровом, и да се станиште налазио у западном делу дворане, а двориште у источном делу. За кућу 4 послужила је уска крипта испод пронаоса храма, као и наос. Испод слоја гаражи и пепела у пронаосу, уз западни зид, откривена је камена пећ са отвором на југу, од камених плоча и ломљеног камена, која је од остатка просторије одвојена двома плочама дужине 2,2 м. Полуукопано станиште постојало је и северно од храма. Тешко је било установити праве димензије полуукопаног станишта 5, али се на основу покретних налаза могло закључити да је било четвороугаоне основе, дужине страна око 3,5 м. У североисточном углу пронађена је пећ од ломљеног камена, мермерне плоче и тесаника пешчара, димензија 1 x 0,9 x 0,5 м (Т. 12/1–2).⁷³⁸

ГЕЂЕ – Градиш (42°21'27.91"СГШ; 20°32'32.95"ИГД, н.м. 406 м)

Утврђење се налази на узвишењу Градиш, у близини ушћа Рибника у Бели Дрим, у атару села Геђе (општина Ораховац).

Утврђење је оријентисано у правцу исток – запад, дужине око 160 м и ширине око 120 м.⁷³⁹ Осим трагова из старијег гвозденог доба (VIII век п. н. е.), у утврђењу је констатована и фаза IX и X века, без ближих података.⁷⁴⁰

ГОРЊИ ЛЕВИЋИ – Градац (43°15'50.93"СГШ; 20°54'47.17"ИГД, н.м. 1089 м)

Узвишење Градац налази се између села Горњи Левићи и Ђерекаре, на планини Копаоник.

Утврђење на овом месту неправилне је троугаоне основе, димензија 215 x 160 м и прилагођено је конфигурацији основе. Уочено је да се испод њега налази и пространо подграђе. Снимање основе утврђења спровео је 80-их година XX века архитекта М. Ковачевић, док су спорадична рекогносцирања терена обављена у периоду 2000–2003. године од стране Народног музеја из Крушевца. Овим теренским проспекцијама

⁷³⁷ Јанковић 1983, 142; Јанковић 2010, 206.

⁷³⁸ Јанковић 1983, 144.

⁷³⁹ Здравковић 1975, 32–33.

⁷⁴⁰ Група аутора 2002, 98.

регистровани су трагови живота од периода III века.⁷⁴¹ Сондажним ископавањима 2005. године откривени су остаци базилике и карактеристичан покретни материјал, који је определио фазу живота утврђења на овом вису и у период VI века.⁷⁴² Налази оруђа и коњске опреме на утврђењу Градац, сугеришу на обнову у раном средњем веку и фазу IX–X века (Т. 13).⁷⁴³

ГРАБ – Градина на Јелици (43°49'47.73"СГШ; 20°18'37.12"ИГД, н.м. 846 м)

Ово велико и дуго истраживано налазиште налази се у атару села Граб у Драгачеву, око 8 км југозападно од Чачка, на једном од висова планине Јелице.⁷⁴⁴ Систематска археолошка ископавања овог простора започела су 1984. године и са извесним прекидима трају и до данас. Већ у првим сондама добијена је стратиграфска слика, која је указивала на постојање средњовековног културног слоја.⁷⁴⁵

Ова површина била је запоседнута још у време позног енеолита, а затим се живот на том месту обнавља и у раном бронзаном добу, као и у старијем гвозденом добу.⁷⁴⁶ На Градини постоје материјални трагови из античког периода, раздобља III–V века.⁷⁴⁷ Најзначајнији период на локалитету Градина на Јелици потиче из VI века, када на том месту настаје утврђени рановизантијски град, који се састоји од Горњег града и Подграђа, оквирних контура 495 x 449 м и укупне површине око 21–22 ha (Т. 14/1).⁷⁴⁸

Установљено је да је врх Градине уоквирен земљаним гребеном, у којем се спорадично налази ломљено камење заједно са белим кречним малтером, који се у већој мери разликује од оног рановизантијског. Земљани гребен простире се елипсасто око врха Градине, остављајући утисак да се на том месту налази бедем. Гребен уз падину једним делом прати трасу ранијег бедема, и археолошким сондама потврђено је да се заиста ради о бедему. Он је на јужним падинама био очуван у нешто већој мери, па се на основу тога могло закључити да је грађен без правилних лица и редова, ломљеним камењем. Ширина му је варијала, па је тако на северној страни био неједнаке дебљине, у сонди јужно од цркве је износио 1,65 м и сужавао се према врху. У сонди југоисточно од Објекта II, тај бедем износио је 2,2 м. На северном делу падине уочени су и угљенисани остаци дрвених греда, као и слој малтера од 0,2 м. На слоју сиво–мрке земље уочени су трагови три дрвене греде, испод камена и малтера. Оне су се пружале правцем север–југ, међусобно удаљене око 0,4 м, попречно у односу на правац пружања бедема, што је указивало да су припадале конструкцији бедема. У истој сонди, на источном профилу, могуће је било сагледати спољну страну бедема, чији је начин зидања указивао на паралелу у Пазаришту код Новог Пазара. Горњи ред камена био је нешто увученији у односу на доњи. Истраживачи су претпоставили да је бедем у том горњем делу могао имати дрвено–палисадну конструкцију. Ове фазе није било могуће прецизније временски одредити, па је истраживач М. Милинковић закључио да је засигурно млађа од почетка VII века.⁷⁴⁹ Највећи проценат налаза раносредњовековне грнчарије проналажен је на простору Горњег града, најчешће унутар одређених просторија

⁷⁴¹ Тошић, Рашковић 2007, 40.

⁷⁴² Тошић, Рашковић 2009, 183.

⁷⁴³ Рашковић 2005, 189, Т. III; Тошић, Рашковић 2007, 41; Бугарски 2014, 77–78.

⁷⁴⁴ Милинковић 2010, 22.

⁷⁴⁵ Милинковић 2010, 18–20; Рајић 2014, 10–11; Рајић 2017, 15–17.

⁷⁴⁶ Милинковић 2010, 27; Булатовић 2014, 13–16; Булатовић 2017, 13–22.

⁷⁴⁷ Милинковић 2010, 29.

⁷⁴⁸ Милинковић 2010, 31–199, 231; Милинковић 2014, 17–51; Милинковић 2017, 23–59.

⁷⁴⁹ Милинковић 2010, 205–206; Шпехар 2017, 80–81; Булић 2022, 217.

рановизантијског раздобља, где је била углавном измешана са праисторијском или рановизантијском керамиком.⁷⁵⁰ Ради се о објектима I, II, III, IV, V и VII, као и базиликама А, Б и Е (Т. 14/2).⁷⁵¹ Према М. Милинковићу, она се хронолошки може сместити у VIII, а посебно у IX век,⁷⁵² док П. Шпехар сматра да би раносредњовековну грнчарију са Градине требало одредити у нешто каснији период, у време IX–X века. Исто тако би и остатке бедема из најмлађе фазе живота на Јелици требало одредити у ово раздобље.⁷⁵³

ГРАБОВАЦ – Јеринин град (43°38'15.70"СГШ; 20°58'24.34"ИГД, н.м. 286 м)

Утврђење Јеринин град у Грабовцу налази се уз саму леву обалу реке Западне Мораве, на узвишењу које се уздиже готово изнад самог тока.⁷⁵⁴

Рекогносцирање овог локалитета обавила је Е. Томић из Народног музеја у Крушевцу 50-их година прошлог века, када су констатовани уломци позносредњовековне грнчарије са карактеристичном декорацијом. Након ње, нове податке о утврђењу остављају Д. Рашковић и Н. Берић након обиласка 1998. године.⁷⁵⁵ Откривени су глеђосани примерци трпезне керамике, чије се аналогije проналазе у истовременим утврђењима у Сталаћу, Крушевцу или Кознику. О рановизантијској фази живота, према ауторима, сведочи налаз златника цара Јустинијана I, који се чува у збирци у Врњачкој Бањи, за чије је место налаза наведено утврђење Јеринин град у Грабовцу.⁷⁵⁶ Заштитна археолошка ископавања изведена су у две кампање, 2010. и 2012. године, која је спровео Завод за заштиту споменика културе Краљево, под руководством археолога М. Марић.

Утврђење Јеринин град заузима простор димензија 70 x 50 м, поред чије је северне, приступачне стране, уочен ров дубине 4 м и ширине до 8 м у горњем делу. Дебљина очуваних зидова на западној страни износи 1,8 м, док су унутар брањеног простора били видљиви остаци објеката, као и две куле.⁷⁵⁷

Ископавањима утврђења Јеринин град 2010. године установљен је значајан касносредњовековни стратиграфски слој унутар утврђења. Током кампање ископавања из 2012. године, сонда бр. 7 постављена је испод остатака дрвених конструкција, уз унутрашње лице северног зида, у правцу истока. Ту је утврђен и раносредњовековни слој, који се на основу налаза грнчарије одређује у време IX–XI века.⁷⁵⁸

⁷⁵⁰ Милинковић 2014, 50–51; Милинковић 2017, 58–59.

⁷⁵¹ Булић 2004, 154–159.

⁷⁵² Милинковић 2014, 50–51; Милинковић 2017, 58–59.

⁷⁵³ Шпехар 2017, 80–81; Булић 2022, 217.

⁷⁵⁴ Рашковић 2002b, 42.

⁷⁵⁵ Рашковић, Берић 2002, 148.

⁷⁵⁶ Рашковић, Тошић 2009, 79.

⁷⁵⁷ Рашковић 2002b, 42.

⁷⁵⁸ *Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево–Кампања 2012. год.* Захваљујем се руководиоцу пројекта, колегиници М. Марић, на уступљеној документацији.

ГРАД СТАЛАЋ – Укоса (43°39'26.91"СГШ; 21°24'42.02"ИГД, н.м. 595 м)

Овај локалитет се налази у селу Град Сталаћ, на око 1 км јужно од средњовековног утврђења у Сталаћу (тзв. Кула Годора од Сталаћа) и смештен је на коси Мојсињских планина, са леве стране обале Јужне Мораве.⁷⁵⁹

Прва сонда на овом узвишењу отворена је 1986. године,⁷⁶⁰ када је установљено постојање културних слојева од старијег гвозденог доба до средњег века, док је најинтензивнији живот забележен у V–VI веку. На појединим деловима, висина очуваног бедема износила је 1,10 м. Наредна фаза истраживања уследила је 2009–2012. године, када су констатовани трагови из раног средњег века.⁷⁶¹ Овде је сасвим извесно установљена обнова живота у IX веку,⁷⁶² посебно на основу налаза новца рOMEЈСКОГ ЦАРА ЛАВА VI (886–912) (Т. 44), као и грнчарије која је датована у раздобље IX–X века,⁷⁶³ док је пронађен и накит у гробовима који одговара времену XI века и нешто познијем периоду.⁷⁶⁴

ГРАДАЦ – Петров крш (43°21'56.65"СГШ; 20°32'18.25"ИСГ, н. м. 616 м)

Узвишење познато под народним називом Петров крш, уздиже се са западне стране изнад порте манастира Градац. Њега је обухватао првобитни манастирски бедем, који је повезивао доњи плато Градца са њим и који се у наставку протезао преко северне падине Петровог крша, до заравни на врху. Остаци бедема на северном делу падине овог узвишења и дводелна грађевина правоугаоне основе у указивале на повезаност са манастиром. Бедеми на овом узвишењу израђени су од речног и притесаног камена, а ранији истраживачи указивали су да су грађени истовремено са манастирским зидовима. Према истраживачу А. Јуришић, на Петровом кршу налазило се мало средњовековно утврђење, које је подигнуто у функцији заштите манастира од могућих напада, што би објаснило одсуство фортификационих елемената градачких бедема.⁷⁶⁵ О. Кандић је указала да се изнад објекта са две просторије распознају местимично зидови утврђења, што је навело на закључак да се највероватније ради о фортификацији неправилног облика, која је имала више од четири углава. Уочени су делови зидова ка северу и југу и два зида који су се сусретали на западу, а могућ улаз у утврђење је претпостављен на југозападу. О. Кандић је изнела претпоставку да се можда ради о рановизантијском утврђењу из VI века, у чијем је подножју постојала црква, на месту каснијег манастира, а да је само утврђење могло бити коришћено и у средњем веку.⁷⁶⁶

Археолошка истраживања овог простора започета су 2018. године, када су потврђени стратиграфски слојеви из праисторијског и касноантичког/рановизантијског периода, а

⁷⁵⁹ Рашковић 2011b; Рашковић 2016, 285.

⁷⁶⁰ Вукадин 1988, 281–282.

⁷⁶¹ Рашковић 2011b; Рашковић 2016b, 286–287. О налазима рановизантијског периода, в. Рашковић 2016b, 289–291. Д. Рашковић пронађену керамику у једној од јама опредељује у време VII–VIII века и указује на „наставак живота у утврђењу након аваро–словенских разарања“, в. Рашковић 2011b. У каснијем раду опредељује се за крај IX века као времену обнове, в. Рашковић 2016b, 291.

⁷⁶² Рашковић 2016b, 291.

⁷⁶³ Рашковић 2016b, 291–292.

⁷⁶⁴ Рашковић 2016b, 293.

⁷⁶⁵ Јуришић 1989, 8–9.

⁷⁶⁶ Кандић 2005, 39.

налази грнчарије на простору откривеног сакралног објекта указивали су и на обнову живота на овом узвишењу у периоду IX–XI века.⁷⁶⁷

ГРАДЕЦ – Градиште (41°53'53.61"СГШ; 20°54'1.48"ИГД, н.м. 609 м)

Градиште се налази у западном делу Градца у близини Гостивара, на једном риду висине 40–46 м изнад реке Шаре. Са северне и западне стране природно је брањено једном дубоком браздом, док је на југу једним седлом повезано са планинским масивом.

О касноантичкој фази живота утврђења сведоче налази новца из времена IV–V века, као и истовремени налази у гробовима на северном подножју. На источном делу подножја откривени су остаци ранохришћанске базилике. Претпоставља се да је утврђење обновљено у овом периоду.

О средњовековној фази употребе сведоче једино уломци средњовековне словенске грнчарије, која је избачена приликом нелегалних прекопавања утврђења. Према публикацији И. Микулчика, сазнаје се да би ови налази могли припадати IX веку.⁷⁶⁸

ГРАЧАНИЦА – Ulpiana (42°35'45.98"СГШ; 21°10'30.92"ИГД, н.м. 579 м)

Античка Улпијана налази се са леве стране пута који повезује Лапље село са Грачаницом, јужно од данашње Приштине, на око 1 км од манастира Грачанице.

Улпијана се први пут помиње средином II века као један од градова у Дарданији, са статусом муниципијума. Бројнији писани извори о Улпијани настају у касноантичком и рановизантијском периоду. У V веку Улпијану освајају Готи, а претпоставља се да су зидови античког града тешко оштећени након земљотреса 518. године. То је условило обнову града коју је спровео цар Јустинијан I, за коју Прокопије бележи следеће: „У Дарданији беше стари град који се звао Ulpiana. Поручивши скоро читав бедем тога града (био је, наиме, јако непоуздан и сасвим неупотребљив) те изградивши у њему много других дивних грађевина и подигавши га до дивног уређења какво је сада, назва га Iustiniana Secunda.“ (*Η δε τις εν Δαρδάνοις εκ παλαιού πόλις και ήπερ Ούλτιάνα ώνόμαστο. Ταύτης τον περίβολον καθελών εκ του επιπλάστου (ήν φαρ σφαλερός ες τα μάλιστα και όλως άγρειος) άλλα σε αυτη παμπληθή εγκαλλωπίσματα ποιησάμενος ,ές ε την νυν μεταθ έμενος ευκοσμίαν, Σεκούνταν αυτήν Ιουστινιανην επωνόμασεν.*).⁷⁶⁹ У времену касне антике, Улпијана је била и важан епископски центар унутар митрополије у Скупију, са по именима познатим епископима.⁷⁷⁰

Археолошка ископавања унутар античким бедема започињу 1953. године, да би опсежна систематска ископавања била обављена у периоду 1954–1959. године, под

⁷⁶⁷ Усмено саопштење прелиминарних резултата колегинице др М. Марић из Завода за заштиту споменика културе Краљево, на чему јој најсрдачније захваљујем.

⁷⁶⁸ Микулчик 1996, 132, 176.

⁷⁶⁹ Прокопиов *Καίσαρεως περι τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' /Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV* 1838, 267; Прокопије 2007, 56–57; Паровић-Пешикан 1982, 57–58 са наведеном литературом.

⁷⁷⁰ За детаљније историјске изворе са наведеном литературом о Улпијани у касноантичком периоду, као и питањима њене убијације, в. Паровић-Пешикан 1982, 57–59. За историјске податке о Липљану у раном средњем веку види одељак *Историјски подаци о насељима на централном Балкану*.

руководством Е. Чершкова и Љ. Поповића. Након дуже паузе, заштитна ископавања се врше 1966. године, затим у периоду 1973–1975. године, док се систематска ископавања обнављају у периоду 1981–1987. године. Ископавања војног логора из Јустинијановог времена врше се од 2008. године.⁷⁷¹

Након обиласка ранијих истраживача и резултата детаљних ископавања, установљено је да је укупна површина градског насеља износила 35,5 ha, а самог војног каструма који се налазио источно од бедема Улпијане 16 ha. Античка Улпијана била је трапезастог облика, са дужином страном око 500 м. Током IV века подижу се бедеми дебљине око 3 м, док су на источној страни бедема уочени трагови војног логора из Јустинијановог времена, који је био квадратне основе, оквирних димензија 400 x 400 м.⁷⁷²

Приликом археолошких истраживања 1982. године у средишњем делу античког града, унутар сонде II дефинисана је страфиграфска слика која је била састављена од осам културних слојева (Т. 15/1). Доњу границу другог слоја, који је састављен од мрке, растресите земље са камењем и блатним зидовима, чини под од античких тегула (Т. 15/2). На њему су, осим античке грнчарије, пронађени и уломци грубље керамике украшене таласастом линијом, која је, према истраживачима, могла бити словенска. У трећем слоју, састављеном од црвенкастомрке, растресите земље, пронађени су уломци праисторијске, касноантичке и словенске грнчарије.⁷⁷³ Унутар сонде V такође је констатовано осам културних слојева (Т. 15/3). У првом слоју, који је састављен од хумуса, пронађени су уломци словенске грнчарије. Иста грнчарија пронађена је и на доњој граници другог слоја, који је представљао под од античких опека, као и у наредном, трећем слоју. И овај слој је садржао остатке лепа од блата.⁷⁷⁴ Истраживачи су претпоставили да је унутар трећег слоја, у коме се налази под од делова тегула са словенском керамиком, могла постојати словенска кућа. Под овог објекта са подом од тегула укопан је преко претпостављене рановизантијске куће са малтерним везивом, а изнад њега су изграђени зидови са блатним везивом, који су могли бити раносредњовековни. Ти зидови са блатним везивом дефинишу други слој одозго и допиру до самог хумуса данашњих обрадивих површина. Такође, изнад пода зграде са мозаицима констатовани су зидови са блатним везивом, одговарајући онима из другог слоја сонди II и V. И унутар сонде VI, постављене на неколико метара од сонде V, унутар другог слоја констатовани су зидови са блатним везивом (леп). Према Г. Цветковић-Томашевић, ови зидови настали су након доласка Словена и могли би припадати раносредњовековном периоду (Т. 15/4). На основу стратиграфије, истраживачи су као најраније времена настанка словенског насеља предложили крај VI или почетак VII века.⁷⁷⁵ Исто тако и преко просторије са мозаиком „са пауном“, подизани су објекти од блата, који су овде исто тако сачињавали други слој. Овај слој био је дебљине 20–30 cm изнад мозаичког пода у просторији 4. Они су подигнути на слоју тврде земље, са угљенисаним остацима насталим након пожара.⁷⁷⁶ На основу новијих истраживања, могуће је претпоставити и друге елементе живота унутар бедема Улпијане у раном средњем веку. Са јужне стране зида цркве код северне капије утврђења, констатован је објекат који је протумачен као параклис. С обзиром на то да је овакав вид параклиса познат током средњовизантијског периода (843–1204), претпоставља се да је овај из Улпијане придодат дуго након што је првобитна црква саграђена. Уколико се то потврди, то би био доказ да је живот у утврђењу трајао и у X веку.⁷⁷⁷

⁷⁷¹ За детаљнији преглед резултата археолошких ископавања Улпијане у рановизантијском периоду са наведеном литературом, в. Čerškov 1959, 133–136; Паровић-Пешикан 1982, 61–72; Parović-Pešikan 1985, 82–87; Јеремић 2017, 139.

⁷⁷² Паровић-Пешикан 1982, 59; Јеремић 2017, 139.

⁷⁷³ Цветковић-Томашевић 1983, 68.

⁷⁷⁴ Цветковић-Томашевић 1983, 70.

⁷⁷⁵ Цветковић-Томашевић 1983, 76–77.

⁷⁷⁶ Цветковић-Томашевић 1983, 79.

⁷⁷⁷ Četinkaya 2016, 36–38.

ГРБИЦЕ – Градина (44° 4'17.97"СГШ; 20°48'31.33"ИГД, н.м. 416 м)

Нема довољно новијих података о данашњем изгледу, структури и површини утврђења Градина у Грбикама у близини Крагујевца.

Мања археолошка ископавања спроведена су 1980. године, када је отворено шест сонди укупне површине 182 м².⁷⁷⁸ Установљено је да прво насеље на узвишењу настаје у периоду старијег гвозденог доба, а да се насеље обнавља и живи у периоду III–VI/VII века.⁷⁷⁹ Овим ископавањима пронађени су уломци грнчарије IX–X века. Откривена су и два цела лонца, које М. Богдановић датира у X век⁷⁸⁰ Д. Булић датовање овог материјала помера до XI века.⁷⁸¹

ДОЊА ЛЕШНИЦА – Кале (оквирно 41°56'45.11"СГШ; 21° 3'57.49"ИГД, н.м. 645 м)

Локалитет Кале се налази око 1,5 км јужно од села Доња Лешница, које административно припада општини Тетово, у северозападној Северној Македонији.⁷⁸²

Унутар утврђења су констатовани покретни и непокретни материјални остаци касноантичког периода (IV–VI век). У једној од кула утврђења пронађено је двадесет гвоздених врхова „дилита“, који су служили за пробијање панцира и који су датовани у XI век. Осим тога, пронађен је и један сребрни новчић византијског цара Константина X (1059–1067).⁷⁸³

ДОЊА РУДНИЦА – Градина (43°14'31.76"СГШ; 20°41'33.71"ИГД, н.м. 518 м)

Локалитет Градина налази се са леве стране пута од Руднице према Копаонику. Полигонална основа утврђења је прилагођена конфигурацији терена, димензија 160 x 60 м. На основу ситуације на североисточној страни, уочљиво је да су бедеми били ширине око 0,70 м, очуване висине 0,60 м и да су били од притесаног камена, везаног кречним малтером. На јужној страни могла се налазити кула, што се наслућује на основу шута и веће количине опеке, тегула и имбрекса са орнаментима на том месту. На средишњем делу утврђења рекогносцирањима је пронађено неколико уломка посуда светло–окер боје печења.⁷⁸⁴ Археолошка истраживања нису спроведена на овом узвишењу, док постоји једна скица основе коју је начинио архитекта М. Ковачевић.⁷⁸⁵

О функционисању утврђења у раном средњем веку сведочи налаз срцолике апликације за каиш бугарске провенцијенције, која се датира у време IX–X века (Т. 40/3).⁷⁸⁶

⁷⁷⁸ Богдановић 1983, 26.

⁷⁷⁹ Богдановић 1981, 57; Богдановић 1983, 26.

⁷⁸⁰ Богдановић 1981, 58.

⁷⁸¹ Булић 2013, 201.

⁷⁸² Микулчик 1996, 323.

⁷⁸³ Микулчик 1996, 324.

⁷⁸⁴ Михаиловић 1997, 149–150.

⁷⁸⁵ Михаиловић 1997, 149/Сл. 1; Булић 2008b, 29/нап. 2.

⁷⁸⁶ Radišić 2018, 144, 147/Fig. 7; Ivanišević, Bugarski 2019, 10 са наведеном литературом.

ДОЊИ МИЛАНОВАЦ – Велики Градац (оквирно 44°27'51.52"СГШ; 22° 9'6.88"ИГД, н.м. 52–67 м)

Утврђење се налазило у средишњем делу Ђердапа, са десне обале Дунава, на месту данашњег Доњег Милановца. Постављено је на лесној падини окренутој реци, на око 200 м од Дунава. Надморска висина те падине на том месту износи 52–53 м, док се бедеми на појединим деловима налазе и до 67 м надморске висине.⁷⁸⁷

Средњовековне фазе живота у овом утврђењу углавном су откривене и истраживане 1965. и 1966. године.⁷⁸⁸

Након оснивања у I веку, преко фаза из III–IV и VI века, ово утврђење последњи пут се обнавља у периоду X–XI века (Т. 16/1). Тада су поправљани поједини делови утврђења, а подигнута је и једна нова угаона кула, мања црква (Т. 16/7) и низ стамбених објеката. Овај раносредњовековни период подељен је на две фазе. Старијој фази, која је опредељена у X век, припада црквица и више стамбених објеката, док млађој фази из XI века припадају остаци велике цркве (Т. 16/8) и веће куће.⁷⁸⁹

Кула 1 представља једини део фортификационе целине који се може поуздано датовати у раносредњовековни период.⁷⁹⁰ Сазидана је на основама полукружне куле из VI века, изнад које је временом настао слој од насипања терена за око 1 м висине (Т. 16/2–3). Средњовековна кула је потковичаста, основе 8,5 x 7 м, а зидана је од камена у неправилном ређању. Спољна дебљина кула износи 1,4 м. Приметан је нешто немарније рађен темељ у односу на друге куле у утврђењу, што одаје утисак да је кула сазидана на брзину. Спољни, потковичасти део ове куле, зидан је од темеља и делимично је смакнут у односу на темељ куле из рановизантијске фазе. Уз кулу су зидани и делови источног и јужног бедема. Осим начина зидања, облика и нивоа са кога је започето зидање у средњем веку, такође и покретни материјал пронађен у кули указује да је она изнова подигнута у раном средњем веку.⁷⁹¹ Није сасвим сигурно како су изгледали горњи делови куле, јер се шут унутар њих састоји само од камена и малтера, клинова и кламфи, без присуства опеке или кровног покривача. На основу тога помишља се да су и горњи делови куле били рађени од камена, а спратови и кров од дрвета. Поред куле 1 и остале куле биле су коришћене у времену X–XI века. Претпоставља се да су биле високе између 8 и 10 м. Осим војне функције, изгледа да се у њима и становало, што поткрепљују налази грнчарије, игала и пршљенака.⁷⁹²

На овом налазишту откривен је и већи број кућа, пећи, укопа и јама из периода X–XI века (Т. 16/6). Кућа 1 била је квадратне основе, димензија 3,5 x 3,5 м, са странама које су паралелне бедуму (Т. 16/5). Подигнута је на заравњеним зидовима порушених античких објеката. Крупнији облаци служили су да оивиче под, а пратили су правце старијих зидова. У југоисточном делу куће откривени су остаци пећи, димензија 0,8 x 0,8 м, која је сачињена од две равно постављене античке опеке. Под је очуван северозападно од пећи на површини од 1,2 x 1 м.⁷⁹³

На простору куће 2 откривена је група крупнијег камења, на површини од 1,2 x 1,5 м, који би могли представљати остатке камене пећи. На око 0,16 м испод ње, откривена је

⁷⁸⁷ Јанковић 1981, 9.

⁷⁸⁸ Prodanović, Popović 1966, 74–78; Јанковић 1981, 12.

⁷⁸⁹ Поповић 1984, 265–282; Јанковић 1981, 15, Сл. 7, 15.

⁷⁹⁰ Јанковић 1981, 18.

⁷⁹¹ Јанковић 1981, 20.

⁷⁹² Јанковић 1981, 21.

⁷⁹³ Јанковић 1981, 25.

подница од набијене земље, површине 4 x 3 м, дужих страница окренутих у правцу север–југ, док се пећ налазила у североисточном углу.⁷⁹⁴

Кућа 3 била је димензија 5,5 x 3,5 м, и била је оивичена облацима, у оријентацији исток–запад. Разрушена камена пећ налазила се у северозападном углу, са подом од античких опека, у оријентацији север–југ.⁷⁹⁵

Од куће 4 откривен је само југоисточни угао, који је био оивичен облацима, димензија 2 x 1 м. У углу су се налазиле античке опеке, које су сугерисале постојање пећи на том месту.⁷⁹⁶

Само источни део пода куће 5 је откривен, дужине 2,05 м у правцу север–југ, и 0,8 м у правцу исток–запад, сачињен од античких опека (0,33 x 0,3 x 5,5 м) на набоју од жуте земље.⁷⁹⁷

Кућа 6, која је опредељена и као грађевина А, имала је под од набоја жуте глине, који је откривен радовима у јужном делу трема. На њему се налазила група крупног камења, као и два већа тесаника, од претпостављене камене пећи. На основу ширине трема, који је износио 3,25 м, одређена је и ширина куће.⁷⁹⁸

Истражен је под куће 7, која је била наслоњена на бедем и чија је једна страна износила 2,6 м. Пронађени део пода од античких опека у правцу север–југ, димензија 1,2 x 1 м, припадао је готово потпуно уништеној кући 8.⁷⁹⁹

Унутар западног дела поменуте грађевине А, откривен је део нивелације опекама (2 x 1,4 м) у правцу исток–запад, што је указивало на постојање куће 9 на овом простору.⁸⁰⁰

Кућа 10, тј. грађевина С, пронађена је испод слоја хумуса у оријентацији север–југ, димензија 7,7 x 4,85 м, камених зидова, просечне дебљине 0,7 м. Под на коти 56,57 м састављен је од опека, на слоју малтера. Лице зида направљено је од крупнијег, притесаног камена, док је унутрашњост сачињена од трпанца. У југоисточном делу објекта регистрован је делимично очувано дно и ивица пећи од крупнијег притесаног камена, димензија 1,1 x 0,5 м, у оријентацији север–југ.⁸⁰¹

Од куће 11 остали су очувани зидови од камена, димензија 5 x 3 м, у правцу исток–запад. Овај објект у многоме подсећа на кућу 10. У западном делу постављен је под од опека, на подлози од малтера.⁸⁰²

Кућа под редним бројем 12 делимично је очувана, и од ње је откривен под од опека испод нагорелог лепа, као и остаци источног и западног каменог зида. Основа ове куће била је 5,4 x 3 м, у оријентацији исток–запад. Претпоставља се да су горњи делови ове куће били грађени од дрвета облепљеног лепом. Ретки налази лоше очуваних зидова од облутака евидентирани су као кућа 13.⁸⁰³

---

⁷⁹⁴ Јанковић 1981, 25.

⁷⁹⁵ Јанковић 1981, 25.

⁷⁹⁶ Јанковић 1981, 25.

⁷⁹⁷ Јанковић 1981, 26.

⁷⁹⁸ Јанковић 1981, 26.

⁷⁹⁹ Јанковић 1981, 26.

⁸⁰⁰ Јанковић 1981, 26.

⁸⁰¹ Јанковић 1981, 26.

⁸⁰² Јанковић 1981, 26.

⁸⁰³ Јанковић 1981, 26.

Кућа 14 манифестована је налазима пода од опека изнад слоја малтера, који је био оивичен крупним каменом. Пронађена је и порушена камена пећ, димензија 1,1 x 0,8 м, али није сасвим сигурно да се налазила унутар куће 14, због веће удаљености од пода.⁸⁰⁴

Изнад античке калдрме откривена су само два реда камења у правцу исток–запад, у дужини од 3,9 м, и правца север–југ дужине 3,85 м, који су интерпретирани као кућа 15.⁸⁰⁵

Кућа 16 одликује се налазима пода од набијене земље са мрвицама малтера и ситним каменом.⁸⁰⁶ Остаци пода од античких опека евидентирани су као кућа 17. Под од опека уз северни бедем интерпретиран је као подница куће 18.⁸⁰⁷

Поред остатака у контексту кућа, откривене су на више места и групе камења, које су могле представљати средњовековне пећи. Пронађена је и једна јама у унутрашњости трема грађевине А, уз западни зид, пречника 2 м, на површини пода од туцане опеке и малтера, која би могла припадати кући откривеној унутар ове грађевине. Радовима се наилазило и на веће групе покретног материјала, првенствено грнчарије, који су могли сугерисати присуство неких објеката.⁸⁰⁸

Након археолошких радова, стекле су се могућности да се ово насеље раздвоји на старију и млађу фазу (Т. 16/4). Старијој фази припада мањи број истраживаних објеката. На највишој коти налазиле су се куће уз јужни бедем, као што је под куће 8, а најниже у близини северне капије, где је најнижи под куће 6. Ове куће углавном су биле укопаване, а на северном сектору нешто јасније се може видети да су биле полуукопане, не више од 0,8 м. На основу остатака подова закључује се да објекти нису имали исте основе, нити су били на исти начин грађени. Неке куће биле су квадратне, као што је случај са кућом 1, док су друге биле правоугаоне, као што је и кућа 3. Разликује се и начин прављена подова, па је тако у појединим он сачињен од античких опека (куће 5, 7 и 8), а негде од набоја жуте глине (куће 1 и 6).⁸⁰⁹ За подлогу њихових подова углавном је коришћен поравнат, набијен шут. О зидовима самих кућа није било довољно података, али је уочено да су бедеми могли вршити улогу једног од зидова на појединим кућама (кућа 7), или зидови старијих зграда (кућа 6). Пећи унутар кућа биле су правоугаоне основе, прављене су од камена, најчешћих димензија око 1,2 x 1 м, док су огњишта била нешто мања. Њихова дна по правилу била су од античких опека, и махом су постављана у неком од углова кућа. Ван кућа уочено је постојање и отпадних јама.

Што се тиче млађе фазе насеља, ни за њу не постоји већи број података. Установљено је да су највише куће 11 и 17 на јужном сектору, кућа 12 на источном, док су најнижи подови кућа у северозападном делу насеља (кућа 18). Оно што чини главну разлику између старије и млађе фазе живота је та, што су куће из млађе фазе веће од оних ранијих, као и да су углавном биле правоугаоне и надземне. И њихови подови су били углавном од ређаних античких опека, са подлогом од малтера. Зидови нису имали темеље, а у доњим деловима били су везивани блатом. Дебљина зидова углавном је износила око 0,7 м. Лица тих зидова прављена су од крупног камена, често притесаног, док је средина пуњена трпанцем. Овако грађене конструкције могле су носити и спрат. На основу истраживања куће 12, може се рећи да су зидови и таван били од дрвене грађе са блатом као везивом, јер су ту пронађени трагови лепа. Поједини антички зидови корићени су за неке куће из млађе фазе, као што је случај са кућом 18 или кућом 9. Кућа 9 интерпретирана је као могућа радионица за обраду

⁸⁰⁴ Јанковић 1981, 26.

⁸⁰⁵ Јанковић 1981, 26.

⁸⁰⁶ Јанковић 1981, 26.

⁸⁰⁷ Јанковић 1981, 29.

⁸⁰⁸ Јанковић 1981, 29.

⁸⁰⁹ Јанковић 1981, 37.

метала, и састојала се од просторије на северној страни, и трема на јужној. Пећи у овим кућама смештане су у угловима, и нису се много разликовале од оних из старије фазе.⁸¹⁰

У суштини, насеље из XI века разликовало се од старијег из X века по томе што је било нешто веће и чвршће грађено. У време X века датују се куће од 1 до 8, а у XI век куће од 9 до 18. На основу просторне анализе, види се да је у старијој фази више употребљаван североисточни и средишњи део утврђења, док је у млађој више коришћен цео северни део унутрашњости.

Главна комуникација ишла је од северне капије правцем север–југ, што је условило положај кућа, па су оне биле постављене приближно паралелно са бедемима, те су тако одређени и правци споредних улица.⁸¹¹

ДУБОВАЦ – Градина-Чечан (42°46'36.00"СГШ; 20°53'45.67"ИГД, н.м. 728 м)

Ово утврђење налази се у селу Дубовцу, на око 8 км југозападно од Вучитрна.

Након касноантичких изградњи, ово место поново је утврђено током X века, али ближих информација о томе, за сада немамо,⁸¹² осим да је на Чечану пронађен накит из периода IX–XI века. Осим тога, морфолошке карактеристике глагољског натписа урезаног на зид једне посуде, који је пронађен у Чечану, указује на време настанка у X–XI веку.⁸¹³

ДИНОША – Ђутеза (42°25'13.90"СГШ; 19°20'37.96"ИГД, н.м. 206 м)

Утврђење Ђутеза налази се у насељу Диноша у Малесији, на око 7 км југоисточно од Подгорице. Археолошка ископавања на овом вису извођени су под руководством О. Велимировић током 80-их година прошлог века.

Утврђење се на овом узвишењу првобитно заснива у илирском периоду, да би у периоду ране Византије настало ново. То утврђење потпуно прати конфигурацију терена, а сматра се да је вршило функцију контроле пута који је од Скадра водио ка Дукљи.

Рановизантијско утврђење је потковичастог облика и окружује узвишење са запада, истока и севера, док са јужне стране налаже на зид акорополе гвозденог доба. Укупна дужина бедема овог утврђења износи 116 м, а захвата простор од 26 ари. Бедеми овог утврђења били су широки између 0,6 и 1,4 м. Бедеми рановизантијског утврђења имају три куле потковичасте основе. На средини утврђења налази се црква, као централни објект у оријентацији југоисток–северозапад. Ради се о једноставној једнобродој грађевини, димензија 8,1 x 4,2 м. Објект је имао призидану правоугаону просторију са северне стране, подељену попречним зидом на два дела. У источном делу налази се кружна крстионица. Према истраживачу М. Загарчанину, старија апсида цркве је порушена и преко ње је

⁸¹⁰ Јанковић 1981, 38.

⁸¹¹ Јанковић 1981, 39.

⁸¹² Ivanišević, Špehar 2005, 135; Bulić 2013, 206.

⁸¹³ Томовић 1991, 6, 10; Радичевић 2017, 212.

изграђена нова, рустичнија апсида, која је вероватно настала у IX веку.⁸¹⁴ О. Велимировић-Жићић изнела је претпоставку да се међу остацима овог утврђења крије Новиград (*το Νουγράφει*), један од градова Дукље из дела цара Константина VII Порфирогенита.⁸¹⁵

ДУПЦИ – Градиште (43°19'48.48"СГШ; 21° 6'57.30"ИГД, н.м. 720 м⁸¹⁶)

Утврђење Градиште у селу Дупци код Бруса налази се у засеоку Мошуте, на десној обали реке Расине.⁸¹⁷ Унутар њега пронађене су копче типа Сучидава из VI века, као и жвале које временски припадају раносредњовековном периоду (друга половина X–прва половина XI века), а које су, за сада, остале непубликоване.⁸¹⁸

БЕРЕКАРЕ – Ђурђевица (43° 0'24.25"СГШ; 20° 7'30.91"ИГД, н.м. 1470 м)

Утврђење се налази на доминантном и тешко приступачном стеновитом узвишењу Ђурђевица, у западном делу атара села Ђерекаре. Димензије платоа на којем је подигнуто утврђење износи 110 x 60 м. Локалитет је први пут евидентиран 1982. године приликом систематских рекогносцирања општине Тутин, док су пробна археолошка ископавања обављена 1983. године.⁸¹⁹ Тим ископавањима установљено је да утврђење припада рановизантијском периоду.⁸²⁰ Увидом у покретни материјал, Д. Булић је издвојио и налазе IX–XI века са овог локалитета.⁸²¹

ЗАМЧАЊА – Велика Градина (43°39'8.55"СГШ; 20°34'36.14"ИГД, н.м. 451 м)

Скромнији археолошки радови извршени су 2003. године на налазишту Велика Градина, у атару села Замчања југозападно од Краљева, у оквиру пројекта истраживања трагова из раног средњег века.

Ту је на западној страни падине уочен бедем дужине 2–3 м, са три реда камена, без трагова малтера. Чишћењем остатака бедема, указало се зидно платно дужине 7,5 м, где највећа висина износи 0,6 м, а максимална ширина 1,2 м.⁸²² Према Д. Булићу, на овом рановизантијском утврђењу налази се фаза из раздобља IX–X века.⁸²³

⁸¹⁴ Загарчанин 2019, 153–154 са наведеном литературом; Загарчанин 2022, 122–123.

⁸¹⁵ *CPDAI* 1967, 164; Velimirović-Žižić 1986, 85.

⁸¹⁶ Рашковић 2000, 26.

⁸¹⁷ Тошић, Рашковић 2009, 186.

⁸¹⁸ Тошић, Рашковић 2009, 186; Бугарски 2014, 79.

⁸¹⁹ Милинковић 1983, 29.

⁸²⁰ Милинковић 1983, 34–36.

⁸²¹ Bulić 2013, 197. Према мишљењу В. Иванишевића и И. Бугарског, не постоји грнчарија која би указивала на употребу овог утврђења у раном средњем веку. В. Ivanišević, Bugarски 2019, 10.

⁸²² Живковић и др., 47–48.

⁸²³ Bulić 2013, 191.

ЗАТРИЧ – Градиште (42°26'44.52"СГШ; 20°38'6.25"ИГД, н.м. 1038 м)

Утврђење се налази на узвишењу Градиште, јужно од насеља Затрич, а северно у односу на град Ораховац. У литератури се наводи да утврђење припада рановизантијском периоду и времену X–XIV века.⁸²⁴

ИЛИЊЕ – Градина (43°53'57.13"СГШ; 20°10'57.27"ИГД, н.м. 416 м)

Остаци овог утврђења налазе се на узвишењу Мечково брдо, у близини манастира Благовештења Кабларског, на коме је подигнута црква (“манастир”) Св. Илије (Илиње).

Археолошка ископавања изведена су у периоду од 8. до 16. августа 2005. године, када су добијене информацији о стратиграфској слици.⁸²⁵ Осим јасно дефинисаних трагова рановизантијске материјалне културе, на основу налаза уломака грнчарије једна фаза живота у утврђењу може се определити у време X–XI века.⁸²⁶

ЈАКИМОВО – Градишцето (43°36'48.05"СГШ; 23°19'45.67"ИГД, н. м. 115 м)

Оно налазиште налази се у близини места Јакимово, у данашњој северозападној Бугарској и позиционирано је на око 1500 м јужно од насељеног места, на висоравни изнад реке Цибрице (Михајловска област).

Локалитет је ископан у периоду 1959–1962. године, под руководством проф. А. Милчева. Овим ископавањима истражена је површина од 3200 м², подељених у 12 сектора и дефинисана је стратиграфија насељавања од VI века п. н. е., све до XI века. Археолошким истраживањима обављеним у овом периоду, откривена су и 42 средњовековних објеката за становање. Укупна површина простирања културних остатака на овом месту износила је 20 ha.

И пре почетка ископавања, установљено је да се ради о земљаном утврђењу трапезастог облика, димензија 550 x 225 x 550 x 650 м. Источна, а делимично и јужна страна утврђења, ојачане су јарком.

Већи број откривених објекта датован је у период Првог бугарског царства.⁸²⁷ Апсолутну хронологију рановизантијске и раносредњовековне фазе утврђења одредили су налази новца, од којих су посебно значајни примерци ковања Лава VI, Константина и Зоје (IX–X в.), који су откривени на дубини 0,70–1,65 м у контексту затворене целине полуземуница.⁸²⁸

У овом утврђењу регистровани су налази гроздоликих наушница најједноставнијег облика, са једноставном отвореном каричицом, на коју је причвршћен један привезак

⁸²⁴ Група аутора 2002, 98; Нохча 2003, 147; Булић 2013, 205.

⁸²⁵ Булић 2006, 57.

⁸²⁶ Булић 2006, 59, 61, 67, 70; Булић 2013, 193.

⁸²⁷ Лука 2011, 358.

⁸²⁸ Лука 2011, 359.

гроздоликог или пирамидалног облика.⁸²⁹ Други тип гроздоликих наушница нешто су сложенијег облика, имају елипсасту отворену каричицу, са привеском који се састоји од два пресечена конуса који су спојени и који се са горње и доње стране завршавају са по једном куглицом. Њихове аналогije налазе се на свим словенским територијама и датирају се у раздобље IX–X века.⁸³⁰ У Јакимову, ове наушнице пронађене су заједно са византијским новцем X века, па се према томе овај тип датира у то раздобље. Трећи тип разликује се по томе што му каричица није отворена, већ се ту налази једна масивнија луна са привесцима, а на горњем делу се налази једна елипсаста каричица. Овај тип је датован исто као и претходни тип.⁸³¹

ЈЕГУНОВЦЕ – Градиште (42° 5'57.03"СГШ; 21° 8'29.69"ИГД, н.м. 418 м)

Градиште се налази на једном узаном узвишењу висине 70 м изнад реке Вардар, које представља део масива планине Жеден, и затвара западну страну Дервенске клисуре. Од насеља Јегуновце удаљено је око 3 км у правцу североистока. Испод Градишта пролази стари пут који је спајао Скопље и Полог.

У касноантичком периоду на овом узвишењу долази до изградње бедема, који су затварали простор од око 0,4 ха, као и једне куле. У унутрашњости фортификације називу се остаци неког већег објекта. Од налаза заступљени су грнчарија и новац IV–VI века, као и фибуле VI–VII века.

Према И. Микулчику, утврђење је поново било у функцији у периоду X–XIII века, о чему сведочи бројни покретни археолошки материјал.⁸³²

КАЗНОВИЋЕ – Градина (43° 16'50.28"СГШ; 20° 39'38.29"ИГД, н.м. 589 м)

Утврђење се налази на узвишењу Градина у месту Казновићу, изнад котлине Казновске реке, која одваја са леве стране пута који од Рашке води према Копаонику и Косовској Митровици.⁸³³

Сондажна археолошка истраживања обављена су у периоду 16–19. маја 2005. године у организацији Историјског института, под руководством археолога В. Иванишевића и Д. Булића. Утврђено је да се ради о рановизантијском утврђењу овалне основе, оријентације северозапад–југоисток,⁸³⁴ чија дужина износи 123 м, а ширина јужног бедема 1,8 м (Т. 17/1).⁸³⁵ У утврђењу су откривени остаци црвеног лепа, аморфног облика, као и они са траговима плетера, крупнијег песка и плеве (Т. 17/3),⁸³⁶ који потичу од станишта из млађег, средњовековног слоја IX–X века (Т. 17/2).⁸³⁷

⁸²⁹ Милчев 1963, 26.

⁸³⁰ Милчев 1963, 27.

⁸³¹ Милчев 1963, 28.

⁸³² Микулчик 1996, 324–326.

⁸³³ Булић 2007, 45.

⁸³⁴ Булић 2007, 46.

⁸³⁵ Булић 2007, 48.

⁸³⁶ Булић 2007, 46.

⁸³⁷ Булић 2007, 45; Bulić 2013, 193.

КАНАРЕВО – Град/Козјак (42°11'24.66"СГШ; 21°56'34.13"ИГД, н.м. 502 м)

“Козјак” се налази на јужној страни рида Орљак, на око 1,5 км од насеља Канарево. Представља узвишење под именом Град, које се уздиже око 90 м изнад реке Градошнице и окружује вис са три стране.

Утврђење је постојало у касноантичком периоду, када је на самом врху оформљена акропола димензија 110 x 55 м, док је околни простор био затворен масивним бедемима, који су затварали површину од 250 x 170 м (4 ha). У периоду IV–VI века извршена је обнова југозападног дела утврђења. Са северне стране уочљив је и одбрамбени ров. Сматра се да је у овом периоду утврђење представљало рударски центар, што је претпостављано на основу велике количине гвоздене згуре и предмета од гвожђа који су ту откривени.⁸³⁸ Трагови употребе у раносредњовековном периоду откривени су на простору акропоља и јужног дела утврђења. Пронађени су уломци керамике словенске провенцијенције, карактеристични врхови стрела, бронзани крст – реликвијар и крст – привезак из раздобља X–XI века, наушница са четири јагоде и други покретни археолошки материјал (Т. 18).⁸³⁹ И. Микулчик претпоставља да се на овом месту налазе остаци града Козјака (*Κόζιακον*) из повеље византијског цара Василија II, који се налазио унутар Морозвиждке епископије.⁸⁴⁰

КЛАДНИЦА – Големо Градиште (42°33'4.95"СГШ; 23°12'0.00"ИГД, н.м. 1208 м)

Големо Градиште налази се на западном делу Витоше, у једном од насеља на највишој надморској висини у околини Перника. Врх узвишења неправилног је облика, окружен стеновитим странама, са једном оштрим углом на западној страни. Тераса врха износи 150 м дужине у правцу исток–запад и око 30 м у правцу север–југ.

Површина утврђеног врха заузима површину од око 4,5 ha. Бедери утврђења прате ивицу терасе и на појединим деловима су очувани од 2 до 10 м висине. Изграђени су од притесаног камена, везаног кречно–песковитим малтером. Правоугаона кула се, највероватније, налазила на западној страни, као и улаз у утврђење.⁸⁴¹

Површински налази грнчарије и опеке указују на касноантичку фазу живота утврђења, чему иду у прилог и налази нумизматичког материјала, и то ковања царева Јустинијана I и Јустина II. Осим касноантичке/рановизантијске фазе, пронађени керамички материјал показује да је утврђење живело и у средњовековном периоду. Према И. Велкову, та керамика припада времену XI–XII века, док је Д. Митова-Џонова датује нешто шире, у раздобље IX–XII века.⁸⁴²

⁸³⁸ Микулчик 1996, 221.

⁸³⁹ Микулчик 1996, 222.

⁸⁴⁰ Новаковић 2003, 76; Микулчик 1996, 223.

⁸⁴¹ Пенчева 2018, 479.

⁸⁴² Велков 1955, 89; Митова-Джонова 1983, 95; Пенчева 2018, 482.

КЊАЖЕВАЦ – Бараница (43°32'12.09"СГШ; 22°17'2.13"ИГД, н.м. 316 м)

Утврђење Бараница налази се на десној обали Трговишног Тимока, на око 6 км југоисточно од Књажевца и подигнуто је на једном узвишењу изнад саме реке. Данас кроз простор тврђаве пролази савремени пут Књажевац–Пирот. Утврђење има неправилан план, чије оквирне димензије износе 300 x 250 м. Грађено је од ломљеног и притесаног камена везаног кречним малтером, уз додатак опека и облутака. Фортификација има куле четвороугаоних и кружних основа, које доминирају стратешким тачкама.⁸⁴³ Заштитним археолошким ископавањима из 1987. године регистровани су и слободно укопани гробови у профилу пута. Пронађени уломци грнчарије на овом месту временски се опредељују у X–XI век.⁸⁴⁴

КОВАЧЕВАЦ – Дивичмеђ (44°24'32.88"СГШ; 20°43'17.75"ИГД, н.м. 130 м)

Локалитет Дивичмеђ у селу Ковачевцу код Младеновца, налази се на источној страни реке Велики Луг, у јужном делу сеоског атара (Т. 19/1).

Заштитна ископавања овог налазишта вршио је Музеј града Београда 1986. и 1987. године под руководством М. Јанковић, а 1995. године су настављена под руководством Музеја Младеновца, којима је управљао В. Катић.⁸⁴⁵

Установљено је да се ради о вишеслојном налазишту, са фазама живота из бронзаног доба, латена и средњег века. Најмлађе, средњовековно насеље, налази се на падини потеза Брест, у чијем подножју се налазило језгро насеља. Његова површина заузима простор већи од 5 ha. Заштитним ископавањима је установљено постојање више стамбених хоризоната, са фазама из IX века, X–XI века, и из позносредњовековног периода, који припада времену XIV–XV века. Периоду IX века припада кућа 1, и делимично кућа 4. У питању су плитко укопани објекти, мањих димензија. Унутар куће 1, у њеном централном делу, налазило се ватриште, а уз кућу 4 су откривене две пећи (Т. 19/2). Ради се о старијој и млађој пећи, од којих је старија квадратне, а млађа кружне основе са калотом (Т. 19/3). Нагло напуштање и страдање ових објеката је наступило крајем IX или почетком X века.⁸⁴⁶ На том истом месту долази до поновне обнове живота у X–XI веку, којем припада једна делимично истражена полуземуница 1, занатска пећ 1 и поједини делови тадашњег утврђења. Истраживана полуземуница је имала подницу од набијене жуте, глиновите земље. Са северне стране је била усечена четвртаста пећ, која је могла бити наткривена већим римским тегулама. Са обе стране пећи у висини од 0,5 м, су откривени надземни банци, који су могли служити за седење или лежање. Око 20 м у правцу северозапада од објекта 1, откривене су две пећи, од којих је једна истраживана.⁸⁴⁷ Пећ је била делимично укопана, а имала је једним делом и надземну конструкцију. На северној страни ложишта је укопан канал за одвод дима. Установљено је да се ради о грнчарској пећи на основу зарушених плочастих комада гореле глине од решетке, која је имала улогу да одваја ложиште од коморе пећнице. Пећ и прилазне

⁸⁴³ На основу информација са веб странице Завичајног музеја у Књажевцу, сазнаје се да утврђење Бараница има касноантичку/рановизантијску фазу, в. <http://pojmovnik.muzejknjazevac.org.rs/pojam/baranica/> – приступљено 9.4.2021. године у 20:21h.

⁸⁴⁴ Саопштење колегинице Б. Илијић, археолога Завичајног музеја у Књажевцу, којој овим путем срдечно захваљујем.

⁸⁴⁵ Катић 2003, 197; Катић, Марковић 2020, 113; Булић 2022, 221.

⁸⁴⁶ Катић 2003, 199; Булић 2022, 221.

⁸⁴⁷ Катић 2003, 200.

рампе су имале лакшу кровну конструкцију. Ове две пећи су чиниле део занатске целине, ван језгра насеља. На основу покретног, керамичког материјала, датоване су у време IX–X века. То потврђује и млађи слој који је датован у X–XI столеће.

Вероватно најзначајније откриће ове фазе представљају трагови бедема са ровом (Т. 19/4). Сондажно су откривена три укопа, који су представљали делове сувих ровова. Он је окруживао периферни део насеља, што се могло закључити на основу скромних истраживања. У једном укопу рова је откривен отисак дна стуба, ширине 0,25 м, што је указивало на постојање палисаде у функцији заштите. Други појас је штитио језгро насеља, који је откривен у три рова. Основа скромно истраженог објекта 1 се налази на дубини од 1,1 м. По садржају остатака објекта, издвојене су три зоне рова–југоисточна, централна и северозападна зона. Југоисточну зону је чинио насип сивожуте и сивомрке земље, до висине од 0,6 м.⁸⁴⁸ У нагорелој страни насипа је откривен део угљенисаног стуба, док је поред њега лежао комад угљенисаног дрвета (његов део?). У правцу југоистока, нађен је отисак вертикалног стуба у слоју насипа, без трагова јаме. Оба стуба имају приближан пречник од 0,15 м. У југозападном делу равне основе централног дела рова су откривени некадашњи надземни делови конструкције, где је основа добила јарко мркоцрвену боју, услед пожара. Уз југозападни профил, у углу насипа, откривен је укуп већег стуба, кружног облика, највећег пречника до 0,6 м. Његово истраживање није ишло до дна (здравице), већ је истражен 0,15–0,2 м дубине, која је била испуњена пепелом и горелим дрветом. У правцу севера одатле је уочен полукружни отисак и траг гореле греде, пречника око 0,15 м. У северозападној страни рова су откривени трагови рушења–горела земља, остаци горелог дрвета и слојеви глиновите земље. Кућа 3 је подигнута изнад порушеног објекта 1, и на основу покретног материјала је датована у XI–XII век, али је изнета претпоставка да је кућа старија од XI века.⁸⁴⁹

Објект 1 је својом површином прекрио целу површину рова I, који је мерио 13 x 0,8 м, што указује да је објект био и већи. Претпоставља се да објект 1 представља остатке дела бедема утврђења. На основу заштитних ископавања недовољних обима, установљено је да је прво утврђење на овом месту могло пострадати доласком Мађара, када је и дошло до утврђивања словенских насеља у Подунављу. Указано је да се је на овом месту откривено утврђење словенске традиције, израђено брзо и на *традиционалан* начин. Досадашњи остаци указују на дрво као материјал приликом изградње утврђења. Угао насипа у централном, као и насип у југоисточном делу су највероватније трагови бедема, а простор између њих у дужини од 2,5 м је највероватније био улаз у утврђење.⁸⁵⁰ На основу аналогија из осталог словенског света, истраживачи су предложили постојање одбрамбене дрвене куле–осматрачнице, изнад главног улаза у утврђење. Отисак дебелог стуба на углу уз насип рова I би могао потврдити ту претпоставку. Језгро ових бедема је чинио насип од обичне и глиновите земље, која је била набијена између вертикално и хоризонтално сложених греда. Откривене су три хоризонталне греде у југоисточном профилу рова II, а у једном плићем укопу укошена камена плоча, која је могла служити као ослонац дрвеног косника за учвршћивање дрвене оплате, у унутрашњој страни утврде.⁸⁵¹

В. Катић, истраживач овог локалитета, сматра да се на овом месту можда налазио град Дивисиск (*καὶ τὸν Διβισισκόν*) из повеље цара Василија II, који се налазио у оквирима Браничевске епархије.⁸⁵²

⁸⁴⁸ Катић 2003, 204.

⁸⁴⁹ Катић 2003, 206.

⁸⁵⁰ Катић 2003, 207; Булић 2022, 222.

⁸⁵¹ Катић 2003, 208; Булић 2022, 222.

⁸⁵² Новаковић 2003, 84; Катић 2003, 220.

КОЗЈАК – Баргала (41°47'55.22"СГШ; 22°17'25.71"ИГД, н.м. 402 м)

Касноантички и средњовековни град Баргала налази се у атару села Козјак, на око 17 км североисточно од града Штип у Северној Македонији и представљао је један од најзначајнијих античких центара на комуникацији од Хераклеје према Сердици. Антички римски каструм у IV веку прераста у град, да би средином VI века био све чешћа мета аваро–словенских напада, што је резултирало његовим потпуним уништењем почетком VII века.⁸⁵³

Археолошка истраживања овог локалитета трају последњих 50 година. Средњовековни материјални остаци откривени су на простору „Епископијума“, као и на централном делу античког града. Исто тако, средњовековни материјал проналажен је и на простору некрополе поред средњовековне цркве Св. Ђорђа, где је регистровано најраније словенско запоседање града Баргале.⁸⁵⁴

Један од најзначајнијих сакралних објеката унутар античке Баргале је тзв. Мала црква, која се налази поред јужног зида епископске базилике и која је откривена током археолошких ископавања 1975. године. Првобитно, њено подизање одређено је у VI век, да би новији подаци показали да је до тога могло доћи крајем VIII или почетком IX века (Т. 20/1). С обзиром на то да се над њеним остацима формирала раносредњовековна некропола, истраживачи су претпоставили да је она нешто краће вршила своју функцију, све до изградње цркве Св. Ђорђа крајем IX или почетком X века (Т. 20/4). Северно и јужно од степеница епископске базилике откривене су две просторије, које су по свему судећи подигнуте након рушења епископске базилике. Приликом истраживања прве просторије, у једној јами и изнад ње, откривена је касноантичка и раносредњовековна грнчарија грубе фактуре, карактеристична за период VII–VIII века.⁸⁵⁵ Раносредњовековне конструкције евидентирани су на простору епископске резиденције, где су одређене архитектонске интервенције временски одређене у крај VII и почетак VIII века (Т. 20/2).⁸⁵⁶ Истраживањима З. Белдедовског из 2002. године, откривена је једна велика правоугаона пећ за хлеб, димензија 2,3 x 1,9 x 1,6 м, са висином до 1,2 м. Пећ је имала два отвора за вентилацију и направљена је од камених блокова, везиваних жућкастом глином.⁸⁵⁷ На основу аналогије са другим архитектонским деловима, ова пећ датована је у период VII–VIII века (Т. 20/3).⁸⁵⁸

КОНЧУЛИЋ – Градина (43°16'22.42"СГШ; 20°38'20.33"ИГД, н.м. 538 м)

Узвишење Градина позиционирано је на око 3 км од Рашке, са северозападне стране манастира Кончулић, непосредно поред данашњег пута Рашка – Кончулић.⁸⁵⁹

Археолошко сондирање утврђења извршено је у периоду од 9–15. маја 2005. године у организацији Историјског института, под руководством археолога Д. Булића.⁸⁶⁰ Установљено је да утврђење има троугаону основу, прилагођену конфигурацији тла, са две

⁸⁵³ Нацев, Стојановски 2017, 272.

⁸⁵⁴ Белдедовски 1990, 45–48; Нацев, Стојановски 2017, 273.

⁸⁵⁵ Нацев, Стојановски 2017, 275.

⁸⁵⁶ Алексова 1989, 68; Нацев, Стојановски 2017, 276.

⁸⁵⁷ Нацев 2008, 121.

⁸⁵⁸ Нацев, Стојановски 2017, 277.

⁸⁵⁹ Булић 2008b, 29.

⁸⁶⁰ Булић 2008b, 30.

приближно идентичне стране бедема. Претпостављена површина утврђења износила би око 1,1 ha. Дужина северног бедема мери 160 м, источног, највероватније, око 150 м, док је очувана траса на југозападној страна била 135 м.⁸⁶¹ Поред доминантног рановизантијског културног слоја, у периоду када и настаје утврђење на Градини, одређени број уломака грнчарије IX–XI века карактерише једну фазу на Градини у Кончулићу, од којих се посебно издваја уломак амфороидног крчага (Т. 38/5).⁸⁶²

КОЊУХ – Кастел Коњух (Големо Градиште) (42° 5'55.21"СГШ; 21°57'51.35"ИГД, н.м. 440 м)

Ово утврђење налази се у селу Коњуху, које припада општини Куманово у Северној Македонији и позиционирано је на брегу око 2 км северно од насеља, са леве стране обале Криве Реке.

На врху узвишења констатовани су материјални остаци још из времена раног III века. У VI веку долази до настанка рударског утврђеног насеља површине око 17 ha, када акропољ добија нове бедеме, а откривени су и остаци мањих улица, канализације, степеништа и преко 100 објеката за становање и привредне и занатске делатности. На падини северно од акропоља развило се подграђе, у коме се формира главни део насеља за живот становништва. Ту је откривена и истражена већа ранохришћанска базилика.⁸⁶³

На простору акропоља утврђења пронађен је један псеудосолид цара Јустинијана II, који датира са почетка VIII века.⁸⁶⁴

КОСТОЛ – Понтес/Трајанов мост (44°36'46.79"СГШ; 22°40'8.97"ИГД, н.м. 50 м)

Насеље из средњег века налази се низводно од Кладова, и простире се у близини античког утврђења Понтес, на обали Дунава и унутар самог античког утврђења.⁸⁶⁵ Димензије античког кастела износе приближно 112 x 120 м (Т. 21/1).⁸⁶⁶

Ископавањима 1979. године откривени су први трагови средњовековног насеља, да би наредне године настављено са њиховим истраживањима.⁸⁶⁷ Овим ископавањима утврђена је употребе кастела на североисточном углу, која је датована у период VI века и евидентирана као фаза V.⁸⁶⁸ На северној падини изван утврђења, раносредњовековно насеље откривено је приликом археолошких ископавања 1979. године, када су откривене пећи од камена и грнчарије (Т. 21/2–3, 9). Још 4 куће пронађене су 1980. године, које су биле прибијене једна уз другу. Ради се о полуукопаном кућама четвороугаоних основа, са пећима од камена (Т.

⁸⁶¹ Булић 2008b, 34–35.

⁸⁶² Булић 2008b, 35–38; Булић 2013, 193.

⁸⁶³ Микулчик 1996, 223; Snively 2017, 205. О резултатима новијих археолошких ископавања Големог Градишта у Коњуху, в. Snively 2017, 205–219.

⁸⁶⁴ Једино И. Микулчик користи термин псеудосолид, док се највероватније ради о солиду. В. Микулчик 1996, 225.

⁸⁶⁵ Милошевић 1997, 42.

⁸⁶⁶ Гарашанин, Васић 1980, 8.

⁸⁶⁷ Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, 25; Марјановић-Вујовић 1986, 159.

⁸⁶⁸ Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, 27; Шпехар 2017, 67. Више о рановизантијској фази у Понтесу, в. Гарашанин, Васић 1987, 71–116.

21/8). Укопаване су кроз жути слој песковите земље и кроз старије, античке слојеве. Основа једне од боље очуваних кућа (кућа 3) представља развучени трапез, оријентисана је у правцу север–југ, а димензије су јој износиле 6,5 x 6 x 7 м (Т. 21/4–5). На основу стратиграфских података, основе и типа пећи, претпостављено је да су објекти коришћени за становање у периоду IX–X века (Т. 21/6).⁸⁶⁹ Након напуштања овог простора и оближњег измештања, простор северне падине добија нову функцију, која се манифестује открићем великог броја пећи крушколике основе са калотом, отвора ојачаног камењем. На основу налаза једне византијске амфоре са делимично очуваним натписом на грчком језику, изнета је претпоставка да се читав хоризонт са пећима може датовати у XI век (Т. 21/7).⁸⁷⁰ Поред открића раносредњовековног насеља на северној падини изван утврђења, археолошким ископавањима констатовано је и словенско насеље унутар самих бедема античког утврђења.⁸⁷¹ На том сектору, у културном слоју С, кога карактерише светлија–жута, компактна земља, укопана је кућа 9, димензија 5 x 3,2 м. Она је укопана у дубину између 0,5–0,6 м. Под јој се састојао од набијене, истрте глине, у којем су уочене јаме од коља и дрвених греда, док су се на јужном зиду укопа могле сагледати косе јаме од косника, који су вршили функцију носача кровне конструкције. Уз јужни зид констатоване су и две пећи од сложеног камена, од којих је једна била отворена према западу а друга ка северу.⁸⁷² Ова кућа опредељена је у време краја VIII (?) и прве половине IX века (Т. 21/10).⁸⁷³ На простору унутар бедема, откривено је укупно тридесетак раносредњовековних кућа и издвојене су три фазе становања у периоду IX–XI века. Запажено је да су у објектима X века проналазе трапови–оставе, као и да су ти објекти имали јасно подељене просторе на радни простор уз пећ и на већи део.⁸⁷⁴

Са овог налазишта потиче остава В, која је пронађена у слоју између две куће из IX и XI века. Ту је пронађено више гвоздених алатки и један бронзани бокал. У пронађени алат спадају лемеш, једна цела и једна фрагментована секира, фрагментовани будак, тесла, длето, удица, неколико клинова са раскуцаним главама и фрагментовани окуви за дрвену лопату. Према Г. Марјановић-Вујовић, ови предмети припадају времену IX–X века.⁸⁷⁵ Бокал има овоидно тело са бокасто наглашеним трбухом, конични издужени врат и шупљу прстенасту стопу. На њему се налази лучно извијена и чланковита дршка, која је спојена са отвором помоћу разјапљене чељусти пантера. Иза главе пантера представљена је птица, а за трбух посуде дршка је спојена преко копљастиг штита, на коме се налази глава овна.⁸⁷⁶ Површина суда украшена је фризовима, и на њему се налази натпис на грчком, који представља цитат из Псалма Давидовог, који се може превести као *Глас Господњи над водама васкрснућа*.⁸⁷⁷ Г. Марјановић-Вујовић оставља могућност настанка бокала у време краја VIII века или IX век, а време укопавања оставе у период X века.⁸⁷⁸ Постоје различита мишљења о времену настанка овог бронзаног предмета. Његово хронолошко опредељење се смешта од рановизантијског периода све до XI века, у зависности од аутора.⁸⁷⁹

⁸⁶⁹ Гарашанин, Васић 1980, 23–24; Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, 44–45; Marjanović-Vujović 1986, 160.

⁸⁷⁰ Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, 46; Marjanović-Vujović 1986, 160; Шпехар 2017, 68.

⁸⁷¹ Marjanović-Vujović 1986, 160; Марјановић-Вујовић 1987а, 117.

⁸⁷² Марјановић-Вујовић 1987а, 118.

⁸⁷³ Марјановић-Вујовић 1987а, 119.

⁸⁷⁴ Marjanović-Vujović 1986, 160; Марјановић-Вујовић 1987а, 119.

⁸⁷⁵ Марјановић-Вујовић 1987б, 135

⁸⁷⁶ Марјановић-Вујовић 1987б, 136.

⁸⁷⁷ Шпехар 2017, 188.

⁸⁷⁸ Марјановић-Вујовић 1987б, 136.

⁸⁷⁹ Špehar 2012, 342; Špehar 2015а, 333; Шпехар 2017, 189–190, 220, са наведеном литературом.

КОСТРЦ – Хисар (42°24'47.01"СГШ; 20°47'2.79"ИГД, н.м. 499 м)

Остаци рановизантијског утврђења налазе се на мањем платоу под називом Хисар, на око 10 км северно од Суве Реке. Цео плато, неправилног елипсоидног облика, заузима површину од око 2 ha. Природно је заштићен стеновитим литицама са западне и северозападне стране, док је читав простор платоа био омеђен бевемима. Први обилазак терена је обављен 1985. године, након евидентирања случајно откривених монета из времена VI века са тог простора. Мања сондажна ископавања обављена су током 1986. године. Установљено је да, осим праисторијске фазе, утврђење припада времену V–VI века. Осим обиља покретног материјала, откривени су и остаци једног објекта, чији су зидови били начињени у техници сухозида.⁸⁸⁰ Најстарија регистрована средњовековна фаза унутар овог утврђења припада XI веку.⁸⁸¹

КОТРАЖА – Градина (44° 8'52.27"СГШ; 20°40'52.16"ИГД, н.м. 486 м)

Утврђење Градина налази се у селу Котражи, северно од Крагујевца.

О касноантичкој фази може сведочити налази једне фибуле, хронолошки опредељене у време IV века.⁸⁸² Са овог утврђења потиче једна наушница од ливене бронзе. Горњи део карике изведен је од тање жице, док је доњи проширен. На средини се налази стилизовани гроздолики привезак, док је на бочним странама по једно коленце.⁸⁸³ Привезак копира гранулацију и завршава се са двама јагодама, различитих димензија.⁸⁸⁴ Наушница је датована у време X–XI века,⁸⁸⁵ међутим, према појединим ауторима припада XI веку (Т. 39).⁸⁸⁶

КРУПИШТЕ – Кале (41°50'48.32"СГШ; 22°16'51.69"ИГД, н.м. 315 м)

Место Кале налази се североисточно од насеља Крупиште у општини Штип, усред мочварне равнице на ушћу реке Злетовице у Брегалницу. У антици, на овом месту подигнут је војни логор у облику правоугаоника, који је обухватао простор од 8 ha. Велика ранохришћанска базилика са пет апсида откривена је у северном делу каструма, која припада времену VI века (Т. 22/1).

Археолошким ископавањима пронађена је и истражена једна крстообразна црква из времена IX–X века уз јужни градски зид, са истовременом некрополом која се формирала око ње (Т. 22/2). На северном делу формирана је некропола IX–X века над остацима јужног

⁸⁸⁰ Fidanovski, Nedeljković 1987, 48–49.

⁸⁸¹ Bulić 2013, 206 са наведеном литературом.

⁸⁸² <http://muzej.org.rs/clanci/zbirke/arheoloska-zbirka/srednjovekovna-zbirka.html>. Приступљено 24.7.2022. г. у 15:10 h.

⁸⁸³ Богдановић 1981, 92.

⁸⁸⁴ Ђуровић 2012, 25.

⁸⁸⁵ Богдановић 1981, 92.

⁸⁸⁶ Ђуровић 2012, 25.

брота ранохришћанске базилике из VI века. Претпоставља се да је централни наос у том периоду био обновљен и да је могао служити као гробљанска црква (Т. 22/3).⁸⁸⁷

ЛЕСКОВАЦ – Скобаљић град (42°51'0.56"СГШ; 21°54'41.68"ИГД, н.м. 560 м)

Утврђење Скобаљић град налази се око 20 км од Лесковца у правцу југоистока, у непосредној близини Вучја, на обронцима планине Кукавице.

Археолошка истраживања започела су 1984. године, на иницијативу Народног музеја у Лесковцу и Завода за заштиту споменика културе у Нишу. Од 1986. године, истраживања се обављају и у сарадњи са Филозофским факултетом у Београду.⁸⁸⁸ У периоду 1984–1990. године истражено је укупно 144 м² површине утврђења. Тада је добијена јаснија стратиграфија унутар бедема на овом узвишењу, која обухвата раздобља од енеолита до позног средњег века.⁸⁸⁹

Установљено је да се данашњи видљиви остаци тврђаве састоје из три дела и то, Горњег и Доњег града и, условно, подграђа испод њих. Горњи и Доњи град на врху гребена заузимају укупну површину од око 1 ha. Услед слабе очуваности културних слојева на простору Доњег града, ископавања су вршена на нешто боље очуваном најнижем, североисточном крају. Пронађени покретни материјал на том месту припада рановизантијском раздобљу. Ископавања Горњег града, који има основу у облику квадрата са две дијагонално постављене куле, вршена су 1986. године и то на простору унутрашње стране обрушеног јужног бедема. Откривени су материјални остаци III–I века п.н.е., као и из касноантичког и рановизантијског периода. Изнад старијих културних хоризоната, налази се танак слој са покретним материјалом X–XI века, изнад чега следе слојеви са налазима XII–XV века.⁸⁹⁰ Претпоставља се да је прво утврђење на овом месту могло настати у другој половини IV века.⁸⁹¹

ЛЕШОК – Кале (42° 4'4.14"СГШ; 21° 1'36.74"ИГД, н.м. 640 м)

Фортификација на узвишењу Кале или Градиште налази се на једном узвишењу, у близини северног дела насеља Лешок у Северној Македонији. Преко једног тесног седла повезано је са масивом планине Шаре, док се на осталим странама налазе стрме литице.

У касној антици долази до изградње бедема од камена везаног малтером, чиме је затворен простор од 170 x 120 м (1,6 ha). Једним унутрашњим зидом, утврђење је било подељено на горњи и доњи део. На западном делу горњег дела формиран је мањи брањени простор, подељен унутрашњим зидом, са једном правоугаоном кулом избаченој ка спољашњости.

⁸⁸⁷ Алексова 1983, 85–100; Микулчик 1996, 344–348.

⁸⁸⁸ Јоцић, Јанковић 1987, 61; Јоцић 1991, 47.

⁸⁸⁹ Јоцић 1991, 49.

⁸⁹⁰ Јанковић 1987, 40; Јоцић, Јанковић 1987, 62; Јоцић 1988, 344–345; Bulić 2013, 193.

⁸⁹¹ Јоцић 1989, 400.

На простору доњег дела утврђења пронађени су бакарни скифати XI–XII века, па се претпоставило да је тај део служио као цивилно насеље.⁸⁹²

ЛОЗНИЦА – Видојевица (44°37'57.46"СГШ; 19°20'7.75"ИГД, н.м. 379 м)

Утврђење се налази на врху Видојевица, на ободима планине Цер, североисточно од данашње Лознице и источно од насеља Лешница.

Према својој конфигурацији, утврђење је имало овалан, издужен облик, чији су бедеми пратили ивице платоа. Оквирне димензије износиле су му 70 x 90 м.⁸⁹³

Рекогносцирањима је утврђено постојање уломака грнчарије из V века и раздобља XI–XII века.⁸⁹⁴ Према наводима Д. Булића, ово утврђење поседује прстенасти земљани насип – бедем на растојању од 30 до 50 м, за који се аналогije могу пронаћи у Малом Зворнику. Тај земљани бедем повећао је површину утврђења,⁸⁹⁵ али о његовом датовању нема прецизнијих података.

ЛУКОВИЦА – Калата (41°59'6.44"СГШ; 22°35'26.19"ИГД, н.м. 523 м)

Утврђење Калата налази се на око 3 км југозападно од села Луковица, у општини Делчево у Северној Македонији, на узвишењу изнад ушћа Каменичке реке у Брегалницу.

Место Луковица (*των Λουκοβιτζων*) уписано је у оквиру епископије морозвишке, која је поменута у повељи цара Василија из 1019. године.⁸⁹⁶

На овом месту првобитно је био подигнут антички кастел у периоду III–IV века, који је обновљен током V–VI века. Покретни материјал и поједини обновљени делови фортификације указују на употребу у периоду X–XIII века. Касноантичко утврђење заузимало је површину већу од 5 ha. Средњовековни бедеми углавном су зидани од камена везаног блатом, али има и оних делова који су везивани малтером. Раносредњовековни остаци пронађени су на простору тзв. Горњег града. На око 500 м од утврђења, поред ранохришћанске базилике, налази се археолошки истраживана некропола из периода IX–X века.⁸⁹⁷

⁸⁹² Алексова 1959, 221; Микулчик 1996, 326–328.

⁸⁹³ Бошковић, Кораћ 1953, 45; Janković, Janković 1978, 186.

⁸⁹⁴ Janković, Janković 1978, 186; Bulić 2013, 194.

⁸⁹⁵ Булић 2022, 221.

⁸⁹⁶ Новаковић 2003а, 76.

⁸⁹⁷ Микулчик 1996, 189–193; Рабовянов 2011, 198–199.

Утврђење у данашњем граду Љеш, у северном делу Албаније на обали Јадранског мора, налази се на стеновитом узвишењу четвороугаоног облика, које доминира висином од око 200 м изнад центра данашњег града.⁸⁹⁸

Установљено је археолошки да је до прекида живота дошло током V–VI века. Љеш је играо важну економску и занатску улогу овог дела царства, са прилично великим новчаним прометом.⁸⁹⁹ Тада је, засигурно, био један од најзначајнијих градова касноантичке провинције Превалис.⁹⁰⁰ Град је доживео велику обнову, али не почетком VI века како су сматрали археолози током 1970-их и 1980-их година, већ крајем IV и почетком V века, како су показала нова истраживања.⁹⁰¹ У VI веку, главни део живота обављао се у Горњем граду (цитадели), док подаци о том раздобљу готово потпуно изостају са простора Доњег града и ван бедема.⁹⁰² У Спису о народима из средине X века, наводи се да је једна од граница Дукље лежала према драчким кастелима, од којих је један био Љеш (*τον Έλλισσον*).⁹⁰³ Приликом описа путање реке Дрим, Јован Скилица закључује да се она улива у Јонско море “код тврђаве Љеш” (*Είλισσάν το φρούριον*).⁹⁰⁴ Значајан је податак Ане Комнине, по којој је утврђење додатно фортификовано и ојачано за потребе одбране од Нормана.⁹⁰⁵ По томе се може закључити да је град био добро утврђен и да је био у пуном развоју све до краја византијске владавине.⁹⁰⁶ У периоду IX–X века, како поједини истраживачи сматрају, град је имао двоструку одбрану, по систему утврђеног замка на врху и околних бедема.⁹⁰⁷

Истраживање средњовековних структура и хоризоната Старог града у Љешу нису спроведена до краја. Важно је напоменути да је бедем из старије епохе крајем VIII века доживео реконструкцију, која је видљива на терену и данас.⁹⁰⁸ Тада је северна и јужна граница Доњег града обухватила површину приближну оној из I века, односно, три пута већу од површине каструма из VI века. У горњем делу, обновом цитаделе у VIII веку настали су зидови ширине 1,5–2 м, при чему су се поново користили велики блокови хеленистичког бедема, који су сада брижљиво прерађени. Том приликом су на бедемима отворена три улаза (Т. 23/1). Сондажним истраживањима у периоду 1970–1980. године, унутар утврђења откривен је богат керамички материјал, који је укључивао већи број лоптастих (глобуларних) амфора, карактеристичних за VIII век. Према К. Зеку, на простору Средњег града приметно је одсуство фортификација VIII века, супротно ситуацији из рановизантијског периода, али је континуитет употребе највероватније постојао у југозападном делу, чак и изван трасе бедема. У оквиру раносредњовековних архитектонских активности настаје и мања гробна

⁸⁹⁸ Malaj 2018b, 5.

⁸⁹⁹ Prendi 1993, 8; Malaj 2018a, 10.

⁹⁰⁰ Malaj 2018a, 9.

⁹⁰¹ Nallbani, Buchet 2008, 245.

⁹⁰² Nallbani, Buchet 2008, 260.

⁹⁰³ CPDAI 1967, 144.

⁹⁰⁴ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 468; *Јован Скилица* 2007, 128.

⁹⁰⁵ Malaj 2018a, 12.

⁹⁰⁶ Sufflay 1924, 27.

⁹⁰⁷ Prendi, Zheku 1983, 207.

⁹⁰⁸ Zheku 1988, 97; Nallbani 2007, 49; Nallbani, Buchet 2008, 258. Више података у литератури се може наћи о некрополама Комани културе, које су у више наврата истраживане у новије време под руководством археолога Е. Малбани. На некрополи у Љешу хоризонти сахрањивања су хронолошки раздвојени, па се тако могу издвојити три фазе, од којих прва припада времену VI–VIII века, а друга раздобљу IX–XIII века. Детаљније о археолошким истраживањима некропола у Љешу, в. Prendi 1979, 123–170; Buchet, Nallbani 2012, 479–487; Buchet, Nallbani, Lela 2012, 6; Nallbani и др. 2016, 11–12.

капела, која је смештена са северне стране некрополе.⁹⁰⁹ Налази уломака амфора типа Отрант, потврђују фазу живота утврђења у IX–XI веку (Т. 23/2).⁹¹⁰

ЉУБИНЦИ – Градиште (43°25'9.50"СГШ; 21° 6'22.83"ИГД, н.м. 371 м)

Брдо Градиште налази се југозападно⁹¹¹ од села Љубинци, чији врх представља плато елипсастог/кружног облика, димензија око 30 x 25 м, који је опасан бедемима. Други појас бедема уочљив је на југозападној падини брда. На основу рекогносцирања које је спровео Д. Мркобрад 1992. године, сазнајемо да се на овом узвишењу проналазе уломци грнчарије из праисторијског периода, периода антике (III–IV век), касне антике и ране Византије (VI век), као и средњовековног периода (XI–XII век).⁹¹²

МАЛИ ЗВОРНИК – Орловине (44°22'20.06"СГШ; 19° 6'48.76"ИГД, н.м. 303 м)

Локалитет Орловине налази се на истоименом узвишењу, које је позиционирано изнад Малог Зворника, са његове југоисточне стране.

Прва археолошка ископавања обављена су 2013. године у организацији Филозофског факултета у Београду и трајала су све до 2016. године,⁹¹³ а потом се обнављају 2021. године под надзором Завода за заштиту споменика културе из Ваљева. Уочено је да комплекс утврђења састављен од утврђења на врху, подграђа и доњег града. Димензије брањеног простора у доњој зони износе 400 x 400 м, док се према врху сужава. Око утврђења се налази одбрамбени ров дужине 60 м у правцу север–југ и око 100 м у правцу исток–запад (Т. 24/1). Након првих ископавања на највишем платоу добијени су подаци о стратиграфији живота на овом узвишењу. Закључено је да је првобитно утврђење настало у IV веку, да је престало са животом крајем VI или почетком VII века, а да је поново функционисало у IX и X веку. Том приликом су откривени и остаци монументалне рановизантијске базилике. О животу у времену IX–X века је, током прве кампање ископавања, закључено углавном на основу налаза кухињске грнчарије. У кампањи из 2014. године, истраживан је олтарски простор базилике, као и источни део северног и јужног брода. Тада су откривене у олтарској и западној просторији северног брода јаме, којима је пробијен под цркве, а које припадају вероватно времену IX–X века. Поменути јаме су пробијане на месту пролаза, као и дуж преградног зида између северног и јужног брода и западној просторији. Ова ископавања у северном броду пратило је и откриће великог броја покретног материјала, у виду раносредњовековне керамике. Раносредњовековно раздобље на овом вису се, осим покретног материјала и јама, одликује и новим фортификационим активностима, у виду подизања нових сухозидних бедема.⁹¹⁴ Источни део бедема из средњовековног периода истражен је једном сондом, где је установљено да је изнад источног земљаног насипа постојао сухозид, данас тешко уочљив (Т. 24/3). Његова ширина износила је 0,75 м, а очувана висина највише до 2–3 реда камена (0,45 м). Овај сухозид изграђен је од ломљеног камена, без укопаних темеља. Уочен је и укопани ров са унутрашње стране насипа. Западни бедем Горњег града

⁹⁰⁹ Nallbani, Buchet 2008, 258.

⁹¹⁰ Metalla 2015, 812.

⁹¹¹ Увидом у топографске карте, уочава се да се утврђење налази југоисточно од насеља Љубинци.

⁹¹² Мркобрад 1993, 232.

⁹¹³ Павић 2018, 10.

⁹¹⁴ Павић 2018, 11–16.

испраћен је у дужини од 22,5 м и истражен је са две сонде. Тај бедем се спуштао од стене на врху даље према северу (Т. 24/4–5). Израђен је у виду сухозида у централном делу, док се на северној и јужној страни уочава камен везан малтером. Сухозидни део је начињен од ломљеног камена и био је плитко укопан у слој мрке земље са ситнијим каменом. Његова очувана висина мери до 0,7 м, док је највећа ширина 1,83 м. Приликом ових ископавања бедема проналажена је и грнчарија IX–X века. Са западне стране, уз истраживани сухозид, уочен је и валум (земљани бедем) великих димензија, испред кога се налазио земљани насип. Истраживачи претпостављају да је изнад поменутог насипа могла постојати палисадна конструкција (Т. 24/2). Овај земљани бедем окруживао је камене бедеме са три стране и надовезивао се на земљани насип на северном делу. Истраживачи су установили да у раном средњем веку становници утврђења користе постојеће рановизантијске бедеме са три стране, док је једино на западу подигнут сухозидни бедем. Рановизантијски сакрални објекат остао је *extra muros* средњовековног утврђења, док је цистерна из старијег период остала унутар ње.⁹¹⁵

МАЛИ КАЗАН – Хајдучка Воденица (44°38'5.87"СГШ; 22°18'3.00"ИГД, н.м. 130 м)

Овај локалитет лоциран је испод узвишења Мали Штрбац, уз саму обалу Дунава (Мали Казан), на око 12 км од Текије.⁹¹⁶

Рекогносцирања овог налазишта спроведена су 1958. године од стране Археолошког института у Београду, да би археолошка ископавања била спроведена у периоду 1966–1970. године, под руководством Е. Чершкова и Н. Петровић, у оквиру изградње ХЕ Ђердап I.⁹¹⁷

Након ископавања јасно је дефинисана структура утврђења и утврђене су тачније димензије. Фортификација је приближно квадратне основе са кружним кулама на угловима и једном петоугаоном кулом на средишту источног бедема. Унутрашње мере износе 43 x 41 м, док је дебљина бедема износила 2,30 м.⁹¹⁸ Током ископавања установљен је хоризонт коришћења утврђења који започиње у другој половини IV века, док најбројнији археолошки материјал ове фазе припада VI веку. Окончање живота ове фазе наступа највероватније средином VI века, док најпознији налаз овог раздобља представља новац византијског цара Маврикија, кован 589–590. године. Према А. Јовановићу, у периоду Јустинијанове обнове настају кружне куле на угловима утврђења.⁹¹⁹

У унутрашњости римског војног логора и рановизантијског утврђења на овом месту, откривени су трагови средњовековног насеља мањег обима, али дугог трајања, судећи по археолошком материјалу. Тај материјал се готово у потпуности састоји од налаза фрагмената грнчарије, с обзиром на то да нису откривени остаци насеобинских објеката са остацима пећи и јама.⁹²⁰ Налази средовековне керамике откривени су и на простору куле А. У средишњем/североисточном делу касноантичког утврђења, налазила се црква са полукружном апсидом и припратом, испод које су откривени трагови црвенкасто печене земље са траговима гари и лепа, који би могли потицати од старијег насеља из X–XI века.

⁹¹⁵ Булић 2022, 219–221.

⁹¹⁶ Милошевић 1997, 42.

⁹¹⁷ Јовановић 1984, 319; Ерцеговић Павловић 1986, 47, са наведеном литературом.

⁹¹⁸ Јовановић 1984, 319.

⁹¹⁹ Јовановић 1984, 322–330.

⁹²⁰ Ерцеговић-Павловић 1984с, 332; Ерцеговић Павловић 1986, 47.

Око цркве пронађена је највећа концентрација грнчарије (североисточни део утврђења), као и у поменутој западној кули.⁹²¹

МАНАСТИР КУМАНИЦА – Градина (43° 8'48.26"СГШ; 19°47'9.49"ИГД, н.м. 770 м)

Градина се налази недалеко од манастира Куманице, са десне стране реке Лим. Рекогносцирањем нису установљене значајније трасе бедема, већ једино мање зоне малтера на источној страни која прелази у зараван. Пронађен је један уломак лонца који би могао припадати времену IX–X века.⁹²² Одређени аутори сматрају да се ради о рановизантијском утврђењу.⁹²³

МАРТИНИЋИ – Градина (42°32'30.40"СГШ; 19°12'25.33"ИГД, н.м. 221 м)

Утврђење Градина налази се на једном узвишењу изнад долине Зете, у месту Мартинићи близу Даниловграда у Црној Гори (Т. 25/1–2).⁹²⁴

П. Мијовић сматра да ово утврђење представља Лонтодоклу (*τὸ Λοντοδόκλα*),⁹²⁵ једно од три *насељена града* у Дукљи из Порфирогенитовог текста,⁹²⁶ а исту претпоставку је изнео и проф. В. Кораћ нешто касније.⁹²⁷

Истраживања овог налазишта започета су 1972. године, а настављена у периоду између 1980. и 1983. године, када су истраживани раносредњовековни бедеми и Пазариште.⁹²⁸

Утврђење се састоји од површине омеђене бедемом, унутрашње архитектонске целине под називом *Пазариште* и суседне базилике. Основа тврђаве неправилног је облика, прилагођена конфигурацији тла. Укупне димензије износе 210 м у правцу запад – исток и 190 м у правцу југ–север.⁹²⁹ Само утврђење саграђено је у једној фази и на њему нису уочљиве позније доградње ни обнове. Северно од базилике откривена је кула 1, док је северозападно од ње уочен главни, северни улаз у утврђење (Т. 25/3). Ова капија отворена је негде на средини између куле 1 и суседне куле на западу (Т. 25/4).⁹³⁰ Праг јој је изведен од сполије (античке плоче). Бедем између ове две куле је овалан и избочен ка споља и на спољној страни у висини прага има неки вид стопе, од крупних камених комада. Остаци издужене полукружне куле откривени су западно од улаза. Установљено је да је прво изграђен бедем, а затим је кула повезана са бедемом. Дебљина бедема на том месту износи 1,42 м и зидани су од локалног кречњака, мањих или већих димензија. Лице бедема нешто је пажљивије рађено, али се није могло установити да ли се у његовој средини налази трпанац, што представља

⁹²¹ Ерцеговић-Павловић 1984с, 332; Ерцеговић Павловић 1986, 48–49, 77; Милошевић 1997, 42. У раду Д. Булића настанак средњовековне фазе смешта се у XI век, в. Bulić 2013, 203.

⁹²² Премовић-Алексић 2014, 443.

⁹²³ Поповић, Поповић 2004, 31.

⁹²⁴ Кораћ 2001, 11.

⁹²⁵ Мијовић 1980, 239–274.

⁹²⁶ CPDAI 1967, 164.

⁹²⁷ Кораћ 1997, 170; Кораћ 2001, 180.

⁹²⁸ Кораћ 2001, 12.

⁹²⁹ Кораћ 1997, 165–166.

⁹³⁰ Кораћ 1997, 166, Кораћ 2001, 132.

чест случај приликом изградње рановизантијских и средњовековних бедема. Целокупна маса зидова састоји се од камена, везаног малтером. Од капије бедем се благо повија према кули 1.⁹³¹ Западна полукружна кула подигнута је директно на стени. Кула 1 изграђена је на начин тако што је уз бедем прислоњен зид дебљине 1,95 м, а од ове куле очувао се западни зид до висине 2,5 м, источни у истој висини, као и мањи источни део темена куле до 3 м. Материјал за изградњу куле и бедема био је истоветан. У хоризонталним редовима образована су лица куле од неправилног, неједнаког камења. У суштини, ова кула је један јачи пилон тј. контрафор, којом је зид ојачан. Гушћи распоред кула концентрисан је на источној страни. За разлику од куле 1-пилона, кула 2 је полукружна, док је кула 3 представљала снажан, правоугаони објекат који је отворен изнутра (Т. 25/6).⁹³² Њен чеони део био је полукружан. Вероватно је бранила најугроженију, северну и северозападну страну, и изграђена је као и бедем, на стени. Истраживачи су изнели претпоставку о могућем становању у њеној унутрашњости.⁹³³ Њен унутрашњи простор мањих је димензија. Ту је у јужном делу бедема један камен истурен у виду конзоле, док је у његовој висини било још неколико отвора, што би указивало на постојање неке платформе на том месту у прошлости. Кулама се приступало са стазе на врху бедема, а у њих се улазило са горње платформе. Ова кула изграђена је на исти начин и остале куле, укључујући и бедем. Зидове је вршено ломљеним каменом са кречом, уз додатке песка и ситне опеке. Лица зидова рађена су правилним ређањем ломљеног камења, са ретким траговима клесања и обраде. Није било уметања трпанца, а нису уочени ни трагови дрвене арматуре. Занимљива је појава обилатог коришћења малтера приликом зидања бедема и кула. Иако наизглед тако делује, куле нису наслоњене директно на зидове, већ су крупнијим комадима камења биле повезиване за њих.⁹³⁴ Кула 4 била је састављена од два дубока пилона.⁹³⁵ Кроз њу се улазило у утврђење, а откривена је на делу где бедеми под оштрим углом иду на југозападну и северозападну страну. Пилонима је био штићен улазак у утврђење.⁹³⁶ Облици кула највероватније су били условљени њиховим функцијама и позицијама у утврђењу.⁹³⁷ Кулом 7, по свему судећи, био је брањен улаз у утврђење (Т. 25/5,7). Дебљина бедема кретала се у просеку до 1,42 м где је сачуван, а на источном делу и до 1,6 м.⁹³⁸ И она је имала бочне пилоне, који су на врху могли бити повезани. Није сигурно да ли се радило о своду или о дрвеној конструкцији.⁹³⁹ Кула 8 откривена је у остацима приликом истраживања, а позиција и начин изградње истоветни су као и са осталим кулама и бедемима. Њене димензије највеће су на овом утврђењу. Зидови су јој нешто тањи од зидова бедема. Кула 9 препозната је као полукружна и слична је са осталим у утврђењу (Т. 25/8). Кула 10 имала је облик издуженог правоугаоника, који је завршавао полукругом споља. Ширина бедема на том месту где је она прислоњена износила је 1,45 м. Зидови су јој при дну нешто шири, па одају изглед неког облика стопе, док за горње делове подаци изостају (Т. 25/9).⁹⁴⁰

⁹³¹ Кораћ 1997, 166, Кораћ 2001, 133.

⁹³² Кораћ 2001, 143.

⁹³³ Кораћ 2001, 144.

⁹³⁴ Кораћ 2001, 146. В. Кораћ на овом делу није сасвим разумљив у свом излагању. Он указује да постоји утисак да су куле наслоњене на бедем, али се уочава да су “местимично крупнијим комадом камена повезиване са бедемом”. Према његовом схватању, кула и бедем граде се независно, да би се потом “делимично” повезивале. Оно што се може закључити према приложеном основама кула је то, да је уистину приметна незнатна удаљеност кула од лица бедема, те да се стиче утисак да куле не додирују у потпуности спољашње лице бедема. Међутим, по свему судећи ради се о специфичној врсти архитектонског решења, што даље не имплицира постојање хронолошке диферентности у изградњи бедема на Мартинићима.

⁹³⁵ Кораћ 2001, 143.

⁹³⁶ Кораћ 2001, 146.

⁹³⁷ Кораћ 2001, 143.

⁹³⁸ Кораћ 2001, 134.

⁹³⁹ Кораћ 2001, 147.

⁹⁴⁰ Кораћ 2001, 150.

Бедеми нису били превише широки, јер није било потребе за великом висином зидова услед природе терена.⁹⁴¹ Истраживачи нису могли установити сасвим прецизно због којих потреба су изграђени и шта су штитили бедеми Градине. Оно што је сасвим сигурно је то, да се у њима огледа наставак касноантичких традиција фортификација (Т. 25/10–11).⁹⁴²

Пазариште представља онај део утврђења у коме се становало и једини простор на коме су регистровани остаци зиданих грађевина (Т. 25/12). Прво су започета ископавања на североисточном углу Пазаришта, на месту видљивог унутрашњег, као и једног дела спољашњег зида источног појаса.⁹⁴³ Ископавање је вршено и на југоисточној страни Пазаришта, где се дуж унутрашњег зида налазио шут, као и на слој густо поређаног необрађеног камена, за који се није могло установити да ли представља део неке конструкције или трагове рушења.⁹⁴⁴ У јужној „ламели“ откривен је почетак спољног зида, док је испод источне констатована тераса, природна или направљена, која је могла имати улогу економског простора или дела насеља (Т. 25/16–18). Посебна пажња била је посвећена масивном зиду, који је од југоисточног угла Пазаришта ишао према западу. Ту је пронађен његов темељ, као и спољни зид „ламеле“ на тој страни. Због усамљености тог зида, није се могла установити његова права намена. Каснијим ископавањима утврђено је да се ради о пролазима који су били затрпани шутом и камењем. Даљим ископавањем на југоисточној страни, откривен је под од танких, неправилних камених плоча (Т. 25/13). Довршавањем ископавања на североисточном углу, у целини је истражен северни зид предпростора и угао споја северног и западног зида. Даљим истраживањима праћени су остаци зидова и то унутрашњег на западној и спољашњег зида на источној страни,⁹⁴⁵ а након тога и трасе јужног (Т. 25/14) и северног. Утврђено је да је ширина западног зида била 0,6 м и да се тај зид пружа у целој дужини од његовог откривеног јужног почетка. Дебљина северног зида износила је 1,8 м. Тај део је у већој мери откривен у дужини северне стране, почевши од северозападног угла (Т. 25/15). Након откопавања северног зида, вршено је даље ископавање западног и источног зида, а откривен је једва видљив ред камења који је почињао од краја западног зида, који је ишао паралелно са северним зидом у правцу истока.⁹⁴⁶ Откривено је и камење које се пружало у правцу запад–исток у унутрашњем делу Пазаришта и ишло је паралелно са северним зидом.

У југозападном углу откривена је грађевина која је истражена до слоја подног малтера и који је био исте врсте као и у базилици на Градини (Т. 25/22–23). Пронађен је југоисточни угао велике источне просторије, па је тако та грађевина дефинисана, док је новооткривена просторија на југозападном углу очишћена до подног малтера (Т. 25/20–21). Радовима су ослобођена врата у остацима западне просторије. Северни део западне просторије је испитан у потпуности.⁹⁴⁷ Уз источни зид западне просторије откривене су равне плоче неправилног облика, које су сложене у виду пода на заравњеном земљишту. Оне су изгледом подсећале на под из југоисточног угла слободног дела Пазаришта. На тој површини откривен је и део западног зида. Откривен је до краја и масивни источни зид, са местима прекида, где је јасно уочен начин његовог зидања, који се углавном не разликује од уопштеног начина зидања на Градини.

На основу досадашњих истраживања Пазаришта, установљено је да је то био простор за становање, али није сасвим извесно да ли је био и посебно утврђен. Оно што је сматрано масивним зидом између јужне и западне грађевине, након чишћења шута одбачено је

⁹⁴¹ Кораћ 2001, 143.

⁹⁴² Кораћ 2001, 156.

⁹⁴³ Кораћ 1997, 169; Кораћ 2001, 157.

⁹⁴⁴ Кораћ 2001, 159.

⁹⁴⁵ Кораћ 2001, 162.

⁹⁴⁶ Кораћ 2001, 171.

⁹⁴⁷ Кораћ 2001, 172.

сазнањем да су ту, у ствари, зидови јужне и западне грађевине и пролаз између њих, који је био затрпан. Источна и јужна грађевина затварале су простор Пазаришта, са пролазом за једну особу између њих.⁹⁴⁸ На основу досадашњих истраживања, проф. В. Кораћ изнео је претпоставку по којој је у Пазаришту било смештено управно седиште, “које је морало бити карактеристично за наш рани средњи век у овим крајевима”. Тзв. западна просторија, која је у целини откопана, даје највише информација о архитектури Пазаришта. За њу се сматра да је представљала седиште оног ко је управљао Градином у Мартинићима, тј. нека врста двора. Ради се о правоугаоној великој просторији, са улазом на спољној страни према великој јужној грађевини, без унутрашњих преграда. То је навело на закључак да се ради о згради камених зидова са горњом дрвеном конструкцијом. На основу зидова дебљине 0,6 м, истраживачи су претпоставили да није могла имати више од две, три етажне. Зграде на јужном и источном крају Пазаришта су, такође, биле правоугаоне, издужене, тањих зидова и дебљине до две стопе. Претпостављено је да су могле бити највише двоспратне, са дрвеним горњим делом.⁹⁴⁹ Услед недостатка материјалних доказа, сматра се да су кровови ових грађевина били од трошног и пропадљивог материјала.

Професор В. Кораћ временски широко датује настанак овог комплекса, од времена настанка првих словенских држава па све до XII века, док Д. Булић као доњу границу настанка наводи IX век.⁹⁵⁰

Сама Градина, као утврђено насеље, нема својих ближих паралела, али је несумњиво да баштини касноантичку и рановизантијску архитектонску традицију.⁹⁵¹

МЕЗДРА – Калето (43° 8'23.34"СГШ; 23°42'13.58"ИГД, н.м. 212 м)

Каменито узвишење Калето налази се у југозападној периферији мањег града Мездре, са леве стране реке Искар, у северозападној Бугарској.

Локалитет је интензивно археолошки истраживан у периоду 1973–1990. године, када је у потпуности истражен. Резултати истраживања нису до сада публиковани, осим у виду краћих извештаја, без илустрација.

На узвишењу Калето, бедеми су остали видљиви на појединим деловима и до 7 м висине. Установљено је да је фортификавана површина износила око 2500 м². Стратиграфија локалитета може се пратити још од енеолита, па све до позног средњег века.⁹⁵² Новијим ископавањима утврђено је да на локалитету постоји шест различитих грађевинских фаза, од којих се две могу поделити на две подфазе. Хронологија ових изградњи припада времену од средине II, до друге половине VI века. Након изградње римског утврђења у II веку, следи његово обнављање у IV веку, где се могу издвојити касноантичка и рановизантијска

⁹⁴⁸ Кораћ 2001, 173.

⁹⁴⁹ Кораћ 2001, 176.

⁹⁵⁰ Кораћ 2001, 177; Булић 2013, 176.

⁹⁵¹ Кораћ 2001, 178–179. О овоме детаљније в. Кораћ 1997, 163–172.

⁹⁵² Torbatov 2015, 151. С. Торбатов указује да прецизну хронологију овог локалитета није могуће у потпуности установити, из разлога што је теренска документација са ранијих ископавања само делимично очувана. Исто тако, увидом у покретни материјал који се чува у регионалном музеју у Враци, није могуће уочити материјал који сведочи о животу током бронзаног и млађег гвозденог доба, као и у периоду након средине XI века. Исти аутор наглашава да локалитет није ни приближно у целости истражен, како су то тврдили ранији истраживачи, већ да се на 90% површине локалитета одустало од истраживања након културних слојева IV века. Новија ископавања углавном су фокусирана на истраживања млађих фаза, и то на источном делу утврђења. В. Torbatov 2015, 151.

архитектонска фаза.⁹⁵³ Велики рестаураторски радови извршени су крајем V или током првих деценија VI века. У касноантичкој фази обнове, радови су били усмерени на саму фортификацију. Северни зид је у потпуности подигнут у новој техници, која се потпуно разликује од старије, док се над остацима источне куле подиже нова улазна кула.⁹⁵⁴ Друга фаза рановизантијске обнове подразумевала је стварање потпуно новог урбанистичког плана.

Након вишевековног хијатуса, живот у утврђењу обнавља се у периоду IX–XI века, о чему сведочи типична материјална култура за период раног средњег века.⁹⁵⁵

МИЛОЧАЈ – Велика Градина (43°48'31.24"СГШ; 20°40'29.65"ИГД, н.м. 591 м)

Узвишење Велика Градина позиционирано је североисточно од насељеног места Милочај код Краљева, на западним обронцима планине Котленик.

На основу личног увида у покретни материјал, Д. Булић издвојио је грнчарију VII века са рановизантијског утврђења Велика Градина.⁹⁵⁶

МЛАДО НАГОРИЧАНЕ – Жеглигово (42°10'15.72"СГШ; 21°48'35.43"ИГД, н.м. 462 м)

Утврђење Жеглигово налази се у југозападном делу атара насеља Младо Нагоричане, на око 9 км североисточно од Куманова, на једној од две базалтне стене које доминирају околином.

На овом узвишењу откривени су најстарији трагови који датирају из периода енеолита и старијег гвозденог доба. У касноантичком периоду, на овом месту је изграђено утврђење које је обухватало простор 150 x 90 м. У северном делу утврђења откривена је једна ранохришћанска базилика.

Археолошким истраживањима установљено је постојање уломака словенске кухињске грнчарије, као и то да је у периоду X–XI века изграђена нова црква над остацима ранохришћанске базилике. Она је обухватала само средишњи брод старијег објекта, док су са јужне и западне стране откривени гробови датовани на основу накита у време X–XIII века (Т. 26).⁹⁵⁷

МОНТАНА – Градиште (Кале) (43°24'6.96"СГШ; 23°13'4.77"ИГД, н.м. 180 м)

Археолошка ископавања на простору античке Монтане, у северозападном делу данашње Бугарске, започела су 1969. године, док се истраживања у утврђењу Кале обављају од 1971. године, све до новијег периода.⁹⁵⁸ О рановизантијској фази употребе утврђења

⁹⁵³ Torbatov 2015, 153.

⁹⁵⁴ Лука 2003, 41–42; Torbatov 2015, 158.

⁹⁵⁵ Torbatov 2015, 160.

⁹⁵⁶ Bulić 2013, 191.

⁹⁵⁷ Георгиевски 1989, 56–58; Микулчик 1996, 227.

⁹⁵⁸ Иванов, Лука 2017, 92–94.

сведоче бројни налази, од којих нумизматички пружају најпрецизније информације о датовању.⁹⁵⁹ Од почетка VIII века, унутар утврђења почиње да се развија насеље, које је трајало све до почетка XI века. Нема прецизних података када је обновљен бедем у том периоду.⁹⁶⁰ Утврђење има издужену, неправилну основу, димензија 205x80 м. Уочено је да је виша и погоднија западна страна римског утврђења преграђена бедемом ширине 2 м у периоду раног средњег века. Тај бедем био је изграђен од камена који је везиван блатом и жутом глином. На средњем делу бедема отворен је пролаз ширине 2,8 м. Истраживањем унутрашњег простора откривено је 6 укопаних кућа, које се датују у период VIII–XI века (Т. 27/1). У једном касноантичком објекту претпостављене војне намене, откривена су друга три објекта, која су протумачена као словенско паганско светилиште, датовано у крај VIII и прву половину IX века (Т. 27/2).⁹⁶¹ У североисточном делу утврђења налазила се ранохришћанска тробродна базилика са очигледним интервенцијама из средњовековног периода.⁹⁶²

НИКОЛИЧЕВАЦ – Градиштето (42°18'59.96"СГШ; 22°42'52.99"ИГД, н.м. 496 м)

У Ћустендилском округу, око 300 м јужно од села Николичевац, налази се вишеслојно утврђење које је функционисало још у времену II–IV века. Унутар утврђења у Николичевцу пронађени су карактеристични уломци посуђа IX–X века.⁹⁶³

НИШ – Нишка тврђава (43°19'31.04"СГШ; 21°53'40.98"ИГД, н.м. 204 м)

Прва археолошка сондирања унутар Нишке тврђаве, која се налази са десне обале реке Нишаве у центру данашњег Ниша, обавио је Ђ. Мано Зиси 1952. године. Наставак истраживања спроведен је раних 60-их година XX века у организацији Народног музеја из Ниша и Археолошког института у Београду. У извештајима са ископавања стоји да је у сондама западно од џамије пронађено једно “словенско станиште”, које је датовано у раздобље између X и XII века, а поред њега и бројни примерци “ранословенске српске” керамике који су, највероватније, временски опредељени исто као и станиште.⁹⁶⁴ Приликом наставак ископавања остатака објеката и огњишта 1963. године, на простору око џамије проналажени су бројни примерци “словенских” црепуља и других облика грнчарије словенске провенцијенције.⁹⁶⁵ Југозападно од Нишке тврђаве истраживана је и средњовековна некропола, која се датује у временски период XI–XII века.⁹⁶⁶

⁹⁵⁹ Аладжов 2010, 17; Димов 2016, 72–73.

⁹⁶⁰ Александров 1987, 54–85; Аладжов 2010, 17; Рабовянов 2011, 187.

⁹⁶¹ Станилов, Александров 1983, 40–52; Александров 1987, 54–85; Аладжов 2010, 17; Димов 2016, 73–74.

⁹⁶² Огненова-Маринова, Божилова, Александров 1987, 17; Рабовянов 2011, 187; Димов 2016, 73.

⁹⁶³ Дремсизова-Нелчинова, Слокоска 1978, 24.

⁹⁶⁴ Ljubinković 1962, 259; Поповић 1976, 53.

⁹⁶⁵ Ljubinković 1963, 141. О Нишу и околини у касноантичком и рановизантијском периоду постоји бројна литература. За основне археолошке и историјске податке са наведеном литературом, в. Поповић 1976, 35–45, 74–86, 111–114, 155; Максимовић 2004, 59–65; Јанковић Михалчић 2004, 67–72; Дрча 2013, 7–18.

⁹⁶⁶ Ерцеговић-Павловић 1977, 83–100. За преглед историјских података о Нишу у средњем веку, в. Калић 1984, 5–40.

Тврђава Облун налази се поред источне обале Малог блата Скадарског језера у Црној Гори.⁹⁶⁷

У историјским изворима проналази се у Летопису попа Дукљанина, у делу у коме се описује бег краља Ђорђа у ову утврду (*castellum, qui Obolon dicitur*), коју након тога опседа Алексије Контостефан. Услед побуне појединих војника блиских краљу Ђорђу, тврђава Облун је заузета, а краљ бива заробљен.⁹⁶⁸

На овом узвишењу налази се утврђење које није археолошки истраживано, али се уочава да се по свему судећи ради о илирској градини масивних зидова, која је, највероватније, употребљавана у касноантичком и средњовековном периоду.⁹⁶⁹ Теренским рекогносцирањима пронађени су површински налази праисторијске и античке грнчарије.⁹⁷⁰ Ради се о четвороугаоном утврђењу, бедема дебљине 1,2–1,6 м, очуване висине 0,50–0,70 м и страна дугачких око 70 м.⁹⁷¹ У новијим радовима истиче се да су димензије утврђења 80 x 55 м.⁹⁷² Уз западни бедем налазе се остаци мање грађевине призидане уз бедем, док су остаци цркве позиционирани готово у центру фортификације. Реч је о сакралном објекту једноброде основе, зиданог ломљеним и притесаним каменом, димензија 10,5 x 6 м. Сличан начин зидања сакралних објеката из периода X–XII века забележен је и у Свачу.⁹⁷³ Најочуванији део овог објекта је северна страна, са очуваном висином до 2,86 м.⁹⁷⁴

Из овог мањег утврђења потиче налаз печата дукљанског архонта Петра (око 970–око 990. г.), који је пронађен на око 3 м североисточно од остатака цркве. На аверсној страни печата налази се представа Св. Ђорђа у стојећем положају са дугачким копљем у десној и са мачем у левој руци.⁹⁷⁵ Пречник предмета износи 1,7 цм, а дебљина 0,3 мм.⁹⁷⁶ На аверсној страни налази се вертикални текст, који на десној страни гласи S ΓΕΩ, док је на левој исписано ΠΙΟ, што се може протумачити као S(?) ΓΕΩ(Ρ)ΠΙΟ. На реверсу се налази натпис у три хоризонтална реда ΚΕΡΘ/ΤΩΣΩ/ΠΕΤΡ/, Κυριε βοηθητω σω δουλω, који би се, према М. Загарчанину, могао превести као *Боже спаси слугу твојег Петра*. На основу палеографских карактеристика, печат је датован у X век, у време владавине дукљанског кнеза Петра (Т. 45).⁹⁷⁷ Поред печата, на овом месту пронађен је и новац византијских царева Романа IV Диогена (1068–1071) и Михаила VII Парапинака (1071–1078).⁹⁷⁸

⁹⁶⁷ Zagarčanin 2015, 207.

⁹⁶⁸ *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 178; Zagarčanin 2015, 207.

⁹⁶⁹ Zagarčanin 2015, 207.

⁹⁷⁰ Јанковић 2007, 166.

⁹⁷¹ Јанковић 2007, 166; Zagarčanin 2015, 207; Загарчанин 2022, 121.

⁹⁷² Загарчанин 2022, 121. Исто тако, у новијем раду М. Загарчанина прилажу се и другачије димензије бедема. Уместо ранијих бедема дебљине 1,2–1,6 м, сада се указује да дебљина бедема Облуна износи 0,80 до 1 м.

⁹⁷³ Јанковић 2007, 166; Zagarčanin 2015, 207. М. Загарчанин у последњем раду наводи да су димензије овог објекта 8,5 x 5,6 м. В. Загарчанин 2022, 122.

⁹⁷⁴ Загарчанин 2022, 122.

⁹⁷⁵ Zagarčanin 2015, 204.

⁹⁷⁶ Загарчанин 2022, 122.

⁹⁷⁷ Zagarčanin 2015, 205.

⁹⁷⁸ Загарчанин 2022, 122.

ОПИЛА – Градиште (42° 9'17.09"СГШ; 22° 7'0.93"ИГД, н.м. 526 м)

Место Градиште лежи на око 2 км северозападно од села Опила у општини Крива Паланка, на североисточном делу Северне Македоније. Утврђење је изграђено на 90 м високом узвишењу, чија једна страна стрмо пада према реци. Са три стране налазе се тешко приступачне литице, док је приступ могућ са северне стране, преко мањег, узаног седла. Утврђење се налази на размеђи важних античких и средњовековних путева, који су повезивали Скупи и Пауталију, односно, Скопље и Велбужд.

Фортификација на овом месту настаје у касноантичком периоду, када је површина од 180 x 120 м (1,5 ha) утврђена бедемима од камена без малтера. У рановизантијском периоду, на највишем делу узвишења гради се кастел димензија 120 x 60 м (0,5 ha), чији су бедеми прављени од камена везаног малтером. У подножју је формирана некропола, која је датована налазима накита у V–VI век.

О средњовековној фази живота унутар утврђења сведоче налази словенске кухињске грнчарије, као и један златни триенс византијског цара Константина X из средине XI века.⁹⁷⁹

ОРАШЈЕ – Градиште (Собри) (42° 6'26.41"СГШ; 21° 9'15.03"ИГД, н.м. 529 м)

Насеље Ораше налази се недалеко од Тетова, у северозападном делу Републике Северне Македоније. Утврђење Градиште–Собри изграђено је на највишем делу једног дугог огранка планине Шаре, који се спушта према реци Вардар. Утврђење је удаљено око 3 км у правцу југоистока од Ораша и издиже се око 110 м изнад нивоа реке. Две стране узвишења тешко су приступачне, док се нешто лакше прилази са северне и јужне стране. На источним падинама испод утврђења налазе се остаци старих рудника гвожђа и сребра.⁹⁸⁰

Врх овог узвишења фортификација се у периоду касне антике. Тада су изграђени бедеми који су окруживали акрополу површине 0,8 ha, западно подграђе површине 1,5 ha и северно подграђе од 0,5 ha. Акропола је изграђена по правилној урбаној шеми, карактеристичној за рановизантијски период, са главном, широком улицом, уз коју су подизане већи објекти смештени у један или два реда. Северно од утврђења простирало се неутврђено подграђе површине 3 ha, са кога потиче покретни материјал IV–VI века. Сматра се да је утврђење контролисало граничну линију између провинција Превалис и Дарданије, као и руднике у непосредној околини.⁹⁸¹

Из овог утврђења потиче налаз гвоздене мамузе „специфичне форме“, која је датована у IX–X век, али ближи подаци о изгледу предмета нису дати.⁹⁸²

⁹⁷⁹ Микулчик 1996, 215–217.

⁹⁸⁰ Томоски 1976, 257; Микулчик 1982, 135; Микулчик 1996, 333.

⁹⁸¹ Микулчик 1982, 136–138; Микулчик 1996, 330–332.

⁹⁸² Микулчик 1996, 333.

Остаци овог утврђења налазе се на десној обали Велике Мораве, близу њеног ушћа у Дунав.⁹⁸³

Остаци средњовековних остатака на овом налазишту истраживани су у кампањама између 1947. и 1954. године, а потом и некропола 1989–1990. године.⁹⁸⁴ Поједини раносредњовековни објекти истраживани су и у новије време, 2010. и 2011. године.⁹⁸⁵

Налазиште је у облику неправилног правоугаоника, димензија 820 x 720 м.⁹⁸⁶ Најстаријем слоју средњовековног насељавања у Маргуму припадају остаци насебина датовани у X–XI век.⁹⁸⁷ Ти објекти грађени су одмах изнад подова античких грађевина. Зидови кућа у овом хоризонту прављени су од античких опека, које су везиване блатом. Неки објекти формиран су и преграђивањем античких просторија. Отворена огњишта такође су полагана на антички под.⁹⁸⁸ Приликом првих сондирања методом ровова, откриване су касноантичке поднице у које су биле укопаване јаме испуњене средњовековном грнчаријом, која је опредељена према тадашњим истраживачима у период X века.⁹⁸⁹ Током археолошких ископавања 2011. године, такође су уочене бројне јаме разних димензија и утврђено је да су полуукопане куће овде подизане у касном XI веку. У једној од откривених јама, пронађен је новац византијског цара Василија II. Овом периоду припадала је и једна кружна пећ, зидана од ломљене опеке. Откривене су и две структуре правоугаоног облика од запечене земље, које су могле представљати просторе за сушење жита.⁹⁹⁰ Уопштено посматрајући, те полуукопане куће имале су квадратне основе и садржале су пећи од камена или земље.⁹⁹¹

Бројни нови подаци добијени су ласерским снимањем терена (LiDAR) из 2011. године. Они су показали постојање трасе зида у југоисточном делу простора, који није угрожен плављењем. Накнадним сондирањем тог простора установљено је да је зид подигнут у античком периоду. Установљено је и да је поменути простор био подељен ровом на два несиметрична дела, са чије обе стране се појављују трагови античког периода, док се средњовековни остаци јављају једино у мањем, северном делу.⁹⁹² То може указивати да је ров имао функцију једног дела обрмбене средњовековне структуре, којим је редукована брањена површина у односу на раније, пространије античко утврђење. Нема довољно информација о линији одбране Маргума у средњем веку, али се може претпоставити да се са унутрашње стране овог рова налазио палисадни зид.⁹⁹³

⁹⁸³ Јасановић, Spasić 2003, 27. О историјским изворима везаним за град Мораву, в. на стр. 18.

⁹⁸⁴ Мано-Зиси, Марић, Гарашанин 1950, 143–167; Јовановић, Џуњак 1994, 107–122; Јасановић, Spasić 2003, 39.

⁹⁸⁵ Вikić и др. 2012, 102; Шпехар 2017, 72.

⁹⁸⁶ Јасановић, Spasić 2003, 27.

⁹⁸⁷ Милошевић 1997, 30. За више података о касноантичкој фази, в. Мано-Зиси, Марић, Гарашанин 1950, 143–167.

⁹⁸⁸ Милошевић 1997, 31.

⁹⁸⁹ Мано-Зиси, Марић, Гарашанин 1950, 156.

⁹⁹⁰ Вikić и др. 2012, 102.

⁹⁹¹ Шпехар 2017, 74.

⁹⁹² Иванишевић, Бугарски 2012, 249–251, сл. 6–8.

⁹⁹³ Шпехар 2017, 74; Špehar 2019, 117.

ОРЈАХОВО – Камка (43°44'22.36"СГШ; 23°56'50.27"ИГД, н.м. 108 м)

Утврђење Камка позиционирано је на око 500–600 м западно од центра Орјахова у области Враца, у данашњој Бугарској.

Ово омање утврђење у већој мери је проучено дуготрајним систематским археолошким истраживањима. Први слој дебљине 1,5 м третиран је као прва фаза изградње утврђења. Ту је откривена карактеристична грнчарија датована у епоху VIII–X века, као и клинови и остаци кућног лепа. Од овог првобитног утврђења очуван је само североисточни угао и могући јужни улаз (Т. 28). Овај део бедема на североисточном делу пресечен је 1,3 м широким улазом, а са унутрашње стране обликован је удубљеним соклом испуста 0,3 м. Темељи дубине 0,5 м укопани су у здравицу. Зидове је вршено правилним редовима са грубо обликованим каменом, везаним белим малтером. Спољашњи спојеви били су испуњивани шљунком. Јужни улаз ширине 3,40 м формиран је од два попречно постављена зида дебљине 1,35 м, претпостављене дужине 4 м, присаједињених од југа попречним зидом, који су благо заобљени ка унутра. Према истраживачима, утврђење је настало у доба Првог бугарског царства, што се закључује на основу налаза грнчарије, која је датована од краја VIII до X века. Утврђење је највероватније уништено приликом пада Бугарске под власт Византије.⁹⁹⁴

ОСТРА – Соколица (43°56'3.83"СГШ; 20°31'55.23"ИГД, н.м. 810 м)

На југоисточним обронцима Вујна, на око 14 км од Чачка у правцу североистока, налазе се остаци утврђења у атару села Остра.

Народни музеј у Чачку спровео је пробна ископавања на овом узвишењу 1973. године, да би од 1977. године она прерасла у систематска.⁹⁹⁵

Утврђење на Соколици прилагођено је конфигурацији терена, оквирних димензија 65 x 35 м, са два појаса бедема, која посебно издвајају простор Горњег града. На месту споја са Доњим градом, налази се кула или објекат непознате намене. Због конфигурације терена, на источној и југоисточној страни природно је брањено стрмим литицама, док се вештачки бедеми налазе на северној, западној и јужној страни. Ширина бедема утврђења, који су начињени од камена везаног малтером, кретала се између 1,5 и 2 м. Малобројни покретни налази, поред праисторијске, указују и на рановизантијску фазу употребе утврђења, од којих су посебно хронолошки осетљиви налази фибула и нумизматичког материјала.⁹⁹⁶ Археолошким ископавањима откривена је и средњовековна грнчарија X–XI века, која је углавном потицала из стратиграфски измешаних слојева, заједно са праисторијском и рановизантијском керамиком. Од значајнијих налаза може се издвојити уломак амфороидног крчага са урезаним симболом у виду пешчаника, који представља једини налаз такве врсте у чачанској околини (Т. 38/8).⁹⁹⁷

⁹⁹⁴ Димитрова 1975, 165–180; Рабовянов 2011, 185.

⁹⁹⁵ Милинковић 2010, 207; Шпехар 2014, 68.

⁹⁹⁶ Милинковић 2010, 209.

⁹⁹⁷ Радичевић 2003, 232–235; Bulić 2014, 197.

ПЕРНИК – Стари град Перник (42°35'39.05"СГШ; 23° 1'4.19"ИГД, н.м. 744 м)

Остаци утврђења Перник налазе се на врху стеновитог платоа, са десне стране реке Струме, југозападно од данашњег града Перника у западној Бугарској (Т. 29/1).⁹⁹⁸

После Видина и Скопља, цар Василије II опседа град Перник (*προς τον Πέρνικον*) и убрзо одустаје од даље опсаде услед великог губитка у људству.⁹⁹⁹ Касније наступа друга опсада Перника (*το φρούριον Πέρνικον*) 1016. године. Ни тада се не постиже жељени циљ, а број погинулих Ромеја и овог пута прилично је велики.¹⁰⁰⁰ После смрти цара Јована Владислава, Перник је предат византијској војсци.¹⁰⁰¹ О овом догађају сведочи и Јован Зонара у свом тексту.¹⁰⁰² У Једрену, након смрти бугарског цара, заповедник „знамените“ тврђаве Перник (*περίπυστον φρούριον τον Πέρνικον*) предаје град цару Василију II и осталих тридесет и пет тврђава.¹⁰⁰³ Перник (*καί τον Περνικον*) налазимо у саставу Софијске епархије у повељи цара Василија II из 1018. године.¹⁰⁰⁴ У бугарској средњовековној литератури Перник се први пут помиње у другој половини XI века, у једном апокрифу који предсказује устанак Петра Дељана.¹⁰⁰⁵ У другој половини XI века, Перник је преживео и катастрофални земљотрес, што је потврђено и археолошки.

Археолошка ископавања на утврђењу нису вршена све до 1960. године.¹⁰⁰⁶ Најстарији археолошки материјал на овом налазишту припада периоду енеолита, затим бронзаном добу и латену.¹⁰⁰⁷ На самом утврђењу уочавају се грађевинске фазе из периода III–IV и IV–VI века.¹⁰⁰⁸

На основу резултата обимних археолошких истраживања, град Перник у данашњој Бугарској настао је током VIII века, док је своје средњовековне бедеме добио најкасније у другој половини IX века.¹⁰⁰⁹ Прва архитектонска фаза јасно је опредељена у VIII век и њу карактеришу готово потпуно уништене куће са остацима пећи, око којих је био разбацан кречњак. Истражено је 13 пећи, од којих су само две биле потпуно очуване. Калоте осталих биле су обршене у огњиштима. Прва пећ била је правоугаоног облика, оријентације север–југ, димензија 1,5 x 1,15 м (Т. 29/2). Огњиште је било такође правоугаоно, димензија 1 x 0,5 м, облепљено глином дебљине 0,01 м, са отвором високим 0,35 м, према југу.¹⁰¹⁰ Сачињено је од ломљеног камена, док је кров био од камена и ломљеног црепа. Са севера налазила се друга пећ сличног изгледа. Очигледно је била обнављана, као што се запажа и код пећи 5, која је имала два пода. Пећ 6 имала је мало огњиште, димензија 0,84 x 0,30 м, са отвором према југу, висине 0,35 м (Т. 29/3). Северно уз пећ, откривен је мали део основе зида од камена и блата. Остаци пода излазили су на западну страну, што указује да се пећ можда налазила у северозападном углу просторије зграде од ломљеног камена. И осталих 11 пећи било је истог типа, материјала и истог начина израде, дужине огњишта 0,7 x 0,84 м, и ширине 0,35 x 0,57 м. Свим пећима отвор је био висок 0,35 м. Пећи имају аналогije са каменим

⁹⁹⁸ Чангова 1983, 5.

⁹⁹⁹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 455.

¹⁰⁰⁰ Јован Скилица 2007, 120.

¹⁰⁰¹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 467.

¹⁰⁰² *Ioannis Zonarae Epitomaе Historarvm Libri XVIII, Tomus III* 1897, 565.

¹⁰⁰³ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 467.

¹⁰⁰⁴ Новаковић 2003a, 81.

¹⁰⁰⁵ *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 445; Чангова 1983, 6.

¹⁰⁰⁶ Чангова 1963, 66.

¹⁰⁰⁷ Чангова 1963, 70.

¹⁰⁰⁸ Чангова 1983, Обр. IV.

¹⁰⁰⁹ Рабовянов 2011, 120.

¹⁰¹⁰ Чангова 1983, 34.

пећима, а оне према Ј. Чанговој представљају суштински детаљ у ранословенским кућама.¹⁰¹¹ Оне су пронађене под основама зграда из IX–X века или у равни са њима. Због тога, овај хоризонт је датован не касније од VIII века, а на то указује и покретни материјал.¹⁰¹²

Након тога отпочиње друга фаза живота у Пернику, која је датована између IX и XI века (Т. 29/4). У том периоду насеље је заузимало целу заравњену површину брда, на површини од око 5 ha и представљало је већ тада неку врсту омањег града. Насеље је уоквирено бедемима, чије су трасе пратиле природну конфигурацију терена, те је стога облик утврђења добио неправилну форму. Највећа дужина бедема износила је 310 м, а највећа ширина до 210 м. Улаз у утврђење налазио се на северу, где је била и главна градска капија, а на западној страни налазио се мањи пролаз за излазак, потерна. Зграде унутар бедема биле су густо распоређене. Оне зграде које су биле уз бедеме, искористиле су бедемски зид за једну од својих страна, док су објекти у унутрашњости били окренути према југу, а неки према истоку или западу. Приликом праћења зграда, примећено је да је и поред велике уштеде простора постојао и један градитељски принцип – да се зграде не додирују. Међу њима постојао је један узак пролаз, ширине од 0,5 до 1,2 м, а неки су били у виду нешто шире улице. Само су понеке зграде уз бедеме утврђења користиле исти бедемски зид и биле су устројене једна уз другу. Не може се објаснити случајношћу да је најрепрезентативнија зграда, вероватно јавни објекат, постављена на раван део платоа, недалеко од капије, испред прилично пространог трга који је, највероватније, био централни, јер су до њега водиле неколико улица. Такође, није случајна ни локација зграде 9 у плану града, која је вероватно представљала кућу бугарског управника града.¹⁰¹³ Већи део објеката у утврђењу био је од камена и блата, а мањи број од камена везаног малтером. Ови други били су грађени са најмање два спрата. Зграде су имале једну, две или више просторија. Неке од зграда служиле су за живот, неке имале функцију одбране зидова или капије, поједине су имале јавну функцију, а поједине су биле занатског карактера. На основу већег броја покретног материјала, посебно оружја, као и димензија зграда у источном рејону утврђења, закључено је да је већина зграда тог простора имала одбрамбену функцију. Перник је имао неправилну уличну мрежу. Археолошки је утврђено постојање 4 широке улице, две у правцу север–југ и две исток–запад, које су формиране распоредом кућа и зграда. Највероватније је главном градском улицом сматрана она која је ишла од главне градске капије према југу (Т. 29/5–6). Ширина те комуникације достигала је и 5,5 м. Након земљотреса из 1063. године, отпочиње трећа фаза живота у Пернику.¹⁰¹⁴

Према Ј. Чанговој, у периоду од IX века целокупно насеље у Пернику опасно је бедемом који је пратио конфигурацију терена, и чија је укупна дужина износила 790 м. Археолошким ископавањима откривено је 536 м, и то северног, источног и западног зида утврђења, док је јужни остао неистражен.¹⁰¹⁵ Бедеми прве грађевинске фазе утврђења били су висине до 2,7 м изнад нивоа тла. Они су зидани од грубо тесаног камена (кречњака) који је повезиван малтером. На неким местима зидање је вршено правилним квадерицама, који су узети од ранијих бедема и објеката. Бедеми IX¹⁰¹⁶ или X века¹⁰¹⁷ плитко су фундирани, и укопани су до дубине од 0,7 м. Велики део источног зида, значајан део западног, као и скоро цели северни зид, ишли су преко остатака трачког бедема (Т. 29/7–8,10–11). Ни један део откривених средњовековних бедема није био постављен преко здравнице или живе стене. Ови

¹⁰¹¹ Чангова 1983, 35.

¹⁰¹² Чангова 1983, 36. М. Златков указује да нема довољно археолошких потврда о томе да је утврђење Перника настало у IX веку, како сматра Ј. Чангова, већ да су најранији средњовековни бедеми могли настати почетком X века. Према другим тумачењима, у периоду VIII–IX века Перник представља неутврђено село, в. Златков 2011, 224, 226.

¹⁰¹³ Чангова 1983, 12; Рабовянов 2011, 103.

¹⁰¹⁴ Чангова 1983, 13.

¹⁰¹⁵ Чангова 1983, 15.

¹⁰¹⁶ Чангова 1983, 7.

¹⁰¹⁷ Златков 2011, 224, 226.

бедеми су двоструки, заједничке дебљине између 2,2–2,4 м, док је сваки понаособ мерио 1,1–1,2 м. Ови двојни бедеми израђивани су на начин тако што је напред био подигнут унутрашњи бедем, који је повезан са 4 куле А, Б, В и Г (Т. 29/9). После изградње првог зида, са унутрашње стране му је други појас био прилепљен тако чврсто, да је то било уочљиво само по вертикалном пресеку. Гледан са стране, бедем изгледа као да је изграђен исцела, иако спољашњи појас није опкољавао три куле. Спојеве главног бедема и унутрашњег појаса глатко су омалтерисани белим малтером и спојени двојним лучним линијама, што наводи на помисао о једновременом зидању два појаса зидова.¹⁰¹⁸ На спољном појасу зида не уочавају се реконструкције утврђења, као што је случај са Филипољем, Германијом и Сердиком, где су спољни зидови прављени у критичним тренуцима током напада варвара у V–VI веку, па се од главног зида разликују по карактеру, структури и дебљини. Првој фази утврђивања припада и зид који је откривен око 42 м западно од главног улаза. Он је очуван у основи, и конструктивно је повезан са спољашњим зидом. Спушта се северним нагибом брда у дужини од 72 м. По својој конструкцији не разликује се од куле, али је нешто тањи.¹⁰¹⁹ На источној страни утврђења, где бедем прави велику кривину, откривена су 3 пиластра северно од куле А, који су повезани са спољним зидом. Јужни пиластар, најбоље очуван, дужине је од око 0,85 м. и висине 1,1 м. Није сасвим сигурно да ли су пиластри имали декоративну, или неку практичну улогу, али су највероватније могли служити као контрафори ради потпоре зида, на најстрмијем делу брда (Т. 29/12).

Главна капија налазила се на северном бреду и била је широка 4,25 м (Т. 29/13–15,17). Са обе стране била је омеђена масивним зидом, очуване висине до 1 м. На основу остатака капије види се да је то била четвороугаона, масивна улазна кула, димензија 9,5 x 8,2 м. Кроз њу је пролазио широк пролаз, који је највероватније био засведен.¹⁰²⁰ Сличне улазне куле познате су и из Омуртага у Шуменском крају, као и из Плиске и Преслава, које се датирају у IX век. Са капијом биле су повезане и две просторије, које су биле постављене симетрично са две стране пролаза и дефинисале су почетак улице, која је кретала од главне капије. Те зграде допирале су до унутрашњег лица зида, који је коришћен за задњу страну и делом до јужног лица капије. Ови зидови прављени су од ломљеног кречњака, везивани су блатом, и били су дебели око 0,6–0,7 м (Т. 29/16). Ширина источне просторије износила је 4 м, западне око 5,5 м, док за дужине просторија нема података. Положај ових просторија, придодатих уз капију и кулу, даје основа да се о њима размишља као чуварима саме капије, тј. неком врстом стражаре. Према истраживачима, нема сумње да је у њима живела стража, која је била задужена за чување саме капије.

Потерна се налазила у западном зиду, на око 36 м од куле В. Тај уски пролаз обезбеђивао је комуникацију са Струмом, и био је направљен од два пиластра, која су стајала симетрично на удаљености од 2,48 м. Пролаз кроз потерну широк је 1,15 м, а дубок као и бедем на том делу – 2,2 м (Т. 29/17). Нема довољно података како су била постављена сама врата.¹⁰²¹

Првој грађевинској фази припадају 4 куле – А, Б, В и Г. Удаљеност између кула Б и В износи 45 м, док су куле А и Г удаљене за више од 150 м. Раздаљине између кула А и Б и кула В и Г готово су једнаке. Оне су архитектонски повезане за унутрашњи појас бедема. Углови кула грађени су често од обрађених квадера, преузетих са порушених зидова трачког утврђења. Ове куле су очуване у различитим висинама – кула А – 1,4 м, кула Б – 1,7 м, кула В – 2,7 м и кула Г – само 0,4 м. Оне имају правоугаони облик и различитих су димензија. Најочуванија је кула А, која је постављена код источне кривине бедема, чије су димензије износиле 7,75 x 3,5 м, и највеће ширине зидова до 1,1 м (Т. 29/18–19). Дуги зидови највеће

¹⁰¹⁸ Чангова 1983, 17.

¹⁰¹⁹ Чангова 1983, 20.

¹⁰²⁰ Чангова 1983, 21.

¹⁰²¹ Чангова 1983, 22.

градске структуре унутар утврђења (бр.9) повезани су са западним зидом куле, што указује да су рађени истовремено. Зграда и кула комуницирале су помоћу улаза, који се налазио за западном зиду куле.¹⁰²² Ова чињеница, као и та да је кула подигнута на најнеприступачнијем делу утврђења, указује да је ова подигнута ради сигурности зграде, као и заштите бедема. Исте димензије имају куле Б и В (5 x 2,7 м), као и дебљину зида, у износу од 1 м. Улази су им на југу, и различитих су ширина. Кула Б била је укључена у унутрашњост једне добро грађене зграде за становање (Т. 29/20). Кула В удаљена је око 45 м од куле Б, и налази се на самом западном крају северног бедема. Од ње зид почиње да скреће на југ. Обе куле биле су фронтално окренуте, везујући брдо утврђења са суседним узвишењем, одакле је ишао најпроходнији пут за улаз у град. Куле су имале функцију у спречавању напредовања непријатеља како према главној капији, тако и према потерни. Кула Г по основи је квадратна, димензија 4,6 x 4 м, и дебљине зида до 1 м. Постављена је на најнижем нивоу платоа, одакле се косина брда спушта према реци, и почиње од краја западног бедема. Вероватно су од ње браниоци вршили осматрање јужног дела Пернишког поља и дуж реке. Овај мали број кула подизан је тамо где је то терен дозвољавао и где су биле потребне ради ефикасне одбране града. Њихове аналогije могу се наћи у Преславу, у Шуменском утврђењу, као и у Грчкој и временски припадају IX–X веку.¹⁰²³

Укупан број откривених кућа из периода од IX до XI века износи 75. Неке од њих остале су очуване само у темељима, док код неких постоје и надземни делови очувани до висине од 2,5 м, али има и оних потпуно уништених од којих се нису могле добити ни основне информације (Т. 29/21). На западној и јужној страни брда очуване су камене пећи и нешто зидова од камена са блатом, који указују да су ту била станишта (Т. 29/22). Нека станишта била су приљубљена уз западни бедем, чији су источни делови обрушени, а други су потпуно уништени раскопавањима. Код неких објеката јасно се разграничавају две фазе изградње, у виду надзиђивања или реконструкција.¹⁰²⁴ Ова станишта била су од ломљеног кречњака који је везиван блатом, осим првих шест које су изграђене од камена са белим малтером.

Објекти на Пернику могу се поделити на оне са једном, две или више просторија.¹⁰²⁵ Једнопросторни објекти били су правоугаоног облика, дужине 3,2 – 13,9 м и ширине 2,6 – 7,95 м. Поједине основе биле су ближе правоугаонику, неке квадрату, а поједине су биле неправилног четвороугла. Техника изградње углавном је укључивала ломљени кречњак који је везиван блатом. Дебљина зидова објеката варирала је од 0,6 до 0,7 м и они су понегде очувани до 1 м висине. Основе једнопросторних објеката укопаване су у дубину од 0,4–0,5 м. За поједине објекте коришћени су велики комади пешчара, као и велики делови старијег, трачког зида. Откривене су у угловима и рупе од дрвених греда пречника 0,25 м, ојачане црвеном глином (Т. 29/23). У једном објекту откривен је долијум (питос) велике запремине, па се претпоставило да је та просторија више користила као подрум, него за живот.¹⁰²⁶ У већини објеката улази нису уочљиви, већ је то констатовано само код три зграде. Код једног објекта, улаз ширине 0,65 м налазио се на северном делу источног, дужег зида, а на другом на северном делу западног, мањег зида, и био је исте ширине као и код претходног. Код треће зграде улаз ширине 0,75 м налазио се на средини уског западног зида. Улаз у ову зграду није био из главне улице, већ из споредне.¹⁰²⁷ Понеки објекти имали су и две етаже, од којих је нижа служила као економски простор, што потврђују и открића долијума – масивних посуда за чување намирница, у неким од њих. Доњи спрат грађен је од камена са блатом, а горњи је имао тању дрвену конструкцију, док је кров био дрвен и о њему сведоче налази

¹⁰²² Чангова 1983, 23.

¹⁰²³ Чангова 1983, 24.

¹⁰²⁴ Чангова 1983, 36.

¹⁰²⁵ Чангова 1983, 37.

¹⁰²⁶ Чангова 1983, 38.

¹⁰²⁷ Чангова 1983, 39.

металних клинова. У неким објектима регистровани су и трагови црепа. Под је откривен у само једном објекту, и био је сачињен од камених плоча, различитих величина, које су постављене преко културног слоја из рановизантијске епохе (Т. 29/24). У неколико објеката са једном просторијом, откривене су и камене пећи уједначене структуре, али различите оријентације (Т. 29/25, 28–29). Оне су имале правоугаона огњишта, која су премазивана глином. Величина отвора износила им је између 0,35 и 0,4 м, који су формиран од три велика камена. Остатак пећи израђен је од ломљеног камена и опеке, који је везиван глином.¹⁰²⁸ Ове пећи ни по чему се не разликују од оних из прве фазе живота у Пернику, када је на том месту постојало ранословенско насеље.

Зграде са две просторије такође су бројна група објеката из ове фазе. Оне су имале правоугаони облик, баш као и једнопросторне (Т. 29/26). По начину изградње, такође се нису много разликовале од објеката са једном просторијом. Важно је напоменути да су ти објекти на источном делу утврђења ослоњени једном страном на бедем, који је искоришћен за једну страну куће и самим тим су објекти били распоређени по његовој дужини. Са друге стране, они објекти са северног и западног дела Перника имали су сопствени зид према западу, и постављани су под правим углом у односу на бедем (Т. 29/27). Остали објекти у унутрашњости оријентисани су у правцу исток–запад или север–југ.¹⁰²⁹ Двопросторни објекти који су били везивани блатом, били су дугачки између 8 и 17,5 м и широки између 4 и 11 м. Услед лоше очуваности зидова, нису сасвим уочљиви улази у ове зграде, осим код једног објекта. О комуникацији између самих просторија постоји податак на основу зграде 32. Пролаз ширине 0,75 м, налазио се на источној половини преградног зида. Са спољашне стране, уз источни зид јужне просторије, откривена је камена пећ са четвртастим огњиштем, са отвором према истоку и са траговима поднице око ње. Оне са кружним огњиштем и црепом припадају трећој фази.¹⁰³⁰

У групу зграда са више просторија спадају оне са три, четири или више одаја (Т. 29/31). Осим по броју соба, оне се нису разликовале од претходних. Основе су им прављене од ломљеног камена везиваног блатом, понегде уз додавање квадера са старијег зида. Дебљина зидова зграда била је између 0,6–0,7 м, а дубина основе до 0,5 м. Није сасвим сигурно да ли је свака просторија имала свој посебан улаз, или су постојала врата између њих, док су у једном објекту запажена врата ширине 1,26 м.¹⁰³¹ Занимљиву структуру има зграда 46, чије је западна краћа страна у облику слова Г била састављена од две просторије, а северна од три, од којих је средишња била потпуно отворена са јужне стране (Т. 29/30). Ту се могла налазити просторија за неку производњу, највероватније гвожђа, због открића гвоздене згуре. У близини су откривене и 4 камене пећи, правоугаоних и кружних огњишта, која су премазивана глином и чији су се отвори налазили на југу или западу (Т. 29/32). Неке просторије имале су под од плочастог камена (Т. 29/34). Откривена је и једна јама која је по свему судећи служила за складиштење глине (Т. 29/33). Неке од зграда са више просторија имале су и подруме, што се огледа у налазима три долијума и ручног млина у згради 16.¹⁰³² Након разорног земљотреса у XI веку, ове зграде претрпеле су бројне преправке и промене.¹⁰³³

Могу се извести и неке заједничке особине свих истраживаних објеката. У питању су биле надземне камене зграде, израђене од ломљеног камена и блата у слободној градњи. Само су у последњим преправкама коришћени и уломци црепа. Често су за надземне делове коришћени и квадери из ранијег периода, највише за улазе, углове или зидове. Неке зграде

¹⁰²⁸ Чангова 1983, 40.

¹⁰²⁹ Чангова 1983, 41.

¹⁰³⁰ Чангова 1983, 44.

¹⁰³¹ Чангова 1983, 46.

¹⁰³² Чангова 1983, 47.

¹⁰³³ Чангова 1983, 49.

имале су и малтер као везивно средство. Зграде везиване блатом имале су зидове дебљине у просеку између 0,6 и 0,7 м, а оне са малтером до 0,8 м. Темељи су најчешће укопавани до 0,4–0,5 м дубине, док су оне на стрмом терену укопаване и до 1,5 м. Објекти су имали различиту оријентацију и улазе на различитим местима. Поједини објекти имали су два нивоа, од којих је доњи служио као подрум или радионица. Доњи део најчешће је био од камена, док су горњи делови били од лакше конструкције. Неке зграде имале су тремове (чардаке), а неке од њих и дрвене шупе. Дрво је као грађевински материјал имало широку употребу у архитектури Перника. У малом броју случајева уочен је под који је био грађен од камених плоча. Поједини објекти били су покривени црепом. Зграде се свим бројем просторија у највећој мери су имале једноставан план основе,¹⁰³⁴ и он је био развијен по дужини. Карактеристичне су и камене пећи, које нису имале прецизније одређено место постављања, као ни оријентацију.¹⁰³⁵

Током археолошких ископавања унутар бедема Перника, откривено је пет сакралних објеката из различитих периода. Црква 1 налазила се у северном делу утврђења, у близини северног улаза. Она је првобитно подигнута крајем IV века, да би током V–VI века била надограђена. Црква је страдала у другој половини VI века, а над њеним остацима подигнут је нови објекат са три апсиде (црква 3) током X века, када је део јужног зида ранохришћанске богомоље уграђен у северни зид раносредњовековне цркве (Т. 29/4). Ова црква делимично је откопана 1960–1961. године, а у потпуности 1976. године, током ископавања којима је руководила Ј. Чангова.¹⁰³⁶

ПОСТЕЊЕ – Градина (43°10'22.16"СГШ; 20°32'54.80"ИГД, н.м. 689,79 м¹⁰³⁷)

Овај вишеслојни локалитет налази се на узвишењу Градина, у атару села Постења, недалеко од Новог Пазара. Одређени круг научника и истраживача сматра да управо ово утврђење представља остатке знаменитог средњовековног града Раса.¹⁰³⁸

Рекогносцирање утврђења обављено је 1975. године, док се прелиминарна археолошка истраживања на овом месту врше између 1982. и 1984. године, а систематска ископавања започињу 1988. године.¹⁰³⁹

Коришћење овог простора за насељавање датира од периода позног енеолита, преко раног бронзаног доба, па све до старијег гвозденог доба. У III веку настаје бенефицијарна станица,¹⁰⁴⁰ а током IV века и ново утврђење.¹⁰⁴¹ За време владавине цара Јустинијана I у VI веку, долази до изградње нових бедема, као и две цркве.¹⁰⁴² По свему судећи, до напуштања утврђења долази почетком VII века.¹⁰⁴³

Утврђење је настало на развученој елипсастој заравни, чије су димензије приближно 220 x 90 м.¹⁰⁴⁴ На утврђењу у Постењу раносредњовековна фаза живота траје у IX и X веку,

¹⁰³⁴ Чангова 1983, 62.

¹⁰³⁵ Чангова 1983, 64.

¹⁰³⁶ Чанева-Денчевска 1999, 317.

¹⁰³⁷ Калић, Мркобрад 1986, 72.

¹⁰³⁸ Калић 2002, 15.

¹⁰³⁹ Калић, Мркобрад 1986, 72; Мркобрад 1997b, 204–205.

¹⁰⁴⁰ Мркобрад 1994, 84; Мркобрад 1997b, 206.

¹⁰⁴¹ Мркобрад 1997b, 208.

¹⁰⁴² Калић, Мркобрад 1986, 73–74; Јовановић, Мркобрад 1991, 42; Мркобрад 1997b, 209.

¹⁰⁴³ Шпехар 2017, 85.

¹⁰⁴⁴ Калић, Мркобрад 1986, 72.

када се користи старије утврђење. Оно је у том периоду обновљено, што се види по обновама објекта од којих је један интерпретиран као Велика палата, други као Мала црква, али и по другим профаним грађевинама (Т. 30/1). Та фаза је потврђена и налазима покретног материјала.¹⁰⁴⁵ У раном средњем веку долази до зазиђивања капије на североисточном бедуму из VI века, а зидом од блата (димензија 2,6 x 0,7 м) зазидан је и пилонски отвор, као и простор између бочних кракова и унутрашњег лица североисточног бедема (Т. 30/2). Код северног крака дозидан је блатни зид дужине 2,4 м, исте толике и ширине, који је у већој мери очуван, а од јужног додатка остао је само делимично очуван темељ. Новоадаптирани објекат уз бедем, капелу и “палату” свакако је у раном средњем веку добио нову намену (Т. 30/3–4).¹⁰⁴⁶ Налази покретног материјала указују да је нешто већа правоугаона (источна) кула, која је откривена на делу где североисточни бедем скреће ка југу, била у употреби и у раном средњем веку, а највероватније је настала у VI веку. Такође, током средњег века у употреби су били и остаци три зида, који су пронађени између источне куле и пилона, а који су рађени од обичног камена везаног блатом. Због управне оријентације према бедуму, сматра се да су припадали стамбеним објектима.¹⁰⁴⁷ Отворена је и нова капија испред споја североисточног бедема и куле (некадашње бенефицијарне станице), додавањем два крака. Тај отвор се налазио на централном делу бедема.¹⁰⁴⁸ Археолошким ископавањима откривена је и Велика црква, која је у периоду IX–X века доживела обнову, и којој су придодати недостајући зидови. У пределу наоса а делимично и апсиде, уз унутрашње лице северног зида, прислоњен је нови зид, који је имао да врши функцију седишта.¹⁰⁴⁹ Откривена дужина износила му је 5,7 м, ширина 0,5 м, а висина 0,6 м.¹⁰⁵⁰ Археолошким истраживањима откривена је и “Велика палата”, која је била прислоњена уз унутрашње лице североисточног бедема. Ради се о правоугаоној грађевини, спољних димензија око 11,6 x 7,4 м, чија су остала три зида направљена од притесаног камена са трпанцем, који су везани кречним малтером. Објекат по свему судећи настао је у VI веку, а редукован је у времену IX–X века.¹⁰⁵¹ Тада се највероватније површина смањује на димензије 9,6 x 7,4 м, и постаје квадратног облика. Откривена је добро очувана малтерна подница текмета, уз спољно лице северозападног зида објекта. На око 0,3 м од унутрашњег лица југозападног зида, пронађено је делимично очувано огњиште, које је прављено од већих комада ломљеног камена, висине до 0,22 м, вероватно постављаног у два реда, што се види по паду горњег реда у унутрашњост ложишта. Уз североисточну страну видљиви су малтерни трагови поднице, која се налазила на нивоу објекта. Регистрован је и слабије очувани зид у блату, који је скоро паралелан са североисточним бедумом. И на четири локације унутар објекта пронађени су трагови малтерне поднице, која је по свему судећи страдала приликом паљења крова и рушења зидова овог објекта.¹⁰⁵²

¹⁰⁴⁵ Мркобрад 1996а, 200; Мркобрад 1997б, 212–215.

¹⁰⁴⁶ Мркобрад 1996а, 204.

¹⁰⁴⁷ Мркобрад 1996а, 205; Мркобрад 1997б, 211.

¹⁰⁴⁸ Мркобрад 1997б, 213.

¹⁰⁴⁹ Највероватније се мисли на субселијум.

¹⁰⁵⁰ Мркобрад 1996б, 126; Мркобрад 1997б, 212.

¹⁰⁵¹ Мркобрад 1997а, 184; Мркобрад 1997б, 212.

¹⁰⁵² Мркобрад 1997а, 185.

ПРАХОВО – Аквис (44°17'35.84"СГШ; 22°35'5.06"ИГД, н.м. 63 м)

Античко и касноантичко утврђење Аквис у Прахову налази се на високој обали поред Дунава и заузима површину од преко 29 ха.¹⁰⁵³ Данас је у потпуности прекривено савременим насељем Прахово.¹⁰⁵⁴

Археолошким ископавањима, којима је руководила Д. Вучковић-Тодоровић, откривени су поједини делови бедема, где је западни био видљив у дужини од неколико десетина метара и висине до 3 м. Тај бедем зидан је од камена везаног кречним малтером и његова карактеристика је техника зидања “на лакат”. О рановизантијској фази утврђења Аквис најбоље сведоче нумизматички налази, и то ковања византијских царева Анастасија I и Јустина I. Такође, поједини делови бедема, попут оног у близини источног угла града, зидани су на карактеристичан начин, типичан за епоху Јустинијана I. На основу археолошких и архитектонских индикатора, установљене су две фазе градње у Аквису, од којих прва припада времену владавине царева Анастасија I (491–518) и Јустина I (518–527), док друга представља Јустинијанову обнову.¹⁰⁵⁵ Са археолошких ископавања унутар Аквиса потиче и већи број налаза накита, крстова и новца из периода X–XI века. Нумизматички материјал заступљен је примерцима од времена владавине цара Лава VI (886–913), па све до оних из епохе цара Романа IV (1067–1071).¹⁰⁵⁶

ПРИЗРЕН – Каљаја (42°12'32.82"СГШ; 20°44'45.40"ИГД, н.м. 524 м)

Призренско утврђење Каљаја доминира јужном страном данашњег града, на узвишењу које се налази на излазу из клисуре реке Бистрице.

Археолошка ископавања вршена су 1969. године, у организацији Завода за урбанизам и заштиту споменика културе у Призрену и Одбора за испитивање Метохије при Филозофском факултету у Београду. Руководилац ископавања био је проф. Ј. Ковачевић.¹⁰⁵⁷ Прилагођена конфигурацији тла, тврђава је стекла облик неправилне елипсе, чије осе мере 190 и 150 м. Глави улаз у фортификациону целину налази се на западном зиду.¹⁰⁵⁸ Новијим ископавањима из 2004. године, за разлику од ископавања проф. Ј. Ковачевића којима су утврђене фазе из средњовековног и османског периода, дефинисана је стратиграфија од праисторије до средњег века. Самим тим, закључено је да се живот на Каљаји одвијао и у периоду IV–VI века, док налази из раздобља VII–X века готово у потпуности недостају.¹⁰⁵⁹ Још током ископавања 1969. године установљен је средњовековни културни слој, чија је најранија фаза припадала XI веку, а који је опредељен углавном на основу налаза грнчарије и делом субструкције јужне куле у Горњем граду.¹⁰⁶⁰

¹⁰⁵³ Јанковић М. и Ђ 1978, 52.

¹⁰⁵⁴ Јанковић 1981, 121.

¹⁰⁵⁵ Јанковић 1981, 122–124.

¹⁰⁵⁶ Јанковић М. и Ђ 1978, 52; Bulić 2013, 199. Од 29 примерака новца, за 7 комада засигурно се зна да воде порекло из Прахова, док се за остале претпоставља. В. Јанковић М. и Ђ 1978, 57, нап. 42.

¹⁰⁵⁷ Јовановић 1988, 33. О историјским изворима о Призрену в. на стр. 20.

¹⁰⁵⁸ Јовановић 1988, 32.

¹⁰⁵⁹ Нохћа 2007, 266, 271; Нохћа 2010, 459.

¹⁰⁶⁰ Јовановић 1988, 33; Нохћа 2007, 265; Нохћа 2010, 459; Нохћа 2015, 178.

РАВНА – Campsa (44°31'13.18"СГШ; 22° 3'12.09"ИГД, н.м. 199 м)

Ово утврђење готово квадратне основе (42 x 40м), налази се на обали рукавца којим је Дунав заобилазио Поречку аду, у близини насеља Бољетин. Смештено је између кастела Smorna (Бољетин) и логора Taliata (Велики Градац).

Археолошка ископавања вршена су у периоду 1967–1970. године, у оквиру научно–истраживачког пројекта Ђердап I, под руководством В. Кондића.¹⁰⁶¹ Током година истраживања, установљено је да се ради о римском и рановизантијском утврђењу, са архитектонским фазама од III до VI века.¹⁰⁶²

Раносредњовековна станишта установљена су археолошким ископавањима унутар утврђења, у кулама и са спољашње стране бедема. Са спољашње стране уз источни бедем, откривени су остаци једне призидане куће, што је уочено на основу премаза од земље и сламе који се налазио на беду, али исто и на основу низова необрађеног и слабо везаног камења уз бедем. Закључено је да су куће прислањане уз бедем, који им је служио као једна страна. Ископавањима унутар утврђења, спорадично је наилажено на трагове кућног лепа и на трагове опалених површина са траговима гаражи, који су могли потицати од огњишта. Откриване су и калотасте пећи са подницама од хоризонтално слаганих античких опека. Првенствено је на основу покретног материјала установљено, да је ово мање раносредњовековно насеље унутар некадашњег војног логора трајало у периоду од IX до XI века.¹⁰⁶³

РАДАЉЕВО/ТРЕШЊЕВИЦА – Градина (43°39'50.15"СГШ; 20° 6'59.82"ИГД, н.м. 653 м)

Утврђење Градина, које се налази на размеђи насеља Радаљево и Трешњевица код Ивањице, подигнуто је на узвишењу које са источне стране затвара клисуру Моравице, на месту њеног меандрирања. Фортификација је изграђена на највишој тачки источног дела дугачког, стеновитог гребена, који се налази у оријентацији исток–запад. Са три стране гребен је окружен литицама и меандром Моравице, док је једина приступачна падина била на истоку, која је водила до подножја утврђења. Овај доњи плато било је димензија 40 x 10 м, док је “Горњи град” износио 28 x 51 м. Комуникација између ове две површина оличена је у виду једне мање стазе.¹⁰⁶⁴

Прва кампања археолошких истраживања обављена је у периоду од 16. 6. до 30. 6. 2006. године,¹⁰⁶⁵ да би истраживања била настављена у периоду од 30. 4. до 16. 5. 2008. године.¹⁰⁶⁶

Након првих сондажних ископавања, на овој узвишници утврђен је доминантни хоризонт XIV века.¹⁰⁶⁷ Ископавања која су обављена 2016. и 2017. године била су систематског карактера, након којих су утврђене четири фазе коришћења овог гребена. Осим првог, праисторијског, и последњег, касносредњовековног периода, другу фазу представља

¹⁰⁶¹ Кондић 1984, 233; Томовић 2001, 309.

¹⁰⁶² Кондић 1984, 235–251.

¹⁰⁶³ Ерцеговић-Павловић 1984b, 253; Милошевић 1997, 38; Bulić 2013, 202; Томовић 2001, 312–317.

¹⁰⁶⁴ Булић, Црнчевић 2012, 67–68.

¹⁰⁶⁵ Булић 2008a, 191–193.

¹⁰⁶⁶ Булић, Црнчевић 2012, 69, нап. 3.

¹⁰⁶⁷ Булић 2008a, 191–193; Булић, Црнчевић 2012, 67–103.

рановизантијско утврђење, док трећу чини његова поновна употреба у IX–XI веку. Рановизантијско утврђење настаје на доњем платоу, док је раносредњовековни материјал, оличен искључиво у виду кухињске грнчарије, пронађен на доњем платоу, као и на простору „Горњег града“.¹⁰⁶⁸

РАДИНОВАЦ – Каљаје (42°53'33.84"СГШ; 21°40'14.09"ИГД, н.м. 571 м)

Утврђење је позиционирано у јужном делу атара села Радиновац, на једном од узвишења под именом Каљаје.

Већи број информација о овом утврђењу, које помиње још Ф. Каниц, добијен је током рекогносцирања 2017. године. Ранији путописци и истраживачи помињали су и остатке сакралног објекта *intra muros*. Утврђено је да је централни простор утврђења брањен бедемом неправилне троугаоне основе, са истуреном кулом у источном делу. Посебан прстен зидова бранио је овај лако приступачни део са јужне и источне стране, уз додатак валума и палисаде. Површина која је обухваћена фортификацијом на овом узвишењу износи 2, 1 ha. Установљено је постојање новог објекта, који је грађен техником *opus mixtum*, опекама исте величине онима из оближњег Царичиног града. На падини су констатоване конструкције опредељене као терме, из периода III–IV века.¹⁰⁶⁹ Са овог утврђења потичу налази новца, који припадају временском раздобљу III–V века.¹⁰⁷⁰

Пронађен је један бронзани прстен, тракасте карике, израђен у техници ливења. Рамена су профилисана са по једним рељефним тролистом, који се настављају у неукрашену главу прстена. Оваква врста прстења датована је у XI век.¹⁰⁷¹

РАМ – Lederata (44°48'58.88"СГШ; 21°20'23.59"ИГД, н. м. 122)

Античка Lederata налази се низводно од насеља Рам и подигнута је на једном великом платоу, око 40–50 м изнад површине Дунава.

Каструм је правоугаоног облика, димензија 200 x 140 м са округлим кулама и двоструким зидовима. Бедеми каструма зидани су од ломљеног камена. Уочава се спољашњи ров који је ишао око бедема утврђења. Једна мања фортификација са четири куле налази се у североисточном углу већег утврђења, чије димензије износе 50 x 60 м. А. Дероко је претпоставио да био ово мање утврђење могло вршити функцију „преторијума“. Површински налази грнчарије на овом простору датовани су у период X–XII века.¹⁰⁷²

¹⁰⁶⁸ Усмено саопштење руководиоца ископавања др Д. Булића, научног сарадника Историјског института у Београду, на чему му искрено захваљујем.

¹⁰⁶⁹ Bugarski и др. 2019, 159–162.

¹⁰⁷⁰ Пешић 2018, 26–28.

¹⁰⁷¹ Јовић 2004, 51.

¹⁰⁷² Дероко 1950, 170–171; Јанковић М. и Ђ. 1978, 42; Симић, Симић 1984, 34–35.

РГАЈЕ – Ргајски град (43° 7'14.38"СГШ; 21°29'25.33"ИГД, н.м. 657 м)

Основа утврђења Ргајски град у близини Прокупља, дефинисана је након рашчишћавања терена. Северни бедем, који је најслабије очуван, био је дуг око 100 м. Утврђење има основу у облику трапеза и зидано је каменом са равним лицем зида. Дупли бедеми су регистровани на бочним странама и са чеоне стране. Размак између два бедема износи око 10 м, док је на основу архитектонских карактеристика установљено да су подигнути истовремено. Дебљина оба зида износи 1,4 м. Ископавања Ргајског града и цркве у подножју започета су 1995. године. Према истраживачу Ј. Кузмановић-Цветковић, сама основа утврђења указује на његово античко порекло. О употреби фортификације у VI веку сведоче налази грнчарије, проналажене приликом чишћења бедема. На површини унутар утврђења, уз бедем, проналазе се и уломци керамике нешто ширег датовања, од X до XII века.¹⁰⁷³

РОГЛЕ – Кука (41°58'21.30"СГШ; 21°10'25.69"ИГД, н. м. 645)

Утврђење се налази на око 1 км северно од Рогла, на месту Кука, у околини данашњег Тетова.¹⁰⁷⁴

У касноантичком периоду, подигнуто је на врху узвишења утврђење димензија 120 x 90 м, зидова везаних малтером, са три куле на угловима. У средишту утврђења налази се велика базилика са мозаичким подом, из времена V–VI века. Од покретног материјала посебно се издвајају налази новца IV–VI века. Са источне стране утврђења налази се камени бедем у функцији преграде (клаустре), познат у народу под именом “Марков зид”. Из ове фортификације потиче фрагменат бронзаног крста–енколпиона, који је широко датован од X до XII века.¹⁰⁷⁵

РОШЦИ – Кулина (43°54'39.07"СГШ; 20°12'58.23"ИГД, н.м. 398 м)

Налазиште је позиционирано у Овчарско–кабларској клисури, на око 15 км северозападно од Чачка, у атару села Рошци. Подигнуто је на купастом узвишењу са леве стране Западне Мораве, непосредно изнад манастира Јовање.¹⁰⁷⁶

Ископавања су вршена 1977. и 1978. године, у сарадњи Завода за заштиту споменика културе у Краљеву и Народног музеја у Чачку. На основу покретног материјала у виду грнчарије, раносредњовековни слој на локалитету Кулина датован је у X–XI век.¹⁰⁷⁷

¹⁰⁷³ Кузмановић-Цветковић 1998, 44, 55, 65; Bulić 2013, 195.

¹⁰⁷⁴ Микулчик 1996, 333.

¹⁰⁷⁵ Микулчик 1996, 334.

¹⁰⁷⁶ Вукадин 1980, 167; Радичевић 2003, 224.

¹⁰⁷⁷ Вукадин 1980, 169; Марковић 1994, 27–32; Радичевић 2003, 224.

РУЈЕВИЦА – Градиште (43°42'13.51"СГШ; 21°44'48.77"ИГД, н.м. 649 м)

Село Рујевица налази се на падинама планине Буковик, недалеко од Сокобање. До сада на овом месту нису обављана археолошка истраживања.¹⁰⁷⁸ На основу података које је приложио Д. Рашковић, сазнаје се да са овог места, осим налаза новца и фибула VI века,¹⁰⁷⁹ потиче остава фолиса цара Василија II (976–1025) и бронзани енколпион са представама Богородице и Христа. Према Д. Рашковићу, крст се датује у период IX–X века.¹⁰⁸⁰

РУЈКОВАЦ – Градиште (43°42'13.51"СГШ; 21°44'48.77"ИГД, н.м. 649 м)

Утврђење под именом Градиште налази се у селу Рујковцу, на око 50 км југоисточно од Ниша.¹⁰⁸¹

На утврђењу нису предузимана археолошка истраживања, већ се о његовој хронологији закључује условно на основу налаза новца од времена владавине цара Валеријана I (253–260) до Јустинијана I (527–565). Веома значајан налаз представља ковање императора Лава VI (886–912).¹⁰⁸² Са овог утврђења потиче остава алата, састављена од једне крамп–секире, будака, косе и омањег раоника.¹⁰⁸³ Заједно са овим предметима, пронађени су и ковани стремени крушколиког облика, кратких ужица за ремен, који су добро познати са старомађарских некропола X–XI века.¹⁰⁸⁴ Са овог утврђења потичу и налази четири узенгије, за које се са великом сигурношћу сматра да су припадале истој остави,¹⁰⁸⁵ што целокупном налазу придодаје војнички карактер (Т. 31, 43).¹⁰⁸⁶

САПАРЕВА БАЊА – Германија (42°17'25.88"СГШ; 23°15'16.96"ИГД, н.м. 727 м)

Утврђење Германија налази се у области Ћустендила у Бугарској, на око 300 м североисточно од општинског центра Сапарева бања.

Ово утврђење помиње се у Прокопијевом делу као једно од оних обновљених у времену владавине цара Јустинијана I, а исто тако и као седиште области у којој су обнављана поједина друга утврђења.¹⁰⁸⁷ Германија (*καὶ τὴν Γερμανεῖαν*) се налази у оквиру Велбушке епископије у повељама цара Василија II из 1019. године.¹⁰⁸⁸ Археолошка ископавања овог налазишта обављају се у дужем временском периоду. Установљено је да осим античког, утврђење има и касноантичку и рановизантијску фазу IV–VI века. Ту су

¹⁰⁷⁸ Рашковић 2020, 270.

¹⁰⁷⁹ Рашковић 2011а, 176.

¹⁰⁸⁰ Рашковић 2016а, 16–17; Рашковић 2020, 271. Овакав вид крстова у новијој литератури датује се у време X–XI века. В. Дончева-Петкова 2011, 124–136, 384–387, 597–601/Т. LXXI–LXXV.

¹⁰⁸¹ Бугарски, Иванишевић 2013, 131.

¹⁰⁸² Иванишевић, Стаменковић 2010, 60; Бугарски, Иванишевић 2013, 131.

¹⁰⁸³ Бугарски, Иванишевић 2013, 132.

¹⁰⁸⁴ Бугарски, Иванишевић 2013, 133.

¹⁰⁸⁵ Бугарски 2013, 33–48; Бугарски, Иванишевић 2013, 131.

¹⁰⁸⁶ Бугарски, Иванишевић 2013, 148.

¹⁰⁸⁷ *Προκοπίου Καισαρείως περὶ τὸν τοῦ δεσποτῶν Ιουστινιανου Κτισμάτων λόγος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV* 1838, 266–268, 279–285; Прокопије 2007, 54–58; Аладжов 2010, 61.

¹⁰⁸⁸ Новаковић 2003а, 79.

пронађени лонци са урезаним орнаментом и амфороидне посуде са црвеном енгобом, који су датовали један хоризонт у време VIII–XI века.¹⁰⁸⁹

СВРЉИГ – Сврљиг-град (43°28'27.13"СГШ; 22° 5'41.65"ИГД, н.м. 505 м)

У подножју тврђаве Сврљиг-град, која се налази северозападно од данашњег Сврљига на левој обали Тимока, откривено је девет украсних раносредњовековних апликација.¹⁰⁹⁰ Првенствено на основу нумизматичког материјала се закључује да је утврђење постојало и у рановизантијском периоду.¹⁰⁹¹ Пронађене апликације срцоликог су облика и израђене су ливењем у бронзи. На осам примерака налазе се флорални и линеарни орнаменти, док је девети недекорисан. Предмети су имали нитне на полеђини које су служиле за причвршћивање на подлогу од пропадљивог материјала (Т. 40/9).¹⁰⁹² Апликације из Сврљишког града имају своје аналогije међу налазима из данашње Бугарске, из периода од краја IX до првих деценија XI века.¹⁰⁹³

СЕБЕЧЕВО – Градина изнад Трговишта (43° 7'44.36"СГШ; 20°25'1.56"ИГД, н.м. 841 м)

Ово утврђење, за које један део научне јавности сматра да представља средњовековни град Рас,¹⁰⁹⁴ налази се на стеновитом брегу изнад ушћа Себечевске речице у Рашку, на око 11 км западно од Новог Пазара (Т. 32/1).¹⁰⁹⁵

У историјским изворима раносредњовековног периода, Рас је поменут као место на граници Србије са Бугарском, у контексту спровода бугарских заробљеника након српско–бугарског рата, који је највероватније вођен 853/854. године.¹⁰⁹⁶ Синови српског кнеза Мутимира, Борен и Стефан, спровели су сина бугарског кнеза и 12 бојара *до границе до Расе*, где је обављена и размена дарова.¹⁰⁹⁷ Помена Раса као града нема све до позносредњовековног периода, али се зато епископија Рас помиње у повелји византијског цара Василија II из 1020. године, у којој је рашки епископ имао 15 клирика и 15 меропаха.¹⁰⁹⁸

Истраживања систематског карактера Градине изнад Трговишта отпочела су 1972. године и трајала су све до 90-их година XX века.¹⁰⁹⁹ Током ових ископавања, истражено је и утврђење из времена IX–XI века.

Осим средњовековне фазе, на овом месту запажени су трагови материјалне културе још од праисторијских периода. Током VI века, подигнути су касноантички бедеми, чија је

¹⁰⁸⁹ Стајкова-Александрова, Стајкова 2003, 202–214; Рабовянов 2011, 206.

¹⁰⁹⁰ Радишић 2015, 21.

¹⁰⁹¹ Петровић, Филиповић, Миливојевић 2012, 119, 147.

¹⁰⁹² Радишић 2015, 23.

¹⁰⁹³ Радишић 2015, 26.

¹⁰⁹⁴ Роровић 1999, 291.

¹⁰⁹⁵ Поповић 1987b, 7.

¹⁰⁹⁶ Живковић 2006, 35.

¹⁰⁹⁷ *CPDAI* 1967, 154.

¹⁰⁹⁸ Снџгаровъ 1924, 25; Новаковић 2003a, 98.

¹⁰⁹⁹ Роровић 1999, 49–62, са наведеном литературом.

ширина износила 1,2–1,3 м и који су подизани на приступачним деловима терена, док су неприступачнији делови остали нефортификовани.¹¹⁰⁰

Раносредњовековни хоризонт I на Градини изнад Трговишта одређен је у време IX–XI века и њега карактеришу ретки и слабо очувани трагови, који су уништени дејством ерозије, а која је посебно била активна у Подграђу. Поуздане стратиграфске целине углавном су очуване уз делове касноантичких бедема, на заравнима у источном делу брега.

Прво раносредњовековно насеље највероватније настаје у оквирима касноантичке тврђаве, што се и види на основу културних слојева. Ово утврђење запустело је крајем VI или почетком VII века, и његови бедеми су два века били препуштени пропадању, али су највероватније могли и даље служити. У периоду поновног живота утврђења у раном средњем веку, најочуванији делови касноантичких бедема били су на јужној и северозападној страни, као и солидно грађена кула VIII са делом зида према капији, и делови бедема на Градини. Већа оштећења била су на источном бедему, где су уочене позније обнове. На овом делу бедема, у централном сектору, откривени су најстарији трагови раносредњовековне обнове, који се повезују са првим хоризонтом. У дужини од преко 7 м откривени су остаци једног сухозида тј. зида који је могао имати блато као везивно средство (Т. 32/2,4). Унутрашње лице очувано је до висине од 2–3 реда камена, док је спољна страна урушена, те се ширина зида од 0,9–1 м само приближно утврђује. На јужном делу, сухозид је заснован на остацима источног зида касноантичке куће 18, који је истовремено служио и као део бедема. На северној страни, сухозид не прати до краја ранију трасу, већ наставља на правац источног зида касноантичке куће 19. Није познат пут обновљене трасе источног бедема према капији, услед недостатка археолошких истраживања на том делу, али се претпоставља да су то били слични сухозиди или зидови везани блатом, ојачани палисадама. Најстаријем раздобљу додају се и остаци једног унутрашњег преградног бедема, који је затварао према северу једини прилаз јужној заравни Подграђа.¹¹⁰¹ Његова траса ишла је од запада према истоку, низ падину, у дужини од 30 м одакле је скретала према стрмим литицама на југоистоку. На основу скромнијих истраживања, закључено је да је у питању сухозид чије лице чине већи блокови камена ређани један поред другог, уз увлачење горњих блокова у односу на доње. У пресеку бедема тако се добија облик трапеза. Очуван је до висине од 1 м и постављен је на здравици, без укопавања темеља. Ширина базе износи му 2,75 м а на горњем делу око 2,10 м. Камени део бедема био је висок око 2,5 м, а његова горња конструкција се изгледа састојала од дрвета. То је највероватније била палисадна ограда усађена у доњи построј, али ти трагови на овом утврђењу нису пронађени. Тачније датовање преградног сухозидног бедема није могуће због недостатка већег броја налаза, али је он несумњиво настао у средњем веку. Аналогни примери оваквој архитектури нису забележени, јер се у ширем окружењу, а посебно у североисточној Бугарској, јављају земљана утврђења са палисадом.¹¹⁰² И без ближих аналогија и покретних налаза, истраживачи сугеришу да је овај бедем настао у раном средњем веку, одмах након поновног запоседања и обнове касноантичке фортификације у IX, или можда током X века.¹¹⁰³

У најранијем слоју раног средњег века на овом налазишту, истражене су две куће и једна делимично, око које је истражен простор већег ватришта. Кућа 23 откривена је у северном сектору Подграђа. У питању је била брвнара трапезасте основе, површине око 16м², која је била ослоњена на унутрашње лице бедема, који је чинио њен западни зид (Т. 32/3). Јужни зид куће био је прислоњен на остатке касноантичког зида, док су остала два зида очувана у нивоу једног или два реда камена, могла бити основа дрвене конструкције.

¹¹⁰⁰ Роровић 1999, 59–62. Више о касноантичкој/рановизантијској фази на Градини изнад Трговишта, в. Роровић 1999, 73–138, са наведеном литературом.

¹¹⁰¹ Поповић, Иванишевић 1991, 193–194; Поповић 1994, 237–238; Поповић 1995, 312; Роровић 1999, 139.

¹¹⁰² Роровић 1999, 141.

¹¹⁰³ Роровић 1999, 142.

Кућа је имала огњиште уз јужни зид са подом од набијене жуте глине, која је ограђена каменом. У остацима овог објекта нема трагова улаза, највероватније због обрушености бедема на том месту.¹¹⁰⁴ На основу пронађеног покретног материјала, ова кућа је датована у средину IX века.

Друга кућа, обележена бројем 24, откривена је у јужном сектору Подграђа, на месту на коме се налазила порушена касноантичка кућа 15 (Т. 32/5). Својом источном, дужом страном, била је ослоњена на унутрашње лице јужног бедема. На основу добре очуваности поднице од набијеног сипара мешаног са глином, установљено је да је кућа правоугаоног облика и у потпуности изграђена од дрвета, без камене основе. Димензије објекта износе 4,2 x 3,5 м, а његова површина 15 м². Унутрашњи простор био је подељен на средини касноантичким подзидом, па се у унутрашњости куће разликује виши западни, и нижи источни део. Пећ полукружне основе откривена је у западном делу, од које је остао очуван један ред камена. Под ове пећи био је од запечене земље, изнад кога се налазио дебљи слој пепела.¹¹⁰⁵

Делимично истражена кућа 27 налазила се у централном сектору Подграђа, и од ње је истражена само јужна страна (Т. 32/6). Ширина куће износила је 3,5 м, а могућа површина између 15 и 17 м². Она је била делимично укопана у падину, и била је у потпуности изграђена од камена, који је везиван жутом глином. Нешто шири био је западни зид који је грађен посебно, а истовремено је служио и као подзид према падини. Јужни зид, дебљине 0,5 м, био је ослоњен на његово лице и био је подигнут истовремено са источним, који је идентичне ширине. У унутрашњости куће, уз јужни зид, налазио се банак, начињен од низа камена, ширине 0,4 м. Покретни налази указују да је објекат 27 настао у периоду од краја IX па до средине X века.¹¹⁰⁶

Најбогатији културни слој првог хоризонта откривен је десетак метара јужно од куће 27, приликом истраживања једног већег ватришта, које је настало на рушевинама античких кућа и које је укопано у једну од тих кућа.¹¹⁰⁷ У ватришту је откривен нераван под од запечене земље, са великом количином пепела.¹¹⁰⁸ На основу богатог материјала, настанак овог простора смешта се у време пре краја IX века или у прве деценије X века, а његово замирање у крај X или у период до средине XI века.¹¹⁰⁹

Према истраживачу М. Поповићу, крајем XI века наступа утврђивање целе заравни на врху, када се тај део претвара у снажан војни и стратешки центар. Ради се о новој тврђави са сухозидним и земљано–палисадним бедемима, које на овом утврђењу представљају II средњовековни хоризонт.¹¹¹⁰

---

¹¹⁰⁴ Поповић 1999, 143.

¹¹⁰⁵ Поповић 1988b, 138; Поповић 1999, 144.

¹¹⁰⁶ Поповић 1999, 149.

¹¹⁰⁷ Поповић 1999, 145.

¹¹⁰⁸ Поповић 1999, 146.

¹¹⁰⁹ Поповић 1999, 148.

¹¹¹⁰ Поповић 1997, 119–138; Поповић 1999, 162–171, 300–301.

Антички град Скупи (Scupi), са својом површином од 44 ha, представља највећи антички град на територији данашње Северне Македоније. Његови остаци налазе се у средишту Скопске котлине, на око 5 км северозападно од Скопља.¹¹¹¹

Током V и VI века, Скупи представља главни град провинције Дарданије. Године 518. град је настрадао у катастрофалном земљотресу, да би његовом коначном крају допринели упади Словена, Кутригура и Авара током VI века. То је довело до његове трансформације из урбаног центра у дезинтегрисано, рурално насеље.¹¹¹²

Археолошка ископавања показала су континуитет живота на овом месту још од периода бронзаног и гвозденог доба.¹¹¹³ Пробна ископавања започела су још 1928/29. године, под руководством Ђ. Трухелке и Р. Грујића, док је прва планска ископавања вршио Н. Вулић 1935–1937. године, на простору античког театра. Археолошка ископавања античког Скупија трају све до данашњих дана.¹¹¹⁴

Антички град прати римска урбанистичка начела, са два главних улицама (cardo и decumanus) и бедемима који имају облик неправилног четвороугла, димензија 738 x 590 м.¹¹¹⁵ Истраживања урбаног језгра града показала су континуирани живот од раноримског периода, па све до краја VI века, а потом и у раном средњем веку.¹¹¹⁶

На простору северозападно и југозападно од терми и хореума, након њиховог напуштања, настаје мањи резиденцијални комплекс који се састоји од неколико кућа, који постоји до краја VI века. На том простору пронађен је покретни археолошки материјал, карактеристичан за период X–XI века, од чега је најбројнија грнчарија, као и предмети од костију и метала. Пронађени предмети хронолошки одговарају налазима из отпадне јаме, откривене у једној од просторија на северозападном крају поменутог стамбеног комплекса.¹¹¹⁷ Југозападно од градских терми и хореума, пронађени су остаци станишта, односно, неколико повезаних просторија, од којих једна има под сачињен од опека и мањи трем. Покретни налази, од којих су најдоминантнији уломци керамике, карактеристични су за период X–XI века. Такав материјал такође је пронађен у поменутој отпадној јами, унутар просторије на северозападном делу.¹¹¹⁸

Најконкретнији подаци о животу унутар античког града у периоду раног средњег века, добијени су током археолошких истраживања простора античког театра, који доминира источним делом Скупија и представља једну од најрепрезентативнијих грађевина читавог града (Т. 33/1–2).¹¹¹⁹ Ископавањима Објекта 3 и простора непосредно до њега, уочени су зидови друге, млађе грађевинске фазе, који су се налазили испод раносредњовековног хоризонта. Културни слојеви на овом месту били су углавном измешани.¹¹²⁰ Насеље које је настало у раном средњем веку на простору античког театра припада времену IX–X века и

¹¹¹¹ Јованова 2008, 5; Jovanova 2015, 8.

¹¹¹² Јованова 2008, 23–24, 26; Jovanova 2015, 13.

¹¹¹³ Јованова 2008, 5.

¹¹¹⁴ Јованова 2008, 28–30; Jovanova 2015, 18–19.

¹¹¹⁵ Јованова 2008, 17; Jovanova 2015, 22.

¹¹¹⁶ Јованова 2008, 35.

¹¹¹⁷ Јованова 2008, 39. Ауторка се у познијем издању публикације опредељује за датовање у IX–XII век, в. Jovanova 2015, 26, 33–34.

¹¹¹⁸ Јованова 2008, 42.

¹¹¹⁹ Јованова 2008, 68–72.

¹¹²⁰ Ончевска Годоровска 2017, 263.

оно је откривено новијим ископавањима, у периоду 2013–2016. године.¹¹²¹ Мању словенску насеобину одликује типична грнчарија, накит, као и сам начин изградње кућа–колиба. Датовање овог хоризонта извршено је првенствено на основу налаза новца византијских царева Лава VI (886–912), Нићифора II Фоке (963–969) и заједничког ковања Василија II и Константина VIII (976–985), као и једног анонимног фолиса (Т. 33/1–2).¹¹²² Оно што је важно напоменути јесте откриће два уломка грнчарије са урезаним глагољским словима, који су откривени на простору две истраживане раносредњовековне куће. Ти налази представљају најстарије трагове употребе глаголице у овом делу Македоније (Т. 33/3).¹¹²³ Након окончања живота раносредњовековног насеља над остацима античког театра, на том месту се формира раносредњовековна некропола, са гробовима који су укопани у насеобински слој. Археолошким истраживањима откривено је укупно 72 гроба, док покретни археолошки материјал сугерише њен настанак у последњу трећину X века и сам почетак XI века.¹¹²⁴

СКОПЈЕ – Стари град Скопје/Кале (42° 0'2.07"СГШ; 21°26'0.17"ИГД, н.м. 286 м)

Стари град у Скопљу постављен је на 45 м високој тераси изнад левог брега Вардара, у центру данашњег Скопља.¹¹²⁵ Прва археолошка истраживања обављена су 1953. године, а затим и након земљотреса 1967. године.¹¹²⁶

Средњовековне фазе утврђивања откривене су углавном ископавањима из 1967. године, када је откривено цело обзиђе Горњег града. Установљено је да се изнад фазе из VI века налазе фортификације од X–XI па до XVII–XVIII века.¹¹²⁷

Најстарији делови из X века констатовани су на североисточном и јужном зиду (Т. 34/1). И без ископавања, на североисточном делу зида могле су се разликовати две фазе изградње, вршене различитима техникама. Један темељ зида, јужно од квадратне куле, није био засут новијим слојевима, па се на њему могла сагледати структура изградње. Зидане је вршено од ситнијег камена са малтером, док је лице узрађено крупнијим каменом. Са унутрашње стране зида констатован је скромнији археолошки слој са грнчаријом IX–X века. Кула овалне основе спада у најстарије грађевинске остатке Скопља, од које су остали надземни остаци висине до 2,7 м (Т. 34/2). Након обнове, изнад ње је изграђена кула кружне основе, чији је чеони зид увучен ка унутрашњости за 0,85 м од старије. Културни слој у старијој кули одговара временски оном у близини зида. Из прве фазе сачуван је и део јужног градског зида, на источном делу (Т. 34/3). Он са унутрашње стране има проширену темељну стопу, која се завршавала горе, на некадашњем нивоу терена. Следећој градитељској фази, која припада XI веку, припадају „киклопски зидови“, који су израђивани изнад старијег зида. Очувани су на северном, североисточном и јужном делу, а карактеришу их велики камени квадери, док је зидна маса грађена од ломљеног камена са малтером. Са спољашње стране тада настаје и велики ров.¹¹²⁸ Према С. Ненадовићу, X веку припадају и остаци троугаоних кула.¹¹²⁹

¹¹²¹ Јакимовски, Толевски 2016, 182; Манева 2019, 360.

¹¹²² Јакимовски, Толевски 2016, 185.

¹¹²³ Јакимовски, Толевски 2016, 186–193.

¹¹²⁴ За више детаља о средњовековној некрополи античког Скупија, в. Кузманоски 2017, 367–418.

¹¹²⁵ Микулчик 1996, 298. Детаљнији преглед историјских извора о Скопљу у раном средњем веку приложен је на странама 24–25.

¹¹²⁶ Микулчик 1996, 298.

¹¹²⁷ Микулчик 1996, 301.

¹¹²⁸ Микулчик 1982, 121; Ненадовић 1984, 129; Манева 2019, 358, 376.

¹¹²⁹ Ненадовић 1984, 129.

СКОПЈЕ – Чрнче (41°58'5.49"СГШ; 21°25'52.99"ИГД, н.м. 350 м)

Утврђење Чрнче (Маркови Кули) представљало је рефугијум града Скопља, а налази се око 4,5 км југоисточно од центра Скопља, на источном крају планине Водно, на гребену висине 350 м.¹¹³⁰

Археолошка ископавања обављана су у периоду 1975–1980. године.¹¹³¹ У VI веку долази до фортификација овог врха, када је подигнуто велико утврђење димензија 360 x 90 м, са зидовима дебљине до 2,5 м које је бранило 40 кула.¹¹³² Највероватније током X века, уследила је обнова акропоља старијег утврђења и ти архитектонски радови су следили старији зид из VI века. Утврђени простор износио је 130 x 80 м.¹¹³³ Тада су још обновљене и четири куле на источном зиду и чеони бастион. Источни зид откопан је у целој дужини, и на једном делу је установљено да је некадашњи пролаз на средњој тераси био зазидан, а нова потрена била је отворена на североисточном углу. Ширина зида износила је између 1,6 и 1,7 м. Куле су биле вишеспратне, што се види по очуваним отворима за греде. Подови у сутерену постављени су преко рановизантијских подова. Према речима истраживача кровови кула били су од црепова новог, „комнинског“ типа, који су били малтером причвршћени преко сводова кула. Од две откривене цистерне за воду, она мања имала је кровни покривач од црепа, који је на основу стилских карактеристика датован у XI век.¹¹³⁴ Грађевина која је интерпретирана као дворца, ископана је на централном делу акропоља и датована на основу византијске грнчарије и црепа „комнинског“ типа, који се односи и на XI век,¹¹³⁵ као и војна барака.¹¹³⁶ Археолошким ископавањима 2013. и 2014. године, први пут је истраживан простор одбрамбеног зида источног подграђа. Тада је установљено да је ова целина настала у V веку и да је егзистирала до краја VI или почетка VII века, да би током X–XI века била обновљена.¹¹³⁷ У раном средњем веку обновљен је северни бедем утврђења и читав одбрамбени зид подграђа, што се уочава и на основу технике градње каменом, које је везивано блатом (Т. 35/1–2).¹¹³⁸

СОФИЈА – Град Сердика (Средец) (42°41'51.13"СГШ; 23°19'21.73"ИГД, н.м. 595 м)

Ово налазиште се налази изнад остатака римског и касноантичког града Сердике у централном делу бугарске престонице Софије.¹¹³⁹

Локалитет почиње систематски археолошки да се истражује од 1952. године.¹¹⁴⁰ До краја VIII, или почетка IX века, Сердика још увек има свој касноантички изглед.¹¹⁴¹ Према Д.

¹¹³⁰ Микулчик 1982, 129; Микулчик 1996, 284.

¹¹³¹ Микулчик, Никуљска 1978, 137–150; Микулчик, Никуљска 1979, 65–74; Микулчик 1982, 129; Микулчик, Билбија 1987, 205–220.

¹¹³² О употреби утврђења у рановизантијском периоду, в. Микулчик, Никуљска 1978, 137–150; Микулчик, Никуљска 1979, 65–74; Микулчик, Билбија 1987, 205–220; Микулчик 1996, 286.

¹¹³³ Микулчик 1982, 129; Микулчик 1996, 286.

¹¹³⁴ Микулчик 1982, 131; Микулчик, Билбија 1987, 208; Микулчик 1996, 287.

¹¹³⁵ Микулчик 1982, 132–133; Микулчик 1996, 289.

¹¹³⁶ Микулчик 1996, 290.

¹¹³⁷ Ристов 2018, 483.

¹¹³⁸ Ристов 2018, 507.

¹¹³⁹ Рабовянов 2011, 200. О историјским подацима о Средецу у раном средњем веку, в. стр. 26–27.

¹¹⁴⁰ Бобчев 1989, 44.

¹¹⁴¹ Станчева 1974, 213; Станчева 1994, 192; Аладжов 2010, 55; Рабовянов 2011, 200. О животу Сердике у касноантичком и рановизантијском периоду, в. Станчева 2009, 81–109.

Рабовјанову, у периоду VII–VIII века, Сердика је могла служити као утврђени византијски пункт унутар старих бедема.¹¹⁴² У овом периоду добија и своје словенско име – Средец, када га насељава ново становништво, користећи притом старије утврђење.¹¹⁴³ Крајем X и почетком XI века, Средец постаје једно од кључних утврђења на путу Via Militaris, које је чувало прилазе Македонији и унутрашњој области бугарског царства, а исто тако важи и за значајан црквени центар.¹¹⁴⁴ Територија средњовековног Средеца углавном се поклапа са ареалом касноантичког града. Нису уочене промене на траси зидова из V века, али су уочене неке поправке и реконструкције из IX века. То се односи на нове камене странице појединих капија, на потерну на кули у западној порти која је зазидана, као и на део северно одатле, где су направљене камене степенице, којима се прилазило бедему утврђења. Уз унутрашње лице бедема уочене су још просторије за стражаре, у којима се налазила велика количина грнчарије IX–X века. Остала је у употреби и касноантичка улична мрежа, па је одређена раносредњовековна интервенција уочена и на декуманусу. За становање су коришћене адаптиране зграде из касноантичког периода, али су радовима пронађене и нове полуземунице. Касноантичка зграда из југоисточног дела вероватно је коришћена за живот некој личности високог ранга. Купатило те зграде било је обновљено новим подом од камених плоча, које су постављене преко мозаика из IV века.¹¹⁴⁵ Деветом веку се може приписати фортификација, а X веку углавном репрезентативне и јавне зграде, обновљене или новоподигнуте (Т. 36/1). Ратови са краја X и почетка XI века са Византијом тешко су погодили Средец. То се добро уочава у стратиграфији око бедема утврде, где је уочен веома дебео слој који је настао урушавањем и пожаром. Тада су тешко страдали зидови, куле и капије. Ти догађаји повећали су ниво за 1,2 м изнад нивоа који припада X веку.¹¹⁴⁶ Тек након 1977. године, археолошки су откривени и раносредњовековни објекти, који су се налазили поред западне главне градске капије (Т. 36/2). Они су лоцирани на око 10 м источно од западног бедема и на нешто више од 19 м од главне улице, која је ишла од западне капије ка центру града. Оријентисани су у правцу исток–запад и север–југ, а међу њима је било мало растојање, које је дозвољавало пролаз. Стране једног објекта са јужне стране мериле су око 3 м. Ове конструкције биле су укопане највише до 0,9 м, па се могу третирати као полуземунице. Улаз је уочен само у једном од њих, и то јужном, на источном зиду, у близини југоисточног угла.¹¹⁴⁷ Северни објекат откривен је само у источном делу, али је било могуће установити му димензије и био је приљубљен уз старији зид (Т. 36/3). Он је изнутра био подељен помоћу три зида, који су били изграђени пре уласка Сердике у бугарску територију. Северна је највећа и најстарија, а јужна је првобитно била колонада, чији су унутрашњи колумни затворени касније зидовима, као што је вероватно једновремено са источним зидом. Постојао је јак малтерисан под, дебљине око 0,10 м, који је служио као одлична спратна изолација. Новоизграђен је, вероватно, западни зид, који није уочен радовима, али и пећ уз источни зид, оформљена од две управно постављене арматуре цигле. Ватриште ове пећи било је засведено, са отвором према западу висине 0,9 м, а сама пећ је била висока 0,65 м. Други објекат је новоизграђен, али од старијег материјала, па су тако зидови грађени од касноантичких цигала, поређаних брижљиво лицем према унутрашњости (Т. 36/4,6).¹¹⁴⁸ Глина за спајање међу редовима није коришћена. Јединствен случај налази се на западном зиду, где је као материјал коришћен мермер, постављен у колону у самој основи, близу северозападног угла. Његов лук улази у лице опека, које су постављане над колоном. Улаз у објекат био је широк 0,6 м.¹¹⁴⁹ Пећ у јужној згради се налазила уз североисточни угао, са

¹¹⁴² Рабовянов 2007, 83.

¹¹⁴³ Станчева 1981, 187; Рабовянов 2011, 200.

¹¹⁴⁴ Станчева 1994, 192; Станчева 1989, 22–26.

¹¹⁴⁵ Станчева 1967, 213–232; Станчева 1974, 213; Станчева, Станилов, Рочева, Медарова 1978, 132–133; Станчева 1981, 187–189; Станчева 1989, 22–26; Станчева 1994, 192; Рабовянов 2011, 200.

¹¹⁴⁶ Станчева 1989, 26.

¹¹⁴⁷ Станчева, Станилов 1979, 57.

¹¹⁴⁸ Станчева, Станилов 1979, 59.

¹¹⁴⁹ Станчева, Станилов 1979, 60.

отвором према југу (Т. 36/5). Ова пећ представља јединствен случај. Пропорције пећи прилагођене су пропорцијама зграде. Она је квадратне основе, направљена од опеке и постављена је на уништени антички зид, који јој служи за дно. Комади цигала, који су формирали унутрашњи лук, тако су постављени да су образовали правилну кривину. На чеоним странама оба зида постављена су два капитела, од којих је један окренут очуваном страном лица према пећи. Ови бели, мермерни капители нису уграђени у раносредњовековну пећ само као грађевински материјал, већ су имали и декоративну функцију, која је оличена листовима аканта и волутама.¹¹⁵⁰ Закључено је да је једна од ове две зграде настала на античкој традицији, док други објект баштини бугарску раносредњовековну традицију.¹¹⁵¹ Упркос разарању, археолошки материјал који потиче из централног дела града сведочи о трајној демографској експанзији од XI века, која траје све до XIV века.¹¹⁵²

Према одређеним ауторима (С. Бојацијев, А. Чилингиров), ранохришћанска црква Св. Софије у Сердици обновљена је у времену IX века након Крумовог рушења града, док поједини аутори сматрају да је подигнута у VIII веку (Г. Фингарова).¹¹⁵³

СТАРИ КОСТОЛАЦ – Мали град/Тодића црква (44°44'25.50"СГШ; 21°11'31.11"ИГД, н.м. 122,8 м)

Мали град Браничева налази се на заравни Сопотске греде, са леве стране тока Млаве, изнад насеља Стари Костолац. По свему судећи, главни део утврђења представљао је управо Мали град, квадратне основе.¹¹⁵⁴

Прва ископавања на овом делу утврђења вршио је М. Васић почетком XX века,¹¹⁵⁵ а након тога ископавања започињу 1975. године под руководством В. Поповића.¹¹⁵⁶ Још 1906. године, М. Васић је у свом раду, првенствено на основу нумизматичких налаза, датовао утврђење у VI век и претпоставио да се ради о рановизантијском Виминакиону (*Βιμινάκιον*).¹¹⁵⁷

На овом локалитету пронађен је мањи број уломака грнчарије, која се може приписати времену X–XI века.¹¹⁵⁸ Новијим истраживањима из 2007. године, најстарија раносредњовековна фаза потврђена је открићем анонимних фолиса типа А₂ (976–1030/5) и С (1042?–око 1050), као и угарским ковањем краља Коломана (1095–1116). Овом хоризонту припадају и отпадне јаме већих димензија, као и поднице три пећи.¹¹⁵⁹

Са овог налазишта потичу налази 13 наушница лунуластог типа, које су као случајни налази доспели у Музеј у Пожаревцу.¹¹⁶⁰ Према облику привеска, ове наушнице се деле на звездолике, гроздолике и наушнице са шишаркастим привеском.¹¹⁶¹ Њихово датовање спада у распон од VIII до XI века, с тим што њихово најинтензивније коришћење пада у период X–

¹¹⁵⁰ Станчева, Станилов 1979, 61.

¹¹⁵¹ Станчева, Станилов 1979, 64.

¹¹⁵² Миланова 2006, 154.

¹¹⁵³ Valeva 2015, 65, 80, 83–84 са наведеном литературом.

¹¹⁵⁴ Поповић, Иванишевић 1988, 130.

¹¹⁵⁵ Васић 1906, 56–70.

¹¹⁵⁶ Поповић, Иванишевић 1988, 128.

¹¹⁵⁷ Васић 1906, 66. Више о локалитету Мали град у рановизантијском периоду, в. Поповић 1988а, 1–37.

¹¹⁵⁸ Поповић, Иванишевић 1988, 130; Bulić 2013, 191; Спасић-Ђурић 2016, 109.

¹¹⁵⁹ Спасић-Ђурић 2016, 109.

¹¹⁶⁰ Миловић 2000, 101.

¹¹⁶¹ Миловић 2000, 102.

XI века.¹¹⁶² Са истог налазишта потичу и три наушнице са коленцима и то, ливена бронзана наушница, бронзана наушница од увијене жице и бронзана нароскана наушница.¹¹⁶³ Овакве наушнице се датују у распон од X до XII века (Т. 39).¹¹⁶⁴

СТАРО СЕЛО – Јеринин град (43°57'23.88"СГШ; 21° 4'43.13"ИГД, н.м. 451 м)

Утврђење је позиционирано на јужним падинама планине Црни црх, на размеђи села Старо Село и Мишевић, која се налазе на простору између Јагодине и Крагујевца.¹¹⁶⁵

Детаљнија рекогносцирања овог утврђења и околних налазишта спровела је екипа Завода за заштиту споменика културе из Крагујевца 1973. године. Том приликом су регистровани површински налази, који су припадали времену од енеолита до позног средњег века.¹¹⁶⁶ Археолошка ископавања започета су 1985. и 1986. године, а настављена су и 1987. године, у оквиру пројекта “Српска средњовековна жупа Белица у VIII–XIV веку”. Истраживања су била усмерена углавном на простор јужног бедема, који је очуван и до 3 м висине. Тврђава је приближно правоугаоног облика, оријентисана у правцу север–југ и обухвата површину од 1 ha. Приступ утврђењу налази се са југоисточне стране, док су остали делови природно заштићени окомитим литицама.¹¹⁶⁷ Бедеми су грађени од ломљеног камена, који је везиван кречним малтером.¹¹⁶⁸ Јужно платно бедема откривено је потпуно и његова дужина износи 40 м, а ширина 1,1 м.¹¹⁶⁹

Приликом ископавања установљен је доминантан касноантички/рановизантијски слој,¹¹⁷⁰ док је најмлађи хоризонт настањивања одређен у период X–XII века, на основу малобројног покретног материјала.¹¹⁷¹ Такав материјал констатован је у квадратима E14 и M–N16 уз унутрашње лице јужног бедема, и то у културном слоју формираном изнад рановизантијског. Руководиоци истраживања напомињу да су откривени и остаци истовремених објеката. Осим уломака грнчарије, заступљени су и налази предмета од гвожђа и кости, који припадају времену X–XI века. Раносредњовековна грнчарија откривена је и на јужној падини испред утврђења.¹¹⁷²

СТЕНЧЕ – Градиште (41°52'33.94"СГШ; 21° 0'46.97"ИГД, н.м. 706 м)

Место Градиште налази се на око 1 км источно од села Стенче, у тетовском округу.¹¹⁷³

¹¹⁶² Миловић 2000, 106.

¹¹⁶³ Миловић 2011, 62.

¹¹⁶⁴ Миловић 2011, 64.

¹¹⁶⁵ Дрча 1989, 82.

¹¹⁶⁶ *Документација Завичајног музеја у Јагодини*. Захваљујем се колегиници С. Додић, музејском саветнику Завичајног музеја у Јагодини на уступљеној документацији и увиду у покретни археолошки материјал са ископавања локалитета Јеринин град.

¹¹⁶⁷ Дрча 1989, 83.

¹¹⁶⁸ Брмболић 2003, 288.

¹¹⁶⁹ Бугарски, Додић, Здравковић 2021, 145. Више о овом утврђењу у касноантичком/рановизантијском периоду, в. Бугарски, Додић, Здравковић 2021, 143–148.

¹¹⁷⁰ Дрча 1989, 83–85; Брмболић 2003, 288.

¹¹⁷¹ Дрча 1989, 85; Bulić 2013, 196.

¹¹⁷² *Документација Завичајног музеја у Јагодини*.

¹¹⁷³ Микулчик 1996, 334.

У касноантичком периоду долази до изградње бедема од камена везаног малтером, димензија 150 x 60 м и површине 0,4 ha. На највишој тачки, на североисточном делу, налазила се кула која је бранила приступ са истока. У том делу откривена је и ранохришћанска базилика, као и засведена гробница. Покретни археолошки материјал припада углавном времену IV–VI века. Са налазишта потиче један византијски фолис из раног XI века (Т. 44).¹¹⁷⁴

ТАОР – Градиште (41°54'0.14"СГШ; 21°36'48.86"ИГД, н.м. 270 м)

Утврђење у селу Таор налази се на око 20 км југоисточно од Скопља, на левој страни обале реке Вардар.¹¹⁷⁵ Самим тим, ово утврђење налази се на самој јужној граници некадашње дијацезе Дакије.

Археолошка ископавања нису вршена до 2000. године, осим пробних ископавања Т. Томоског и И. Микулчика, чиме су добијени основни подаци о локалитету. Ископавања постају систематска од 2001. године.¹¹⁷⁶

Осим праисторијског, установљен је и хоризонт IV–VII века, који је раздвојен на две хронолошке фазе.¹¹⁷⁷ Након дновековног хијатуса, живот у утврђењу се обнавља. Тада су обновљени већи делови постојећих објеката, а током археолошких ископавања пронађени су уломци раносредњовековне грнчарије, накит, оружје, војна опрема и нумизматички материјал у виду три новчића из времена владавине цара Романа I Лакапина (920–944) (Т. 44).¹¹⁷⁸

ТЕКИЈА – Transdierna (?)

Утврђење у Текији налазило се на мањем узвишењу, са десне стране Текијског потока, у дворишту зграде Ђердапске речне управе. Утврђење је у великој мери уништено изградњом зграде Ђердапске речне управе, да би након тога било потопљено.¹¹⁷⁹

Археолошка ископавања обављена су у периоду 1968–1970. године, под руководством А. Цермановић-Кузмановић.¹¹⁸⁰ Откривен је кастел мањих димензија, 32 x 25 м, са улазом на западном зиду и са северном, западном и јужном кулом ромбоидних основа и различитих димензија.¹¹⁸¹ Архитектонским испитивањима раздвојене су фазе изградње утврђења, па је тако установљено да трећа фаза припада времену V–VI века.¹¹⁸² Ту констатацију потврдио је и покретни материјал, углавном грнчарија, која је разврстана готово идентично као и грађевинске фазе.¹¹⁸³ Истраживањима овог утврђења установљено је постојање и

¹¹⁷⁴ Микулчик 1996, 334–335. У тексту се не наводи тачнији хронолошки оквир, али се на основу приложене слице налаза закључује да припада ковању цара Василија II (976–1025), в. Микулчик 1996, 338, Сл. 165.

¹¹⁷⁵ Ristov 2015, 363.

¹¹⁷⁶ Томоски 1967, 233–239; Микулчик 1982, 103–106; Ristov 2015, 362.

¹¹⁷⁷ Ristov 2015, 373, 377–384.

¹¹⁷⁸ Ristov 2015, 385, 390; Манева 2019, 363–364.

¹¹⁷⁹ Томовић 1984, 345.

¹¹⁸⁰ Cermanović-Kuzmanović 1969, 88–92; Cermanović-Kuzmanović 1970, 50–53.

¹¹⁸¹ Cermanović-Kuzmanović 1969, 89.

¹¹⁸² Cermanović-Kuzmanović 1969, 91.

¹¹⁸³ Томовић 1984, 345, 351–352.

средњовековног материјала из старије фазе, који представљају уломци лонаца рађених на витлу, који су детерминисани у X–XI век.¹¹⁸⁴

ХРЛЕЦ – Augusta (43°43'58.72"СГШ; 23°50'26.39"ИГД, н.м. 40 м)

Остаци римског кастела и касноантичког града Августе налазе се на око 5 км северно од Хрлеца, поред реке Дунава у северозападној Бугарској.¹¹⁸⁵

Овај равничарски локалитет археолошки је истраживан у периоду 1973–1990. године и установљено је да се ради о римском кастелу и касноантичком утврђењу. Насеље се помиње и у историјским изворима као “мноогољудни град”, кога 582. године уништавају Авари.¹¹⁸⁶ Грнчарија средњовековног периода на овом налазишту подељена је у 4 групе и временски одговара периоду Првог бугарског царства.¹¹⁸⁷

ЧУКОЈЕВАЦ – Градиште (43°43'56.44"СГШ; 20°50'52.64"ИГД, н.м. 351 м)

Градиште у Чукојевцу налази се са десне стране пута Чукојевац–Годачица, на око 2,5 км од цркве у Чукојевцу.

Ископавања су предузета 2002–2003. године, након што је локалитет готово у потпуности уништен претходним грађевинским радовима.¹¹⁸⁸ На основу стратиграфије из две отворене сонде, утврђено је да је утврђење настало у другој половини III века, да би током IV–V века постало рефугијум околног становништва, а током V–VI века следи постепено замирање.¹¹⁸⁹ Материјал IX–XI века са овог локалитета препознао је и објавио Д. Булић у свом раду.¹¹⁹⁰

ЧУЧЕР – Кула (Давина?) (42° 5'3.50"СГШ; 21°21'17.50"ИГД, н.м. 532 м)

Утврђење Давина (Кула) налази се на око 3 км југозападно од насеља Чучер и око 12 км северозападно од Скопља.¹¹⁹¹

Највероватније је изграђен кастел у касноантичком периоду – акропољ овалне основе, димензија 185 x 110 м (око 1 ha) на јужном делу рида. Бедеми од камена везаног малтером са низом кула вероватно су настали у IV веку, а потпуно су обновљени у VI веку, када је обновљена и унутрашњост акропоља. Северно од акропоља изграђено је језгро града са

¹¹⁸⁴ Томовић 1984, 345, 352.

¹¹⁸⁵ Лука 2013, 619.

¹¹⁸⁶ *Προκοπίου Καισαρείως περί των του δεσποτου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV* 1838, 290; Лука 2013, 619. За археолошке податке о касноантичкој и рановизантијској фази, в. Аврамова, Машов 2006, 19–26.

¹¹⁸⁷ Лука 2013, 633.

¹¹⁸⁸ Михаиловић 2007, 39.

¹¹⁸⁹ Михаиловић 2007, 42.

¹¹⁹⁰ Bulić 2013, 191, nap. 553. У овој напомени Д. Булић не указује се о ком покретном материјалу се ради.

¹¹⁹¹ Микулчик 1996, 309.

утврђеним планом, које је имало двојне бедеме са кулама. Укупан ограђени простор у овом периоду обухватао је 8,4 ha. Пронађени покретни материјал углавном припада времену V–VI века. На овом утврђењу пронађене су апликације и окуви за појас, израђени од бронзе и легуре сребра, или од гвожђа које је тауширано сребром. Премети припадају византијској материјалној заоставштини VII–VIII века. Одавде потиче један амулет начињен од јелењег рога, на чијој су горњој страни изрезбарена четири лица која иду око предмета. Истраживачи сматрају да предмет несумњиво представља персонификацију Перуна или Световида и да се може датовати у IX–X век.¹¹⁹²

ШАС – Свач (41°59'10.77"СГШ; 19°19'6.35"ИГД, н.м. 80 м)

Стари град Свач позициониран је око 20 км североисточно од Улциња, на стени изнад Шаског језера.¹¹⁹³

Прва археолошка ископавања обављена су током 1985. године. Претпоставља се да је Свач основан у контексту Јустинијанове обнове у VI веку, када настају и нека оближња утврђења на простору северне Албаније. То је и археолошки потврђено у североисточном углу утврђења, где је констатован слој VI–VII века. То је дефинисало прву фортификацију, која је заузимала простор од 550 м², затварајући највиши плато неправилног квадратног облика.¹¹⁹⁴ Сами бедеми са кулама, који су подигнути по ободима стене, захватају површину од 1, 2 ha.¹¹⁹⁵ Пронађени су уломци грнчарије из времена IX–X века,¹¹⁹⁶ као и један примерак суда датованог у VIII–IX век. Наредни културни слој на основу налаза византијских амфора опредељен је у XI–XII век.¹¹⁹⁷ На простору рановизантијског фунерарног објекта, откривени су уломци „глобуларних амфора“ и амфора јужноиталске производње из времена IX века, док поједини уломци црвено бојених крчага припадају IX–X веку. Таква врста крчага до сада није била регистрована на простору Албаније и Црне Горе. Од налаза посебно се истиче један коштани „сланик“ у облику слова T, који припада IX веку и који није до сада био познат јужније од старохрватских некропола.¹¹⁹⁸ Једна фаза архитектонски се може одредити у X–XII век, када је обновљен северни бедем. То је уочљиво на северозападном углу Доњег града, где су подигнуте две полукружне куле, као и у југоисточном углу где је подигнута једна полукружна кула.¹¹⁹⁹ Ископавања из 2012. године била су усмерена на истраживање до тада непознате манастирске целине у Подграђу, која је по свему судећи настала у XI веку.¹²⁰⁰

¹¹⁹² Микулчик 1996, 310.

¹¹⁹³ Мијовић, Ковачевић 1975, 131, 133. О историјским подацима о Свачу на стр. 22.

¹¹⁹⁴ Зечевић 1989, 112; Зећевић 2001, 686; Јанковић 2007, 27; Загарчанин 2017, 185.

¹¹⁹⁵ Загарчанин 2022, 113.

¹¹⁹⁶ Зечевић 1989, 112.

¹¹⁹⁷ Зечевић 1989, 114; Јанковић 2007, 32–33.

¹¹⁹⁸ Загарчанин 2022, 113–114.

¹¹⁹⁹ Зећевић 2001, 688. Према Ђ. Јанковићу, та фаза припада времену XI–XII века, в. Јанковић 2007, 159.

¹²⁰⁰ Загарчанин 2017, 177–234. У најновијем раду М. Загарчанин откривену манастирску целину датује у IX–XI век, в. Загарчанин 2022, 113, 115.

Остаци утврђење налазе се на око 8 км југоисточно од Скадра, на кључној позицији у доњем делу долине реке Дрим, на острву Шурда.¹²⁰¹

Прва континуирана систематска археолошка ископавања обављена су у распону од 1967–1970. године.¹²⁰² Утврђење се дели на Горњи и Доњи град и природно је било неприступачно са источне и северне стране, док је узлаз био приступачан на југу. Утврђење су чинили двојни бедеми, који су затварали површину од 4,8 ха. Први зид утврђења који је затварао Доњи град, био је дугачак 690 м и ширине између 1,30–2,60 м.¹²⁰³ Најранији трагови употребе утврђења припадају VI–VIII веку, што се уочава по очуваном делу првог параметралног зида и на основу некрополе која се развила око цркве. У прилог овом раздобљу говоре и облици појединих кула.¹²⁰⁴ То потврђују и покретни налази који потичу са простора некрополе.¹²⁰⁵ Скромније утврђење у Сарду развијало се и у каснијем периоду.¹²⁰⁶ Поједини покретни налази сведоче и о животу у Сарду у X–XI веку, попут карактеристичних бронзаних копчи за које се аналогично проналазе у раномађарском материјалу.¹²⁰⁷ Налази новца указују и на фазу XI–XII века.¹²⁰⁸ На основу археолошких података, утврђење Сард показује транзицију од античког насеља са урбаном традицијом, ка новој употреби у раном средњем веку у форми „замка“ (утврђења).¹²⁰⁹

---

¹²⁰¹ Spahiu, Komata 1974, 257; Spahiu 1976, 151.

¹²⁰² Spahiu, Komata 1974, 261; Spahiu 1976, 152.

¹²⁰³ Spahiu 1976, 152.

¹²⁰⁴ Spahiu, Komata 1974, 310; Spahiu 1976, 158.

¹²⁰⁵ Spahiu 1976, 158.

¹²⁰⁶ Nallbani 2007, 55.

¹²⁰⁷ Spahiu, Komata 1974, 299.

¹²⁰⁸ Spahiu, Komata 1974, 311.

¹²⁰⁹ Spahiu, Komata 1974, 313.

КАТЕГОРИЗАЦИЈА НАСЕЉА

У контексту бољег разумевања класификације утврђења у раном средњем веку, потребно је осврнути се на поделу урбаних насеља на простору централног Балкана у рановизантијском периоду. На прву јаснију поделу наилази се у историјским изворима, насталим из пера савременика и очевидаца архитектонске делатности византијског цара Јустинијана I. У делу хроничара Прокопија из Цезареје, помињу се подигнуте *стражарске куле* (*φυλάκτηκα*) и друге *препреке* (*εμπόδια*),¹²¹⁰ као и *војне стражарнице* (*φυλακτήρια στρατιωτών*).¹²¹¹ Уочљиво је да се у овом спису утврђења на простору Балкана различито именују, што указује да су се насељена места јасно раздвајала по одређеним категоријама. Међу њима се издвајају *πόλις* (град), *πολίχμιον* (градић), *όχύρωμα*, *φρούριον* (тврђава) или *πύργος* (кула). Под називом *πόλις* Прокопије најчешће назива старије градове, попут Сингидунума, Виминацијума или Сердике.¹²¹²

Како је већ претходно напоменуто, према физичким карактеристикама рановизантијска утврђења на балканском простору могу се поделити на *утврђена села* и *веће регионалне центре – градове*. Условно, још се могу издвојити категорије *утврђења војног карактера* и *утврђења која су повезана са рударством и металургијом*.¹²¹³ Према својим положајима, М. Милинковић дели утврђења на *висинска утврђења*, *утврђења војне намене* (лимес) и *рановизантијска утврђења у равници*.¹²¹⁴ Покушај детаљније систематизације и категоризације касноантичких/рановизантијских утврђења на простору Северне Македоније извршио је И. Микулчић 1986. године. Он је утврђења разврстао на кастеле–градиће (*oppida*, *oppidula*), кастеле–страже (*speculae*), збегове (*refugia*), утврђена села (*vici murati*), утврђене засеоке (*pagi murati*) и војне логоре (*castra*).¹²¹⁵ Према М. Милинковићу, поделу коју је извршио И. Микулчић треба за сада сматрати још увек „преурањеном“.¹²¹⁶

Већ смо указали да су се и у раносредњовековним писаним изворима насеља на простору Балкана, као и читаве Европе, раздвајала према одређеним групама. За простор централног Балкана, најрелевантнији подаци могу се пронаћи углавном у византијским списима, а потом и у изворима западноевропске провенцијенције. Раносредњовековна утврђена насеља на простору Балкана и ширег дела Европе, углавном су се означавала називима *civitates*, *castellum*, *urbs*, *civitas*, *castrum*, *castella*, *polis*, *praesidia*, *turris*, *custodia maritime*, *arch*, *geweorc*, *fæsten*, *ham*, *gród*, *город*, *πολίχμιον*, *πόλις*, *κάστρον*, *φρούριον* итд. Њихово именовање углавном је зависило од провенцијенције историјског извора, структуре самог насеља, географског или етничког простора.¹²¹⁷

¹²¹⁰ Прокопијов *Καίσαρεως περι τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV 1838, 264–265; Прокопије 2007, 54.*

¹²¹¹ Прокопијов *Καίσαρεως περι τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV 1838, 268.*

¹²¹² Stričević 1961, 178–179, нап. 8; Mirković 2005, 20. Под овим појмом су се у VI веку подразумевали и велики урбани центри, в. Saradi-Manelović 1988, 366.

¹²¹³ Милинковић 2015, 48.

¹²¹⁴ Милинковић 2010, 222–225.

¹²¹⁵ Mikulčić 1986, 101–123.

¹²¹⁶ В. Милинковић 2012, 301; Милинковић 2015, 23.

¹²¹⁷ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Cuiropalatae* 1839b, 717–718; *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 167; Раппопорт 1965, 8; *CPDAI* 1967, 124, 126; Јован Скилица 2007, 120; Рабовянов 2011, 10; Baker 2013, 65–90; Escalona 2013, 359; Christie, Herold 2016, xxi–xxii. Поједини византијски писци, попут цара Константина VII Порфирогенита, раздвајају поједина насеља и према неким другим основама. Тако он приликом навођења насељених градова на територији Дукље напомиње да су то „велики насељени градови“ (*μεγαλα κάστρα οικουμενα*). В. *CPDAI* 1967, 164; *Спис о народима* 2007а, 64. Према закључку Т. Живковића, у овом случају не ради се о величини насељеног места, већ о старим градовима са црквеном организацијом. В. Živković 2008, 15–16, 28.

Поред историјских докумената, и археолошки подаци потврђују постојање различитих облика раносредњовековних насеља.¹²¹⁸ Д. Овчаров је указивао да је ранобугарски систем фортификација на Балкану подразумевао *утврђену граничну линију, утврђена насеља и чисто војна утврђења (ауле), као и централно утврђено војно средиште – престоницу државе (Плиска, Преслав).*¹²¹⁹ Према подели Г. Милошевић, насеља из периода од VII до XII века могу се поделити на *сеоска насеља и протоурбане центре.*¹²²⁰ Иста ауторка извршила је категоризацију насеља из млађе раносредњовековне фазе (друга половина IX–XI век) на она која представљају *подграђа протоурбаног карактера* (Београд), на *насеља подигнута унутар старијих античких бедема* и на она која *настају на слободном простору* (Мачванска Митровица, Призрен).¹²²¹ У новијем периоду, поделу утврђених насеља из периода Првог бугарског царства извршио је Д. Рабовјанов. Нашој теми припадају утврђења западно од реке Јантре (делови северозападне Бугарске и централне Србије) и она у југозападним деловима тадашње бугарске државе (данашња југозападна Бугарска, Македонија и делови Албаније). Та утврђења подељена су на *новооснована утврђења, поново искоришћена касноантичка утврђења, она која се помињу у писаним изворима а чија локација није позната и касноантичка утврђења без података о њиховој употреби у периоду Првог бугарског царства.*¹²²²

У наредним редовима покушаћемо да допунимо старије поделе раносредњовековних утврђења нешто детаљнијом категоризацијом. На првом месту, раносредњовековна насеља, а самим тим и она утврђена, могу се на основу писаних извора поделити на *она која се помињу у њима и чији су остаци археолошки констатовани* и *она која се помињу, а чија локација није позната.* На ову категорију већ је указао Д. Рабовјанов у својој студији о утврђењима Првог бугарског царства. Примера ради, другој групи припадају „насељени градови“ Србије, Дукље и других земаља које помиње цар Константин VII Порфирогенит, чија прецизна локација још увек није сасвим поуздано утврђена. Исто тако, већина насеља са територије Охридске архиепископије из повеља византијског цара Василија II из 1019–1020. године није до данас убицирана.¹²²³ На основу археолошких, архитектонских, просторних и других параметара, полазна основа за поделу раносредњовековних насеља је она на *села и протоурбане центре*, што је већ дефинисано у старијој литератури.¹²²⁴ Даље, сами протоурбани центри могу се поделити на *оне који настају над остацима касноантичких/рановизантијских утврђења (реокупација) и новоподигнуте.*¹²²⁵ Новоподигнута утврђења заузимају мањи проценат у односу на обновљена и у њих се могу убројати утврђења попут Орјахова (Т. 28),¹²²⁶ Перника (Т. 29/1,4),¹²²⁷ Егете (Т. 6/1),¹²²⁸ Дивичмеђа (Т. 19/1)¹²²⁹ или Градине у Мартинићима (Т. 25/1–2).¹²³⁰ Као прилог подели Д. Рабовјанова морамо указати да се *јављају и налазишта са раносредњовековном фазом, без*

¹²¹⁸ Милошевић 1997, 112. У савременој научној литератури на енглеском језику, поједини аутори, попут М. Анголда и В. Брандеса, радовају средњовековне градове на *city* (са очуваном античком структуром) и *town* (новоизграђени средњовековни центри). В. Angold 1985, 15; Brandes 1999, 26; Миланова 2007, 137.

¹²¹⁹ Овчаров 1982, 86.

¹²²⁰ Милошевић 1997, 115.

¹²²¹ Милошевић 1997, 122–123.

¹²²² Рабовјанов 2007, 79–100; Рабовјанов 2011, 21–22.

¹²²³ Опширније о познатим и непознатим насељима са простора централног Балкана која се јављају у раносредњовековним писаним изворима, в. стр. 15–28.

¹²²⁴ Милошевић 1997, 115.

¹²²⁵ Рабовјанов 2007, 79–100; Рабовјанов 2011, 21–26.

¹²²⁶ Димитрова 1975, 165–180; Рабовјанов 2011, 185.

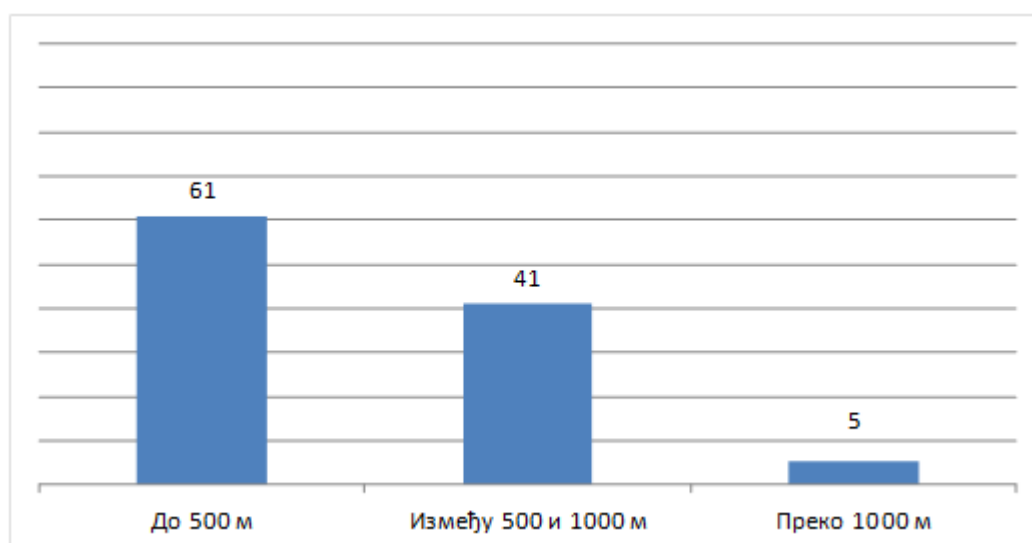
¹²²⁷ Чангова 1983, 36; Златков 2011, 224, 226.

¹²²⁸ Види одељак Брза Паланка – Егета у каталогу дисертације.

¹²²⁹ Катић 2003, 197–221; Катић, Марковић 2020, 113.

¹²³⁰ Кораћ 2001, 177; Вулић 2013, 176. Постоје индиције о постојању рановизантијске фазе на утврђењу Градина у Мартинићима, међутим, за сада нема публикованих извештаја из кога би се стекао увид у археолошки материјал. Према археологу М. Загарчанину, Градина у Мартинићима подинута је у VI веку, док је у IX веку само обновљена. В. Загарчанин 2022, 130, 132.

довољно податка о употреби у рановизантијском периоду. Иако се може претпоставити да су настала у рановизантијској ери, расположива литература не дозвољава да се о томе донесе коначан закључак. Примера ради, таква једно утврђење је Градиш у Геђу. Према географском положају, као и политичком и историјском контексту, утврђења можемо поделити на она која се налазе на лимесу и она у унутрашњости полуострва. У оквиру наше теме, у прву категорију се убрајају они локалитети почевши од Градуштине у Бељину и Београда на западу, па преко утврђења у Тердапу, све до Видина и Орјахова на истоку. С обзиром на то да се утврђења ове две просторне целине налазе на различитим геоморфолошким целинама, иницира се даља подела на утврђења која се налазе на узвишењима и утврђења у равници, односно, на њихову поделу према надморској висини. Тако се поједина утврђења налазе на мањим надморским висинама, где се посебно морају нагласити она на најнижим котама позиционираним на речним облама (лимес), попут Видина (38 м), Хрлеца (40 м) или Понтеса (50 м). Са друге стране, нека од њих налазе се на изразито високим тачкама, као што су утврђења у Ђерекарама (1470 м), Врсеницама (1330 м) или Кладници (1208 м) (Сл. 2).

Сл. 2 – Бројчана заступљеност утврђења према надморској висини

На основу поделе касноантичких и рановизантијских утврђења П. Шпехара на *мала*, *средња* и *велика*, аналогно бисмо могли исту да применимо и на обновљена утврђења у раном средњем веку.¹²³¹ Међутим, тренутни степен истражености не дозвољава да се сагледа у потпуности укупна површина већег дела раносредњовековних утврђења. Узевши у обзир да су ова утврђења могла имати и подграђа која до сада нису довољно истражена, као и то да се у овом периоду редукује брањени простор унутар рановизантијских бедема, још увек није могуће сигурније говорити о њиховој подели према величини. Већи део њих, нажалост, још увек припада четвртој групи рановизантијских утврђења према П. Шпехару, а то су *утврђења са непознатом површином*.¹²³² Ипак, могу се приметити знатне варијације у површинама које су покривала одређена касноантичка и рановизантијска утврђења. Брањени ареал појединих фортификација се кретао од 0,4 ha, па све до оних великих, као што су Коњух (17 ha),¹²³³ Градина на Јелици (22 ha)¹²³⁴ или Прахово (29 ha).¹²³⁵ Према типологији утврђења коју је израдио Д. Рабовјанов, локалитети овог периода деле се на *утврђења без одбрамбених кула (Тип I)*, *утврђења са кулама ограничене или неадекватне употребе (Тип II)*

¹²³¹ Шпехар 2008, 17–48; Špehar 2008, 559–594.

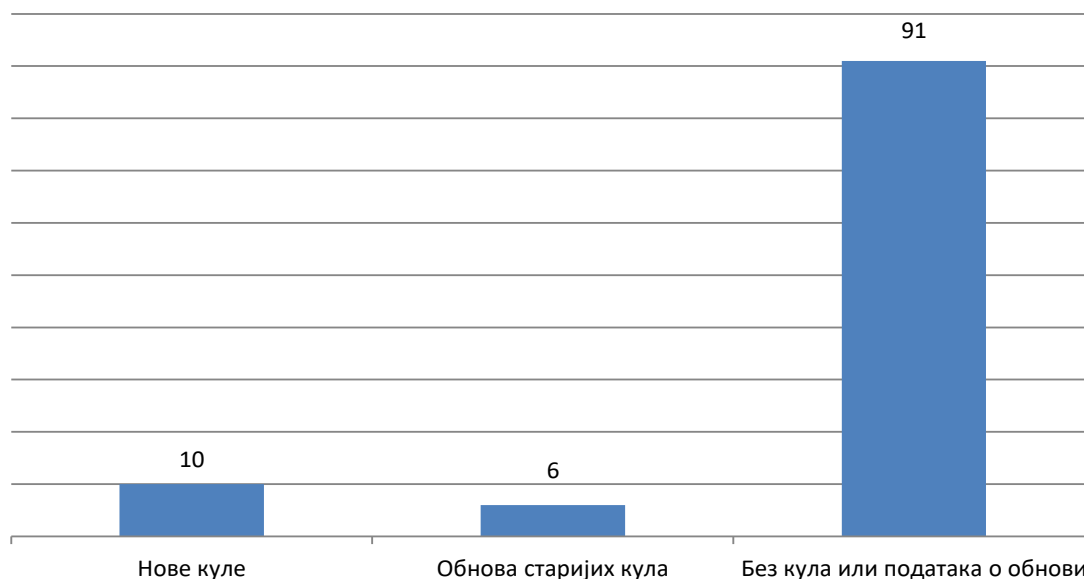
¹²³² Шпехар 2008, 33–34; Špehar 2008, 585–586.

¹²³³ Микулчик 1996, 223.

¹²³⁴ Милинковић 2010, 31–199, 231; Милинковић 2014, 17–51; Милинковић 2017, 23–59.

¹²³⁵ Јанковић М. и Ђ 1978, 52.

и утврђења са ефикасним системом кула (Тип III).¹²³⁶ С обзиром на досадашњи степен археолошке истражености, ова типологија не може се сасвим сигурно применити на све локалитете издвојене у раду. Првом типу засигурно припадају Градина изнад Трговишта (Т. 32/1) и Монтана (Т. 27/1), а највероватније и највећи део утврђења на централном Балкану. У други тип улази утврђење у Пернику (Т. 29/4), док трећи тип представљају утврђења Велики Градац (Т. 16/1), Сердика (Т. 36/1) и Скопље (Т. 34/1–3). За утврђења првог и другог типа, карактеристично је да се ослањају само на сопствене бедеме који нису заштићени кулама, што представља одлику раносредњовековних утврђења. Трећи тип одликују сложени системи наслеђени из касноантичких фортификација (Сл. 3).¹²³⁷

Сл. 3 – Однос заступљености кула у обновљеним и новим утврђењима централног Балкана

Према материјалу и техници израде, утврђења се могу поделити на она од *камена*, која су доминатна на овом подручју, и она чији су *бедеми направљени од другог материјала (земља, блато, дрво)*. Сама утврђења са бедемима од камена могу се поделити на она *чије везивно средство представља кречни малтер или блато* (већина касноантичких/рановизантијских утврђења) и она са бедемима израђеним у техници *сухозида* (Градина у Врсеницама,¹²³⁸ Орловине у Малом Зворнику,¹²³⁹ Градина изнад Трговишта¹²⁴⁰). У другу групу спадају утврђења на којима су констатовани *бедеми од блата* (Градина у Постењу¹²⁴¹), *бедеми од земље* (Градина на Јелици,¹²⁴² Градина изнад Трговишта¹²⁴³) или она која су изграђена у потпуности од *пропаљивог материјала – дрвета* (Дивичмећ¹²⁴⁴) (Сл. 4).

¹²³⁶ Рабовянов 2011, 64.

¹²³⁷ Рабовянов 2011, 65, 225/Карта 7.

¹²³⁸ Роровић, Викић 2009, 99.

¹²³⁹ Павић 2018, 14, 16; Булић 2022, 219–221.

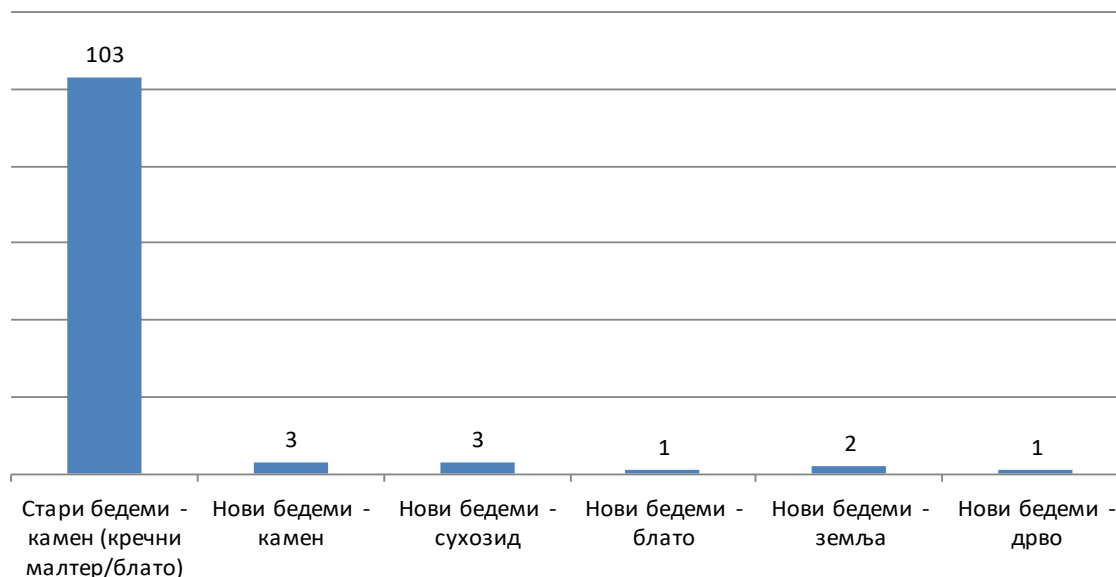
¹²⁴⁰ Поповић, Иванишевић 1991, 193–194; Поповић 1994, 237–238; Поповић 1995, 312; Роровић 1999, 139.

¹²⁴¹ Мркобрад 1996а, 204; Мркобрад 1997а, 185.

¹²⁴² Милинковић 2010, 205–206; Шпехар 2017, 80–81.

¹²⁴³ Поповић 1997, 119–138.

¹²⁴⁴ Катић 2003, 207.

Сл. 4 – Материјал бедема утврђења коришћених у раном средњем веку на централном Балкану (цифре представљају број утврђења)

Код раносредњовековних фортификација могу се издвојити као посебна категорија она утврђења која су постала *регионални центри*, чиме су створене основе за њихов развитак у жупске центре у потоњем периоду (Звечан, Призрен).¹²⁴⁵ О овој категорији закључује се углавном на основу писаних извора. Наредна подела односи се на *утврђења која унутар својих бедема садрже истовремени сакрални објект* и она *без сакралног објекта*. У прву категорију спадају утврђена насеља Велики Градац (Т. 16/4,7–8),¹²⁴⁶ Гамзиград (?),¹²⁴⁷ Градина на Јелици (?),¹²⁴⁸ Ђутеза (?),¹²⁴⁹ Козјак (Т. 20/1,4),¹²⁵⁰ Крупиште (Т. 22/1–3),¹²⁵¹ Мартинићи (Т. 25/1–2),¹²⁵² Младо Нагоричане (Т. 26),¹²⁵³ Облун,¹²⁵⁴ Перник (Т. 29/4),¹²⁵⁵ Постоње (Т. 30/1–3),¹²⁵⁶ Свач,¹²⁵⁷ Сердика (Т. 36/1),¹²⁵⁸ Улпијана (?)¹²⁵⁹ итд (Сл. 5, 34).

¹²⁴⁵ Шуица 2003, 144; Мишић 2014, 87.

¹²⁴⁶ Поповић 1984, 265–282; Јанковић 1981, 15, Сл. 7, 15.

¹²⁴⁷ Šrehar 2015a, 338.

¹²⁴⁸ Милинковић 1988, 63–64; Милинковић 2010, 203.

¹²⁴⁹ Загарџанин 2019, 153–154 са наведеном литературом.

¹²⁵⁰ Нацев, Стојановски 2017, 275.

¹²⁵¹ Алексова 1983, 85–100; Микулџић 1996, 344–348.

¹²⁵² Кораћ 2001, 15–131.

¹²⁵³ Георгиевски 1989, 56–58; Микулџић 1996, 227.

¹²⁵⁴ Јанковић 2007, 166; Загарџанин 2015, 207.

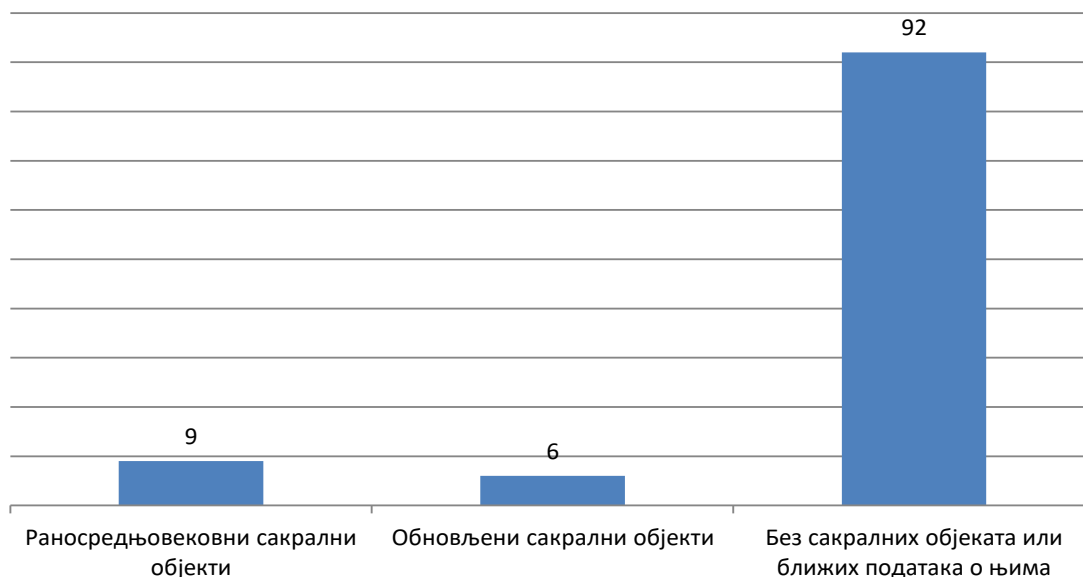
¹²⁵⁵ Чанева-Денчевска 1999, 317.

¹²⁵⁶ Мркобрад 1996a, 200; Мркобрад 1997b, 212–215.

¹²⁵⁷ Загарџанин 2017, 186–223.

¹²⁵⁸ Valeva 2015, 65, 80, 83–84.

¹²⁵⁹ Сетинкава 2016, 36–38.

Сл. 5 – Заступљеност сакралних објеката унутар бедема утврђења¹²⁶⁰

Специфичну категорију представљају утврђена насеља која су у периоду раног средњег века била *окупирана (запоседнута)*, док посебну категорију чине она која су *експлоатисана*.¹²⁶¹ Напошетку, можемо се осврнути и на поделу С. Мишића везану за утврђења и градове српских земаља из периода касног средњег века, која се делимично може односити и на период раног средњег века. Према овој подели, средњовековни градови деле се на *градове у Приморју и Зети који имају античке корене, некадашње византијске градове које су Срби током времена освојили, рударске градове настале под утицајем Саса, јака утврђења на стратешким тачкама и касносредњовековне престонице*. На раносредњовековна утврђења могу се применити прва, друга и четврта категорија ове поделе. Посебно је значајна прва категорија која се односи на *приморске градове са непрекинутим континуитетом живота*, на супрот којих стоје *утврђења у унутрашњости које карактерише дисконтинуитет и накнадна обнова*. У територијалне оквире наше теме улазе неки од тих центара, попут Љеша или Бара. Посебно је у Бару евидентно постојање покретног материјала различитих етничких супстрата. На простору Старог Бара у истом културном слоју констатовани су уломци импортованих „глобуларних амфора“ и словенских лонаца и црепуља (Т. 38/11).¹²⁶² У групу *византијских утврђења која су касније освојена*, спадају она која се помињу углавном у XI веку, о чему сведоче писани извори и археолошки подаци. Ту се убрајају Призрен, Скопље, Велбужд, Ниш и др. Овде је уочљиво да већи део њих чине стари и важни антички центри. Они су и у каснијим временима играли јаку стратешку улогу, те их је било потребно заузети и контролисати. На крају, међу *утврђењима на важним стратешким тачкама које карактериште потпуно одсуство привредне*

¹²⁶⁰ У обновљене сакралне објекте унете су и цркве из Ђутезе, Градине на Јелици и Улпијане, за које се претпоставља да су могле бити обновљене у раном средњем веку, што ће морати да потврде наредна археолошка и архитектонска истраживања.

¹²⁶¹ Друга категорија археолошки је врло тешко доказива. Постоје археолошки констатована насеља унутар старијих фортификација, у којима нема доказа о употреби или обнови самих бедема у том периоду. Приступ појединим локалитетима је веома лак, па се са правом може поставити питање да ли се ради о браћеном насељу – утврђењу или отвореном неасељу – селу. Оваква насеља припадају категорији *касноантичких утврђења без података о њиховој употреби у периоду Првог бугарског царства*, према Д. Рабојанову. В. Рабовјанов 2007, 79–100; Рабовјанов 2011, 21–22. Као пример могу се навести локалитети у Градешници и Старом селу. В. нап. 601. На ову диференцијацију налазишта указао ми је Д. Рабовјанов из Археолошког института БАН, на чему му овом приликом срдечно захваљујем.

¹²⁶² Загарчанин 2022, 118.

функције, налазе се, између осталих, тврђаве Рас и Звечан.¹²⁶³ Ова утврђења, како ће се показати, могла су служити и као владарски рефугијуми и стона места појединим српским великим жупанима.

---

¹²⁶³ Мишић 2010, 12–13.

ТЕХНИКА ГРАДЊЕ И ОПШТЕ ОДЛИКЕ АРХИТЕКТУРЕ

С обзиром на то да раносредњовековна насеља која се формирају унутар касноантичких/рановизантијских фортификација углавном користе старију, затечену одбрамбену архитектуру, било је потребно издвојити најосновније одлике фортификације рановизантијских утврђења, што смо и учинили у једном од претходних поглавља.¹²⁶⁴

Узорак јасно издвојене раносредњовековне одбрамбене архитектуре на централном Балкану, на основу ког би се могла извући одређена правила за посматрани временски период, још увек је недовољан. Нови раносредњовековни бедеми, попут оних на Градини на Јелици (Т. 14/2), Градини на Врсеницама (Т. 10/1–4) или Градини изнад Трговишта код Новог Пазара (Т. 32/2,4), састојали су се од каменог језгра у доњим зонама, у којем су постављани дрвени роштиљи. Изнад њих се налазила дрвена шетна стаза или дрвена палисада. Овакав вид архитектонског склопа у великој мери разликује се од истовремених бедема утврђења у данашњој Мађарској, Пољској или Русији, на којима доминира земљани насип. Ове регионалне разлике објашњавају се доступношћу материјала за изградњу, посебно камена.¹²⁶⁵ На јеличкој Градини, приликом изградње бедема ломљени камен везиван је белим кречним малтером, који се разликује од оног из рановизантијског периода. Дебљина тог бедема варирала је између 1,65 и 2,2 м.¹²⁶⁶ Сухозид у Врсеницама није имао темељ, већ је постављен на стеновитом терену (Т. 10/3). Његова првобитна претпостављена висина износила је, највероватније, 3,5–4 м,¹²⁶⁷ док је камени део оног на Градини изнад Трговишта износио око 2,5 м, изнад чега се, по свему судећи, налазила дрвена палисада.¹²⁶⁸ У Бугарској, камена утврђења потпуно се уводе у употребу током X века, као што је Перник, јер се са старом традицијом земљаних утврђења завршава негде на граници између IX и X века.¹²⁶⁹ Раносредњовековна бугарска архитектура познаје и тип војног утврђења под називом „аула“, који није познат на крајњем западу данашње Бугарске.¹²⁷⁰ Градитељска традиција раносредњовековне Бугарске вуче своје далеке корене из средњеазијских предела, па се ти утицаји огледају и на балканском подручју. Ти планови утврђења обично су подразумевали квадратну или правоугаону основу. Утврђења на источном и североисточном делу Балкана показују одређене сличности и са хазарским утврђењима, што се огледа у употреби ломљеног камена везаног блатом и одсуства темеља, али су им разлике знатно бројније.¹²⁷¹ Осим тога и византијска архитектура извршила је знатан утицај на старобугарска насеља, што се огледа на начин фундаирања основа, као и грађења тесаним блоковима са малтером и уситњеном опеком који су често уграђивани у угловима, по рановизантијском принципу итд.¹²⁷² То, свакако, представља једну од кључних чињеница у развоју раносредњовековне бугарске архитектуре. Д. Овчаров истицао је да се бедем ранобугарских фортификација, као и у рановизантијском периоду, састојао од основе, средњег дела и платформе са зупцима.¹²⁷³ Изучавањем раносредњовековних утврђења добијена су два закључка (према Д.

¹²⁶⁴ В. поглавље *Осврт на касноантичка и рановизантијска утврђења на централном Балкану*. За додатне податке в. Овчаров 1982, 33–76; Динчев 2006.

¹²⁶⁵ Шпехар 2017, 96, са наведеном литературом.

¹²⁶⁶ Милинковић 2010, 205–206; Шпехар 2017, 80–81.

¹²⁶⁷ Роровић, Викић 2009, 99.

¹²⁶⁸ Роровић 1999, 141.

¹²⁶⁹ Кузев, Гюзелев 1981, 61.

¹²⁷⁰ Кузев, Гюзелев 1981, 62.

¹²⁷¹ Овчаров 1982, 146; Рабовянов 2011, 81–84.

¹²⁷² Овчаров 1982, 148; Рабовянов 2011, 135.

¹²⁷³ Овчаров 1982, 105. Иако даје детаљан преглед архитектонских елемената и структуре раносредњовековних фортификација, Д. Овчаров се углавном ослања на архитектуру тадашњих престоница, Плиске и Преслава, као и неких других утврђења на североистоку данашње Бугарске и југоисточне Румуније. С обзиром на то да се ради о утврђењима ван посматране територије, коју уједно карактерише и другачија геоморфолошка структура од централног Балкана, ови подаци нису коришћени у великој мери.

Рабовјанову). Прво, утврђења раније фазе прављена су са мање градитељског искуства и знања, употребом камена и блата, и била су мањих димензија са малим кулама, које највероватније нису прелазиле висину од 4 м високих бедема. Одбрана ових утврђења прилично је зависила од природних услова терена на којима су подигнута.¹²⁷⁴ Таква утврђења карактеристична су за централне и западне делове раносредњовековне бугарске територије. Други закључак је тај, да су капитална камена утврђења изграђена на југу од Старе планине, у Тракији и југозападним деловима Бугарске. Њихова израда много је комплекснија и директно рефлектује византијске утицаје (Градина у Мартинићима, Перник).¹²⁷⁵

Објекти у раносредњовековним насељима могли су бити збијени или расути, без некаквог планског подизања.¹²⁷⁶ Уопштено говорећи о насеобинским објектима, може се истаћи да су у овом периоду подизане земунице привременог типа, које се брзо могу изградити, али и напустити. Објекти су имали сличну конструкцију, било да је реч о онима из сеоских насеља отвореног типа, било о онима који су настали на темељима касноантичких насеља. На простору централног Балкана, јављају се куће са једном просторијом и каменим или земљаним пећима у једном од углова, које су углавном биле полуукопане, са зидовима од брвна или талпи. Надземне куће чешће су биле дрвене него од камена. У првом раздобљу раног средњег века (VII–прва половина IX века), јављају се куће мањих димензија, четвороугаоног облика, које су прилагођене потребама једне породице, као што су оне у равничарским, неутврђеним насељима у Вајуги и Слатини, чије димензије износе око 5,5 x 6 м. Касније долази до повећања површине објеката, па се од X века појављују и куће површине веће од 10 м².¹²⁷⁷ Током IX–X века појављују се и двопросторне куће, као што је документовано на налазишту Костол–Понтес. Конструкција кућа била је условљена климатским фактором и саставом земљишта, па је самим тим уобичајен тип куће био полуукопани објекат или надземна кућа са зидовима од дрвене грађе. Полуукопане куће потврђене су ископавањима у Подунављу, на локалитетима као што су Слатина, Рибница, Михајловац, Ритопек, Костол (Т. 21/8) и другима. Такви објекти квадратне и правоугаоне основе појављују се и у Мачванској Митровици, Београду (Т. 3/3, 5–6), Маргуму, Великом Градцу (Т. 16/5–6) или Гамзиграду (Т. 12/1–2).¹²⁷⁸ Са ових налазишта углавном не потичу остаци конструкције зидова, али се на основу ископаваних објеката са Ушћа Слатинске реке и Винче они могу делимично реконструисати. Ти објекти били су полуукопане куће са зидовима од хоризонтално слаганих брвана или талпи. Прва брвна–темељаче, полагана су на земљу или субструкцију од камена и фрагментоване опеке. Кровови су били на две или четири воде и покривани су сламом или трском. Ови зидови од брвана и талпи понегде су ојачавани побијањем дирека са унутрашње стране зида, а понегде и са обе стране зида, као што је случај са кућом 4 из Доњег града Београдске тврђаве.¹²⁷⁹

Надземни објекти углавном су карактеристични за делове Србије на простору јужно од Саве и Дунава. Најранији овакви објекти регистровани су на отвореним насељима – Ушћу Слатинске реке и Михајловцу, који се датирају у време IX–X века. И овде је грађевински материјал најчешће дрво, док је камен и даље редак. Зидови су појачавани стубовима или плетером са блатом, што представља главну одлику надземних кућа раносредњовековног периода.¹²⁸⁰ На налазиштима у Рибници, Поречкој реци, Поповици и Београду, регистрована су оба система конструкције раносредњовековних објеката – систем брвнара и бондручни

¹²⁷⁴ Рабовянов 2011, 135.

¹²⁷⁵ Рабовянов 2011, 136.

¹²⁷⁶ Шпехар 2017, 54.

¹²⁷⁷ Милошевић 1997, 150; Шпехар 2017, 96.

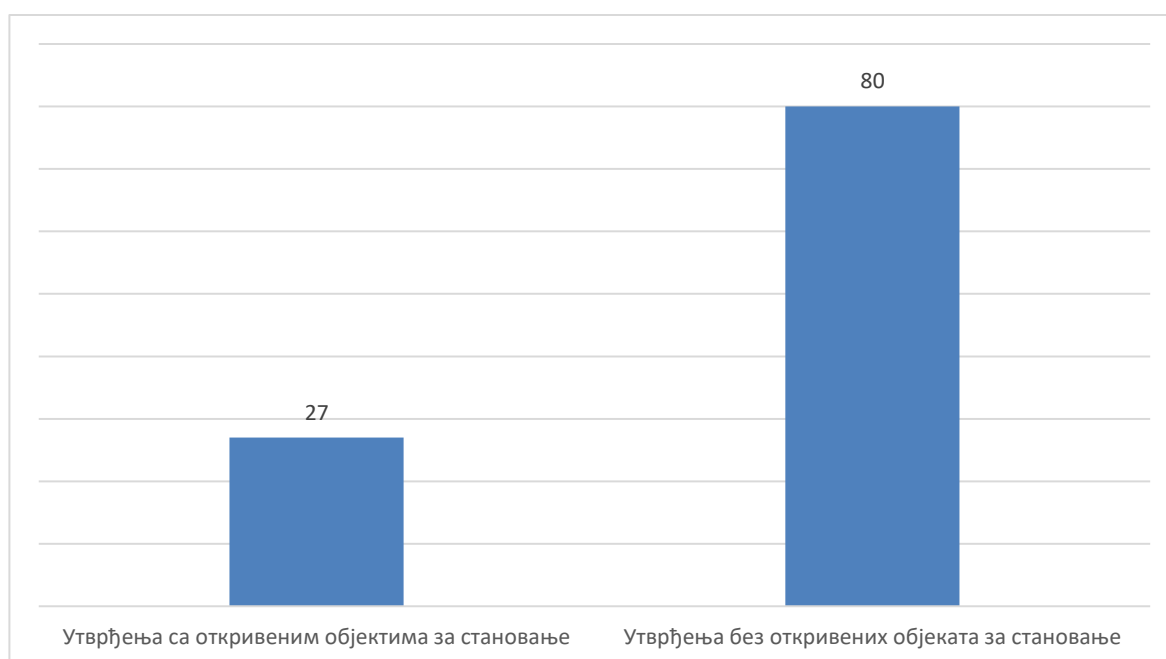
¹²⁷⁸ Јанковић, М 1981, 20–23, 26, 31, 37–39, 47–55; Јанковић 1983, 142–146; Милошевић 1997, 151; Викић и др. 2012, 102.

¹²⁷⁹ Милошевић 1997, 153.

¹²⁸⁰ Милошевић 1997, 157.

систем, који су на овим налазиштима потврђени и раздвојени на основу начина постављања угаоних и подних стубаца. Куће изграђене у бондручном систему најчешће имају испуну од талпи или брвана, док се ретко срећу зидови од плетера са блатом.¹²⁸¹ Дobar пример раносредњовековне архитектуре унутар фортификација је стамбени објекат 1 на Градини у Врсеницама (Т. 10/5). Ради се о објекту правоугаоне основе, чије су димензије износиле 5 x 3 м, са зидовима од плетера и блата. Објекат је имао кров на две воде. Пошто је унутар куће констатован гвоздени алат заједно са комадима згуре, сматра се да је реч о занатској радионици. Посебно се истиче објекат 4, који је био квадратног облика и који се налазио у централном делу утврђења, наслоњен уз унутрашње лице касноантичког зида. Димензије овог монументалног објекта износиле су 12 x 12 м, а сматра се да се ради о откривеној супструкцији брвнаре, која је каменим зидом дебљине 1 м била подељена на два дела.¹²⁸² Друго утврђење на овом делу централног Балкана у коме су констатовани остаци стамбених објеката је Градина изнад Трговишта. Такође се ради о брвнарима, квадратног и трапезастог облика, димензија које варирају (4 x 4 м или 4,2 x 3,5 м), са огњиштима. У питању су дрвени, делимично укопани објекти, који немају камену основу, док се јављају и они изграђени потпуно од камена (Кућа 27 на Градини изнад Трговишта). Ови објекти често користе темеље или зидове из касноантичког периода (Т. 32/3,5–6) (Сл. 6).¹²⁸³

Сл. 6 – Број утврђења са и без откривених стамбених објеката

У унутрашњем уређењу објекта, највише су се истицале пећи. Оне су могле служити за загревање, као и за припремање хране, и веома су ретки објекти без трагова ових конструкција. Пећи су биле камене, земљане, али и зидане. У објектима су констатована и огњишта. Положај пећи у раносредњовековним објектима на централном Балкану био је различит – постављане су уз зид, на средини објекта или ван укопа. У највећем броју случајева пећи су се налазиле у углу куће, прислоњене уз зид или одмакнуте пар десетина центиметара. У случају полуукопаних кућа, пећи су биле потпуно или делимично ван укопа објекта. У појединим случајевима забележене су појаве и две пећи у једној кући, као што је случај у Костолу (Т. 21/4–5) и Ушћу Слатинске реке, из времена IX–X века. На основу остатака рупа од дирека из саме пећи, закључује се да су изнад њих постојале одређене дрвене конструкције. Ове пећи од камена и земље могле су имати калоту над

¹²⁸¹ Милошевић 1997, 159.

¹²⁸² Поповић, Викић 2009, 101–107.

¹²⁸³ Поповић 1988b, 138; Поповић 1999, 143–144, 149.

четвороугаоном, кружном или крушколиком основом. Постоји учвршћено мишљење да су камене пећи старије од оних начињених од земље. Саме пећи могле су бити потковичасте и четвороугаоне, док су кружног и овалног облика нешто ређе. За насеља заснована на касноантичким остацима, карактеристичне су пећи са калотом које су прављене од античких опека. Ложишта ових пећи зидана су правилним каменом, док су на врху калоте, највероватније, постојали отвори за постављање судова за припрему хране. Поднице су прављене од запечене земље, са могућим премазима од глине, или поплочањем од опека. Ложишта и основе пећи углавном су постављане у нивоу пода.¹²⁸⁴ Земљане пећи имале су кружну, крушколику или овалну основу, које су засвођене калотом од лепљене свеже глине. Висина калота износила је до 0,3 м. Ложишта ових пећи била су озидана каменом и извучена испред основа, а подизана су до 0,6 м од висине пода. Као и пећи „каменке“ и ове су постављане у угловима стамбених објеката.¹²⁸⁵ На основу малобројног узорка, спознаје се одређено правило по којем су улази у објекте често били окренути према реци, насупрот пећи, што је карактеристика за насеља у Подунављу.¹²⁸⁶ За све врсте стамбених објеката раносредњовековног периода, аналогије се могу наћи готово у свим земљама са словенском градитељском традицијом, као што је Македонија, Бугарска, Молдавија, Румунија, Чешка, Словачка, Пољска, а посебно Русија.¹²⁸⁷

---

¹²⁸⁴ Милошевић 1997, 161.

¹²⁸⁵ Милошевић 1997, 162.

¹²⁸⁶ Милошевић 1997, 163.

¹²⁸⁷ Милошевић 1997, 166–168.

ПОКРЕТНИ АРХЕОЛОШКИ МАТЕРИЈАЛ

У наставку текста су приказане основне врсте покретног археолошког материјала који се проналази унутар раносредњовековних утврђења, као и његове опште карактеристике. У великом броју приказаних рановизантијских утврђења једино пронађени покретни материјал сведочи о употреби у периоду раног средњег века. У нашем случају посебно је индикативно то, што на основу појединих врста пронађеног материјала и његовог контекста проналаска закључујемо о потенцијалном цивилном или војном карактеру одређене фортификације.

ГРНЧАРИЈА

Грнчарија прве фазе раносредњовековног периода (VII–половина IX века) на централном Балкану потиче са истраживаних налазишта у области Ђердапа, као и са неколико њих у унутрашњости полуострва. Број ових налазишта је свакако већи и он ће се засигурно накнадно и повећати публиковањем резултата са неких претходних истраживања.¹²⁸⁸ Битно је нагласити да се заједно са словенском грнчаријом, на десној обали Дунава јављају и византијске посуде, које су углавном оличене у виду лонаца и амфора. Словенска грнчарија овог раздобља углавном је сиве боје, рађена је без витла или на спором витлу. Од облика најзаступљенији су лонци различитих величина, међу којима су најприсутнији лонци мањих димензија. Након њих, од других облика најзаступљеније су црепуље, док су зделе и пехари јако ретки. Посуде које су израђене без употребе витла имају нешто дебље зидове и углавном су неорнаментисане, док се спорадично могу појавити украси у виду водоравних правих линија или валовница. Посуде на спором витлу имају нешто тање зидове, понекад косо постављене ободне, као и орнаменте који се код њих чешће јављају и који су могли бити изведени помоћу чешља, у виду вишеструких таласастих линија.¹²⁸⁹ На територији Бугарске појављују се налази лонаца веома малих димензија, а паралеле за грнчарију овог периода проналазе се и на територији централне Европе, у Моравској.

За разлику од раније фазе, грнчарија раздобља од половине IX до XI века знатно је бројнија и представља најзаступљенији археолошки материјал на равничарским и висинским локалитетима. Многобројнијој групи грнчарије припада она домаће производње, која се повезује са балканско–подунавском културном групом.¹²⁹⁰ Другу, малобројнију групу, чине примерци импортоване грнчарије бугарске провенцијенције, који су најчешће припадали амфороидним крчазима (Т. 38/1–10).¹²⁹¹

Грнчарија прве групе је најбројнија, локалног је карактера и обично је израђивана на спором грнчарском витлу техником плетења. На дну тих посуда често су се могле наћи представе рељефног крста, звезде, ћириличног слова Н итд. Претпоставља се да је грнчарија овог раздобља печена у пећима на периферијама насеља, на температури до 800°–900°С. Од облика посуда, најдоминантнији су лонци, а затим црепуље и вршници.¹²⁹² Кухињска грнчарија имала је орнамент од наизменично изведених хоризонталних равних или таласастих линија, уреза ноктију или косих убода. Украшаваће се углавном вршило на врату

¹²⁸⁸ Шпехар 2017, 153.

¹²⁸⁹ Шпехар 2017, 154.

¹²⁹⁰ За више информација о грнчарији балканско – подунавске културне групе, в. Kozlov 1990, 171–191.

¹²⁹¹ Шпехар 2017, 154.

¹²⁹² Јанковић М. 1981, 47, 51–52; Бикић 1994, 40–42; Шпехар 2017, 156.

и ободу посуде, а украс је најчешће заузимао читаву површину посуде, од рамена до простора изнад дна (Т. 37).¹²⁹³

У другој групи налазе се посуде познате под називом „амфороидни крчази“, које представљају чест налаз на територији бугарске државе у периоду IX–X столећа. Овакве посуде израђиване су на спором витлу, а главну одлику им представља спољна површина, која је глачана и која је могла бити црвене или сиве боје, са премазом од црвене или беличасте глине.¹²⁹⁴ Другу главну карактеристику представљају знаци, који су урезивани на овим посудама након печења. Те знаци могли су представљати слова, симболе или рунске знаке. На њима су се могла наћи слова А, М или Т, док су симболи били заступљени латинским крстом или латиничним словом У.¹²⁹⁵ Посебно је значајна руна YI, за коју су изнете различите претпоставке, по којима означава каменорезачки или грађевински симбол, знак власништва, прабугарско врховно божанство – Тангру, симбол хришћанског гностицизма, ознаку клана или симбол тадашње владајуће династије, али и стилизовани хриistogram, што се чини најмање вероватним.¹²⁹⁶ Најзападнији налази уломака амфороидних крчага на простору централног Балкана регистровани су на локалитетима Градина у Врсеницама (Т. 38/1),¹²⁹⁷ Градина у Врћеновици (Т. 38/2),¹²⁹⁸ Велики Градац (Т. 38/3),¹²⁹⁹ Гамзиград (Т. 38/4),¹³⁰⁰ Градина у Кончулићу (Т. 38/5),¹³⁰¹ Манастир Илиње (Т. 38/6),¹³⁰² Градина изнад Трговишта (Т. 38/7),¹³⁰³ Остра у Соколици (Т. 38/8),¹³⁰⁴ Градина у Постењу (Т. 38/9)¹³⁰⁵ и Укоса у Сталаћу (Т. 38/10).¹³⁰⁶ На основу картирања налаза, уочава се да најзападнији налаз амфороидних крчага са наше територије потиче из утврђења Градина у Врсеницама (Карта 26).

Осим налаза импортованих посуда у унутрашњости, за приморска утврђења карактеристичне су импортоване амфоре типа Otranto и Günsegin, које су регистроване унутар фортификација Бара (Т. 38/11) и Љеша (Т. 23/2).¹³⁰⁷

НАКИТ И ФУНКЦИОНАЛНИ ДЕЛОВИ ОДЕЋЕ

Налази накита из старије фазе раног средњег века представљени су само примерцима пронађеним у остави из Бољетина, у које спадају лунуласте наушнице (Т. 41). Из овог раздобља познат је нешто већи број налаза накита, посебно из области Браничева, али се ти примерци не могу конкретно повезати са одређеним насељем, јер им је контекст налаза углавном непознат, као и то са ког типа налазишта потичу. Од функционалних делова одеће, у овом периоду истичу се налази фибула „словенског“ типа,¹³⁰⁸ али и поједини ретки примерци аварске материјалне културе јужно од Саве и Дунава.¹³⁰⁹ Накит од периода IX века постаје све бројнији и разноврснији. То се посебно односи на наушнице, када се јављају оне

¹²⁹³ Шпехар 2017, 161.

¹²⁹⁴ Роровић 1999, 155.

¹²⁹⁵ Шпехар 2017, 159.

¹²⁹⁶ Бикић 1999, 20–21; Роровић 1999, 157–158; Инкова 2014, 4.

¹²⁹⁷ Роровић, Викић 2009, 114.

¹²⁹⁸ Милојевић, Милојевић 2015, 82.

¹²⁹⁹ Јанковић 1981, 47–48.

¹³⁰⁰ Јанковић 1983, 149.

¹³⁰¹ Булић 2008b, 38.

¹³⁰² Булић 2006, 62.

¹³⁰³ Роровић 1999, 155.

¹³⁰⁴ Радичевић 2003, 233.

¹³⁰⁵ Мркобрад 1997a, 186; Мркобрад 1997b, 214.

¹³⁰⁶ Рашковић 2016, 292.

¹³⁰⁷ Zagarčanin 2008, 18–20, 34–35; Gelichi 2013, 7–26; Zagarčanin 2013, 27–42, са старијом литературом; Metalla 2015, 812.

¹³⁰⁸ Шпехар 2017, 164–165.

¹³⁰⁹ Шпехар 2017, 166.

једноставне, са каричицом у облику слова S, па све до оних луксузних модела.¹³¹⁰ Осим наушница, које представљају најбројнији накит на локалитетима раног средњег века, од других налаза могу се издвојити огрлице од различитог материјала, привесци огрлица, наруквице (које се јављају тек од краја X столећа) и прстеће.¹³¹¹ До повећања производње накита у Бугарској долази у периоду од друге трећине IX века, као и током X века.¹³¹²

За територијални и хронолошки опсег наше теме карактеристичне су тзв. гроздолике наушнице, које се временски опредељују у период IX–X века и које су рађене техникама ливења, гранулације и филиграна, а могле су бити од бронзе, сребра и злата. Глатка игла украшавана им је филиграном или гранулама.¹³¹³ Посебна врста гроздоликих наушница које се јављају на централном Балкану, јесу оне „Волињског“ типа, које су датоване у XI–XII век и које су познате са налазишта у Великом Градцу.¹³¹⁴ На овој територији јављају се и налази наушница са четири јагоде, које су карактеристичне за простор западног Балкана, посебно за ареал далматинско–хрватске културне групе.¹³¹⁵ Овакви налази потичу из Мачванске Митровице и датују се у време X–XI века. Ови примерци углавном су израђивани од сребра, које је понекад позлаћивано. Наушнице у облику полумесеца овог периода, од оних из VII–VIII века, разликују се по изгледу лунуле, чије су горње ивице сада изведене конкавно, праволинијски или таласасто. Такође, врхови лунула сада добијају лоптасте завршетке. На доњој ивици додају се привесци у облику ваљка, шишарке, јагоде или крста. Овај тип наушница израђиван је од позлаћеног бакра, бронзе или сребра, у техници филиграна или гранулације, и представљао је типичан византијски производ.¹³¹⁶ И на територији северозападне Бугарске јављају се слични производи, од којих су најбројније наушнице са једноставном отвореном каричицом са четири јагоде, гроздолике и лунуласте које представљају чест налаз на некрополама тог простора.¹³¹⁷ Наушнице су, поред поменутих локалитета, пронађене и у утврђењима Велетин (Т. 39),¹³¹⁸ Градина у Врсеницама (Т. 39),¹³¹⁹ Гамзиград (Т. 39),¹³²⁰ Градиште у Јегуновцима,¹³²¹ Градина у Котражи (Т. 39),¹³²² Градина у Мартинићима (Т. 39),¹³²³ Градина изнад Трговишта (Т. 39),¹³²⁴ Прахово,¹³²⁵ Сард код Скадра,¹³²⁶ Мали град у Старом Костолцу (Т. 39)¹³²⁷ итд.

Наруквице на централнобалканском простору почињу да се јављају тек од краја X и почетка XI века. Оне представљају много чешћи покретни археолошки налаз у вековима који су наступали. Из овог периода констатоване су бронзане наруквице отвореног типа, које су израђиване као тракасте или пуноливане, а понекад су се појављивале и оне са шарниром. На крајевима ових наруквица налазио се и орнамент, који је разноврсно извођен.¹³²⁸ Поред ових бронзаних, у већој мери се јављају наруквице направљене од стаклене пасте. Налази

¹³¹⁰ Шпехар 2017, 174.

¹³¹¹ Шпехар 2017, 180–185.

¹³¹² Григоров 2013, 99.

¹³¹³ Викић 2010, 40.

¹³¹⁴ Шпехар 2017, 177.

¹³¹⁵ Викић 2010, 44.

¹³¹⁶ Викић 2010, 49–50, са наведеном литературом; Шпехар 2017, 178.

¹³¹⁷ Милчев 1963, 23–28.

¹³¹⁸ Јовановић 2004, 157.

¹³¹⁹ Роровић, Викић 2009, 115.

¹³²⁰ Јанковић 1983, 154.

¹³²¹ Микулчик 1996, 326.

¹³²² Богдановић 1981, 92; Ђуровић 2012, 25.

¹³²³ Магловски 2001, 205.

¹³²⁴ Роровић 1999, 160.

¹³²⁵ Јанковић М. и Ђ. 1990, 108.

¹³²⁶ Јанковић 2007, 23.

¹³²⁷ Миловић 2000, 101; Миловић 2011, 62.

¹³²⁸ Викић 2010, 81–87, са наведеном литературом; Шпехар 2017, 183–184.

наруквица познати су из појединих утврђења, попут Великог Градца¹³²⁹ или Гамзиграда (Т. 39).¹³³⁰

Масовнија појава прстења везана је за период од времена XI века па надаље. Прстење је било тракасто и пуноливено са равном главом, док је пуноливено прстење са издигнутом главом и наглашеним раменима био карактеристичан облик X–XI века.¹³³¹ Главе прстења украшаване су различитим орнаментима¹³³² и натписима, као што је случај и са прстењем других епоха. Налази прстења потичу из утврђења Велики Градац,¹³³³ Гамзиград,¹³³⁴ Козјак у Канареву,¹³³⁵ Маргум у Орашју,¹³³⁶ Трајанов мост у Костолу,¹³³⁷ Каљаје у Радиновцу,¹³³⁸ Мали град у Старом Костолцу¹³³⁹ и Сард у Шурди (Т. 39).¹³⁴⁰

Каричице представљају веома ретку врсту покретне материјалне културе раног средњег века и у утврђењима на централном Балкану су, за сада, регистровани на само два налазишта – у Великом Градцу и Градини у Мартинићима.¹³⁴¹

Пронађени примерци дугмади углавном представљају лоптасте, шупље ливене облике са полукружном петљом за качење, али се појављују и они пуноливени. Дугмад нису хронолошки осетљива врста налаза и углавном се појављују у некролама, док их је у насељима нешто мање.¹³⁴² Налази раносредњовековне дугмади забележени су на Градини на Јелици (Т. 39)¹³⁴³ и утврђењу Велики Градац.¹³⁴⁴

У честе налазе на локалитетима IX–XI века спадају и перле, које су много више заступљеније на некролама него што су заступљене у насељима. Сви примерци пронађени у насељима израђени су од стаклене пасте.¹³⁴⁵ Перле су проналажене приликом ископавања раносредњовековних слојева у Гамзиграду¹³⁴⁶ и Градини у Мартинићима.¹³⁴⁷

Привесци овог раздобља често су се могли наћи на огрлицама и углавном припадају времену XI века. Заступљени су сребрни примерци коничног облика, као и бронзани, луноластог облика, док се спорадично јављају и камени примерци који су могли вршити функцију печатњака.¹³⁴⁸ Поједини примерци пронађени су унутар утврђења Велики Градац (Т. 39).¹³⁴⁹

У периоду од средине IX до XI века, на централном Балкану забележена је појава бронзаних срцоликих апликација, које су се налазиле на појасевима. Овај тип налаза спада у категорију функционалних делова одеће. Њихова дистрибуција може се пратити на простору државе раних Бугара, првенствено у доњем Подунављу, а у мањој мери у српском Подунављу и у унутрашњости.¹³⁵⁰ Посебно у области Подунавља, која је чинила пограничну

¹³²⁹ Јанковић 1981, 60.

¹³³⁰ Јанковић 1983, 154.

¹³³¹ Вikić 2010, 89–90, са наведеном литературом; Шпехар 2017, 184.

¹³³² Шпехар 2017, 185.

¹³³³ Јанковић 1981, 60.

¹³³⁴ Јанковић 1983, 154; Јанковић 2010, 208.

¹³³⁵ Микулчик 1996, 222.

¹³³⁶ Јовановић 1978, 67, 77.

¹³³⁷ Марјановић–Вујовић 1987а, 118.

¹³³⁸ Јовић 2004, 51.

¹³³⁹ Миленковић 1996, 126, 128–134.

¹³⁴⁰ Spahiu, Komata 1974, Т. X/12–13.

¹³⁴¹ Јанковић 1981, 60; Магловски 2011, 207.

¹³⁴² Ерцеговић–Павловић 1986, 29–30, са наведеном литературом; Шпехар 2017, 172.

¹³⁴³ Миљинковић 2017, 233.

¹³⁴⁴ Јанковић 1981, 61.

¹³⁴⁵ Шпехар 2017, 180–181, са наведеном литературом.

¹³⁴⁶ Јанковић 1983, 154.

¹³⁴⁷ Магловски 2001, 205.

¹³⁴⁸ Вikić 2010, 77–81, са наведеном литературом; Шпехар 2017, 183.

¹³⁴⁹ Јанковић 1981, 61.

¹³⁵⁰ Радишић 2015, 25; Шпехар 2017, 167, са наведеном литературом.

зону, ови налази могу се повезати и са Бугарима и са Мађарима.¹³⁵¹ Најранији појасеви са овим апликацијама могу се довести у везу са Салтово–Мајацком културом.¹³⁵² Ови налази, за сада, не могу се сасвим прецизно повезати са Бугарима или са Мађарима, али се може извести закључак да се на раномађарским некрополама овакве апликације јављају до средине X века, док се код Бугара употребљавају све до почетка XI века.¹³⁵³ Мора се истаћи да се ови налази на територији раномађарске државе јављају искључиво у гробовима, док су код раних Бугара они заступљени у насеобинама.¹³⁵⁴ Примера ради, овакви налази регистровани су унутар утврђења Љиљаче у Бовану (Т. 40/1),¹³⁵⁵ Велики Градац,¹³⁵⁶ Гамзиград (Т. 40/2),¹³⁵⁷ Градина у Доњој Рудници (Т. 40/3),¹³⁵⁸ Кале у Лешници (Т. 40/4),¹³⁵⁹ Scupi код Скопља, Стари град у Скопљу (Т. 40/5),¹³⁶⁰ Градиште у Стенчу (Т. 40/6),¹³⁶¹ Градиште у Таору (Т. 40/7),¹³⁶² Градина изнад Трговишта (Т. 40/8),¹³⁶³ Augusta у Хрлецу (Т. 39)¹³⁶⁴ и Град у Сврљигу (Т. 40/9).¹³⁶⁵ У делове појаса спадају и налази једноставнијих гвоздених копчи, које су углавном хронолошки и типолошки неосетљиве (Т. 39).¹³⁶⁶ Најзападнији пример срцоликих апликација на централном Балкану регистрован је у утврђењу Градина изнад Трговишта, док се већа групација ових налаза уочава на простору Скопске и Полошке котлине у данашњој Северној Македонији (Карта 26).

Токе представљају вид апликација које се појављују само на територији насељеној Бугарима и на централнобалканском простору заступљене су само на два локалитета који улазе у ове оквире.¹³⁶⁷

Као посебна целина могу се посматрати оставе накита, јер представљају посебну затворену јединицу унутар једног налазишта. За нашу тему је значајна остава пронађена унутар кастела у Бољетину (Т. 41). Овакве оставе углавном указују на период несигурних времена и могу нас информисати о свом карактеру, могућем власнику, као и времену укопа.¹³⁶⁸

ОРУЂЕ И ПРЕДМЕТИ СВАКОДНЕВНЕ УПОТРЕБЕ

Налази предмета који указују на занатску и пољопривредну активност насеља у периоду од VII до средине IX века, за сада нису регистровани. Сви налази оруђа, који нису

¹³⁵¹ Langó 2014, 157; Bálint 1991, 105; Шпехар 2017, 168.

¹³⁵² Bálint 1991, 105; Радишић 2015, 25; Шпехар 2017, 168 са наведеном литературом.

¹³⁵³ Радишић 2015, 27; Шпехар 2017, 169.

¹³⁵⁴ Дончева 2013, 160–161; Шпехар 2017, 171; Radišić 2018, 143.

¹³⁵⁵ Са утврђења Љиљаче у атару насеља Бован потиче једна „срцолика копча“, коју су аутори датовали у касноантичко раздобље, а која по свему судећи припада овој групи раносредњовековних апликација. В. Милојевић 2017, 50/Кат.47.

¹³⁵⁶ Јанковић 1981, 61.

¹³⁵⁷ Јанковић 1983, 154, 159/Кат. 279.

¹³⁵⁸ Ivanišević, Bugarski 2019, 10.

¹³⁵⁹ Манева 2019, 366. Е. Манева напомиње да су слични налази номадског карактера откривени у Скупију и Градишту у Таору. К. Ристов указује да се срцолике апликације појављују од VI века. Уп. Ristov 2015, 382.

¹³⁶⁰ Манева 2019, 366/Сл. 59–62.

¹³⁶¹ Микулчик 1996, 337/Сл. 164.

¹³⁶² Ristov 2015, 385/Fig. 26.

¹³⁶³ Popović 1999, 160, 150/Sl. 99–3.

¹³⁶⁴ Лука 2013, 620.

¹³⁶⁵ Радишић 2015, 21, 23.

¹³⁶⁶ Шпехар 2017, 171.

¹³⁶⁷ Ови налази, који су у Бугарској од стране појединих истраживача интерпретирани као „токе“, на неким другим локалитетима опредељени су као „окови за књиге“. уп. Јанковић, М. и Ђ. 1990, 52; Лука 2013, 620.

¹³⁶⁸ Ерцеговић-Павловић 1970, 83.

претерано бројни, везују се за период од средине IX до XI века и углавном се ради о оставама алатки. Од налаза оруђа овог периода, највећи број припада пољопривредним алаткама (плуг, раоник, крамп, ашов, срп, коса).¹³⁶⁹ Појединачни налази занатског оруђа, као и они у оставама, сведоче о појави појединих занимања у раносредњовековним насељима на централнобалканском простору. Посебно се мора нагласити да се по бројности издвајају алатке које су коришћене за обраду дрвета (секира, стругач, тесла, длето)¹³⁷⁰ и метала (калуп, клешта, чекић) док је оруђе за обраду камена (длето) и вуне (пршљенак, разбој) пронађено у нешто мањој мери.¹³⁷¹ Овакви предмети констатовани су на Београдској тврђави,¹³⁷² Градини у Врсеницима,¹³⁷³ Великом Градцу,¹³⁷⁴ Градини у Мартинићима,¹³⁷⁵ Градини изнад Трговишта,¹³⁷⁶ Хрлецу¹³⁷⁷ и др. Оставе алата пронађене су у Гамзиграду,¹³⁷⁸ Големом Градишту у Коњуху,¹³⁷⁹ Трајановом мосту у Костољу¹³⁸⁰ и Градишту у Рујковцу (Т. 31).¹³⁸¹

ОРУЖЈЕ И КОЊСКА ОПРЕМА

Налази ратничког наоружања на централном Балкану из периода VII–XI века нису многобројни, што се донекле може објаснити скромним степеном истражености, али и високом вредношћу ове врсте археолошког материјала, који је брижљиво чуван и преношен са генерације на генерацију унутар једне породице (Сл. 7). Налази оружја из периода VII–прве половине IX века до сада нису препознати, док релативно скроман број налаза из периода раног средњег века припада искључиво времену IX–XI столећа. Ти налази могу се поделити на офанзивно и дефанзивно оружје.¹³⁸² У ову категорију укључени су и налази коњске опреме, као незаобилазни вид пратеће опреме једног ратника–коњаника. У групу офанзивног наоружања спадају налази мачева, копаља и врхова стрелица. У дефанзивно наоружање спадају шлемови, штитови и панцир–кошуље, с тим што ови налази, осим појединих, нису за сада познати на централнобалканском подручју у раном средњем веку.¹³⁸³ У репертоар коњске опреме спадају налази жвала, узенгија и мамуза.¹³⁸⁴ Поједини примерци офанзивног и дефанзивног наоружања откривени су на локалитетима Градина у Врсеницама (Т. 42),¹³⁸⁵ Кале у Доњој Лешници (Т. 42),¹³⁸⁶ Велики Градац (Т. 42),¹³⁸⁷ Гамзиград (Т. 42),¹³⁸⁸ Градина у Мартинићима (Т. 42),¹³⁸⁹ Дивичмеђ код Младеновца¹³⁹⁰ и Градини изнад Трговишта (Т. 42),¹³⁹¹ док су делови коњске опреме регистровани на Градцу у Горњим

¹³⁶⁹ Шпехар 2017, 202–203.

¹³⁷⁰ Шпехар 2017, 204.

¹³⁷¹ Шпехар 2017, 205–206.

¹³⁷² Марјановић-Вујовић 1978, 12; Бајаловић Хаџи-Пешић 1992, 34.

¹³⁷³ Роровић, Викић 2009, 117–119, 121.

¹³⁷⁴ Јанковић 1981, 62.

¹³⁷⁵ Магловски 2001, 207–208.

¹³⁷⁶ Роровић 1999, 143, 159.

¹³⁷⁷ Лука 2013, 636; Обр. 12 (144–149).

¹³⁷⁸ Јанковић 1983, 155–156; Лаловић 1987, 117, 122–133; Curta 2013b, 840.

¹³⁷⁹ Бугарски, Иванишевић 2013, 136.

¹³⁸⁰ Марјановић-Вујовић 1986, 159–160; Марјановић-Вујовић 1987b, 135–136.

¹³⁸¹ Бугарски, Иванишевић 2013, 131–133.

¹³⁸² Шпехар 2017, 198.

¹³⁸³ Шпехар 2017, 199.

¹³⁸⁴ Шпехар 2017, 200.

¹³⁸⁵ Роровић, Викић 2009, 115–116.

¹³⁸⁶ Микулчић 1996, 324.

¹³⁸⁷ Јанковић 1981, 62.

¹³⁸⁸ Јанковић 1983, 156.

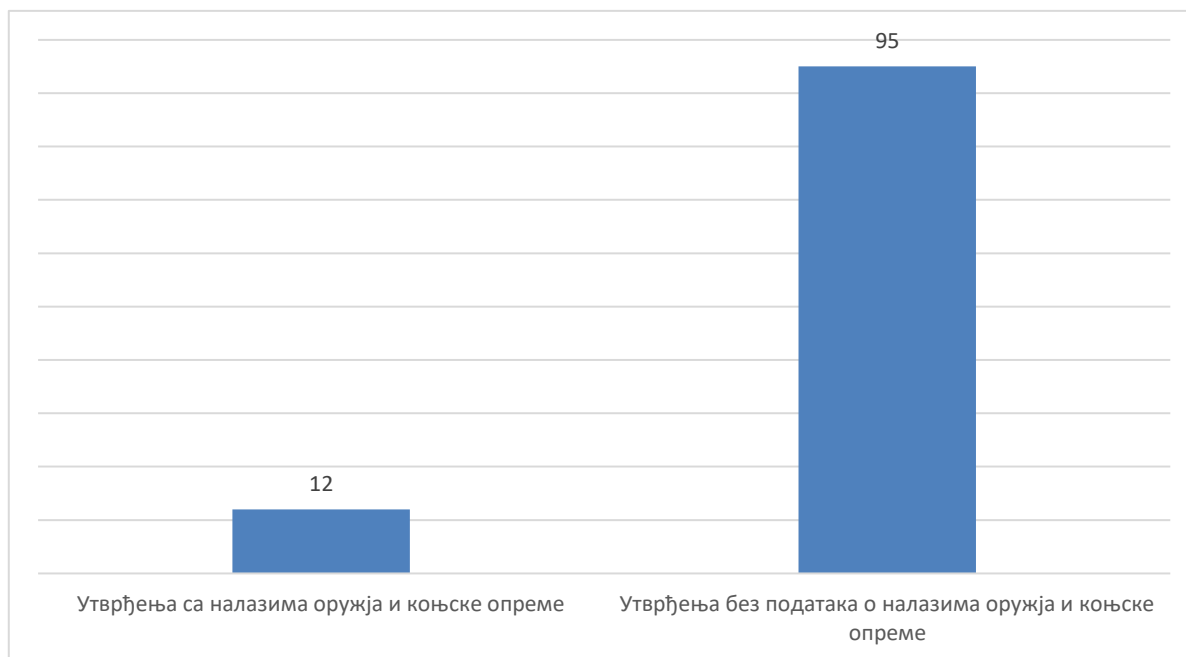
¹³⁸⁹ Магловски 2001, 208–209.

¹³⁹⁰ Катић 2003, 215, Сл 13/5, 15–19.

¹³⁹¹ Роровић 1999, 160.

Левићима (Т. 13, 43),¹³⁹² Градишту у Дупцима,¹³⁹³ Гамзиграду (Т. 43),¹³⁹⁴ Градишту у Орашју,¹³⁹⁵ Градишту у Рујковцу (Т. 31, 43)¹³⁹⁶ и Сврљиг-граду (Т. 43).¹³⁹⁷

Сл. 7 – Број локалитета са подацима о оружју и коњској опреми

НУМИЗМАТИЧКИ МАТЕРИЈАЛ

Налази новца на простору централног Балкана у периоду VII–XI века, представљају углавном византијска ковања.¹³⁹⁸ Византијска управа на балканском простору окончава се почетком VII столећа, што се добро уочава и у нумизматичком материјалу. Циркулација новца престаје око 615. године, у периоду почетка владавине цара Ираклија I.¹³⁹⁹

За ранију фазу раносредњовековног периода, која се окончава половином IX века, карактеристични су само налази новца из Мачванске Митровице¹⁴⁰⁰ и из Коњуха у Македонији.¹⁴⁰¹ Управо од средине истог столећа, тачније, од времена владавине цара Василија I (867–886), долази до повећања циркулације златног, сребрног и бронзаног новца на централном Балкану. Новац његовог наследника, Лава VI (886–912), среће се на бројним налазиштима у виду фолиса. Од времена владавине цара Константина VII Порфирогенита (913–959), повећава се циркулација новца, а појављује се и већа разноврсност номинала, јер се новац сада кује од различитог материјала.¹⁴⁰² Налази ковања цара Романа I Лакапина (914–

¹³⁹² Рашковић 2005, 189; Бугарски 2014, 79.

¹³⁹³ Бугарски 2014, 79.

¹³⁹⁴ Јанковић 1983, 155; Шпехар 2017, 201.

¹³⁹⁵ Микулчик 1996, 333.

¹³⁹⁶ Бугарски, Иванишевић 2013, 131; Бугарски 2013, 35.

¹³⁹⁷ Бугарски 2014, 75–77.

¹³⁹⁸ Шпехар 2017, 207.

¹³⁹⁹ Шпехар 2017, 208.

¹⁴⁰⁰ Роровић 1978, 185.

¹⁴⁰¹ Микулчик 1996, 225.

¹⁴⁰² Radić 2010, 201–203.

944) пронађени су спорадично у појединим насељима тог раздобља. За време Нићифора II Фоке (963–969) постепено опада циркулација новца, а слична ситуација се дешава и у времену владавине цара Јована Цимискија (969–976). У периоду дуготрајне владавине знаменитог цара Василија II (976–1025) кује се новац свих врста, а златни примерци пронађени су искључиво у области Подунавља. За овај период карактеристични су налази тзв. анонимних фолиса, који се често јављају на просторима бивших античких центара и који представљају сведочанство о обнови византијске власти на Балканском полуострву.¹⁴⁰³ Након смрти цара Василија II, опада проток новца на овом подручју, те је број налаза новца његових наследника прилично редукован. Од средине XI века почиње да се појављује и новац мађарских владара, што је потврђено појединим налазима из насеља тог периода. Као сведоци немирних догађаја током позније фазе раног средњег века, појављују се оставе новца које су потврђене на неколико локалитета.¹⁴⁰⁴ Новац из периода IX–XI века откривен је у утврђењима Београдска тврђава (Т. 44),¹⁴⁰⁵ Егета у Брзој Паланци (Т. 6/2, 44),¹⁴⁰⁶ Јеринин град у Војски (Т. 9/2, 44),¹⁴⁰⁷ Градиштето у Враци,¹⁴⁰⁸ Градиште у Врћеновици (Т. 11/2),¹⁴⁰⁹ Кале у Доњој Лешници,¹⁴¹⁰ Гамзиград (Т. 44),¹⁴¹¹ Кале у Лешоку,¹⁴¹² Нишка тврђава,¹⁴¹³ Градина изнад Трговишта (Т. 44),¹⁴¹⁴ Градиште у Опили,¹⁴¹⁵ Маргум код Орашја (Т. 44),¹⁴¹⁶ Град Перник (Т. 44),¹⁴¹⁷ Трајанов мост код Костола,¹⁴¹⁸ Градиште у Рујковцу,¹⁴¹⁹ Град Скадар,¹⁴²⁰ Сард у Шурди,¹⁴²¹ Чрнче код Скопља (Т. 44),¹⁴²² Укоса код Сталаћа (Т. 44),¹⁴²³ Градиште у Стенчу (Т. 44),¹⁴²⁴ Градиште у селу Таор итд (Т. 44).¹⁴²⁵ Са ове територије потичу и поједине оставе новца, попут оне из Перника¹⁴²⁶ и, условно, из Градишта у Рујевици.¹⁴²⁷

¹⁴⁰³ Шпехар 2017, 211.

¹⁴⁰⁴ Шпехар 2017, 212.

¹⁴⁰⁵ Иванишевић 1987, 94, 101–102, 105–106.

¹⁴⁰⁶ Шпехар, Јањић 2020, 249–250, Сл. 5.

¹⁴⁰⁷ Додић 2015, 8.

¹⁴⁰⁸ Иванов 1988, 68.

¹⁴⁰⁹ Милојевић, Милојевић 2015, 83.

¹⁴¹⁰ Микулчик 1996, 324.

¹⁴¹¹ Јанковић 1983, 142; Petković 2011, 280.

¹⁴¹² Алексова 1959, 221; Микулчик 1996, 326–328.

¹⁴¹³ Црноглавац 2005, 112.

¹⁴¹⁴ Ivanišević 1999, 429.

¹⁴¹⁵ Микулчик 1996, 215–217.

¹⁴¹⁶ Црнобрња 2007, 205.

¹⁴¹⁷ Чангова 1983, 102–106; Рабовянов 2011, 120.

¹⁴¹⁸ Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, 45.

¹⁴¹⁹ Иванишевић, Стаменковић 2010, 60.

¹⁴²⁰ Spahiћ 1979, 387–395; Јанковић 2007, 158.

¹⁴²¹ Spahiћ, Komata 1974, 304.

¹⁴²² Микулчик 1982, 133; Сл. 75; Микулчик 1996, 288; Сл. 132.

¹⁴²³ Рашковић 2016, 291.

¹⁴²⁴ Микулчик 1996, 335.

¹⁴²⁵ Ristov 2015, 385. Б. Алексова у својој публикацији прилаже фотографију примерка новца цара Јована Цимискија (969–976) након текста о утврђењу Баргала, без навођења њеног порекла. Исто тако, након текста о оближњем Крупишту приложена је фотографија новца цара Лава VI (886–912). Уп. Алексова 1989, 69, 104.

¹⁴²⁶ Чангова 1983, 105.

¹⁴²⁷ Рашковић 2016, 16.

СФРАГИСТИЧКИ МАТЕРИЈАЛ

Налази печата на централнобалканском простору могу указивати на обновљену административну организацију РOMEЈСКОГ ЦАРСТВА у овом делу државе. Већи број налаза потиче из значајних центара који се налазе на десној обали Саве и Дунава, као што су Мачванска Митровица, Београд, Маргум итд.¹⁴²⁸ Налази који су опредељени у период IX–X века пронађени су на утврђењу Градина изнад Трговишта код Новог Пазара, док су они из X и прве половине XI века проналажени у Браничеву, Београду и Маргуму (Т. 45).¹⁴²⁹ Поред поменутих налаза, сфрагистички материјал констатован је и унутар фортификација Бдин у Видину (Т. 45),¹⁴³⁰ Облун (Т. 45)¹⁴³¹ и Перник.¹⁴³² Карактеристичан „хебрејски“ печат са представом Давидове звезде из времена IX–X века, откривен је унутар куће 5 на простору античког театра у Скупију, међутим, без конкретног археолошког контекста.¹⁴³³

ПРЕДМЕТИ РЕЛИГИЈСКОГ КАРАКТЕРА

Пронађени предмети религијског карактера на простору централног Балкана према намени се могу разврстати на свештеничке инсигније, богослужбене предмете и предмете личне побожности. Крст, панагија, митра и епископски штап спадају у налазе свештеничких инсигнија, док у богослужбене предмете спадају процесисјски, престони и ручни крст, затим кандила, кадионице, путири, дискоси, рипиде, звездице, кашичице, копље, чираци, сунђери, кивоти, ставротеке и богослужбене књиге. У најбројније налазе друге фазе раног средњег века на централном Балкану спадају предмети личне побожности, који су оличени у виду крстова–енколпиона (нагрудни крстови–реликвијари),¹⁴³⁴ крстова–привезака, нагрудних иконица, медаљона, амулета, ампула и прстења.¹⁴³⁵ Овим налазима мора се придодати и један предмет паганских карактеристика, који, опет, сведочи о личном поимању вере код појединца у овом периоду, када хришћанство почиње да преузима примат.¹⁴³⁶

За сада, богослужбени предмети у насељима централнобалканског простора раног средњег века су заступљени са само неколико примерка процесисјских крстова кадионица из времена X–XI века. Они су, примера ради, проналажени у утврђењима Гамзиград,¹⁴³⁷ Трајанов мост¹⁴³⁸ или Сврљиг-град.¹⁴³⁹

Од периода X и XI века почињу све више да се појављују предмети повезани са личном побожношћу појединца. Најкарактеристичнији предмети ове врсте су крстови–енколпиони (реликвијари), у којима су се могле чувати честице часног крста, делови моштију светитеља или чак комадићи метеора. Нагрудни крстови могли су представљати владарске или свештеничке инсигније, уколико су били израђени од племенитих метала.

¹⁴²⁸ Шпехар 2017, 213.

¹⁴²⁹ Гај-Поповић 1978, 163; Калић 1982, 33–36; Иванишевић 1992, 49; 51; Максимовић 1999, 437–438; Максимовић, Поповић 2008а, 459; Максимовић, Поповић 2008б, 487, 490; Иванишевић 2012, 58; Ivanišević, Krstmanović 2013, 453–457, 457; Шпехар 2017, 214.

¹⁴³⁰ Jordanov 2010, 182.

¹⁴³¹ Zagarčanin 2015, 204–205, 207.

¹⁴³² Чангова 1983, 110, 113, 115; Рабовянов 2011, 120, 196.

¹⁴³³ Манева 2019, 362 са наведеном литературом.

¹⁴³⁴ Шпехар 2017, 185.

¹⁴³⁵ Шпехар 2017, 186.

¹⁴³⁶ Микулчик 1996, 310.

¹⁴³⁷ Јанковић 2010, 205.

¹⁴³⁸ Гарашанин, Васић 1987, 81.

¹⁴³⁹ Николић 1961, 220; Шпехар 2017, 191.

Енколпиони у облику латинског крста у почетку изучавања су називани *сиријским* или *сиријско–палестинским* крстовима, односно, *крстовима Свете земље*. У новијим радовима, оваква врста крстова почела се називати *византијским*. Код староруских крстова–енколпиона, најчешће се срећу заобљени кракови крста. На аверсима ових предмета најчешће се налази представа Распећа, док је на реверсу углавном приказивана Богородица Оранта. Поред ових најуобичајнијих сцена, понекад се јављају представе различитих светитеља и светих ратника, нефигурални орнаменти, као и натписи на грчком језику. Крстови су могли бити неорнаментисани или украшени неорганизованим урезима. Представе су израђиване ливењем или урезивањем, мада су урезиване и представе опонашале оне изведене ливењем. Ова врста предмета најчешће се производила у већим ходочасничким и урбаним центрима, али се спорадично јављају и они локалног карактера, што се сагледава на основу ортографски неисправних натписа, који су последица неадекватног познавања грчког језика.¹⁴⁴⁰ Крстолики привесци носили су се, попут енколпиона, самостално на грудима или у склопу огрице. Осим предмета личне побожности, крстови–привесци чинили су и део накита и временом су постали један од главних предмета личне побожности. Израђивани су од бронзе, олова, камена а нешто ређе од племенитих метала. Орнаменти су често израђивани само на аверсној страни и могли су садржати сцене Распећа, Богородице Оранте, разних светитеља и светих ратника, као и геометријских мотива.¹⁴⁴¹ Предмети личне побожности представљају најчешће налазе религијског карактера централног Балкана и заступљени су међу покретним археолошким материјалом из утврђења Бдин у Видину,¹⁴⁴² Велики Градац,¹⁴⁴³ Гамзиград,¹⁴⁴⁴ Козјак у Канареву (Т.18),¹⁴⁴⁵ Градина изнад Трговишта,¹⁴⁴⁶ Маргум у Орашју,¹⁴⁴⁷ Камка у Орјахову,¹⁴⁴⁸ Перник,¹⁴⁴⁹ Равна – Campsa,¹⁴⁵⁰ Кука у насељу Рогле,¹⁴⁵¹ Градиште у Рујевици,¹⁴⁵² Укоса у Сталаћу¹⁴⁵³ и др. Као издвојен случај јавља се предмет приватне побожности паганског карактера из IX–X века, у виду амулета од јелењег рога са представом Перуна (?), који потиче из утврђења Кула у Чучеру.¹⁴⁵⁴

---

¹⁴⁴⁰ Шпехар 2017, 193; Ристић 2021, 9–14 са наведеном литературом.

¹⁴⁴¹ Шпехар 2017, 196.

¹⁴⁴² Дончева-Петкова 2011, 371.

¹⁴⁴³ Јанковић 1981, 60.

¹⁴⁴⁴ Јанковић 1983, 154; Лаловић 1996, 212–213.

¹⁴⁴⁵ Микулчик 1996, 222.

¹⁴⁴⁶ Роровић 1999, 160–161.

¹⁴⁴⁷ Марјановић-Вујовић 1986, 72–73.

¹⁴⁴⁸ Дончева-Петкова 2011, 407.

¹⁴⁴⁹ Дончева-Петкова 2011, 360–361, 384, 389, 392, 432, 478.

¹⁴⁵⁰ Ерцеговић-Павловић 1984b, 255–256; Томовић 2001, 334; Шпехар 2016, 134.

¹⁴⁵¹ Микулчик 1996, 334.

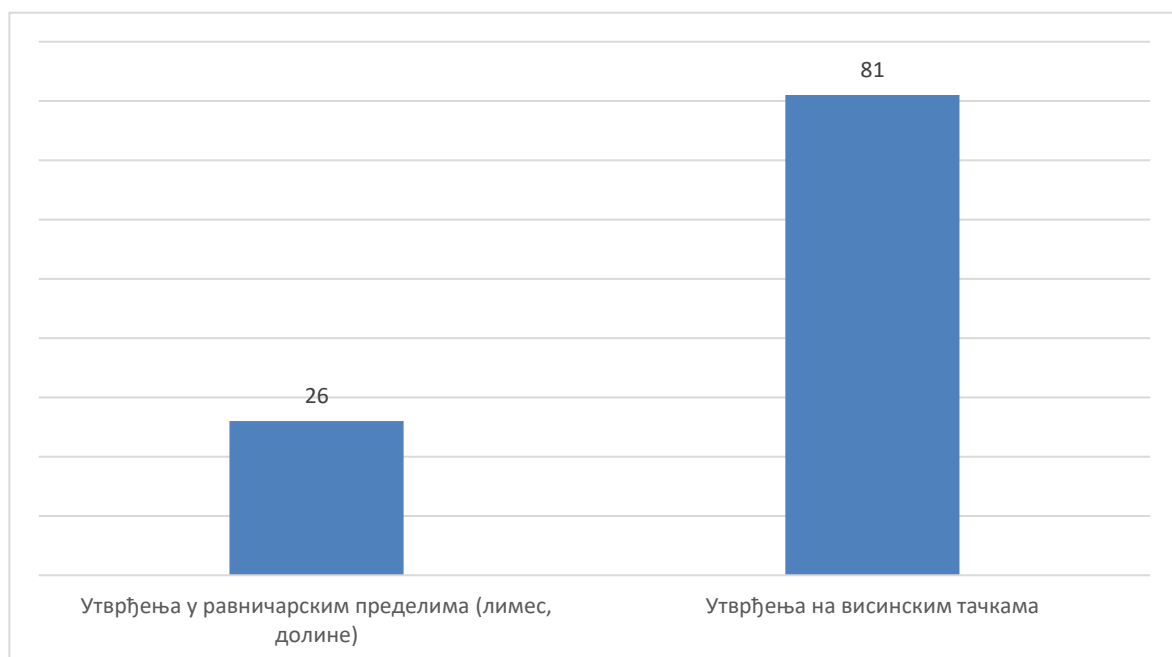
¹⁴⁵² Рашковић 2016a, 16–17.

¹⁴⁵³ Рашковић 2016b, 293.

¹⁴⁵⁴ Микулчик 1996, 310; Манева 1998, 7–24.

РЕЗУЛТАТИ ГИС АНАЛИЗА

У уводном делу овог поглавља, осврнућемо се на основне геолошке и геоморфолошке одлике централног Балкана, као допуну подацима приложеним у поглављу о територијалном оквиру. За потребе наше теме, определили смо се за територију касноантичке дијацезе Дакије, као оквирне површине омеђеног простора централног Балкана. Како је већ напоменуто, ради се о простору уоквиреног рекама Савом и Дунавом на северу, градовима Љешом и Благоевградом у имагинарној линији на југу, црногорским приморјем и реком Дрином на западу, као и линијом која спаја реку Вит са Благоевградом на истоку.¹⁴⁵⁵ У централном делу Балканског полуострва доминирају три велике тектонске јединице. Њих сачињавају, идући од запада према истоку, Динариди, Родопска (Српско–македонска) маса и Карпатско–балкански лук.¹⁴⁵⁶ Осим утврђења у равницама,¹⁴⁵⁷ већина посматраних насеља ове територије је подигнута на неким од узвишења у склопу ових планинских масива.

Сл. 8 – Однос утврђења према геоморфолошкој позицији

За простор централног Балкана примењена је ГИС анализа видљивости (visibility/viewshed analysis) на 107 утврђених насеља, на којима су констатовани трагови

¹⁴⁵⁵ Поимање простора централног Балкана варирало је у зависности од истраживача и тематике којом су се бавили, в. Garašanin 1979, 79; Палавестра 1984, 3; Vasić 1987, 571.

¹⁴⁵⁶ Јовановић и др. 1969, 10.

¹⁴⁵⁷ Према нашој евиденцији, од 107 утврђења поменутих у каталогу, њих 26 налазило се у нижим, равничарским пределима. Та цифра представља, оквирно, $\frac{1}{4}$ од укупног броја утврђења у каталогу. То се превасходно односи на утврђења подигнута уз речне токове (углавном у Подунављу) и она у равнијим, долинским пределима. У утврђења на висинским тачкама урачуната су и она која се налазе на нижим ридовима од по 40–50 м. Остављамо могућност да је неки локалитет изузет са овог списка, пошто смо њихов положај утврђивали углавном према снимцима програма Google Earth. Ради се о утврђењима Бељин – Градуштина, Бољетин – Smogna, Брза Паланка – Егета, Видин – Бдин, Гамзиград – Felix Romuliana, Грачаница – Upriana, Доњи Милановац – Велики Градац, Јакимово – Градиштето, Ковачевац – Дивичмеђ, Козјак – Баргала, Коњух – Големо Градиште, Костол – Понтес/Трајанов мост, Крупиште – Кале, Мали Казан – Хајдучка Воденица, Мездра – Калето, Монтана – Градиште (Кале), Ниш – Нишка тврђава, Орашје – Маргум, Прахово – Аквис, Равна – Campsa, Сапарева бања – Германија, Скопље – Град Scupi, Софија – Град Сердика, Текија – Transdierna, Хрлец – Augusta и Шас – Свач (Сл. 8).

употребе у периоду IX–XI века.¹⁴⁵⁸ Основу анализе представља EU-DEM растерска подлога у резолуцији 25 м (1 pix = 25 x 25 м). Оквирна висина посматрања је 10 м изнад тачке локалитета, а сама висина локалитета је апроксимирана на основу DEM-а. С обзиром на то да није у потпуности позната оригинална висина бедема рановизантијских и раносредњовековних фортификација, избрана висина посматрања је узета условно (Карта 14).¹⁴⁵⁹

Са тако постављеним параметрима, извршене су анализе видљивости у радијусу од 50 км. Добијени резултати показали су да се у овом радијусу као оне боље контролисане територије, посебно издвајају области данашњег Срема, Шумадије, Скадарског језера, као и делови Косова и Метохије, Кључа Дунава и Олтеније у данашњој Румунији. Области које се издвајају бољом видљивошћу са посматраних утврђења су доње Подриње, већи део тока Западне Мораве, новопазарска област, Подунавље источне Србије, већи део југоисточне Србије, Косово и Метохија, као и читава северна област данашње Северне Македоније. Посматрајући ове резултате на територији централног Балкана у размери 1 : 900 000, не могу се извући конкретнији подаци о међусобном односу самих насеља. Међутим, на овај начин се извлаче одређени закључци о могућем првенству одређених комуникација у односу на друге. Примера ради, уочљиво је да су утврђења Видојевица код Лознице, Градуштина у Белину и Београдска тврђава у великој мери могла контролисати простор између Саве и Дунава, тј. територију данашњег Срема, као и површину око ушћа Дрине у Саву. На том месту у античком периоду, пролазио је један од кракова Дринског пута (via Drinae), који је водио од Вишеграда и Сребренице према Сремској Митровици. Један од античких путева је водио од Београда за Шабац и Сирмијум. Добра контрола области централних и делова данашње источне Србије, показује на важност комуникације Via Militaris и у периоду раног средњег века. Посебно се уочава одлична контрола површине Скадарског језера из утврђења Облун, у данашњој Црној Гори. Повећана је видљивост над равницом у централном делу Косова и Метохије, у којој се налазе данашњи већи градови, попут Приштине и Урошевца. Ради се о веома важном комуникацијском чворишту у прошлости, у коме су се сусретали кракови античког Дринског пута, Језерског пута (via Jesera) и Зетског пута (via de Zente). У радијусу до 50 км, вршена је добра контрола дела данашње западне Србије, на простору око тока Западне Мораве. Ту је позната средњовековна комуникација која је од Ужица водила преко Пожеге, Чачка и Крушевца у долину Велике Мораве (на Цариградски пут). Исто тако, нешто ближом видљивошћу је добро покривена и новопазарска околина, кроз коју је пролазио један крак Дринског пута (од Хоче, преко Новог Пазара, за Трепчу и Приштину), Топлички пут (преко Топлице и Копаоника у Нови Пазар), правац из долине Ибра и Рашке према Расу и Трговишту, као и комуникација из Вишеграда и Полимља, која је преко Новог Пазара водила даље према Скопљу. Исто се односи и на нишку и алексиначку околину, кроз коју је пролазила једна од главних комуникација према Цариграду. Тај део је посебно значајан, пошто је Ниш у прошлости представљао велико саобраћано чвориште. Добром видљивошћу одликује се и простор између данашњег Призрена и Ђаковице, близу ког је пролазио крак Зетског пута реком Бели Дрим. Сам град Призрен је представљао важну раскрсницу путева. Од њега је водила и важна комуникација (Велики пут) преко Опоља и

¹⁴⁵⁸ Анализу видљивости у ГИС-у израдила је колегиница Ирина Кајтез, на чему јој се овом приликом срдечно захваљујем.

¹⁴⁵⁹ Због чињенице да примена ове анализе носи са собом одређене недостатке и техничке изазове, саме резултате који су добијени на овај начин не третирамо као потпуно прецизне и коначне, већ су узети за одређеном дозом резерве. Бројни су фактори који су могли утицати на међусобну комуникацију висинских утврђења у прошлости. На почетку, није сасвим извесна висина бедема и положаја који су служили за визуелну комуникацију становника утврђења. У нашем случају, као реперне позиције узете су претпостављене максималне висине рановизантијских и раносредњовековних бедема у свом првобитном изгледу, в. Милинковић 2010, 35, 227; Милинковић 2015, 72–80, 106; Točbatov 2015, 151; Пенчева 2018, 479. Са друге стране, морају се узети у обзир и одређене климатске и екосистемске карактеристике ових области у прошлости, које су данас недовољно познате. Није сасвим сигурно како је изгледао распоред шумског поркивача око утврђења тог времена, каква је била видљивост, магловитост итд.

Полога на Скопље. Управо је и тај предео покривен добром и компактнијом видљивошћу из околних утврђења.¹⁴⁶⁰

Приметно је да одређене области које су представљале пограничне зоне између појединих држава карактерише нешто боља видљивост у односу на околину. Ту се првенствено мисли на недовољно познату границу између Србије и Бугарске у IX и X веку, за коју се претпоставља да је могла ићи претпостављеном линијом од Колубаре, Западне Мораве, долине Ибра и реке Рашке, све до Копаоника и Метохије.¹⁴⁶¹

Ради детаљнијих и темељнијих анализа међусобних односа утврђених насеља, издвојили смо пет области које су подвргнуте посматрању на ужем, локалнијем плану. Те области су издвојене на основу географских параметара, као и на основу груписања гушће распоређених утврђења на одређеном простору, како би се добили бољи резултати анализе видљивости. Да би се стекла потпунија слика одређене области у периоду раног средњег века, поред утврђења унети су и други локалитети истог раздобља, првенствено отворена равничарска насеља и некрополе. Тиме је добијена слика помоћу које се може закључити однос између утврђења и околних локалитета, односно, може се разматрати постојање могућих административних центара, у односу на околна насеља на микрорегионалном плану. Овим анализама смо подвргли локалитете који су подељени на оне у северном делу централног Балкана (подунавски лимес у Србији), северозападном делу (област западне и централне Србије), југозападном делу (новопазарска област са околином), источном делу (источна Србија, југоисточна Србија и делови централне Србије) и јужном делу (јужна Србија, Северна Македонија и југозападна Бугарска).

Анализе видљивости за локалитете на ужем плану извршене су на подлози дигиталног висинског модела у резолуцији 25m^2 (EU-DEM).¹⁴⁶² Пошто су резолуција и прецизност DEM-а главни предуслов за тачност анализа видљивости, крајњи резултат треба посматрати кроз ту призму. Апроксимацију свих висина врши EU-DEM на површини једног пиксела (реалне површине од 25m^2). Ту је укључена и висина вегетације, што би значило да уколико постоје велике висинске разлике на датој површини, оне ће бити приказане у форми равне површине изражене у средњој вредности свих датих висина. Ради превазилажења тог проблема, приступљено је ревидирању тачака утврђења. С обзиром на то да тачке узете за позицију локалитета представљају вредност дефинисану x , y и z координатом, оне не обухватају потпуну површину (габарит) једног утврђења. Због тога је око сваке тачке утврђења опцртан радијус од 200 м, који је подељен мрежом квадрата од по 25m^2 , који су еквивалентни мрежи пиксела коришћеног DEM-а. Након тога су за свако утврђење извучени квадрати са највишом надморском висином, који су употребљени као тачка за израчунавање видљивости околине.

Наредни корак је представљао одређивање домета видљивости, висину посматрања и опажану висину. Услед чињенице да је домет видљивости субјективна категорија, који у већој мери зависи и од временских услова, као и закривљености земљине површине, домет је арбитрарно одређен на 20 км. За висину посматрања је узета вредност од 10 м изнад површине земље (тј. DEM-а), која представља, такође, претпостављену максималну висину бедема или куле са које би се посматрала околина. За опажну тачку је узета висина од 2 м изнад површине DEM-а.

¹⁴⁶⁰ В. Јиречек 1959, 275–303; Шкриванић 1974, 43–50, 53–59, 62–75, 80, 82–114; Мишић 2014, 113–115.

¹⁴⁶¹ О историјском и политичком контексту, в. поглавље *Историјски оквир*. О могућој позицији источне границе раносредњовековне Србије према Бугарској, в. *CPDAI* 1967, 146, 154–155; Schafarik 1844, 177; Раџки 1864, 61; Грот 1880, 153; Стефановић 1916, 13; Новаковић 1964, 163–164, 174; Калић 1979, 81; Ферјанчић 1996, 150; Ђирковић 1998, 28; Божиков и Гюзелев 1999, 186; Динић 2003а, 166; Динић 2003б, 680; Новаковић 2003б, 183; Јиречек 2006, 67; Златарски 2007а, 342; Благојевић 2011, 43; Мишић 2014, 23; Коматина 2015, 31–42.

¹⁴⁶² Ради се о најдетаљнијем DEM-у који се може преузети у слободној форми. В. https://land.copernicus.eu/homepage-content/eu_dem.png/view.

У изради домета видљивости коришћен је аналитички модел тзв. *cummulative viewshed*. Ова анализа подразумева рачунање домета и површине видљивости са свих одабраних тачака, где се све површине преклапају. Помоћу овог начина добија се карта која приказује са колико тачака (утврђења) је видљив сваки сегмент рељефа у задатом домету.¹⁴⁶³

Што се тиче највећег дела српског Подунавља, најочљивија међусобна визуелна комуникација обухвата простор између утврђења Орашје – Маргум, Годића црква/Мали град у Старом Костолцу и Рам – Lederata (Карта 15). Удаљеност између прва два локалитета ваздушном линијом износи нешто више од 13 км, док између другог и трећег износи нешто више од 14 км.¹⁴⁶⁴ У домет видљивости са утврђења у Старом Костолцу и Ледерате улази и регистровано раносредњовековно насеље које је, на основу површинских налаза грнчарије, постојало унутар римског и касноантичког каструма код Рама. Овом анализом је установљено да се из ова три утврђења контролисао простор крајњег југа области Баната, као и добар део великог Поморавља у његовој доњој области, при ушћу Велике Мораве у Дунав, укључујући и ток реке Млаве. Већ је примећено да су римска и рановизантијска утврђења на Дунаву подизана поред ушћа река или потока, на местима где је било лакше прећи Дунав.¹⁴⁶⁵ Ради се управо о заштити трасе изузетно прометног античког и средњовековног пута, познатог под називом *Via Militaris*, који је од Београда водио на Браничево, а даље према Туприји и Нишу. Посебно је важна контрола изласка ове трасе из Годоминског поља, јужно од данашњег Смедерева, у долину Велике Мораве. Може се наслутити да је у области визуелне контроле ова три утврђења, много значајније било надгледање преласка Дунава и директног укључивања на ову комуникацију из правца Баната. Ту се мора помишљати првенствено на пут који је из Угарске, преко данашњег Зрењанина, Панчева и Ковина, водио преко Дунава на простору Смедерево – Дубравица у долину Велике Мораве и Млаве у унутрашњост Србије.¹⁴⁶⁶ Велики ареал нешто ниже скале видљивости је постојао и са простора Београдске тврђаве, с тим што је, као и у претходном случају, био у великој мери усмерен на простор данашње Војводине, конкретно, на простор југоисточног Срема и југозападног Баната. Већу прегледност карактерише позиција утврђења *Ad Octavum* у данашњој Вишњици, које је визуелно комуницирало са Београдском тврђавом. Са ова пет поменута утврђења вршена је контрола над великим делом прелаза са простора Срема и јужног Баната на простор централног Балкана. У видљивост ових утврђења није спадала једна мања област на простору десне обале Дунава, између данашњег Београда и Смедерева. На тој површини су се налазила регистрована средњовековна насеља у Брестовику и Ритопеку/Винчи. Сличан интензитет и обим видљивости какав се бележи са Београдске тврђаве, постојао је и са утврђења Видојевица на Церу. Са ове тачке је био видљив целокупан простор Подриња између планине Цер и простора између данашњих градова Бијељине на северу и Лознице на југу.¹⁴⁶⁷ Извесна контрола околног равничарског простора вршила се и из обновљеног античког утврђења у Бељину. У ареал видљивости из овог утврђења је улазила и некропола која се налазила на данашњем локалитету Јендек у Звечкој.¹⁴⁶⁸ Добра видљивост, али ограниченог обима, постојала је и са утврђења Понтес у Костолу. Са њега је контролисан већи део равничарске области Кључа на Дунаву, све до крајњих јужних обронака Карпата, источно од данашњег града Дробета–Турну Северин. Ван

¹⁴⁶³ Wheatley, Gillings 2002, 184.

¹⁴⁶⁴ Извор: Google Earth.

¹⁴⁶⁵ Милинковић 2015, 61.

¹⁴⁶⁶ Лиречек 1959, 84–86, 131, 302; Шкриванић 1974, 85; Мишић 2014, 113, 116. Ради се о комуникацији којом је угарска војска под командом Јањоша Хуњадија 1448. године кренула против Турака. Такође, овом комуникацијом преко Ковина је и војска краља Жигмунда Луксембуршког упала у Србију 1389. године. В. Шкриванић 1974, 86 са наведеном литературом.

¹⁴⁶⁷ Утврђење на Видојевици условно је узето у разматрање и као такво укључено у анализе, с обзиром на то да су подаци добијени само на основу рекогносцирања, који се углавном односе на грнчарију XI–XII века.

¹⁴⁶⁸ Сасвим сигурно је у непосредној близини откривене некрополе егзистирало и средњовековно насеље, које до сада није регистровано.

тог ареала су остајала отворена насеља јужно до Понтеса, попут локалитета Збрадила у Корбову, Ушће Јакомирског потока и Дунава у Вајуги. Тиме се стиче утисак да је било потребније контролисати прелаз и комуникације преко Дунава на том делу, него са источне или југоисточне стране данашњег Кључа. Одлична контрола тока Дунава и надгледање површине на којима су се налазила околна отворена насеља, вршено је са утврђења у Егети. Са ове позиције могуће је било видети локације насеља која хронолошки претходе утврђењу у Егети, попут Ушћа Слатинске реке или “Обале” у Љубичевцу, као и положај старије некрополе на локалитету Позајмиште у Грабовици. Следеће наредно регистровано утврђење, које се налази низводно од Егете, представља утврђење Аквис у Прахову, које је удаљено око 22 км ваздушном линијом од Егете.¹⁴⁶⁹ Прекодунавске области су у нешто суженијем обиму контролисане и са утврђења у Текији и Хајдучкој Воденици. Слична ситуација је и са обновљеним утврђеним насељима у Ђердапу, с тим, што је анализама видљивости утврђено да је између утврђења Сморна у Бољетину, Campsa у Равној и Велики Градац постојала одлична међусобна видљивост. Директна визуелна комуникација постојала између утврђења Велики Градац и Равна. У ареал видљивости са ових локалитета спадала је и контрола над отвореним насељем на локалитету Рибница у Доњем Милановцу. Тиме је затворен полукруг који Дунав прави од Бољетина, до ушћа Поречке реке код Доњег Милановца.

Као друга посматрана површина, одабран је простор данашње западне и централне Србије (Карта 16). Резултати су показали да је најбоље визуелно контролисана површина успостављена на простору између утврђења Остра – Соколица, Милочај – Велика Градина и Градина на Јелици. Том простору треба додати и локалитете Грабовац – Јеринин град, Чукојевац – Градиште и Замчања – Велика Градина, као утврђења између којих је, такође, забележен висок степен видљивости. Директна визуелна комуникација постојала је између утврђења Градина на Јелици – Соколица у Остри, Соколица у Остри – Велика Градина у Милочају, као и Велика Градина у Милочају – Велика Градина у Замчањи. Нешто нижи степен видљивости према југу је забележен са утврђења Илиње – Градина и Рошци – Кулина, међутим, и ова утврђења свакако треба посматрати као део система утврђења, која су вршила контролу готово читавог тока Западне Мораве. Већ смо поменули средњовековну комуникацију која је од Ужица водила преко Пожеге у Чачак (Градац), а одатле долином Западне Мораве, преко Крушевца, у долину Велике Мораве. Према Ј. Ердџановићу, пут је из Чачка водио преко планине Јелице, подгорином Овчара и Сјекире, преко насеља Негришори и Лучани и реке Бјелице до места Крстац, а затим преко Западне Мораве на Пожегу даље према Ужицу и Босни. Један пут се одвајао од овог на Јелици, а потом је ишао преко села Граб на Ивањицу и Сјеницу. Према Г. Шкриванићу, пут који је од Краљева водио у долину Велике Мораве, настао је у римском периоду.¹⁴⁷⁰ Одлична локална видљивост бележи се и са висинског утврђења Градина у Радаљеву. Простор горњег Великог Поморавља, све до данашњег Параћина, био је видљив са тврђаве Укоса у Град Сталаћу у правцу севера. Област данашње јужне Шумадије, а посебно око градова Крагујевца и Јагодине, већим делом визуелно је покривена из четири утврђења, са која потичу трагови раносредњовековне материјалне културе. За разлику од чачанског краја, покривеност ове области је заступљена средњом видљивошћу. Најкомпактнији контролисани простор из једног висинског утврђења ове области, запажа се са Јерининог града у Војски. Ради се управо о багрданској клисури (теснацу), чији је стратешки положај остао, у војном смислу, веома значајан све до XX века. Важно је напоменути да је са простора утврђења у Војски добро контролисано претпостављено отворено насеље на локалитету Багрдан – Терамидиште, као и оно на локалитету Вецина мала у селу Мајур. Тиме се добија оквирна слика контроле простора са овог утврђења, која је обухватала равничарски простор средњег великог Поморавља, од Јагодине до Лапова. У ареал видљивости са утврђења Јеринин град и локалитета Градина у Доњим Грбицама, спадала је и некропола на Донићком брду код

¹⁴⁶⁹ Извор: Google Earth.

¹⁴⁷⁰ Шкриванић 1974, 130; Мишић 2014, 115.

Баточине, као и некропола на налазишту Умка у Добрачи, која се добро уочавала са Градине у Доњим Грбицама. Овакви резултати анализе видљивости у већој мери издвајају одређене области, које су могле бити под директном контролом висинских насеља у раном средњем веку. Тако је над долином реке Белице вршена контрола са утврђења Јеринин град у Старом селу.¹⁴⁷¹ Са утврђења у Доњим Грбицама је добро контролисан простор северно од данашњег Крагујевца, све до Црног врха на истоку и Горњих Јарушица и Великог Крчмара на североистоку. Кроз тај простор пролази тзв. Стари крагујевачки пут, који од Крагујевца води за Београд, преко Тополе и Младеновца.¹⁴⁷² Са утврђења Градина у Котражи је, углавном, контролисан простор са северне стране, и то од северних обронака Рудника према данашњој Тополи. У близини је пролазио средњовековни пут, који је од Београда водио преко Рудника у долину Груже.¹⁴⁷³ Важно је напоменути да је са утврђења Градина у Котражи било могуће видети раносредњовековно равничарско утврђење Дивичмеђ, код данашњег Младеновца.

Међу издвојеним локалитетима са простора данашње југозападне Србије, не запажа се компактнија и јаснија међусобна видљивост (Карта 17). То на првом месту представља резултат природе рељефа и конфигурације терена те области. Најзначајнија теренска покривеност може се запазити са утврђења Ђурђевица у Ђерекарама и Градине у Врсеницама. Оно што је значајно је то, да се са локалитета Ђурђевица контролисао заравњени простор који се налазио северно од утврђења, укључујући и локалитете Бибић – Главица, Јецовача, као и Кобиљку код Сјенице, која се може посебно издвојити. Из Градине у Врсеници контролисао се, такође, простор који се налазио северно од утврђења. Ради се о долини у којој је смештен данашњи град Сјеница. У том ареалу су се налазиле и истраживане средњовековне хумке на локалитетима Код џамије и Мали Дивич у Дунишићима, као и већи број мањих хумки на налазишту Градина у Сугубинама. Овим анализима утврђено је да су поједине фортификације вршиле функцију контроле мањих, али стратешки важних површина. Тако су тврђаве Градина изнад Трговишта и Градина у Постоњу контролисала данашње новопазарско поље и улаз на ту површину из правца Рашке, као и излаз према западу, у правцу Себечева и Слатине. Веома је уочљиво и то да су утврђења Градина у Казновићу, Градина у Кончулићу и Градина у Доњим Рудницама вршила контролу комуникације, која је из данашње Рашке полазила и водила према Лепосавићу и Косовској Митровици. Градина у Казновићу надгледала је и пут који је од Ибра водио клисуром преко Радошћа на западне падине Копаоника.

Што се тиче јужних области централног Балкана, најизразитија видљивост бележи се на простору између утврђења Таор – Градиште, Скопље – Маркови кули, Скопље – Стари град/Кале и Чучер – Кула (Карта 18). Директна визуелна комуникација са утврђења Градиште у Таору вршила се са свим околним поменутиим утврђењима. У тај видокруг улазе и некрополе на локалитетима Крст у Орешанима и Коњушница у Орманима. Ради се, свакако, о простору на коме се налази једна од најзначајнијих комуникацијских раскрсница.

¹⁴⁷¹ Ради се о једином утврђењу у области тока реке Белице. С обзиром на то да је Белица у позном средњем веку представљала засебну жупу, може се претпоставити да се у овом утврђењу налазио њен административно–управни центар. Међутим, археолошким ископавањима нису добијени подаци о касносредњовековним фазама насељавања, већ се о овом периоду закључује једино на основу случајних, ретких налаза оружја. В: Vetnić 1983, 140, 142–143. О резултатима археолошких истраживања, в. Дрча 1989, 82–86; Бугарски, Додић, Задравковић 2021, 143–148.

¹⁴⁷² Као и претходно утврђење, Градина у Доњим Грбицама представља усамљено висинско утврђење на простору горњег тока реке Лепенице. С обзиром на то да је и Лепеница представљала једну од српских средњовековних жупа, ово утврђење се истиче као водеће у размишљању о могућем жупском административном центру. Проблем представља чињеница да је, као и у случају утврђења у Белици, приметно одсуство конкретнијих доказа о функцији овог утврђења у позносредњовековном периоду. О резултатима археолошких истраживања и случајним налазима, в. Богдановић 1983, 26; Ђуровић 2012, 122; Ђуровић, Ристић 2022, 81. У доњем току реке Лепенице се издваја утврђење Јеринино брдо-Градац код Баточине. Покретни налази и резултати новијих археолошких ископавања нису показали постојање позносредњовековних хоризоната на овом узвишењу. В. Ђуровић, Ристић 2022, 80.

¹⁴⁷³ Јиречек 1959, 302; Шкриванић 1974, 103–104; Мишић 2014, 114.

Ту су се везивали путеви из Поморавља и Косова и Метохије, са онима у Повардарју и језерским областима на југу Северне Македоније, као и онима у долини реке Струме. Скопска котлина се налази на траси која је из Софије и Сера водила долином Брегалнице и реке Струмице у долину Вардара, а одатле према Косовом Пољу, даље ка Расу и Врхбосни (Сарајеву). Претпоставља се да се ради о античкој комуникацији, која је коришћена и у средњовековном раздобљу. Ту је и комуникација која је преко Кучевишта водила у долину Биничке Мораве на утврђење Градиште (Каљаја) у Биначу. Према Скопљу је постојао један крак који је доводио из долине реке Струме у долину Брегалнице на Штип. Такође, преко ове површине се пролазило на путу који је од Врања долином Вардара водио до Солуна.¹⁴⁷⁴ Нешто боља видљивост примећује се и међу висинским насељима која су контролисала Полошко поље (Полог), које је са запада од Скопске котлине одвојено планином Жеден. Овај равничарски прилаз Скопљу са западне стране контролисала су визуелно повезана утврђења Градиште у Градецу и Градиште у Стенчу, као и Кале у Доњој Лешници и Кале у Лешоку, док су теснац између планина Жеден и Ветерник, између којих води пут из Полога према Скопљу, контролисала утврђења Градиште у Јегуновцу и Градиште (Собри) у Орашју. Ради се о значајној комуникацији, која је из Дебра водио у Скопље, преко Полога.¹⁴⁷⁵ Простор јужне Метохије и призренске котлине био је покривен видљивошћу из утврђења Каљаја у Призрену, Градиш у Геђу и Градиште у Затричу. Директна видљивост постојала је између Каљаје у Призрену и Градишта у Затричу, док је из Затрича било могуће видети и Градиш у Геђу. У њихов видокруг су улазиле и раносредњовековне некрополе на локалитетима Призрен – Врбница и Сува Река – Широко. Поред наслеђених римских комуникација, порекло пута који је из Пећи водио за Призрен преко Ђаковице, није било могуће прецизније утврдити. Као једна од комуникација, био је пут који је из Улциња ишао преко Скадра и Љеша за Призрен. Ту је и комуникација која је из Плава водила до Пећи и Призрена. Ради се о огранку тзв. Зетског пута, од којих је поменути крак преко Скадра и Љеша називан *Via de Zante*. Један пут је од Призрена водио преко Ораховца на Дреницу и Трепчу, док је један био усмерен према Тетову. Из унутрашњости, један пут из Прокупља је преко Куршумлије ишао за Приштину и Липљан, а одатле за Призрен и Љеш. Ова траса представља део античког пута, који је из Ниша ишао за Љеш. Свеукупно посматрајући, код Призрена и околних места се налазио важан саобраћајни чвор, који је повезивао значајне путеве са онима који су долазили са Јадранског мора.¹⁴⁷⁶ Источно одатле, утврђења Велетин и Градина Чечан у Дубовцу су контролисали равничарски простор у коме су смештени данашњи градови Косовска Митровица, Вучитрн, Приштина и Урошевац (североисточни део Косова), односно, низијски простор испод планине Чичевице. У тој долини смештено је поново искоришћено античко утврђење *Urliana*, одакле се простирала одлична видљивост на околну равницу. У визуелно контролисани простор са утврђења Велетин и Улпијана, улазиле су некрополе Матичане – Брег и Приштина – Бадовачко поље. Такође, из Пећи је један пут ишао према Приштини, као и поменути пут из области Топлице. У касном средњем веку помиње се и комуникација из Врања, преко Гњилана за Ново Брдо и Приштину. Посебно је важна траса тзв. Приштавског пута, који је водио од Звечана и Вучитрна за Приштину, а изнад кога се уздижу поменута утврђења.¹⁴⁷⁷ Компактнија средња видљивост уочава се и у долини Брегалнице, између утврђења Кале у Виноци, Кале у Крупишту и Баргала у Козјаку. По свему судећи, ради се о делу пута који је из долине реке Струме водио у долину Брегалнице на Штип и Скопље. Осим комуникација према југу, од Штипа је један пут водио на север у долину реке Лаковице (предео Славиште), а други на исток долином Брегалнице до Царева Села и долине Струме. Према Г. Шкриванићу, пут долином Брегалнице потиче из античког периода. Оба поменута путна правца била су повезана на велики Цариградски пут.¹⁴⁷⁸

¹⁴⁷⁴ Јиречек 1959, 301; Шкриванић 1974, 14, 91, 96–100, 103–107, 125–127, 136; Мишић 2014, 114–115.

¹⁴⁷⁵ Јиречек 1959, 301; Шкриванић 1974, 77–78, 136; Мишић 2014, 114–115.

¹⁴⁷⁶ Јиречек 1959, 281, 284, 302; Шкриванић 1974, 18, 68–69, 72–73, 88–89; Мишић 2014, 113–114.

¹⁴⁷⁷ Јиречек 1959, 285, 303; Шкриванић 1974, 73, 88, 95, 105, 127; Мишић 2014, 113–114.

¹⁴⁷⁸ Шкриванић 1974, 91–92, 101.

Долина реке Струме у данашњој југозападној Бугарској углавном је контролисана из старог града Велбужда и утврђења Градиштето у Николичевцу, на око 5 км североисточно од Ћустендила. Крајњи домет видљивости обухватао је и локалитет Дабије у Горановцима, на северозападној страни. Из ове области је полазио стари римски пут из долине Струме у долину Брегалнице, даље према Штипу и Скопљу. До Велбужда се долазило и трасом од Врања, преко Старог Нагоричана и Славишта, као и од Лесковца преко Власотинца, Црне Траве и Босилеграда.¹⁴⁷⁹ Самим погледом на распоред утврђења у широј околини, уочава се боља контрола и значај пута који се од Софије и Перника спуштао према југу, где је затим од данашње Дупнице скретао према западу. Нешто разуђенија и слабија видљивост бележи се између скупине утврђења у планинским областима данашње североисточне Северне Македоније, коју чине утврђења Градиште у Опили, Големо Градиште у Коњуху, Козјак у Канареву и Жеглигово у Младом Нагоричану. Међутим, уочава се њихов значај и функција у простору који је из Велбужда долином Криве реке водио у долину реке Пчиње и кумановску област. Утврђење Жеглигово је било могуће видети из фортификација у Канареву и Козјаку, док сама последња два утврђења, због природе терена, нису међусобно комуницирала.

У данашњој источној и југоисточној Србији, која заузима средишњи део централног Балкана, најзначајнија видљивост произилази са утврђења Скобаљић град, као и два утврђења, Каљаје и Градиште, у селу Рујковац (Карта 19). Са њих је контрола вршена према северу, над већим делом лесковачке котлине и источних падина планине Радан. Са утврђења Кале у Бреговини било је могуће вршити визуелну комуникацију са утврђењима у Рујковцу, према југу. Ради се о области преко које је пролазио пут од Ниша према Врању, који је сасвим сигурно коришћен у средњем веку, а који је могао бити антички. Познат је и један крак пута који је водио из Новог Брда, преко села Криљева и данашње Медвеђе у Лесковац. Управо се изнад те комуникације, у близини изласка у лесковачку котлину, уздижу утврђења Каљаје и Градиште код Рујковца. Одавде се протезао и већ поменути пут из долине Јужне Мораве и Лесковца, који је водио на Власотинце и даље према Босилеграду и Велбужду.¹⁴⁸⁰ Друга позиција са одличним степеном видљивости бележи се са утврђења Рујевица – Градише и Бован – Љиљаче, која су визуелно била међусобно повезана. Ова два утврђења контролисала су простор који се налази источно и североисточно од њихове позиције, што се односи на данашњу сокобањску котлину. Једна комуникација са трасе Via Militaris је од данашњег Делиграда одвајала према истоку и пролазила је поред средњовековног Болвана, да би даље наставила западним огранцима планине Озрен. Ту је преко села Рсавци, Палиграци, Паљине и Топонице водила у Ниш. Позната је и траса која је из правца Сокобање ишла на средњовековни Болван, тј. на пут Београд – Цариград.¹⁴⁸¹ Средња видљивост карактерише систем фортификација које су омеђавале изузетно важан стратешки и комуникациони предео, који представља топличка област, алексиначка и нишка котлина. По ободима ових области су се налазила утврђења Бреговина – Кале, Ргајски град, Баботинац – Велико Кале, Врћеновица – Градиште и Нишка тврђава. Укратко, може се нагласити да су се на овом простору, посебно на месту данашњег Ниша и нишке котлине, путеви рачвали у свим странама. Према истоку је одатле пут водио долином реке Нишаве ка Софији и Цариграду, према југу долином Јужне Мораве и Вардара за Солун, на запад долином Топлице за Косово Поље, Приштину и Јадранско море и према северу долином Тимока (преко Сврљига, Кожеља и Равног) у Подунавље.¹⁴⁸² Разуђенија и нижа видљивост карактерише простор између утврђења, која су позиционирана у претежно планинским крајевима. То су локалитети Градиште у Дупцима, Градиште у Љубинцима и Гобеља у Брусу, као и просторе око Гамзиграда, Баранице у Књажевцу и Сврљишког града.

¹⁴⁷⁹ Шкриванић 1974, 91, 96, 101; Мишић 2014, 114.

¹⁴⁸⁰ Шкриванић 1974, 94–96.

¹⁴⁸¹ Шкриванић 1974, 84, 87.

¹⁴⁸² Шкриванић 1974, 14, 82–85, 87–93, 125–127; Мишић 2014, 114.

МОДЕЛ НАСЕЉАВАЊА УЗРОКОВАН РАТНИМ ОКОЛНОСТИМА

Подунавље

Прва хипотеза која се подвргава провери, односи се на претпоставку да су раносредњовековна утврђена насеља централног Балкана могла настала услед ратних околности. Претпоставља се да су фортификације у унутрашњости централног Балкана настале услед опасности од Бугара, а она на некадашњем дунавском лимесу због опасности од Мађара. Регионално посматрајући, то би имплицирало да су утврђења у унутрашњости настала нешто раније од утврђења на Дунаву.

На првом месту морамо се окренути историјским изворима. Што се тиче области Подунавља која улази у територијални оквир наше теме, у периоду IX–X века она представља северну границу бугарске државе. Након што су заустављени у свом продору према западу после битке код Аусбурга 955. године, Мађари се све више окрећу према јужним областима Европе, ка бугарским и византијским областима. Њихови упади ка овим пределима започели су и раније, већ након смрти бугарског цара Симеона (893–927). Према расположивим изворима, први забележени поход Мађара уследио је 934. године на Цариград, до кога су доспели идући преко Тракије.¹⁴⁸³ Први директни контакти новопридошлих Мађара са подунавским утврђењима, о којима постоје писана сведочанства, наступају у периоду 896–907. године. Ради се о већ поменутој епизоди током првих мађарско–бугарских сукоба, када је бугарски вођа Салан побеђен од стране мађарских јединица, након чега је спас потражио у Београду, који је тада убележен као *Alba Bulgariae*. Ту је дошло до напада на сам Београд од стране Арпадових одреда.¹⁴⁸⁴ Податке о подунавским насељима оставља и цар Константин VII Порфирогенит, али не у контексту мађарских освајања и борби на бугарско–мађарској граници, већ приликом описа земље коју у времену његовог писања насељавају Мађари, односно, Турци, како их он назива. Он ту помиње Трајанов мост на Дунаву (*βασιλέως Τραϊανοῦ γέφυρα*), „одакле почиње Турска“, а потом и „Београд, у коме је кула светог и великог цара Константина“ (*Βελέγραδα ἀπὸ τριῶν ἡμερῶν τῆς αὐτῆς γεφύρας, ἐν ἧ καὶ ὁ πύργος ἐστὶν τοῦ ἀγίου καὶ μεγάλου Κωνσταντίνου, τοῦ βασιλέως*), који се одатле налази на три дана путовања.¹⁴⁸⁵ Такође, у истом извору Београд је поменут и као град на Дунаву (*Ἰστέον, ὅτι ἀπὸ Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ ποταμοῦ Δανούβεως, ἐν ᾧ τὸ κάστρον ἐστὶν τὸ Βελέγραδα ἐπονομαζόμενον...*), која представља реку иза које живе „Турци“.¹⁴⁸⁶ Наредни историјски извор који говори о угарском нападу на Београд у раном средњем веку припада, по свему судећи, времену друге половине XIV века. Ради се о Бечкој илустрованој хроници, у којој се налазе подаци о угарској опсади Београда 1071/72. године. Овај податак је преузет, највероватније, из једне угарске изгубљене хронике са краја XI века, па се не може третирати као сасвим поуздан извор.¹⁴⁸⁷ Средином XI века долази до мађарске офанзиве у пограничне византијске области, по свему судећи у област Сирмијума. Ове акције свакако су довеле до несигурности међу становништвом тадашњег Београда. Историјски извори региструју и један напад Уза у балканске области царства, у јесен 1064. године. Угарски краљ Саломон (1063–1074) освојио је 1068. године извесни византијски погранични град (*“civitas Bulgarorum”*), ког су ромејске снаге брзо након тога повратиле. Оставља се могућност да се ради о тадашњем Београду. Након борби код Београда 1071/72. године, војска краља Саломона продире чак до Ниша. Угарска војска је прикупљана код Сланкамена за припрему напада на Београд. Након тога су њихови одреди спуштени до сремске обале Саве, где су

¹⁴⁸³ Moravcsik 1970, 55–56.

¹⁴⁸⁴ *Historiae Hungaricae Fontes Domestici Pars Prima. Scriptores Volumen II. Gesta Hungarorum* 1883, 31–36; Калић-Мијушковић 1967, 33; Radičević, Špehar 2015, 139–140.

¹⁴⁸⁵ CPDAI 1967, 176.

¹⁴⁸⁶ CPDAI 1967, 182.

¹⁴⁸⁷ Калић Мијушковић 1967, 37–38; Поповић 1982, 11–12, 44; Поповић 2006а, 11, 56–57.

покушали прелаз преко реке, у чему их је покушала спречити византијска флота. Ипак су нападачи успели у својом замисли да пређу на десну обалу Саве, што је изазвало обраћање Византије Печенезима за помоћ, који нападају угарске снаге у околини Београда. Након победе над Печенезима, Мађари су наставили са опсадом Београда, у којој се помиње и употреба опсадних справа и дрвених кула. Писани извори помињу учестале пожаре у Београду, који су настајале убацивањем стрела са запаљивим врхом.¹⁴⁸⁸ Крајем хронолошког опсега наше теме долази и до упада Печенег и Кумана на простор централног Балкана. Према сведочењу Ј. Скилице, Печенези пустоше простор Мезије, Тракије, Македоније и Солуна. У равницама Сердике, Ниша и Овчијег Поља је средином XI века насељен већи број овог номадског народа.¹⁴⁸⁹ Нићифор Вријеније говори о устанку Константина Бодина и Ђорђа Војтеха 1072. године, када су „Словени“ (*του Σθλαβίνων έθνους*), између осталог, опустошили „места око реке Саве“ (*τα περι τον Σαβίαν ποταμόν χωρία*) и „подунавске градове све до Видина“ (*και αι παρίστριοι πόλεις αι μέχρι Βυδίνης κακώς διετέθεντο*). Исти писац говори и о пустошењу пограничних области од стране Печенег 1080. године. Тада су разарали насеља између Ниша и Скопља (*τα μεταξύ Ναΐσοϋ και Σκούπων χωρία*).¹⁴⁹⁰ У писму архиепископа Теофилакта Охридског видинском епископу из 1094. године, помиње се провала Кумана.¹⁴⁹¹ Овим подацима су углавном исцрпљени извори који говоре о војним акцијама у централнобалканском делу Подунавља у раном средњем веку.

За поједина подунавска утврђења већ су изнете претпоставке да су она могла настати услед војних околности, конкретно, као одбрана од мађарских упада.¹⁴⁹² Истраживачи локалитета Велики Градац на Дунаву изнели су претпоставку по којој је средњовековно насеље на том месту настало из војних разлога. Они указују да се то могло догодити управо због мађарске опасности у времену Арпада и његових наследника, односно, за време бугарског цара Симеона. Истраживачи сматрају да томе у прилог иде чињеница да је војвода Глад држао област између Тисе и Черне, „са два утврђења на обали Дунава“. Глад је дуго пружао отпор Угарима, да би Оршава пала тек после смрти цара Симеона. М. Јанковић указује да је војвода Глад држао највероватније и десну обалу Дунава, што би могло оправдати његов дуготрајан отпор и одолевање мађарским јединицама. Остављена је могућност да је Велики Градац могао служити и као рефугијум становништву са леве обале Дунава. Војни карактер утврђење је задржало до средине X века. Ипак, како аутори наводе, нема историјских извора који би потврдили овакве претпоставке.¹⁴⁹³ Неке уопштене закључке о раносредњовековним утврђењима у Подунављу изнели су поједини аутори, попут Д. Рабовјанова, који сматра да је изглед фортификација на територији северно од планине Балкан условљен, највероватније, претњом са севера од Мађара и Печенег. Он сматра да је прелазак са земљаних на утврђења од чврстог материјала (камена), директан продукт претње се севера од мађарских јединица. Исто тако, Д. Рабовјанов претпоставља да насеља западно од реке Јантре настају услед спољашњих претњи од Мађара, који су

¹⁴⁸⁸ Калић Мијушковић 1967, 40–41.

¹⁴⁸⁹ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 483, 512–514, 587; *Јован Скилица* 2007, 162–165; *Острогорски* 1998, 317, 324.

¹⁴⁹⁰ *Nicephori Bryennii Commentarii* 1836, 100, 157; *Нићифор Вријеније* 2007, 238, 244. Након потврђивања фазе XI века унутар једног од утврђења у Егети (Брза Паланка), свакако се и ова локација мора уврстити у поменуте „подунавске градове све до Видина“. Након Понтеса, у литератури је као следећи низводни центар навођено Прахово, што се сада мора допунити и Егетом, као локацијом између њих. В. Јанковић, Јанковић 1978, 43/Сл. 1, 52.

¹⁴⁹¹ *Teophylacti Bulgariae archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia* 1864, 336–337; *Теофилакт Охридски* 2007, 268.

¹⁴⁹² Јанковић М. и Ђ. 1990, 42; Булић 2013, 220; Булић 2022, 224.

¹⁴⁹³ Јанковић 1981, 65 са наведеном литературом. Више о овој теми в. Radičević, Špehar 2015, 138–140, са наведеним изворима и литератром.

досељени у Панонску низију.¹⁴⁹⁴ Он ту посебно издваја утврђење Велики Градац, за које истиче, позивајући се на закључке М. Јанковић, да је напуштено у XI веку управо услед напада Мађара.¹⁴⁹⁵ Поједини други аутори сматрају да су утврђења неких области централне Европе настала управо ради одбране од мађарских напада, али не нужно примарно у тој сврси.¹⁴⁹⁶

Према досадашњим расположивим подацима, на 16 локалитета у Подунављу које улазе у географски оквир теме, регистрован је археолошки покретни материјал који припада раздобљу IX–XI века. Од тога је на 7 локација проналажен материјал временски одређен у IX век (Орјахово, Хрлец, Видин, Понтес, Равна, Бољетин и Београд), на 15 локалитета регистрован је материјал из X века (Орјахово, Хрлец, Видин, Прахово, Понтес, Текија, Хајдучка Воденица, В. Градац, Равна, Бољетин, Рам, С. Костолац, Орашје, Београд и Бељин), док је фаза XI века констатована на 14 налазишта (Хрлец, Видин, Прахово, Егета, Понтес, Текија, Хајдучка Воденица, В. Градац, Равна, Рам, С. Костолац, Орашје, Београд и Бељин) (Сл. 9). За датовање покретног материјала из каструма код Вишњице нема ближих података. Посебно је важно напоменути да је на утврђењима у Орјахову, Монтани и Костола (?), издвојен и археолошки материјал који хронолошки припада и VIII веку.¹⁴⁹⁷

Из приложених очуваних историјских извора који се односе на војне сукобе, уочава се да се они углавном говоре о Београду и његовој непосредној околини, док за конкретне локалитете који се налазе низводно, они углавном изостају. Напад на једно подунавско утврђење централног Балкана први пут је забележено на прелазу из IX у X век и ради се управо о Београду и описаној борби Арпадових јединица са Саланом. Приметно је да о већим сукобима у Подунављу и упадима у унутрашњост говоре преваходно писани извори XI века, што свакако треба узети у разматрање када се говори о обнови и настанку утврђења у војне сврхе. Први пут се описују одређени конкретни подаци везани за разарање подунавских утврђења тек у другој половини XI века, као што је употреба опсадних справа и запаљивих стрела од стране Мађара, услед којих је долазило до учесталих пожара у насељу. Једини писани траг о изградњи неког утврђења у овом делу централног Балкана јесте онај из периода византијско–бугарског сукоба, када цар Василије II утврђује Видин (*την Βιδύνην*), након чега се враћа у Цариград, успутно рушећи бугарске тврђаве.¹⁴⁹⁸ Овај догађај, са сличним подацима, описује и Јован Зонара у свом делу.¹⁴⁹⁹ Поменути догађај припада каснијем периоду и излази из контекста сагледавања фортификација као одбране од опасности која је долазила са друге стране обале реке Дунав. Посматрајући историјске изворе издвојено од резултата археолошких истраживања и анализа видљивости, условно се може закључити да постоје индиције за настанак подунавских фортификација у војне сврхе, услед оправдане опасности од напада прекодунавских номадских народа. Оно што представља велики недостатак при извођењу одређених закључка путем писаних извора јесте њихова малобројност, велики временски хијатус између догађаја о којима се говори, као и просторна ограниченост, без података о ширем контексту (пример Београда).

Анализе видљивости показале су да је са простора Београда постојала добра видљивост околног терена, посебно северно од утврђења, према панонској равници.

¹⁴⁹⁴ Рабовянов 2011, 71, 127, 129. Како исти аутор напомиње, територије северно од Дунава су неупоредиво више страдале од напада Мађара и Печенег. Насеља између Дунава, Серета и Дњестра су страдала до средине X века, а она уз леву обалу делте Дунава до краја истог века. В. Рабовянов 2011, 44 са наведеном литературом.

¹⁴⁹⁵ Рабовянов 2011, 131.

¹⁴⁹⁶ Christie, Herold 2016, xxii–xxiii; Biermann 2016, 90; Herold 2016, 118; Boschetti 2016, 121–122, 124, 129; Gelichi 2016, 268–270, 274.

¹⁴⁹⁷ Димитрова 1975, 165–180; Аладжов 2010, 17; Рабовянов 2011, 185; Станилов, Александров 1983, 40–52; Александров 1987, 54–85; Марјановић–Вујовић 1987а, 119. Датовање слојева и налаза из Костола у време VIII века није сасвим поуздано.

¹⁴⁹⁸ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839а, 454–455; *Јован Скилица* 2007, 100–101.

¹⁴⁹⁹ *Ioannis Zonarae Epitomae Historarvm Libri XVIII, Tomus III* 1897, 560.

Резултати ове анализе стоје у корелацији са историјским изворима о преласку јединица на том делу, као и њиховом прикупљању код Сланкамена и офанзиве према Сирмијуму, што је, свакако, било потребно контролисати са простора тадашње рановизантијске тврђаве у Сингидунуму. Исти резултати анализа видљивости могу указати и на одређене чињенице о којима нема очуваних историјских извора. Овде се првенствено мисли о одличном степену видљивости која долази са утврђења Маргум код Орашја, Малог града у С. Костолцу и Ледерате код Рама. Иако нема докумената који сведоче о мађарским нападима на поменуте фортификације, одлична видљивост према северу може указивати да је и простор јужног Баната представљао терен са кога су вршени чести упади према унутрашњости централног Балкана, о чему је било речи у претходном тексту. Добра видљивост према северу (Олтенија) бележи се и са равничарских утврђења у Хрлецу и Орјахову, која фланкирају ушће реке Огосте у Дунав.

Што се тиче археолошких података, ситуација је још неповољнија у односу на писане изворе. Уколико проверавамо претпоставку по којој су утврђења у Подунављу настала у сврху одбране од напада са севера, на првом месту морамо констатовати да на онима у средњем Подунављу, осим Великог Градца¹⁵⁰⁰ и Егете, није регистрована нова, раносредњовековна изградња, или обнова дотадашњих касноантичких и рановизантијских бедема. Подунавска утврђења која улазе у територију наше теме, а на којима постоје значајније раносредњовековне интервенције, налазе се на крајњем источном делу посматране територије. Ради се о тврђави Бдин у Видину (Т. 7) и утврђењу Камка у Орјахову. На првом утврђењу долази до фотрифицирања бедемима и кулама, који настају над остацима античке Бононије. Ова изградња је временски опредељена у IX–X век,¹⁵⁰¹ док за касније доградње сазнајемо из историјских извора.¹⁵⁰² Потпуно ново утврђење настаје на ободу данашњег Орјахова, које истраживачи датују у период од краја VIII до X века.¹⁵⁰³ Трагови наоружања су откривени једино унутар бедема Великог Градца (Т. 42).¹⁵⁰⁴

Аргументи који иду у прилог настанку подунавских утврђења првенствено у сврху одбране од Мађара са севера, јесте доминантан хоризонт X–XI века који је у њима констатован, што може указивати на обнову старијих утврђења са лимеса управо у периоду најснажнијих мађарских пустошења. Исто тако, у прилог томе иде и добра видљивост и контрола појединих праваца из Баната и Олтеније, са којих су ти напади могли долазити. На крају, у домаћој литератури код појединих аутора већ је устаљено становиште по коме ова утврђења настају управо из ових разлога, што се поклапа и са мишљењима појединих бугарских и централноевропских истраживача. Са друге стране, аргументи који не иду у прилог њиховом настанку у контексту ратовања и војне опасности јесте одсуство обнове и изградње нових бедема и кула код већине фортификација, готово потпуно одсуство налаза наоружања, као и недостатак археолошки потврђених слојева рушења и паљења, што у извесној мери сугерише да аргументи против преовлађују у односу на оне који иду у прилог. Примера ради, у раном средњем веку подиже се југоисточна кула на утврђењу Велики Градац, што представља донекле нелогичан потез, уколико се очекује одређена опасност која долази са севера, преко Дунава (Т. 16/1–4).¹⁵⁰⁵ Чињеница је да се запажа нешто учесталије јављање слојева и налаза IX века на источном делу посматраног лимеса, од утврђења у Бољетину до оног у Орјахову. На западном делу лимеса, IX век је потврђен једино на Београдској тврђави. Писани извори указују на интензивније немирно време у Подунављу, али тек од друге половине XI века. Остаје отворено питање постојања слојева VIII века у два утврђења у северозападној Бугарској, за чију овако рану реокупацију не постоје конкретне

¹⁵⁰⁰ Поповић 1984, 265–282; Јанковић 1981, 15, Сл. 7, 15.

¹⁵⁰¹ Вълвов 1987; Рабовянов 2011, 186.

¹⁵⁰² *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae opre* 1839a, 454–455; *Јован Скилица* 2007, 100–101.

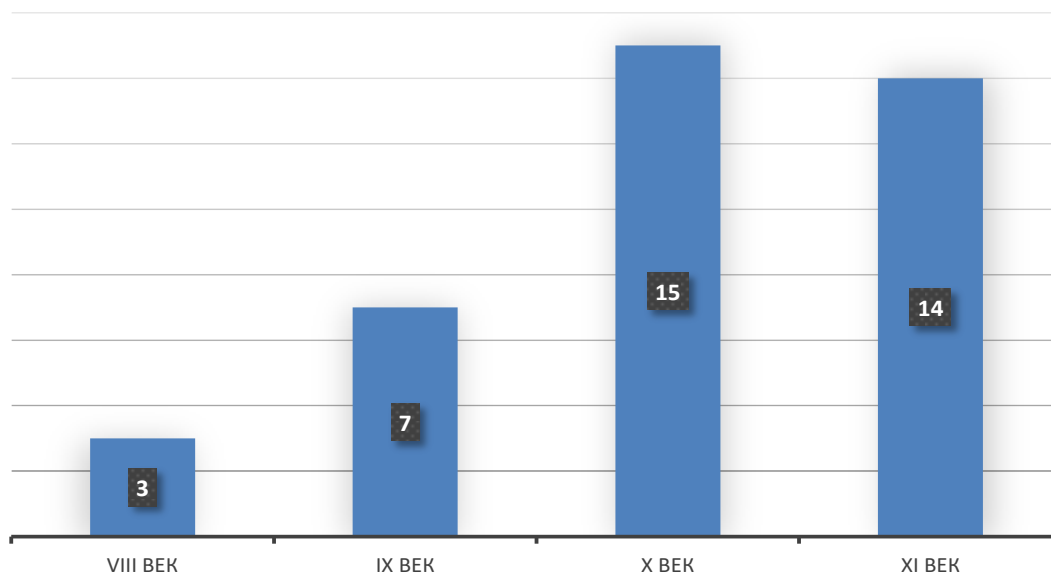
¹⁵⁰³ Димитрова 1975, 165–180; Рабовянов 2011, 185.

¹⁵⁰⁴ Јанковић 1981, 62.

¹⁵⁰⁵ Јанковић 1981, 18–20, в. Т. XVI/1–4.

потврде у писаним изворима. Може се помишљати да до обнове живота унутар утврђења Градиште у Монтани и Камка у Орјахову долази у контексту војног притиска Византије на Бугарску у другој половини VIII века. Овде се посебно мора указати на војне акције цара Константина V Копронима (741–775), који је девет пута покретао нападе на Бугарску. Међутим, те акције су се одвијале на великој удаљености од територије на којој се налазе ова утврђења. Поменуте фортификације могле су настати и услед другачијих околности. У времену владавине бугарског хана Телеца, почевши од 762. године, долази до појачане нетрпељивости према Словенима, након чега огромна маса Словена напушта Бугарску и придружује се РOMEЈИМА.¹⁵⁰⁶ До њихове обнове и подизања могло је доћи и услед појачане опасности од растуће снаге Бугара, посебно уочи војних акција хана Крума почетком IX века, који је освајањем Сердикe 809. године задао снажан ударац Византији.¹⁵⁰⁷ Односи према словенском становништву од стране бугарских ханова у другој половини VIII века и самом почетку IX века, упућују на то да је до обнове појединих насеља могло довести услед тих несигурних времена. Те историјске околности чине се смисленијим за потенцијално утврђивање појединих локација, у односу на удаљене акције византијског цара Константина V Копронима.

Сл. 9 – Утврђења у Подунављу (лимес)

Унутрашњост централног Балкана

Постоји већи број историјских извора IX–XI века који говоре о ратним сукобима у унутрашњости централног Балкана и улоге фортификација и градова у њима, за разлику од оних који се односе на простор Подунавља. Због обимности те грађе, на овом месту нећемо

¹⁵⁰⁶ Острогорски 1998, 176; Златарски 2007а, 209–210.

¹⁵⁰⁷ Рњнсиман 1993, 43, 56; Божилов, Гюзелев 1999, 114; Божилов 2008, 74–75. На територији данашње Бугарске која припада нашој теми, материјални трагови VIII века регистровани су још на простору античке Сердикe, унутар фортификације у Пернику, као и на утврђењу у Ћустендилу. О њиховом функционисању у периоду пре IX века може се размишљати у истом историјском контексту као и за поменута два утврђења из северозападне Бугарске. Важно је напоменути и став Д. Рабовјанова да је Седика у периоду VIII века служила и као византијски утврђени пункт унутар старијих бедема. В. Рабовјанов 2007, 83. Више о историјским дешавањима између Византије и Бугарске у VIII веку, в. Божилов, Гюзелев 1999, 112–124; Златарски 2007а, 193–246.

улазити у детаљнији преглед свих тих догађаја.¹⁵⁰⁸ Као почетни оквир тих дешавања можемо издвојити сукоб Бугара са Франачком у првој половини IX века, приликом чега се бугарске јединице сукобљавају и са Словенима Поморавља и Подунавља, као и са Тимочанима, франачким савезницима.¹⁵⁰⁹ Ту свакако спада и први забележени рат Срба и Бугара, који се у новијој литератури смешта у период 848–851. године.¹⁵¹⁰ Хронолошки завршетак наше теме обележава пролазак крсташа Првог крсташког похода, са свим сукобима који су пратили тај догађај на централном Балкану.¹⁵¹¹ О „утврђивању“ одређених области посебно се говори у изворима који сведоче о сукобима Срба са Византијом крајем XI века.¹⁵¹² Приметно је да се у очуваним писаним изворима овог раздобља говори углавном о опсадама, пустошењима и уништењима појединих утврђења, док подаци о њиховом подизању и намене због којих су изграђени углавном изостају. Извори који говоре о подизању нових или обнови старих утврђења у војне сврхе готово и да нема.¹⁵¹³ Као на један од ретких изузетака овде се морамо осврнути на податак из недовољно поузданог и позног Летописа попа Дукљанина, у коме се говори о подизању тврђаве Бело (...*construxit rex castellum vocavitque illud suo nomine Bello*) од стране краља Павлимира Бела и његових Римљана, након победе над рашким жупаном Љутомиром.¹⁵¹⁴ Ипак, из текста се закључује да је ово утврђење подигнуто као меморијални споменик, након војних успеха Павлимира Бела. Археолог М. Поповић сматрао је да се иза ове тврђаве крију данашњи остаци утврђења Градина у Постоњу код Новог Пазара.¹⁵¹⁵ Иако нема директног помена о намери изградње неких утврђења у периоду IX–X века ради заштите од бугарских напада, очувани извори посредно наговештавају да су утврђења свакако морала имати своју улогу у ратним збивањима. То се посебно односи на списе Теофана, Анастасија Библиотекара и цара Константина VII Порфирогенита, који сведоче о бугарској експанзији према западу током IX–X века.¹⁵¹⁶ Поједине фортификације засигурно су имале свој значај у међудинастичким борбама (Достиника),¹⁵¹⁷ док су поједине означавале важне тачке у граничним подручјима зараћених страна (Рас).¹⁵¹⁸ За разлику од Подунавља, стиче се утисак да историјски извори везани за унутрашњост централног Балкана, дају више основа за претпоставку да је до обнове рановизантијских утврђења у раном средњем веку могло доћи услед опасности од надолазеће претње са истока, од Бугара.

У старијој и новијој литератури, преовлађујући наратив гласи да обнова старих рановизантијских утврђења, почевши од средине IX века, наступа као последица бугарског ширења од источног Балкана према западним деловима полуострва.¹⁵¹⁹ Друга мишљења

¹⁵⁰⁸ В. поглавље *Историјски оквир*.

¹⁵⁰⁹ Ћирковић 1981а, 147.

¹⁵¹⁰ *CPDAI* 1967, 155; Живковић 2006, 14; 21–23.

¹⁵¹¹ *Albert of Aachen* 2007, 10, 17–27; Узелац 2018, 15, 44, 57–63.

¹⁵¹² *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 148, 157; *Ана Комнина* 2007, 385–386.

¹⁵¹³ Примера ради, хронолошком опсегу наше теме припада усамљени податак из XI века, који се односи на простор суседан дефинисаном територијалном оквиру централног Балкана. Бугарски цар Самуило намеравао је да „загради улаз у Бугарску ископаним јарцима и подигнутим оградама“ (τάφρους και θρύγγοις) и тада је изградио и једну „велику утврду“ (φραγμόν), у циљу затварања теснаца (највероватније близу Струмице) и онемогућавања продора ромејским јединицама. В. *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839а, 461; Ферлуга 2007а, 105, нап. 91. Податке Јована Скилице о овим дешавањима потврђује и Јован Зонара. В. *Ioannis Zonarae Epitomae Historarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 563.

¹⁵¹⁴ *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 110, 112.

¹⁵¹⁵ Поповић 1999, 298.

¹⁵¹⁶ *Theophanis Chronographia* 1883, 485; Павлов 2009, 17; *Anastasii Bibliothecarii Historia ecclesiastica et de vitis Pontificum* 1649, 172; *CPDAI* 1967, 152–160. Иако историјски извори говоре о сукобима Бугара са Византијом и током VII–VIII века, на малом броју рановизантијских утврђења централног Балкана археолошки су констатоване фазе обнове из овог периода. О историјским дешавањима из поменутог раздобља в. одељак *Историјски оквир*.

¹⁵¹⁷ *CPDAI* 1967, 156; Ћирковић 1981б, 157; Живковић 2006, 36; *Спис о народима* 2007, нап. 196.

¹⁵¹⁸ *CPDAI* 1967, 154; Динић 1978, 38.

¹⁵¹⁹ Живковић 2000, 120; Булић 2013, 226; Шпећар 2015а, 338–339; Петровић 2016, 160; Шпећар 2017, 70; Ivanišević, Bugarski 2019, 13; Шпећар 2019, 120, 122; Булић 2022, 224.

односе се на то, да до селидбе насеља у бедеме старијих, рановизантијских висинских и равничарских утврђења, долази након окончања иконоборачке кризе у Византији, након чега се царство поново окренуло дешавањима на северу, што је резултирало покрштавањем Бугара и Срба.¹⁵²⁰ Са друге стране, поједини аутори сматрају да су утврђења северно од планине Балкан настајала ради одбране од Мађара и Печенега, док су јужно од овог масива браниле линију према Византији (источни Балкан).¹⁵²¹ Узевши у обзир историјске околности, нису сва утврђења морала настати ради заштите од бугарских напада, већ су нека могли подићи сами Бугари приликом познатих сукоба са племенима Тимочана и Браничеваца, али и против самих Мађара.¹⁵²²

На 11 утврђења у унутрашњости централног Балкана констатовани су трагови поновног запоседања у периоду VII–VIII века.¹⁵²³ Трагови употребе у IX веку познати су са 48 утврђења, из X века у 75 утврђења, док је коришћење у XI веку регистровано на 64 утврђења (Сл. 10). Са једног утврђења није приложено прецизније датовање, већ је само наведено да је регистрована употреба у средњем веку (Баботинац – Велико Кале).

Анализе видљивости унутрашњег дела централног Балкана издвојиле су подручја око Западне Мораве (чачанска котлина), Јужне Мораве (лесковачка котлина), Метохије и скопске котлине, као подручја која карактерише најбоља међусобна видљивост међу раносредњовековним висинским утврђењима. Узевши у обзир ратне околности, добра видљивост међу фортификацијама ових области може условно сведочити о потенцијално важним тачкама које је требало контролисати, а преко којих је могла наступати непријатељска војска, у овом случају, бугарска. Компарација очуваних писаних извора и резултата анализа видљивости са расположивим археолошким подацима, у овом случају је од велике важности у сврху потврђивања или оповргавања ових претпоставки.

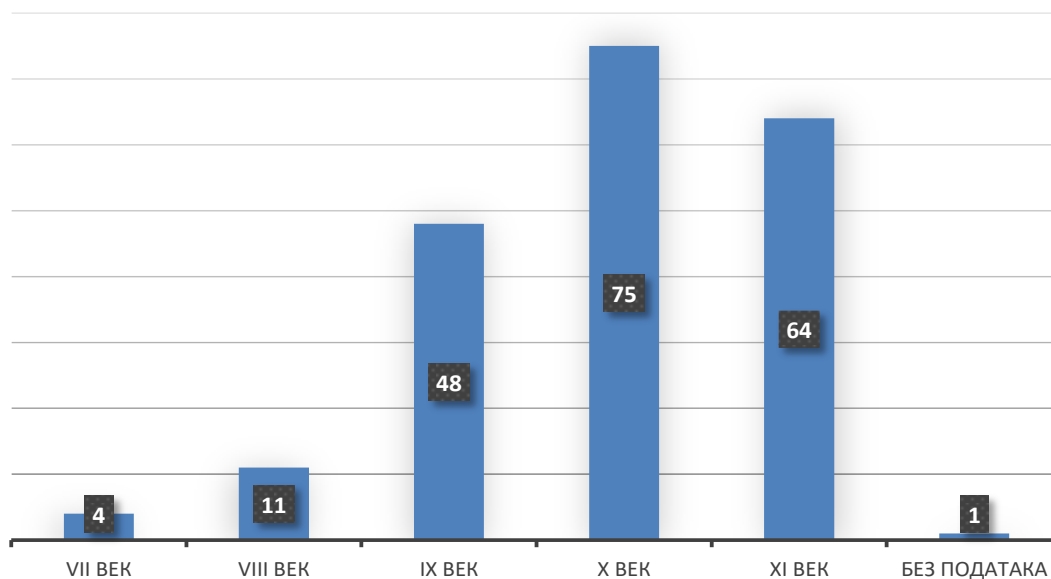
---

¹⁵²⁰ Шпехар 2017, 232; Špehar 2019, 117.

¹⁵²¹ Рабовянов 2011, 129.

¹⁵²² Љубинковић 1978, 20–21; Špehar 2015a, 337; Špehar 2019, 121–122.

¹⁵²³ У овај број нису урачуната утврђења за која је изнета претпоставка да су након девастација крајем VI и почетком VII века, одмах недуго након тога била обновљена, већ у VII веку. Ту се пре свега мисли на утврђења Градина на Јелици и Велика Градина у Милочају, чији истраживачи сматрају да до обнове долази већ у истом столећу. В. Булић 2004, 165–166, 174; Bulić 2013, 191. Узевши у обзир расположиве писане изворе, а посебно археолошке податке о рановизантијским утврђењима на територији јужно од Саве и Дунава (централна Србија), у овом тренутку ова констатација мора се одбацити као преурањена. Утврђења на којима су констатовани хоризонти VII–VIII века налазе се на територији данашње Северне Македоније, Бугарске, албанског и црногорског приморја. Њих одликују другачије историјске околности, различит етнички супстрат и неједнаке архитектонске традиције, у односу на она са простора данашње Србије јужно од Саве и Дунава.

Сл. 10 – Утврђења у унутрашњости централног Балкана

За разлику од Подунавља, у унутрашњости централног Балкана постоји већи број архитектонских и археолошких података који сведоче о фортификацији и употреби утврђења у потенцијалне војне сврхе. На одређеним утврђењима регистровани су трагови обнове бедема још у VII–VIII веку, попут Љеша (Т. 23/1),¹⁵²⁴ или Сарда, где се у овом другом, по свему судећи, подижу и нове куле.¹⁵²⁵ Оба утврђења налазе се на простору данашње северне Албаније. Недалеко одатле, у оближњем Бару, одређене капије и бедеми могли су настати још у VIII веку (Т. 2/2).¹⁵²⁶ Архитектонске интервенције и изградње посебно се запажају на рановизантијским утврђењима централног Балкана почевши од средине IX века. Примера ради, до изградње војно–одбрамбених структура долази у Старом граду у Бару, када се подиже капија и полукружна кула (Т. 2/2).¹⁵²⁷ На утврђењу Кале/Градиште у Виници гради се нови бедем и обнавља се чеона кула (Т. 8).¹⁵²⁸ На утврђењу Градина у Врсеницама долази до значајнијих интервенција. У раном средњем веку обнавља се старији бедем, који је могао добити горњу, дрвено–палисадну конструкцију, гради се нови у техници сухозида и обнавља се старија, касноантичка кула (Т. 10/1–4).¹⁵²⁹ У том периоду се фортификација врх Градине на Јелици земљаним бедемима, у коме се налазе трагови малтера различитог од оног из рановизантијског периода (Т. 14/1).¹⁵³⁰ Поједини делови бедема Калате у Луковици обнављају се у периоду X–XIII века.¹⁵³¹ Нови сухозидни бедеми подижу се на утврђењу Орловине у Малом Зворнику (Т. 24/2–5).¹⁵³² До обнове бедема долази и на Градишту у Монтани, али без прецизнијег датовања (VIII–XI век).¹⁵³³ Поједине доградње регистроване су и на Градини у Постењу, када долази до зазиђивања појединих капија, изградњи бедема од блата и употребе старије, правоугаоне куле у раном

¹⁵²⁴ Zheku 1988, 97; Nallbani 2007, 49; Nallbani, Buchet 2008, 258.

¹⁵²⁵ Spahiu, Komata 1974, 310; Spahiu 1976, 158.

¹⁵²⁶ Zagarčanin 2008, 17; Gelichi 2008, 9; Gelichi 2013, 21.

¹⁵²⁷ Zagarčanin 2008, 17; Baudo и др. 2006, 34, 39; Babbini и др. 2008, 27; Gelichi 2008, 9; Gelichi 2013, 21.

¹⁵²⁸ Микулчич 1996, 171.

¹⁵²⁹ Роровић, Викић 2009, 97–99, 164.

¹⁵³⁰ Милинковић 2010, 205–206; Шпехар 2017, 80–81.

¹⁵³¹ Микулчич 1996, 189–193; Рабовянов 2011, 198–199.

¹⁵³² В. нап. 891.

¹⁵³³ Александров 1987, 54–85; Рабовянов 2011, 187.

средњем веку (Т. 30/4).¹⁵³⁴ Трагови обнове и изградње нових сухозидних бедема констатовани су на Градини изнад Трговишта код Новог Пазара (Т. 32/2,4).¹⁵³⁵ У Старом граду Скопљу, најстарија средњовековна архитектура огледа се у изградњи бедема и кула овалне и кружне основе, а према С. Ненадовићу, најстаријој фази припадају и троугаоне куле. Битно је истаћи да у XI веку преко старијих зидова долази до изградње масивних тзв. „киклопских зидова“, изграђених од великих квадера (Т. 34/1–3).¹⁵³⁶ Значајна обнова и кула рановизантијских бедема опажена и на оближњем утврђењу Чрнче. Ту је уследила обнова акропоља старијег утврђења и том приликом су обновљене четири куле и чеони бастион. Унутар утврђења откривен је објекат који је интерпретиран као „војна барака“. Новијим ископавањима утврђено је да су у раном средњем веку обновљени и бедеми подграђа, као и северни бедем утврђења (Т. 35/1–2).¹⁵³⁷ И у самој античкој Сердици уочене су архитектонске интервенције из IX века на одбрамбеним деловима локалитета, док су поједини објекти интерпретирани као „стражаре“.¹⁵³⁸ У периоду X и XI–XII века долази до обнове северног бедема у Свачу, а тада су подигнуте и три полукружне куле.¹⁵³⁹ Посебно је важно напоменути да у раном средњем веку на централном Балкану долази и до подизања потпуно нових утврђења (Сл. 11). Ту се истиче специфично, равничарско утврђење Дивичмеђ, у потпуности направљено од дрвета, на коме су ископавањима констатовани трагови бедема са ровом, док је изнета и претпоставка по којој је утврђење могло имати и кулу осматрачницу изнад главног улаза (Т. 19/1).¹⁵⁴⁰ Ново утврђење представља и Градина у Мартинићима, са моћним бедемима, кулама и унутрашњим објектима, за коју је изнета претпоставка да представља једно од градова раносредњовековне Дукље.¹⁵⁴¹ Такође, Стари град у Пернику своје бедеме, капије и куле добија у IX веку (Т. 29/7–20). Одређене просторије уз капију и кулу интерпретиране су као „стражаре“.¹⁵⁴² Како је наведено у одељку „Оружје и коњска опрема“, налази офанзивног и дефанзивног наоружања из периода раног средњег века на простору централног Балкана нису многобројни. Чињеница је да оно из периода друге половине IX до XI века је бројније од онога из старије фазе раног средњег века (VII–прва половина IX века). Са друге стране, посматрајући млађу фазу раног средњег века, оружје из унутрашњости полуострва бројније је од оног са простора Подунавља. Важно је напоменути да и оставе новца које су пронађене унутар бедема индиректно могу сведочити о немирним временима.¹⁵⁴³ Узевши у обзир све до сада наведено за простор унутрашњости централног Балкана, што се првенствено односи на писане изворе, архитектонске и археолошке податке, постоје значајнији показатељи који могу навести на закључак да до обнове појединих рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века долази услед ратних околности. О овоме ћемо се посебно осврнути у закључним разматрањима. Установљено је на основу археолошких истраживања, рекогносцирања и случајних налаза да на 47 утврђења постоји хоризонт IX века, док је у Подунављу регистрован на њих 7. Ови подаци указују да је већи део утврђења у унутрашњости централног Балкана настао раније у односу на оне са десне обале Дунава, што у великој мери координира са дешавањима познатих из историјских извора.

¹⁵³⁴ Мркобрад 1996а, 204–205; Мркобрад 1997б, 211.

¹⁵³⁵ Поповић, Иванишевић 1991, 193–194; Поповић 1994, 237–238; Поповић 1995, 312; Поповић 1999, 139, 141–142.

¹⁵³⁶ Микулчик 1982, 121; Ненадовић 1984, 129.

¹⁵³⁷ Микулчик 1982, 131; Микулчик, Билбија 1987, 208; Микулчик 1996, 287, 290; Ристов 2018, 483, 507.

¹⁵³⁸ Станчева 1967, 213–232; Станчева 1974, 213; Станчева, Станилов, Рочева, Медарова 1978, 132–133; Станчева 1981, 187–189; Станчева 1989, 22–26; Станчева 1994, 192; Рабовянов 2011, 200.

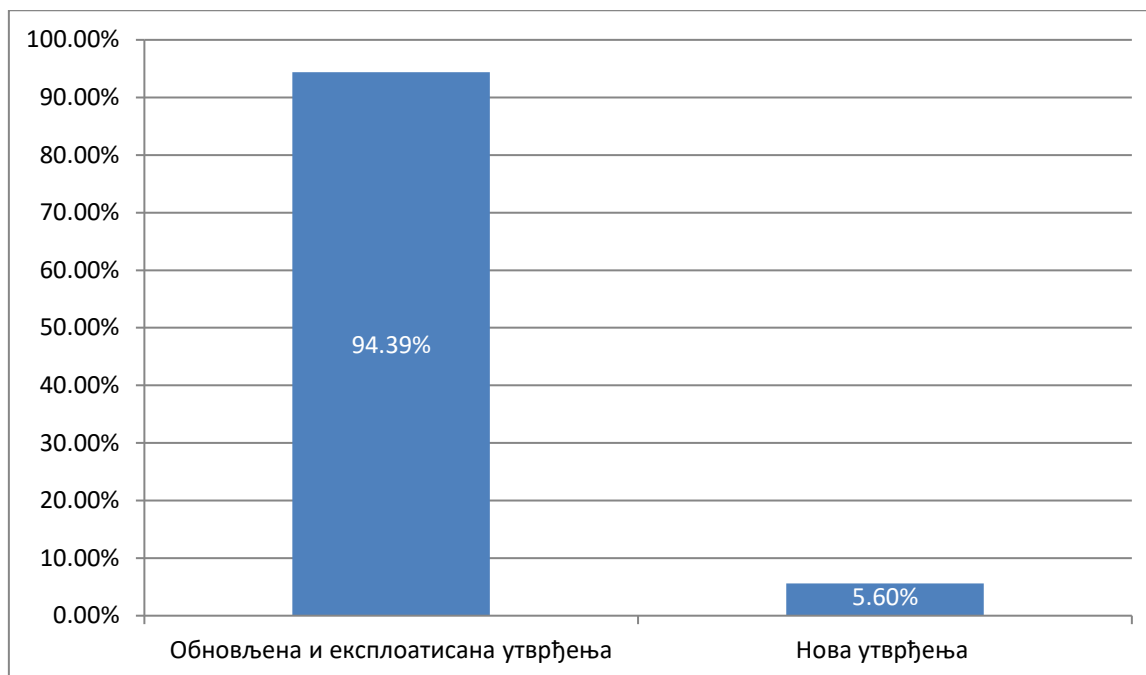
¹⁵³⁹ Зећевић 2001, 688; Јанковић 2007, 159.

¹⁵⁴⁰ Катић 2003, 204, 208.

¹⁵⁴¹ В. стр. 99–102 са наведеном литературом.

¹⁵⁴² Чангова 1983, 12–13, 15, 17, 20–23; Рабовянов 2011, 120.

¹⁵⁴³ Шпехар 2017, 212–213 са наведеном литературом.

Сл. 11 – Процентуална заступљеност обновљених рановизантијских и нових утврђења на централном Балкану

Утврђења у функцији одбране могуће граничне линије између Србије и Бугарске у раном средњем веку

Одређени систем утврђења могао је постојати дуж претпостављене границе између раносредњовековне Србије и Бугарске, за коју знамо на основу само једног поузданог историјског извора, списка цара Константина VII Порфирогенита. У појединим новијим радовима закључено је да појам границе у раном средњем веку не подразумева владавину над територијама, већ људима, што се може прихватити као исправан и научно утемељен закључак.¹⁵⁴⁴ Међутим, у случају Србије и Бугарске овог периода може се запазити ситуација која је добијена картирањем појединих налазишта. Ту се јасно оцртава изванредан „лимес“ састављен од одређених висинских насеља, управо на територији на којој царски спис, као и неки новији истраживачи, смештају границу између оновремене Србије и Бугарске (Карта 20–21).

Како је тачно средњовековни човек доживљавао и схватао границу тешко се може закључити због недостатака писаних извора, али и њихове шкртости када се говори о овој теми. У раном средњем веку гранично подручје углавном је представљало шири или ужи ненасељен простор, који је био условљен географским одликама. Та ненасељеност објашњава се честим војним сукобима и нестабилношћу коју је носило са собом такво подручје, за разлику од оних крајева где је границу чинила природна творевина, као што су мора, језера, реке или планински масиви.¹⁵⁴⁵ Новија истраживања у европској медијевистици резултирала су закључцима по којима граница у периоду раног средњег века не представља јасну и трајну категорију. У том раздобљу владавина не почива над територијом, већ првенствено над људима, односно, територијалне организације су функционисале по етничком, социјалном и културном, а не по територијалном принципу.¹⁵⁴⁶

¹⁵⁴⁴ Коматина 2015.

¹⁵⁴⁵ Веселиновић 1999, 129.

¹⁵⁴⁶ Pohl 2001, 260; Macháček 2012, 12; Коматина 2015, 34.

Границе раносредњовековне Србије било је могуће у највећој мери реконструисати углавном на основу јединог поузданог извора који се детаљније бави Србијом IX и X века и њеним географским положајем, а то је спис De Administrando Imperio цара Константина VII Порфирогенита. У излагању о провинцији Далмацији, цар напомиње да се Дукља и Травунија планинским странама граниче са Србијом, док се Захумље планинским странама граничи са Хрватском, а спреда са Србијом.¹⁵⁴⁷ Хрватска се са Србијом граничила у областима Цетине и Ливна. У наредним редовима фокус ће бити стављен на ону страну која се налазила према тадашњој Бугарској, која припада простору централног Балкана.

Већ приликом излагања о провинцији Далмацији указано је да се Србија „граничи“ на југу са Бугарском (*προς μεσημβριας δε τη Βουλγαρια*), а у делу текста који се односи на Србе и њихову земљу, указано је да су до времена српског кнеза Властимира Срби и Бугари живели мирно и делили исту „границу“ (*...ως γειτονες και σινοριται αγαπώντες αλληλους*). За нашу тему од кључног значаја је податак да су Мутимирови синови, Бран и Стефан, испратили бугарског кана Бориса до „границе, до Раса“ (*...μέχρι τῶν συνόρων, ἕως τῆς Ράσης*), након што је са Србијом склопио мир после пораза у рату.¹⁵⁴⁸ У научној литератури, овај сукоб се смешта у шири временски оквир од 853/854. године, па све до 880. године, у зависности од аутора. За датовање у 853/854. годину, односно за раздобље између 854. и 860. године, опредељују се Т. Живковић и В. Златарски.¹⁵⁴⁹ С. Рансиман сматра да се овај војни поход није могао водити много пре 863. године,¹⁵⁵⁰ И. Божилов и В. Гјузелев овај сукоб смештају у 869. годину,¹⁵⁵¹ Ј. Христов у пролеће 873.,¹⁵⁵² док су се за 880. годину одлучили Б. Ферјанчић, Љ. Максимовић и М. Благојевић.¹⁵⁵³

Питањем српско–бугарске границе овог времена међу првима позабавио се П. Ј. Шафарик, сматрајући да је речни басен Западне Мораве заједно са реком Ибар припадао бугарској држави кана Бориса.¹⁵⁵⁴ Након њега, Ф. Рачки је закључио да се Константинова Србија „има тражити у крају долње Дрине, Лима, Ибра и Раше“.¹⁵⁵⁵ Према С. Новаковићу, који је ову границу утврђивао углавном на основу Летописа попа Дукљанина јер га је сматрао бољим познаваоцем географских прилика од византијског цара, та граница је у IX–X веку била на реци Лабу „од старине“.¹⁵⁵⁶ Руски научник К. Грот сложио се са мишљењем С. Новаковића о југоисточној и П. Шафарика о источној граници Србије. Он је додао да се јужна граница, отприлике, могла простирати од ушћа реке Рашке, директно на запад према областима Травуније.¹⁵⁵⁷ К. Јиречек је у својој синтези о историји Срба закључио да се граница према Бугарима налазила на реци Рашкој, код Новог Пазара.¹⁵⁵⁸ Исто тако је и В. Златарски указивао да је граница била Раса (данашњи Нови Пазар) на реци Рашки.¹⁵⁵⁹ Ст. Стефанов покушао је да исцрта детаљнију западну границу државе кнеза Бориса. Он је закључио да се ова граница спуштала реком Дрином, где је правом линијом преко Ужица допирала до горњег тока Западне Мораве. Одатле је током ове реке и током реке Ибар, источно од Саве (?), граница пролазила кроз Косово поље до градова Липљана и Неродимља, па је преко Шар планине и реке Радике ишла на запад од Дебра ка Охриду и Охридском

¹⁵⁴⁷ CPDAI 1967, 144.

¹⁵⁴⁸ CPDAI 1967, 146, 154–155.

¹⁵⁴⁹ Живковић 2006, 22; Златарски 2007b, 12.

¹⁵⁵⁰ Рњсиман 1993, 88, нап. 154.

¹⁵⁵¹ Божилов и Гјузелев 1999, 186.

¹⁵⁵² Христов 2015, 90.

¹⁵⁵³ Ферјанчић 2007, 51, нап. 163; Максимовић 1979, 75; Благојевић 1997, 50.

¹⁵⁵⁴ Schafarik 1844, 177.

¹⁵⁵⁵ Rački 1864, 61.

¹⁵⁵⁶ Новаковић 2003b, 183.

¹⁵⁵⁷ Грот 1880, 153.

¹⁵⁵⁸ Јиречек 2006, 67.

¹⁵⁵⁹ Златарски 2007a, 342.

језеру.¹⁵⁶⁰ Према тумачењу Р. Новаковића, овај део границе Србије требало би тражити долином Ибра од ушћа Ситнице, затим између Звечана и ушћа Рашке, све до простора северније од ушћа Јошанице, са западним падинама Копаоника. Он је заступао становиште по коме се овај податак о југоисточној граници односи на време у којем цар Константин VII Порфирогенит пише своје дело, а не на период средине IX века у коме је смештен поменути догађај.¹⁵⁶¹ Србија раног средњег века могла је имати границу у правцу југоистока у долини реке Ибар, како је слично закључио и М. Благојевић (Карта 3).¹⁵⁶² Према Б. Ферјанчићу, ова граница Србије у раном средњем веку ишла је до долине Ибра, западних падина Копаоника и Метохије.¹⁵⁶³ М. Динић истакао је да је Раса могла бити погранична тврђава између ова два народа и да би према Порфирогениту она могла припадати Бугарској, јер је нема међу набројаним градовима у Србији, али да није могуће установити да ли се залазила са српске или бугарске стране.¹⁵⁶⁴ Бугарски аутори И. Божилов и В. Гјузелев сматрају да је Рас била погранична тврђава, не коментаришући могућу припадност српској или бугарској територији.¹⁵⁶⁵ Једино је С. Ћирковић сматрао да је Рас свакако био у бугарским рукама током X века, јер цар Петар у њему оснива епископију.¹⁵⁶⁶

У новијој литератури указано је да су утврђене граничне линије постојале између Бугарске и Византије након 816. године и у Македонији после 904. године, док је наглашено да у унутрашњости Балканског полуострва таквих линија није било.¹⁵⁶⁷ Поједина поново запоседнута рановизантијска утврђења налазе се на хипотетичкој линији разграничења између Србије и Бугарске у раном средњем веку. Она су према мишљењима појединих истраживача настала управо због ратних околности и погоршања односа између Срба и Бугара током IX века. Међу овим локалитетима налазе се она утврђења која су веома добро археолошки истражена, она која су делимично истражена, као и она са којих потичу малобројни трагови живота из овог периода, а који су, опет, довољни показатељи постојања њихове употребе у том времену.

Картирањем утврђења из периода IX–XI века на централном Балкану за које постоје археолошки подаци, уочава се одређени “лимес” сачињен од утврђења Орловине у Малом Зворнику – Јеринин град у Бранговићу – Градина у Илињу – Кулина у Рошцима – Соколица у Остри – Градина на Јелици – Велика Градина у Замчањи – Петров крш код манастира Градац – Градина у Казновићу – Градина у Кончулићу – Градина у Доњој Рудници – Градина у Постењу – Градина изнад Трговишта – Градина у Чечану (Карта 20–21). Ова утврђења налазе се на простору који донекле одговара линији разграничења између раносредњовековне Србије и Бугарске, а за коју се већина аутора слаже да се протезала од Косова и Метохије, долине Ибра, преко дела тока Западне Мораве и Колубаре, све до река Саве и Дрине.

У историјској науци, проблемом одбране источне границе у приличној мери се позабавио Т. Живковић у свом делу *Словени и Ромеји*. Он је на том месту указао да се, сходно погоршању бугарско–српских односа у првој половини IX века, може претпоставити да је највећи број утврђења обновљен у источним областима тадашње Србије. Наводећи поједине претпоставке старијих истраживача попут С. Новаковића, који је прве српске градове углавном видео дуж тока Ибра, Т. Живковић сматра да оне имају оправдања. Према њему, постојање „градова” на источним границама може указивати на правац одакле је

¹⁵⁶⁰ Стефановъ 1916, 13.

¹⁵⁶¹ Новаковић 1964, 163, 164, 174.

¹⁵⁶² Благојевић 2011, 43.

¹⁵⁶³ Ферјанчић 1996, 150.

¹⁵⁶⁴ Динић 2003а, 166; Динић 2003б 680; Калић 1979, 81.

¹⁵⁶⁵ Божилов и Гјузелев 1999, 186.

¹⁵⁶⁶ Ћирковић 1998, 28.

¹⁵⁶⁷ Коматина 2015, 35 са наведеном литературом.

претила стална опасност по земљу, али то не мора значити да је политичко седиште државе било на тој страни. Он закључује да је због војне опасности са истока, “сасвим јасна појачана делатност српских архонта на изградњи и поправци утврђења према источним међама земље”. Позивајући се поново на претпоставке С. Новаковића, аутор сматра да се градови Србије из списка Константина VII Порфирогенита могу сместити у уском појасу дуж бугарско–српске границе по линији север–југ, па на тај начин “добивамо и могућу границу између Србије и Бугарске обележену са ових пет градова”. Он наводи да се ова места касније не налазе у познијим византијским или другим изворима, што може указивати да нису били у питању “градови”, већ рефугијуми за околне избеглице, са превасходном наменом одбране на граници. Напуштање овог граничног подручја Т. Живковић смешта у Самуилово време, када је Србија била потчињена Бугарској и где се овај ланац утврда запушта.¹⁵⁶⁸

Поједини истраживачи већ су изразили могућност да су неке од ових фортификација могле служити у одбрани тадашње границе. Истраживачи утврђења Орловине у Малом Зворнику, Д. Радичевић и Д. Булић, сматрају да је оно могло играти улогу у борбама Срба против моћног Бугарског царства, које је представљало доминантну силу на Балкану тог времена, као и Угара.¹⁵⁶⁹ За утврђење Јеринин град у Бранговићу истакнуто је да је било од значаја током сукоба Срба, Бугара и Мађара „на северним и источним границама током 9. и 10. века.“¹⁵⁷⁰ О. Марковић наводи да је утврђење Кулина у Рошцима због свог стратешког положаја могло имати улогу у одбрани границе са српске стране и да слој гара испод шута XIV века може представљати остатке спаљених старијих дрвених палисада.¹⁵⁷¹ Тај нагли престанак живота на Кулини је могао уследити почетком XI столећа, што се доводи у везу са повратком Византије на ове просторе. Кулина у Рошцима и простор чачанске котлине могао је припадати овом пограничном подручју у IX и X веку, како сматрају и поједини други истраживачи.¹⁵⁷² Градина на Јелици је, такође, у раном средњем веку могла вршити функцију пограничног утврђења на српско–бугарској граници. Изнесена је и могућност да се на месту Градине на Јелици налазио један од градова крштене Србије.¹⁵⁷³ Та претпоставка не би се могла одбацивати као потпуно неутемељена, с обзиром на то да је раносредњовековни материјал пронађен на целој површини рановизантијског утврђења (од врха Градине до Базилике „В“, с тим што се мора узети у обзир и фактор могућих ерозивних дејстава),¹⁵⁷⁴ као и да су поједине просторије рановизантијских профаних објеката Горњег града на Јелици коришћене у овом раздобљу.¹⁵⁷⁵ Остаје отворено питање коришћења цркви са Градине којих тренутно има пет. Изнета је могућност да је у овом периоду дошло до извесних адаптација на Базилици „Д“.¹⁵⁷⁶ Уколико се ова могућност потврди неким наредним истраживањима, стичу се услови за могуће постојање једног кастро околне на овом месту, који укључује и црквену организацију, како је закључио Т. Живковић.¹⁵⁷⁷ Д. Булић сматра да је утврђење Градина – Казновиће могло имати своју улогу на српско–бугарској граници у времену ратова средином IX века, где слој пожара у једној од сонди указује на ратне околности.¹⁵⁷⁸ Исти аутор сугерише и да је утврђење у Кончулићу код Рашке могло имати улогу током српско–бугарских сукоба у IX веку, јер се налазило у пограничној области, али на територији

¹⁵⁶⁸ Живковић 2000, 120–122.

¹⁵⁶⁹ Булић 2022, 217, 219.

¹⁵⁷⁰ Арсић, Павловић 2021, 285.

¹⁵⁷¹ Марковић 1994, 31.

¹⁵⁷² Веселиновић 1993, 59; Радичевић 2003, 241.

¹⁵⁷³ Булић 2004, 171–172.

¹⁵⁷⁴ Милинковић 2010, 203.

¹⁵⁷⁵ Булић 2004, 154–157; Милинковић 2010, 203; Милинковић 2017, 58.

¹⁵⁷⁶ Милинковић 2010, 203. М. Милинковић у публикацији из 2010. године указује да је Базилика D могла доживети извесну обнову у периоду раног средњег века, док исти истраживач у извештају након ископавања 1987. и 1988. године говори о Базилици А као потенцијално дограђеном објекту. В. Милинковић 1988, 63–64.

¹⁵⁷⁷ Živković 2008, 9–27.

¹⁵⁷⁸ Булић 2007, 52.

Бугарске.¹⁵⁷⁹ М. Поповић је на основу археолошки истраживања закључио да је Градина изнад Трговишта имала своју улогу са бугарске стране границе.¹⁵⁸⁰

Међу побројаним утврђењима налазе се она са још увек недовољним степеном истражености, а ту су и боље истражена утврђења, попут Градине на Јелици, Градине у Постењу и Градине изнад Трговишта. Мора се напоменути да би недостатак или малобројност појединог материјала на појединим утврђењима употпунила наредна археолошка ископавања, али би евентуално открила и трагове раносредњовековног периода на неким оближњим локалитетима, чиме би се ова хипотетичка гранична линија употпунила.

Ових 14 утврђења налазе се на линији која се протеже у правцу северозапад–југоисток у дужини оквирно од око 260 км. Најниже надморске висине имала су утврђења Јеринин град у Бранговићу (268 м) и Орловине у Малом Зворнику (303 м), а највишу Градина на Јелици (846 м). На нешто нижој надморској висини налази се и Кулина у Рошцима (398 м), док се на вишим налазе Градина у Чечану (728 м) и Градина изнад Трговишта (841 м). Услед природе рељефа, утврђења су у појединим деловима боље визуелно комуницирала, док је у неким областима та видљивост била онемогућена. Најкомпактнија видљивост бележи се у чачанској котлини, где до директне међусобне комуникације долази између утврђења Градина на Јелици и Соколица у Остри. Чини се да је на том делу било најзначајније контролисати пролаз кроз чачанску котлину, па је комуникација између ова два утврђења могла бити вршена, примера ради, светлосним или димним сигнаlima. Иначе, читава област горњег западног Поморавља, од утврђења у Илињу до Замчања, одлично је визуелно покривена са околних утврђења. Разређенија видљивост карактерише простор између других утврђења на овој претпостављеној линији. Релеф је спречавао видљивост чак и међу неким оближњим утврђењима, као што су Градине у Казновићу и Кончулићу.¹⁵⁸¹ На основу оваквог распореда сагледава се да је најгушћа концентрација обновљених утврђења IX–X века била на источној и југоисточној страни, око чачанске и новопазарске котлине, као и у близини ушћа реке Рашке у Ибар.

Овакав распоред фортификација указује да је на југоисточној страни границе Србије према Бугарској највећу пажњу требало посветити путу који је из правца Звечана и села Сочанице водио према данашњем Краљеву долином Ибра (или обратно), за који се сматра да потиче из римског периода, а да је употребљаван у средњем веку.¹⁵⁸² Овај правац посведочен је и једним документом са краја XV века, у коме се описује пут од Приштине преко Вучитрна (утврђења Чечан) и Косовске Митровице у Нови Пазар.¹⁵⁸³ Из правца Краљева је, изашавши из ибарске равнице, прву линије одбране могло имати утврђење у Замчањи, позиционирано на северним падинама планине Столови. Од ушћа Рашке у Ибар један крак је одвајао и узводно реком Рашком долазио у подножје Градине у Постењу, а даље и до Градине изнад Трговишта.¹⁵⁸⁴ Тај крак је, такође, припадао и једном од највероватнијих праваца продирања у тадашњу Србију, који је ишао из Ниша, преко Топлице, Копаоника и места Јариња у новопазарску котлину.¹⁵⁸⁵ Овај пут, који је из Раса преко Копаоника и Топлице водио према Нишу, чини се највероватнијом рутом којом су испраћени бугарски кан Борис и његова пратња, према седишту тадашње Бугарске. Потребно је споменути и пут који се од десне обале Ибра одвајао и водио преко Казновића у данашњу Јошаничку бању и

¹⁵⁷⁹ Булић 2008b, 41.

¹⁵⁸⁰ Роровић 1999, 298.

¹⁵⁸¹ Булић 2007, 50. Наша анализа видљивости показала је да је међу поменутих утврђењима постојала међусобна директна видљивост. Д. Булић помиње видљивост самог локалитета са околних рановизантијских локалитета у данашњем стању, док смо ми приликом вршења наших анализа узели у обзир претпостављену висину бедема и кула у прошлости.

¹⁵⁸² Јиречек 1959, 302; Шкриванић 1974, 105; Мишић 2014, 114.

¹⁵⁸³ Јиречек 1959, 300–301; Шкриванић 1974, 106.

¹⁵⁸⁴ Шкриванић 1974, 109; Мишић 2014, 114.

¹⁵⁸⁵ Јиречек 1959, 291; Шкриванић 1974, 89; Мишић 2014, 114.

манастир Жичу, а изнад чијег се почетка налази Градина у Казновићу.¹⁵⁸⁶ Ово утврђење могло је вршити функцију контроле пута који је од Западне Мораве, преко Жељина и Копаоника излазио у долину Ибра и Рашке. Поред контроле долине Ибра, и Градина у Кончулићу могла је обезбеђивати овај прилаз. Што се тиче источне стране границе, утврђење Кулина у Рошцима могло је контролисати и бранити улаз из правца Чачка, који је водио према данашњој Пожеги.¹⁵⁸⁷ Други пут је из правца Чачка одвајао преко планине Јелице, где је могао водити поред утврђења Градине на село Граб даље према Ивањици и Сјеници.¹⁵⁸⁸ На североисточном крају, утврђење у Бранговићу контролисало је пут који је водио из правца Ваљева ка Босни, преко села Богатића реком Градац,¹⁵⁸⁹ док је преко Зворника ишао пут из С. Митровице и долине реке Саве према Босни.¹⁵⁹⁰

Сва ова утврђења су углавном на основу налаза грнчарије датована у период IX–X или IX–XI века. Једино је грнчарија са Градине на Јелици прелиминарно датована у IX век,¹⁵⁹¹ док на оближњој Кулини у Рошцима она припада времену X–XI века,¹⁵⁹² тачније, времену од првих деценија X, па до почетка XI века.¹⁵⁹³ На основу ових података би се могло претпоставити да је утврђење на Јелици напуштено у времену српско–бугарских ратова, највероватније средином IX века,¹⁵⁹⁴ или током борби за престо након смрти кнеза Мутимира у другој половини истог века.¹⁵⁹⁵ Смештајући у историјски контекст археолошке податке са Кулине у Рошцима, могло би се претпоставити да ово утврђење настаје у контексту контроле границе у времену бугарског владара Симеона, који је предузимао војне походе против српских владара Павла Брановића и Захарије Прибислављевића у првим деценијама X века.¹⁵⁹⁶ Сва остала утврђења су могла изгубити своју намену у времену Самуилових освајања¹⁵⁹⁷ и повратка Византије на Балкан након 1018. године.¹⁵⁹⁸

Уколико би се припадност појединих утврђења бугарској територији опредељивала на основу пронађеног материјала бугарске провенцијенције у њима, у ту групу би била укључена сва утврђења од Чечана на југу до Градине у Кончулићу, мада би се на основу најновијих резултата у ту групу могла укључити и Градина на Јелици.¹⁵⁹⁹ Већ се у појединој литератури усталило мишљење да су се утврђења Градина изнад Трговишта и Градина у Постоњу могла налазити на бугарској територији, док је утврђење у Врсеницама, на коме аутори указују да нема карактеристичних бугарских налаза, било на српској територији.¹⁶⁰⁰ Указано је на Пештерску област као природну границу на овом делу разграничења између Србије и Бугарске.¹⁶⁰¹ Без претендовања на коначно решење, сматрамо да би опредељење појединих утврђења само на основу једне врсте покретног материјала који иначе не представља бројнији налаз на овим налазиштима, било преурањено. Давно је већ уочено да простирање једне врсте материјала на одређеном простору не мора нужно носити етничку ознаку, већ може представљати продукт процеса прихватања од стране других етничких скупина као тренутне *моде*, или у случају да је предмет нешто практичнији од до тада

¹⁵⁸⁶ Шкриванић 1974, 107.

¹⁵⁸⁷ Мишић 2014, 115.

¹⁵⁸⁸ Шкриванић 1974, 130.

¹⁵⁸⁹ Шкриванић 1974, 114.

¹⁵⁹⁰ Лиречек 1959, 296; Шкриванић 1974, 57–58; Мишић 2014, 113.

¹⁵⁹¹ Милинковић 2017а, 59; Милинковић 2017б, 250.

¹⁵⁹² Вукадин 1980, 169; Марковић 1994, 30–31.

¹⁵⁹³ Радичевић 2003, 231.

¹⁵⁹⁴ Живковић 2006, 22; Златарски 2007б, 12.

¹⁵⁹⁵ *CPDAI* 1967, 153, Ферјанчић 2007, 53, нап. 174; Ћирковић 1981б, 156.

¹⁵⁹⁶ *CPDAI* 1967, 144; Ферјанчић 2007, 55–56, нап. 185, 189; Ћирковић 1981б, 158; Божилов и Гюзелев 1999, 259.

¹⁵⁹⁷ Живковић 2000, 122.

¹⁵⁹⁸ Максимовић 1981, 171.

¹⁵⁹⁹ Милинковић 2017а, 59; Милинковић 2017б, 250.

¹⁶⁰⁰ Роровић 1999, 298; Роровић и Викић 2009, 132; Шпехар 2017, 233.

¹⁶⁰¹ Роровић и Викић 2009, 132; Рабовянов 2011, 77.

употребљаваних.¹⁶⁰² Посебно у граничним пределима долази до појачане циркулације, размене и трговине, што би могло оправдати већу потражњу и популарност ових производа. Као пример може се навести већи број налаза амфороидних крчага на Градини изнад Трговишта, који сведочи првенствено о већој близини границе, близини производних грнчарских центара, као и саме бугарске популације од нпр. Градине у Врсеницама (Т. 38/7). Веома је битно нагласити да се ове посуде на Градини изнад Трговишта јављају и у млађим слојевима, све до краја XII века, када ова област несумњиво представља центар државе Стефана Немање и његових наследника.¹⁶⁰³ У прилог акултурацији и циркулацији становништва и производа на централном Балкану иде податак из дела *De Administrando Imperio*, где се наводи да је после акције војсковођа бугарског цара Симеона у Србији „сав народ покупљен, од малог до великог, и одведен у Бугарску...“ (*...τὸν ἅπαντα λαὸν ἀπὸ μικροῦ ἕως μεγάλου, καὶ εἰσῆγαγον ἕως Βουλγαρίας...*), а да су се након повратка кнеза Часлава у Србију и они за њим вратили.¹⁶⁰⁴ Оваква померања су врло лако могла резултирати доношењем производа и прихватањем технологија са простора на коме је проведено одређено време.

У историјској науци изнети су одређени аргументи о могућој припадности града Раса српској страни,¹⁶⁰⁵ кога поједини истраживачи поистовећују са Градином изнад Трговишта.¹⁶⁰⁶ У прилог тим аргументима иде и формирање нешто каснијег *катепаната* Рас у времену владавине цара Јована Цимискија (971–976), што је потврђено једним налазом печата.¹⁶⁰⁷ Након 1018. године долази до формирања теме Србија, која је највероватније настала на темељу Цимискијеве поделе управо на простору претходног катепаната.¹⁶⁰⁸ У прилог овом питању треба навести и податак из Летописа попа Дукљанина, који говори о томе како је краљ Светоплек Србију поделио на две области, од којих се друга област протезала од *реке Дрине на исток све до Липљана и Лаба*, а коју је краљ назвао *Рашком* (*...alteram vero ab eodem flumine Drina contra occidentalem plagam usque ad Lupiam et Lab, quam Rassam vocavit.*)¹⁶⁰⁹ Као аналогија овом проблему још се може навести потешкоћа и немогућност одређивања припадности територији великог броја пограничних тврђава и на другој страни, на бугарско–византијској граници почетком X века.¹⁶¹⁰

Најиндикативнији пример у овом случају била би утврђења Градина у Казновићу и Градина у Кончулићу. На Градини у Кончулићу, која се налази са леве обале Ибра, по свему судећи у тадашњој Србији, има налаза бугарских амфороидних крчага,¹⁶¹¹ док их на Градини у Казновићу, која се налази источно, преко Ибра, за сада нема. Уопштено посматрајући, на територији данашње Србије налази амфороидних крчага регистровани су још само у Костолцу,¹⁶¹² Укоси код Сталаћа¹⁶¹³, Варварину,¹⁶¹⁴ на Врђеновачкој Градини (Т. 38/2),¹⁶¹⁵ у Великом Градцу (Т. 38/3),¹⁶¹⁶ Гамзиграду (Т. 38/2)¹⁶¹⁷ и Ушћу Слатинске реке,¹⁶¹⁸ али и на

¹⁶⁰² Милинковић 2004, 195.

¹⁶⁰³ Роровић 1999, 155.

¹⁶⁰⁴ *CPDAI* 1967, 158, 160.

¹⁶⁰⁵ Живковић 2011, 160–163.

¹⁶⁰⁶ Роровић 1999, 291–306.

¹⁶⁰⁷ Максимовић 1997, 35; Krsmanović 2008, 89; Живковић 2011, 163.

¹⁶⁰⁸ Максимовић 1981, 173; Максимовић 1997, 41; Живковић 2011, 163.

¹⁶⁰⁹ *Gesta Regnum Sclavorum I* 2009, 58–59. Према преводу С. Мијушковића, у Барском родослову на овом месту се каже да друга покрајина Србије „...обухвата простор од речене ријеке Дрине према истоку до „Lupia-e“ и Скадарског језера“ и да се назива Рашком. Уп. *Љетопис попа Дукљанина* 1988, 114, 157–158, нап. 43–44.

¹⁶¹⁰ Κυριάκης 1993, 345, нап. 347.

¹⁶¹¹ Булић 2008b, 41.

¹⁶¹² Поповић и Иванишевић 1988, 130.

¹⁶¹³ Рашковић 2016, 292.

¹⁶¹⁴ Рашковић 2009, 16.

¹⁶¹⁵ Милојевић и Милојевић 2015, 82.

¹⁶¹⁶ Јанковић 1981, 47.

¹⁶¹⁷ Јанковић 1983, 149.

¹⁶¹⁸ Jovanović et al. 1986, 386.

Градини у Врсеницама (Т. 38/1),¹⁶¹⁹ док их на бројним другим истовременим сеоским насељима и утврђењима у западним деловима тадашње Бугарске, нема. Наравно, информације о покретним налазима представљају продукт досадашњих истраживања. Уколико бисмо се водили начелом да пронађени материјал опредељује утврђења на једну или другу страну тадашње границе, мора се поставити питање да ли би на тако малом простору у времену појачаних ратних сукоба могла истовремено егзистирати измешана српска и бугарска насеља једна поред других, или је ипак морала постојати одређена зона раздвајања. За овај пример може се употребити чачанска котлина, која раздваја утврђење Кулина у Рошцима на којем нема ранобугарског материјала и Соколицу у Остри са супротне стране, где су такви налази евидентирани.¹⁶²⁰ При оваквом руковођењу, и област у којој је пронађен тзв. Шудиковски камен са неоспорним ранобугарским симболима,¹⁶²¹ припадала је тадашњој Бугарској,¹⁶²² иако се у том периоду сасвим сигурно налази у унутрашњости Србије.

На овом месту није претендовано детаљније исцртавање појединих делова граница тадашње Србије, што је у овом тренутку још увек неосновано и онемогућено недовољном количином писаних и материјалних доказа. Циљ разматрања модела био је да се покаже да је, оквирно, на простору разграничења Србије и Бугарске ипак могла постојати одређена фортификациона линија сачињена од поново запоседнутих рановизантијских утврђења, која је могла имати улогу у заштити деветовековне и десетовековне Србије према моћном источном суседу. Теза о непостојању јасних и добро утврђених граничних линија између политичких ентитета, у овом случају би се теже могла прихватити.¹⁶²³ Посебно је проблематична аналогија П. Коматине по којој границу не би требало очекивати на страни према Бугарској, пошто није постојала између раносредњовековне Србије и Хрватске.¹⁶²⁴ Као прилог томе се наводи да цар Константин VII Порфирогенит пише да се Србија приближавала Бугарској. Ми сматрамо да се податак „...до границе, до Раса“ (*...μέχρι τὸν συνόρων, ἕως τῆς Ράσης*),¹⁶²⁵ мора ипак схватити у буквалном, данашњем смислу поимања граница. Србија са Хрватском у том тренутку нема историјски забележених сукоба, већ напротив, служи владарима и народу за уточиште,¹⁶²⁶ као суседна и блиска земља, док су са Бугарима вођени први забележени ратови. Према податку по коме је први рат трајао чак три године и да је бугарски владар тада изгубио већину своје војске,¹⁶²⁷ може се наслутити да су то били тешки и дуготрајни сукоби, што доказује спремност и капацитет тадашње српске државе да се одупре непријатељу у експанзији.

Ми сматрамо да су поменута утврђења на претпостављеној граници служила преваходно као „осматрачнице“, а не као војна линија са утврђењима прилагођеним одбрани. Таква утврђења подразумевала би изградњу нових бедема са кулама и рововима, већу заступљеност пронађеног офанзивног и дефанзивног наоружања, трагове интензивне паљевине и деструкције итд. Систем фортификација са организованим одбраном, како се закључује на основу писаних и археолошких података, није постојао на централном Балкану. У околностима организоване тактике одбране у унутрашњости земље, са границе су у дубину територије морала стизати тачна и поуздана обавештења о кретањима војске на поменутих правцима, а то би било могуће извести само уз помоћ добре организације и комуникације на граничном подручју. Будућност питања раносредњовековних граница и

¹⁶¹⁹ Роровић и Викић 2009, 113, Sl. 95/3,4.

¹⁶²⁰ Радичевић 2003, 234.

¹⁶²¹ Радојичић 1967, 7; Бешевлиев 1981, 16–17; Лома 2007, 93.

¹⁶²² Оваквим резонавањем се води Бешевлиев 1981, 16–17.

¹⁶²³ Коматина 2015, 34–35.

¹⁶²⁴ Коматина 2015, 37.

¹⁶²⁵ CPDAI 1967, 154; Ферјанчић 2007, 52.

¹⁶²⁶ CPDAI 1967, 156, 158, 160.

¹⁶²⁷ CPDAI 1967, 154.

њихових уређења првенствено ће лежати у проучавањима материјалних остатака, уз обавезну мултидисциплинарност која ће примарно подразумевати топонимију и лингвистику, док су историјски подаци о овом питању у највећој мери ограничени и исцрпљени.

УТВРЂЕНА СЕЛА

Друга хипотеза која је приложена у уводном делу дисертације односи се на могућност по којој су поједина утврђена насеља имала улогу утврђених села, без примарне војне улоге. Како је већ напоменуто у претходним поглављима, истраживањима рановизантијских утврђења закључено је да су она представљала доминантно утврђена рурална насеља – села. Као таква, представљала су основну насеобинску јединицу рановизантијског периода. На рурални карактер висинских насеља нису могли указивати бедеми који су опасивали ова висинска насеља, због којих су она у прошлости често сматрана војним постројењима или рефугијумима. Археолошка истраживања изнедрила су бројне покретне налазе на основу којих је закључено о руралном карактеру становништва које је насељавало унутрашњост бедема рановизантијских утврђења. Налази који сведоче о војном карактеру висинских фортификационих насеља овог периода, заступљени су у знатно мањем броју.¹⁶²⁸

За разлику од питања да ли су рановизантијска утврђења централног Балкана и Подунавља у раном средњем веку обновљена услед опасности од Бугара, односно, Мађара, непокретни и покретни археолошки материјал доста је јаснији када је у питању структура популације обновљених насеља. О коришћењу рановизантијских фортификација као локација за стално насељавање сведоче првенствено остаци откривених објеката. Да се ради о цивилним објектима, а не војним, закључено је на основу откривених кућа (настамби), које су често унутар себе садржале и земљану или камену пећ, као или ватриште. Такви објекти откривени су унутар зидова Старог града у Бару (Т. 2/1),¹⁶²⁹ Београдске тврђаве (Т. 3/3–6),¹⁶³⁰ Хисарлика у Велбужду,¹⁶³¹ Градине у Врсеницама (Т. 10/5),¹⁶³² Гамзиграда (Т. 12/1–2),¹⁶³³ Великог Градца (Т. 16/1, 4–6),¹⁶³⁴ Градине у Казновићима (Т. 17/2–3),¹⁶³⁵ Дивичмеђа код Младеновца (Т. 19/2–3),¹⁶³⁶ Баргале у Козјаку,¹⁶³⁷ Понтеса у Костолу (Т. 21/2–10),¹⁶³⁸ Градине у Мартинићима,¹⁶³⁹ Градишта у Монтани,¹⁶⁴⁰ Маргума у Орашју,¹⁶⁴¹ Старог града Перника (Т. 29/2–3, 22, 25, 28, 28, 32–33),¹⁶⁴² Градине у Постењу (Т. 30/1–2),¹⁶⁴³ Campse у Равној,¹⁶⁴⁴ Градини изнад Трговишта (Т. 32/3, 5–6),¹⁶⁴⁵ Scupi-ја у Скопљу (Т. 33/1–2),¹⁶⁴⁶ Чрнча код Скопља,¹⁶⁴⁷ Сердике у Софији (Т. 36/2–5),¹⁶⁴⁸ Малог града у Старом Костолцу¹⁶⁴⁹ и Градишта у Таору.¹⁶⁵⁰ Раносредњовековне јаме, које исто тако сведоче о цивилној употреби

¹⁶²⁸ В. детаљније поглавље *Осврт на касноантичка и рановизантијска утврђења на централном Балкану*.

¹⁶²⁹ Vabbini и др. 2008, 23.

¹⁶³⁰ Бајаловић – Хаци-Пешић 1992, 30–33.

¹⁶³¹ Слокоска, Стајкова-Александрова, Спасов 2002, 263–264.

¹⁶³² Роровић, Викић 2009, 100–101, 103, 105–106.

¹⁶³³ Јанковић 1983, 142, 144; Јанковић 2010, 206.

¹⁶³⁴ Јанковић 1981, 25–26, 29, 37–38.

¹⁶³⁵ Булић 2007, 46.

¹⁶³⁶ Катић 2003, 199–200, 206.

¹⁶³⁷ Нацев, Стојановски 2017, 275; Алексова 1989, 68; Нацев, Стојановски 2017, 276; Нацев 2008, 121.

¹⁶³⁸ Гарашанин, Васић 1980, 23–24; Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, 44–46; Марјановић-Vujović 1986, 160; Марјановић-Вујовић 1987а, 118–119; Шпехар 2017, 68.

¹⁶³⁹ Кораћ 2001, 172.

¹⁶⁴⁰ Станилов, Александров 1983, 40–52; Александров 1987, 54–85; Аладжов 2010, 17.

¹⁶⁴¹ Милошевић 1997, 30–31; Викић и др. 2012, 102; Шпехар 2017, 72, 74.

¹⁶⁴² Чангова 1983, 12–13, 34–36.

¹⁶⁴³ Мркобрад 1996а, 205; Мркобрад 1997а, 185; Мркобрад 1997б, 211.

¹⁶⁴⁴ Ерцеговић-Павловић 1984б, 253; Милошевић 1997, 38; Булић 2013, 202; Томовић 2001, 312–317.

¹⁶⁴⁵ Поповић 1988б, 138; Роровић 1999, 143–146, 149.

¹⁶⁴⁶ Јакимовски, Толевски 2016, 185.

¹⁶⁴⁷ Микулчик 1982, 132–133; Микулчик 1996, 289–290.

¹⁶⁴⁸ Станчева, Станилов 1979, 57, 59–61.

¹⁶⁴⁹ Спасић-Ђурић 2016, 109.

¹⁶⁵⁰ Ristov 2015, 385, 390.

унутрашњег простора једне фортификације, откривене су у утврђењима Хисарлик у Велбужду,¹⁶⁵¹ Великом Градцу (Т. 16/5),¹⁶⁵² Баргали у Козјаку,¹⁶⁵³ Понтесу у Костолу (Т. 21/4–5),¹⁶⁵⁴ Орловине у Малом Зворнику,¹⁶⁵⁵ Маргуму у Орашју,¹⁶⁵⁶ Старом граду Пернику (Т. 29/33),¹⁶⁵⁷ Scupi-ју код Скопља¹⁶⁵⁸ и Малом граду/Годића цркви у Старом Костолцу.¹⁶⁵⁹ Осим нових стамбених објеката, у раном средњем веку приступано је и обновама старијих, касноантичких структура. Тако је у утврђењу Градина у Врсеницама у млађој фази обновљен рановизантијски објекат, који је коришћен за становање (Т. 10/5).¹⁶⁶⁰ Поједине античке структуре искоришћаване су као зидови уз које су прислањане раносредњовековне куће, попут случаја у Гамзиграду (Т. 12/1),¹⁶⁶¹ Великом Градцу (Т. 16/4),¹⁶⁶² Маргуму,¹⁶⁶³ Равној,¹⁶⁶⁴ Градини изнад Трговишта (Т. 32/3)¹⁶⁶⁵ и Сердици (Т. 36/4).¹⁶⁶⁶ Некада су боље очувани касноантички објекти коришћени за становање у раном средњем веку, као што је случај у Сердици.¹⁶⁶⁷

Откривање профаних објеката за становање пратио је и покретни археолошки материјал, оличен најчешће у виду кухињске грнчарије. Налази који би указивали на доминантно пољопривредну компоненту становништва нису претерано бројни, али и упркос томе, пољопривредне алатке доминирају у односу на оне које сведоче о занатству. Може се закључити да објекти са пећима и ватриштима, као и бројни покретни материјал који је служио за припрему и сервирање хране, указују на преовлађујућу цивилну структуру раносредњовековних насеља, формираних унутар рановизантијских бедема. Важно је напоменути да покретни материјал пронађен у утврђењима не показује посебне специфичности у односу на онај који се јавља на неутврђеним, отвореним насељима. На основу досадашњег степена истражености, сматрамо да већина централнобалканских рановизантијских утврђења у раном средњем веку доживљава руралну *експлоатацију* и делимичну *реокупацију*, а не војну *обнову*, како је често овај феномен третиран у досадашњој научној литератури.¹⁶⁶⁸

---

¹⁶⁵¹ Слокоска, Стајкова-Александрова, Спасов 2002, 263–264.

¹⁶⁵² Јанковић 1981, 25, 29.

¹⁶⁵³ Нацев, Стојановски 2017, 275.

¹⁶⁵⁴ Марјановић-Вујовић 1986, 160; Марјановић-Вујовић 1987а, 119.

¹⁶⁵⁵ В. нап. 891.

¹⁶⁵⁶ Мано-Зиси, Марић, Гарашанин 1950, 156; Викић и др. 2012, 102.

¹⁶⁵⁷ Чангова 1983, 47.

¹⁶⁵⁸ Јованова 2008, 39, 42.

¹⁶⁵⁹ Спасић-Ђурић 2016, 109.

¹⁶⁶⁰ Роровић, Викић 2009, 105.

¹⁶⁶¹ Јанковић 1983, 142; Јанковић 2010, 206.

¹⁶⁶² Јанковић 1981, 38.

¹⁶⁶³ Милошевић 1997, 31.

¹⁶⁶⁴ Ерцеговић-Павловић 1984б, 253; Милошевић 1997, 38; Булић 2013, 202; Томовић 2001, 312–317.

¹⁶⁶⁵ Роровић 1999, 143–144.

¹⁶⁶⁶ Станчева, Станилов 1979, 59.

¹⁶⁶⁷ Станчева 1967, 213–232; Станчева 1974, 213; Станчева, Станилов, Рочева, Медарова 1978, 132–133; Станчева 1981, 187–189; Станчева 1989, 22–26; Станчева 1994, 192; Рабовянов 2011, 200.

¹⁶⁶⁸ До сличног закључка дошао је и Д. Рабовјанов. Он указује да поред функције утврђених места за заштиту људи и територија, већи део утврђења представљају, у ствари, утврђена насеља. В. Рабовянов 2011, 137.

УТВРЂЕЊА КАО РЕГИОНАЛНИ ЦЕНТРИ

Писани извори доносе податке на основу којих се закључује о већем значају одређених утврђења у односу на друга. Још се на основу Прокопијевог списка из VI века сазнаје се да су утврђења на Балкану разврставана према одређеним категоријама. Тако се на првом месту налази *град* (πόλις), након чега следе, као ниже категорије, *градић* (πολίχμιον) и *утврђење* (φρούριον). Сама утврђења су се могла делити на она са *војном посадом* (στρατιωτών φρουραί) и *рефугијуме* (ἐρύματα).¹⁶⁶⁹ Уколико се са већом дозом резерве поведемо оваквом поделом за насеља поменутих у византијским писаним изворима млађим неколико векова, о градовима можемо говорити само у случајевима Видина¹⁶⁷⁰ и Скопља.¹⁶⁷¹ Овим већим центрима може се придодати још једино Софија, која се „градом“ назива у раносредњовековним словенским писаним изворима.¹⁶⁷² Византијски извори XI века под малим градом (πολίχμιον) на овој територији помињу једино Улпијану.¹⁶⁷³ Узевши у обзир временску дистанцу од Прокопијевог списка и недостатак докумената који уз име насеља помињу и његову категорију, оваква подела у раном средњем веку не може се сматрати прилично поузданом. Поред тога, поједини једновремени извори исто насеље сврставају у различите категорије. Тако се Сердика (Софија) код Јована Скилице и Јована Зонаре назива утврђењем (φρουριον), док је у апокрифима и летописима на словенском језику из друге половине XI века назива градом. У латинским изворима XI века, истој категорији насеља (civitas) припадају утврђења на путу Via Militaris, као што су Београд,¹⁶⁷⁴ Орашје (Маргум),¹⁶⁷⁵ Ниш¹⁶⁷⁶ и Софија (Сердика).¹⁶⁷⁷ Са друге стране, из одређених раносредњовековних писаних извора сазнаје се да су одређена места вршила функцију престоних или црквених седишта раносредњовековних српских држава, попут Достинике и Градца.¹⁶⁷⁸ Такође, остали насељени градови из текста цара Константина VII Порфирогенита издвајају се као већи и значајнији центри, с обзиром на то да археолошки показатељи указују на много већи број насеља у раном средњем веку на простору тадашњих кнежевина од оних поменутих.¹⁶⁷⁹ Нека од данас познатих локација била су места епископских резиденција, попут Београда, који се назива и „најславнијим градом“.¹⁶⁸⁰ Ту су и највећим делом неубицирана места из повеља цара Василија II, која су свакако била значајнији центри у

¹⁶⁶⁹ Ivanišević, Stamenković 2014, 223.

¹⁶⁷⁰ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope 1839a, 454.

¹⁶⁷¹ Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope 1839a, 455, 527; *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Curopalatae* 1839b, 717–718; *Ioannis Zonarae Epitomae Historiarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 560; *Јован Скилица* 2007, 144.

¹⁶⁷² *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 442, 444–445, 448.

¹⁶⁷³ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 166–169; *Ана Комнина* 2007, 386–388.

¹⁶⁷⁴ *Ex miraculis Sancti Symeonis auctore Eberwino* 1848, 210 ; *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 8, 12.

¹⁶⁷⁵ *Lamperti monachi Hersfeldensis opera* 1894, 74; *Узелац* 2018, 37.

¹⁶⁷⁶ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 10; *Узелац* 2018, 52.

¹⁶⁷⁷ *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 10. Називом *urbs* се истовремено називају сва побројана места, осим Орашја. Поједина насеља са наше територије у одређеним непоузданим писаним изворима такође се означавају као *civitas*, попут Улциња и Скадра. То се првенствено односи на *Летопис пона Дукљанина*, за који је у одређеним новијим радовима изнесена претпоставка да је могао настати и на самом крају XIII века. В. *Gesta Regnum Sclavorum II* 2009, 373. Поједини византијски писци, попут цара Константина VII Порфирогенита, јасно издвајају велике градове, попут оних у Малој Азији. В. *Constantinu Porphyrogenitus De Thematibus et De Administrando Imperio* 1840, 24, 41; Foss 1977, 469–486.

¹⁶⁷⁸ *CPDAI* 1967, 156; *Спис о народима* 2007, 58, нап. 196; Ђирковић 1998, 9; Живковић 2011, 153–154; Петровић 2016, 157; Коматина 2021, 271–272. Услед чињенице да за већину насељених места Константина Порфирогенита није позната тачна локација, није познато да ли се ради о обновљеним рановизантијским утврђењима или новоподигнутим фортификацијама. Оно што се са већом сигурношћу може рећи је да се ради о утврђеним местима (*кастра*).

¹⁶⁷⁹ Ђирковић 1998, 31.

¹⁶⁸⁰ *Vita S. Clementis Episcopi Bulgarorum* 1847, 22.

односу на остала околна насеља.¹⁶⁸¹ Раносредњовековни извори који сведоче о опсадама и освајањима појединих утврђења, директно указују на стратешки значај тих локација у контексту ратовања на централном Балкану. Такви подаци постоје за велике центре, као што су Видин,¹⁶⁸² Сердика,¹⁶⁸³ Перник¹⁶⁸⁴ или Скопље.¹⁶⁸⁵

Археолошки подаци и просторне анализе исто тако могу указати на већи значај једног утврђења у односу на околна налазишта. У научној литератури овом питању се до сада није посвећивала већа пажња. Доста је јаснија ситуација за рановизантијски период, где је, примера ради, Царичин град јасно издвојен као регионални центар – град,¹⁶⁸⁶ чему се могу додати Сирмијум, Сингидунум, Виминацијум, Наис и други важни центри на значајним комуникацијама. У периоду раног средњег века, када долази до редукције и додатне дезинтеграције касноантичких и рановизантијских утврђења, нешто је теже дати одговор на питање које утврђење је имало улогу регионалног центра, а које не. Посебно је проблематична ситуација у случајевима где су поново запоседнута утврђења гушће позиционирана, а међу којима не постоје историјски или археолошки подаци који би га посебно издвајали од других. И. Микулчић је покушао да издвоји одређене регионалне центре за територију Северне Македоније. Према његовом закључку, регионални центри налазили су се у утврђењима Градиште у Градцу код Гостивара, Козјак у Канареву, Кале у Крупишту, Кале у Лешоку, Калата у Луковици, Жеглигово у Младом Нагоричану, Градиште у Опилу, Собри у Орашју, Старом граду Скопљу и Давини у Чучеру.¹⁶⁸⁷

Према нашем схватању, за утврђења централног Балкана могу се применити четири параметра, који могу помоћи у издвајању одређеног утврђења као потенцијалног регионалног центра. На првом месту, подизање *нових утврђења* у раном средњем веку, свакако је означавало потребу за стварањем нових утврђених центара. Посебно треба нагласити подизање тврђава моћнијих бедема и објеката, попут оних у Пернику (Т. 29/1,4),¹⁶⁸⁸ Орјахову (Т. 28),¹⁶⁸⁹ Егети, Мартинићима (Т. 25/1–11)¹⁶⁹⁰ или издвојеном равничарском утврђењу у Дивичмеђу.¹⁶⁹¹ Исто тако, као ново утврђење могла је бити подигнута и Кулина у Рошцима, с обзиром на то да најстарији пронађени материјал припада времену X–XI века.¹⁶⁹² У њима су проналажени објекти који су интерпретирани као зграде за

¹⁶⁸¹ В. Новаковић 2003а.

¹⁶⁸² *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839а, 454–455; *Јован Скилица* 2007, 100–101.

¹⁶⁸³ *Theophanis Chronographia* 1883, 485; Павлов 2009, 17; *Anastasioi Bibliothecarii Historia ecclesiastica et de vitis Pontificum* 1649, 172; *Leonis Diaconi Caloensis historiae libri decem...* 1828, 171; *Христоматия по история на България I, ранно средновековие VII–XII в.* 1978, 259. Остали подаци са наведеном литературом на стр. 26–27.

¹⁶⁸⁴ *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839а, 455, 467; *Јован Скилица* 2007, 120; *Ioannis Zonarae Epitomae Historarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 565.

¹⁶⁸⁵ В. стр. 24–25 са наведеном литературом.

¹⁶⁸⁶ Милинковић 2012, 307; Милинковић 2015, 46, 143. Детаљније о анализи урбаног пејзажа око Царичиног града, в. Ivanišević, Stamenković 2014, 219–230.

¹⁶⁸⁷ Микулчић 1996, 132–134. И. Микулчић у својој табели средњовековних утврђења прилаже њихове површине, постојање нових бедема, подграђа и број цркава у њима. Међутим, те површине се углавном односе на старија, касноантичка насеља, над којима су настала средњовековна. Тако се за утврђење у Крупишту код Штипа наводи да се простирало на површини од 7 ха, премда у самом опису локалитета аутор указује да се ради о античком војном логору површине 8 ха. О животу овог утврђења у раном средњем веку сведоче откривени остаци сакралних објеката и некорпола у јужном и северном делу античког логора. Самим тим, приложени подаци о величини брањеног простора у појединим случајевима не односе се на површину искоришћену у раном средњем веку. Уп. Микулчић 1996, 134, 344–348.

¹⁶⁸⁸ Чангова 1983, 36; Златков 2011, 224, 226.

¹⁶⁸⁹ Димитрова 1975, 165–180; Рабовянов 2011, 185.

¹⁶⁹⁰ Кораћ 2001, 177; Bulić 2013, 176.

¹⁶⁹¹ Катић 2003, 197–221; Катић, Марковић 2020, 113.

¹⁶⁹² Вукадин 1980, 169; Марковић 1994, 27–32; Радичевић 2003, 224.

становање, занатске радионице, вишеспратне управне просторије (двор?), а у појединим утврђењима су се налазиле улице и тргови.¹⁶⁹³

Такође, *величина утврђења* може сугерисати да је неко утврђење имало функцију водећег места у односу на околне. За разлику од редукције утврђеног брањеног простора рановизантијских утврђења у раном средњем веку, код појединих фортификација забележено је и повећање брањеног простора. Та чињеница може указивати на потребу за већим бројем становника одређених висинских насеља. Ту се пре свега треба осврнути на Градину у Врсеницама, где се брањени простор од 0,7 ha из рановизантијског периода, у раном средњем веку незнатно повећава на 0,85 ha (Т. 10/1).¹⁶⁹⁴ Доњи град утврђења у Љешу у раном средњем веку добија обрису утврђења из I века, односно, три пута већу површину од рановизантијског брањеног простора из VI века (Т. 23/1).¹⁶⁹⁵ Поред новог утврђивања највише тачке утврђења Градине на Јелици, раносредњовековни материјал проналажен је у рановизантијским објектима на широком простору Горњег града.¹⁶⁹⁶ Овде се мора узети у обзир и појава дислокације покретног материјала, настале услед вишевековног дејства ерозије. Ове фортификације представљају ретке забележене примере, из разлога што недовољна археолошка истраженост на централном Балкану не дозвољава да се створи општа слика повећања или смањења простора одређеног утврђења у раном средњем веку. Таква ситуација представља последицу малог броја оних локалитета који су у потпуности истражености. Међутим, чак и код оних потпуно истражених мора се поставити питање постојања евентуалног подграђа *extra muros*. Понегде долази до обнове и самих бедема подграђа, попут случаја на утврђењу Чрнче код Скопља.¹⁶⁹⁷ Без информација о изгледу једног система висинског утврђења у потпуности, не може се добити слика његове реалне величине у прошлости.

За уздизање одређеног насеља као регионалног центра велику улогу имала је и његова *позиција* на саобраћајним комуникацијама. С обзиром на непромењивост одређених путева и траса у дугом временском периоду, утврђена насеља која су у антици и касној антици имали велики комуникациони значај, свакако су и као обновљена раносредњовековна насеља то задржала у великој мери. Ту се свакако мисли на поменуте античке центре, попут Сингидунума, Сердике, Скопља и, свакако, Ниша. Примера ради, о Нишу у раном средњем веку има мало расположивих археолошких података, док бројност очуваних писаних извора указује да је био једно од незаобилазних саобраћајних чворишта и упоришта византијске власти.¹⁶⁹⁸ Оно што се не може пренебрегнути јесте чињеница да су сви ови велики антички центри на важним саобраћајницама у периоду X–XI века представљали епископска седишта.¹⁶⁹⁹ Са друге стране, велики центри попут Царичиног града у раном средњем веку нису препознати као стратешке тачке.¹⁷⁰⁰

Од великог значаја у разматрању питања регионалних центара има и *постојање сакралних објеката* у утврђењима раног средњег века. Из историјских извора познато је да је

¹⁶⁹³ Чангова 1983, 12–13; Кораћ 2001, 176.

¹⁶⁹⁴ Поповић, Викић 2009, 54, 100; Ivanišević, Bugarski 2019, 11.

¹⁶⁹⁵ Nallbani, Buchet 2008, 258.

¹⁶⁹⁶ Милинковић 2014, 50–51; Милинковић 2017, 58–59.

¹⁶⁹⁷ Ристов 2018, 507.

¹⁶⁹⁸ Посебно је индикативно што поједини извори експлицитно помињу нишке бедеме и куле. Алберт Ахенски бележи да Ниш има „јак утврђене зидове“ (*...muris munitissimam applicuit*), док Вилем Тирски помиње његове „јак бедеме и куле“ (*...turribus et muro valido munitissimam*). В. стр. 18–20 са наведеном литературом. Међутим, оно што није сасвим јасно јесте да ли су они видели добро очуване бедеме и куле рановизантијског Ниша, или се ради о онима из раносредњовековног периода.

¹⁶⁹⁹ Снџгаров 1924, 25, 52–55; Новаковић 2003, 62–98.

¹⁷⁰⁰ Д. Булић сматра да је утврђење Градина у Радаљевоу/Трешњевици у периоду IX–XI века представљало седиште жупе Моравице, управо због свог изузетног стратешког положаја (Усмено саопштење).

на централном Балкану у VIII веку могла постојати епископија у Свачу,¹⁷⁰¹ док су у IX веку већ познате епископије у Београду и Морави.¹⁷⁰² Крајем X века, епископска седишта били су градови Скопље, Липљан, Призрен, Рас, Београд, Браничево, Видин, Софија, Ниш и Велбужд.¹⁷⁰³ У другој половини XI века оснива се архиепископија у Бару, као и епископије у Дукљи, Котору, Улцињу и Дривасту.¹⁷⁰⁴ Према новијим закључцима, „насељени градови“ поменути на првом месту у спису цара Константина VII Порфирогенита, могли су представљати црквена седишта. То се пре свега односи на Достинику у Србији и Градац у Дукљи.¹⁷⁰⁵ Археолошки подаци указују да се раносредњовековни сакрални објекти налазе у утврђењима Козјак (Т. 20/1,4),¹⁷⁰⁶ Облун,¹⁷⁰⁷ Велики Градац (Т. 16/1,4,7–8),¹⁷⁰⁸ Гамзиград,¹⁷⁰⁹ Крупиште (Т. 22/1–3),¹⁷¹⁰ Мартинићи (Т. 25/1–2),¹⁷¹¹ Младо Нагоричане (Т. 26),¹⁷¹² Постење (Т. 30/1–3).¹⁷¹³ Ови подаци несумњиво упућују да се ради о важним духовним, али и административним, економским, привредним, занатским и другим центрима централног Балкана у раном средњем веку (Карта 24).

Од значаја за нашу тему представља питање еволутивног развоја једног раносредњовековног утврђења до позносредњовековног административног центра. То се првенствено односи на поједина утврђења позната из раносредњовековних историјских извора, која су у касносредњовековном периоду постала седишта жупа. На првом месту издвајају се утврђења Звечан и Призрен. Ради се о утврђеним насељима која се у раном средњем веку јављају релативно касно, на завршетку хронолошког опсега наше теме, крајем XI века (Карта 25).

Звечан (*το Σφεντζάνιον*) се први пут помиње у *Алексијади* Ане Комнине, у контексту сукоба српског великог жупана Вукана са византијским царем Алексијем I Комнином, 1093–1094. године. Звечан је тада представљао мањи планински градић (*πολίχμιον*) на граници, кога је српски велики жупан користио као полазну тачку за напад на византијску територију.¹⁷¹⁴ Наредни помен Звечана пада у 1168. годину, када се јавља приликом сукоба Стефана Немање са браћом. Тада се унутар утврђења налазила црква Св. Ђорђа (...*близу града по имену Звечана, на којем беше сазидана црквица светога и преславног мученика Христова Ђорђа...*).¹⁷¹⁵ Као град и жупа, Звечан је 1363. године у поседу челника Мусе, који га замењује са кнезом Војиславом Војиновићем за жупу Брвеник.¹⁷¹⁶ Није једноставно дати одговор на питање зашто је ово мање утврђење постало центар истоимене жупе. Отежавајућу околност представља недостатак података добијених скромним и давнашњим археолошким ископавањима, која нису изнедрила основне информације о средњовековној стратиграфији

¹⁷⁰¹ Zagarčanin 2017, 181.

¹⁷⁰² *Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Ciuilis I* 1829, 202; *Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio XVII* 1772, 373.

¹⁷⁰³ Снџгаровъ 1924, 25. Занимљиво је да Сњагаров у ову групу убраја и Призрен, који се у писаним изворима јавља нешто касније, у XI веку, док резултати археолошких ископавања указују на хоризонт XI века као настарију средњовековну фазу унутар призренске Каљаје. Уп. Јовановић 1988, 33; Нохћа 2007, 265; Нохћа 2010, 459; Нохћа 2015, 178.

¹⁷⁰⁴ *Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum* 2003, 64; Ковачевић 1967, 397–398; Ћирковић 1981с, 195; Живковић 2006, 99.

¹⁷⁰⁵ Живковић 2011, 153–154

¹⁷⁰⁶ Нацев, Стојановски 2017, 275.

¹⁷⁰⁷ Јанковић 2007, 166; Zagarčanin 2015, 207.

¹⁷⁰⁸ Поповић 1984, 265–282; Јанковић 1981, 15, Сл. 7, 15.

¹⁷⁰⁹ Šrehar 2015а, 338; Шпехар 2017, 119.

¹⁷¹⁰ Алексова 1983, 85–100; Микулчик 1996, 344–348.

¹⁷¹¹ Кораћ 2001, 15–131.

¹⁷¹² Георгиевски 1989, 56–58; Микулчик 1996, 227.

¹⁷¹³ Мркобрад 1996а, 200; Мркобрад 1997б, 212–215.

¹⁷¹⁴ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 167; *Ана Комнина* 2007, 386.

¹⁷¹⁵ *Првовенчани* 1988, 69.

¹⁷¹⁶ Соловјев 1926, 166–167; Соловјев 1928, 25–42; Шуица 2003, 143–166; Мишић 2010, 113–114.

на овом узвишењу. В. Јовановић је констатовао да се не зна „да ли је Звечан крајем XI века представљао само истурену, усамљену тврђаву или је као нека врста централног утврђења био стратешки повезан са неким мањим суседним фортификацијама“.¹⁷¹⁷ Оно што се може закључити је да већ крајем XI века Звечан представља важно гранично полазиште великим жупанима за експанзију према југоистоку.¹⁷¹⁸ У дугом временском периоду, све до прве половине XIV века, о Звечану нема историјских извора који би наговестили неки његов већи значај. Међутим, податак по коме је у Звечану сахрањен Константин Немањић (...и Коньстанътина, иже въ Звечани градоу лежет светне мшти его./...въторыи сынъ его Коньстанътинъ, иже въ Звечану градоу лежет светне мшти его),¹⁷¹⁹ син краља Милутина, може указивати на све већи значај и заузимања „почасног“ места Звечана у XIV веку. То се додатно потврђује подацима из житија краља Стефана Уроша III Дечанског. Према Даниловом настављачу, овај владар је након свргавања са женом био одведен у „славни град звани Звечан“,¹⁷²⁰ док Григорије Цамблак сведочи да је краљ Стефан Урош III Дечански у Звечану убијен дављењем.¹⁷²¹ Приложени подаци из неколико различитих средњовековних извора, указују на могућ пораст важности овог утврђења у времену наследника краља Стефана Уроша II Милутина.¹⁷²² И у наредном периоду Звечан представља место боравка локалних властелина.¹⁷²³ Према Г. Шкриванићу, Звечан настаје у сврху заштите важног пута, попут Маглича и Брвеника,¹⁷²⁴ док С. Мишић сматра да је Звечан одувек имао превасходно стратешку и војну функцију, док је привредна била у другом плану, упркос појави подграђа и трга у касном средњем веку.¹⁷²⁵ Услед недостатка детаљнијих историјских података, као и чињенице да су археолошка истраживања обављана 1958–1960. године прекинута,¹⁷²⁶ мора се помишљати да је до развитка Звечана од пограничне тврђаве до административно–управног центра средњовековне жупе, у великој мери заслужна његова повољна позиција. Звечан се налазио на главном трговачком путу који је ишао од запада према Косову, изнад ушћа Ситнице у Ибар.¹⁷²⁷ Чини нам се да је до његовог развитка највероватније довео његов погранични положај. На таквој позицији, Звечан је могао бити додатно развијан, у циљу стварања јаке полазне тачке за експанзионистичке акције које су предузимали српски велики жупани према Византији. Оно што је познато из писаних извора је то, да је великом жупану Вукану служио и као прибежиште, па се не би могла потпуно искључити и његова условна улога као владарског двора или престоног места, иако Ана Комнина то изричито не помиње.¹⁷²⁸ У прилог функцији као могућег владарског боравишта може ићи и податак да је средином XII века већ постојала црква Св. Ђорђа.¹⁷²⁹ Његов развој додатно је могла убрзати близина

¹⁷¹⁷ Јовановић 1965, 141.

¹⁷¹⁸ Јовановић 1965, 142.

¹⁷¹⁹ Стојановић 1883, 10, 59.

¹⁷²⁰ Данилов ученик 1989, 64.

¹⁷²¹ Григорије Цамблак 1989, 72.

¹⁷²² Називање Звечана „краљевским градом–замком“ од стране А. Буеа, А. Гилфердинга и Т. Ипена у коме се налазила владарска палата, не би се могла прихватити одрживим, како сматра В. Јовановић. Разлози за то су расположиви историјски и археолошки подаци, на основу којих би се Звечан „тешко могао сврстати мођу оне градове у којима су наши владоци редовно или повремено боравили и у њима, према томе, имали и дворове.“ Исти аутор сматра да уколико се радило о једном „краљевском граду“ (дворској резиденцији Немањића), „вероватно би нам о томе извори пружили неки податак“. В. Јовановић 1965, 148. За другачије мишљење, в. Поповић 2006b, 194–195; Поповић 2016, 55.

¹⁷²³ Јовановић 1965, 145–146 са наведеним изворима и литературом.

¹⁷²⁴ Шкриванић 1974, 134.

¹⁷²⁵ Мишић 2010, 114; Мишић 2014, 84.

¹⁷²⁶ Јовановић 1988, 35; Симић 2010, 20. Пронађени покретни материјал током тих кампања готово у потпуности припада времену турске управе. В. Здравковић, Јовановић 1964, 428; Јовановић 1988, 36.

¹⁷²⁷ Јиречек 1959, 301; Шкриванић 1974, 105–107, 125, 127; Мишић 2014, 114; Поповић 2016, 55.

¹⁷²⁸ *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 167; *Ана Комнина* 2007, 386. Осим престонице Константина Бодина у Скадру, о престоним местима других српских владара током XI века готово да нема никаквих података. В. Љетонис попа Дукљанина 1988, 141; Живковић 2006, 102.

¹⁷²⁹ *Првовенчани* 1988, 69.

рудника сребра и олова.¹⁷³⁰ Према М. Поповићу, у Звечану је могла постојати повремена владарска резиденција Немањића из времена краја XIII и прве половине XIV века.¹⁷³¹ Ми сматрамо да корен владарског боравишта у Звечану може лежати у даљој прошлости, још крајем XI века. Оно што је важно нагласити је да се Звечан у XIV веку назива „славним градом“, што свакако указује на његов значај у периоду који томе претходи. О том значају више података ће донети нека наредна археолошка истраживања.

И. Сњегаров сматра да је Призрен до 995. године једна од епархија бугарске Самуилове државе.¹⁷³² У историјским изворима, Призрен (*та Приздрѣана*) се први пут помиње у повељи цара Василија II 1018. године, као место у истоименој епархији.¹⁷³³ У очуваним изворима XIV века, Призрен се наводи као средњовековна жупа (Н оу жоупѣ призрѣнскон црѣковѣ скеты Николѣ оу Хотчи...) и област (оу Призрѣнѣ).¹⁷³⁴ За разлику од Звечана, Призрен се као важан црквени центар истиче већ врло рано, још на измаку раног средњег века.¹⁷³⁵ Ово насеље је, осим религијског, представљало и важан политички центар, с обзиром на то да се у Призрену 1072. године окупљају вође устанка против Византије, са Ђорђем Војтехом на челу.¹⁷³⁶ Оно што указује на посебан значај Призрена јесте чињеница да је он изабран за место крунисања Константина Бодина за „цара Бугара“ исте године, након чега добија име Петар. Овде износимо претпоставку по којој је Константин Бодин могао бити крунисан у Призрену из разлога што је ово насеље, као стара бугарска епископија, било најближе Скадру, који се неколико деценија касније помиње као Бодинова престоница.¹⁷³⁷ У том периоду Призрен је називан „утврђењем“ (*ή παρεμβολή άπασα*).¹⁷³⁸ У историјским изворима из периода првих Немањића, Призрен се наводи као „град“.¹⁷³⁹ Изузетан комуникацијски положај Призрена и значај који је имао још од раног средњег века, издвајају га као природно фаворизовану управну област и у периоду позног средњег века. У том смислу, размишљање о Призрену као касносредњовековном центру унеколико је захвалније од претходно разматраног Звечана. Овакав значај, попут старог епископског центра и крунидбеног места владара, имало је у раном средњем веку утврђење које тек у пуном средњем веку, у држави Немањића, постаје град, једно од најјачих привредних центара и једна од најурбанизованијих средина тадашње Србије.¹⁷⁴⁰

¹⁷³⁰ Милошевић 1997, 103.

¹⁷³¹ Поповић 2006b, 194–195. То су и раније истицали поједини старији истраживачи, в. *Првовенчани* 1988, 146, нап. 8.

¹⁷³² Сњегаровъ 1924, 25.

¹⁷³³ Новаковић 2003a, 93.

¹⁷³⁴ *Законски споменици српских држава средњег века* 1912, 421, 570; Благојевић 1983, 70–72; Мишић 2014, 218 са наведеном литературом.

¹⁷³⁵ Данашња црква Богородице Љевишке у Прирену, задужбина краља Стефана Уроша II Милутина (1282–1321), подигнута је над остацима старијег сакралног објекта, чији су делови откривени приликом рестаурације 1950–1952. године. Приликом тадашњих ископавања откривен је и један примерак новца заједничког ковања византијског цара Романа I Лакапина (920–944) и његовог сина Христофора. Одређени аутори претпостављају да је у овој цркви могло бити седиште призренске епархије из X–XI века. В. Ненадовић 1956, 205–226; Ненадовић 1963, 23–24; Јовановић 1988, 31–32; Панић, Бабић 2007, 28–29; Радичевић 2017, 212–213.

¹⁷³⁶ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Curopalatae* 1839b, 715; Ћирковић 1981c, 190.

¹⁷³⁷ С обзиром на то да је Константин Бодин у Призрену проглашен за „цара Бугара“ и да му је том приликом промењено име по угледу на бугарског цара Петра (927–969), највероватније је постојала потреба да се свечани чин обави у једној од старих бугарских епископија Охридске архиепископије. Према појединим ауторима, чином крунисања бугарском круном и променом имена, Константин Бодин је желео да придобије симпатије становништва тих области. В. Живковић 2006, 97–98.

¹⁷³⁸ *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Curopalatae* 1839b, 715–718; *Скиличин Настављач* 2007, 179–185.

¹⁷³⁹ *Првовенчани* 1988, 72.

¹⁷⁴⁰ Мишић 2010, 12. С. Мишић Призрен убраја у категорију утврђења која имају „античке и рановизантијске корене“, док исти аутор за Призрен на другом месту наводи да су археолошки налази показали да „није настао на античким коренима, већ потиче из византијске епохе“. Уп. Мишић 2010, 12, 218. Исто тако Г. Милошевић закључује да је Призрен основан на слободном простору, на коме није било „значајнијих античких грађевина“.

Овде су издвојена два утврђења, која су од раносредњовековних фортификација израсла у важне немањихке жупне и обласне центре. То је учињено из разлога што једино ове две фортификације које припадају нашој омеђеној територији, настају у раном средњем веку, а у каснијем периоду постају важни жупски центри. За остале жупе које су понеле називе према својим утврђеним административним центрима (Брвеник, Борач), немамо података о животу у раном средњем веку. У контексту посматрања ова два случаја, било је захвалније анализирати Призрен, с обзиром на то да историјски извори у великој мери намећу одређене закључке, док су и сама археолошка истраживања обављена у знатнијој мери у односу на Звечан. На питање зашто су се поједина раносредњовековна висинска утврђења издвојила као регионални касносредњовековни центри, сматрамо да је одговор на то, осим изузетног стратешког положаја, и одређена повезаност са појединим владарима. Владарски боравак у њима могао је довести до њихове фаворизације у односу на друге, а самим тим и њихов убрзанији развитак, већи прилив околне популације и формирање гушће позиционираних околних насеља. Како смо напоменули, Звечан је могао служити као владарско боравиште, док је Призрен одређен за крунидбено место најзначајнијег и најмоћнијег српског владара тог времена, Константина Бодина. Те чињенице су могле довести до епитета “славни град”, који се појављује у случају Звечана неколико векова касније, у позносредњовековним писаним изворима.

Уп. Милошевић 1997, 123. Новија археолошка ископавања потврдила су хоризонт IV–VI века на призренској Каљаји. Уп. Нохча 2007, 266, 271; Нохча 2010, 459.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Доношење далекосежних закључака о различитим питањима из раносредњовековне прошлости централног Балкана, незахвално је из више разлога. У нашем случају, недостатак писаних извора за период VII–XI века у великој мери отежава правилно сагледавање развоја и еволуције утврђених насеља. Други основни проблем је недостатак обимнијих археолошких истраживања, што нам ускраћује праћење тог аспекта из угла материјалне заоставштине. Упркос томе, сматрали смо да је могуће извести одређене закључке на основу досадашњих сазнања. Поједине закључке изнели смо у претходна четири поглавља (*Резултати ГИС анализа, Модел насељавања узрокован ратним околностима, Утврђена села и Утврђења као регионални центри*).

У раду су обрађена 107 локалитета, од којих су поједини нешто боље истражени, посебно они са територије данашње Бугарске, Подунавља и југозападне Србије (Карта 22). Осим археолошки истраживаних локалитета, у рад су укључени и они локалитети са којих потичу покретни налази који сведоче о употреби у посматраном периоду. Од укупног броја регистрованих рановизантијских утврђења на централном Балкану, који износи 350, искоришћено је и обновљено њих 101, што износи нешто мање од 1/3 (28,85%).¹⁷⁴¹ Процентуално посматрајући, трећина познатих рановизантијских утврђења са простора Србије обновљена је у раном средњем веку (32,43%). Осим Црне Горе, где тај број износи 2/3 од укупног броја (64,7%), на простору Хрватске и Босне и Херцеговине тај број је релативно низак.¹⁷⁴²

Један од најранијих одговора на питање зашто новопридошли Словени не заузимају и обнављају рановизантијска утврђења одмах по доласку, приложила је Ј. Калић, према којој огромне површине старих римских градова „не одговарају потребама новог, па јасно и примитивног друштва досељеног света“. Она сматра да је распрострањено уверење да је земљорадничкој и сточарској популацији нису одговарала затворена утврђења на теже приступачним тачкама, у којима је често недостајало снабдевање водом.¹⁷⁴³ Са овом констатацијом можемо се у већој мери сложити, с обзиром на то да она упућује на еволутивни и постепени настанак обновљених и новоподигнутих насеља, а не на настанак из одређеног, специфичног разлога. У IX–X веку по свему судећи „сазрева“ време за појаву властеле и њихових центара. Те велможе цар Константин VII Порфирогенит назива „бољарима“ (*μετὰ καὶ βοϊλάδων*) код Бугара и „жупанима“ (*τοῖς ζουπάνοις*) код Срба.¹⁷⁴⁴ Томе је условно могла допринети и християнизација два народа на централнобалканском простору у IX веку, Срба и Бугара.¹⁷⁴⁵ Што се тиче саме терминологије, на основу свих досадашњих параметара може се закључити да се обновљена рановизантијска утврђења не би требала увек називати „протоурбаним“ центрима, како је то често практиковано у старијој литератури.¹⁷⁴⁶ Под урбаним местима подразумевају се утврђења са јасном урбаном структуром и планом и што је најважније, урбанизацију карактерише повећање одређеног простора праћено повећањем броја становника. Свакако се под протоурбаним центрима не могу подразумевати раносредњовековна редукована рановизантијска утврђења, са

¹⁷⁴¹ У овај број не рачунају се новоподигнута утврђења.

¹⁷⁴² Vulić 2013, 225. Д. Булић у овај број укључује и утврђења о којима нема података о коришћењу у раном средњем веку, већ је на њима потврђена касносредњовековна фаза, као и оне позније. Према његовој листи утврђења, у њих 7 постоји континуитет живота или забележена раносредњовековна обнова. Према томе, проценат коришћених рановизантијских утврђења у раном средњем веку на тлу Црне Горе износи 41,17%. Притом, на листи утврђења Д. Булића нема утврђења Облун, са којим тај проценат износи 44,44%.

¹⁷⁴³ Калић 1992, 23, 27.

¹⁷⁴⁴ CPDAI 1967, 154, 158; *Спис о народима* 2007, 51, 56.

¹⁷⁴⁵ Шпехар 2017, 70; Špehar 2019, 117.

¹⁷⁴⁶ Уп. Милошевић 1997, 122–125.

дискутабилном употребом старијих бедема, која нису успела да се развију у урбане центре позног средњег века. Утврђења Перник, Градина у Мартинићима, Сердика¹⁷⁴⁷ или Скопље, које карактеришу несумњиве протоурбане и урбане одлике, не могу се наћи у истој категорији протоурбаних градова заједно са *intra muros* редукованим насељима, састављених од неколико објекта лошег материјала, у којима се проналази скроман покретни археолошки материјал типичан за руралну популацију. М. Поповић је приметио да унутрашња структура обновљених рановизантијских утврђења „није имала урбане одлике, већ су се у њима углавном налазила седишта локалних поглавара“.¹⁷⁴⁸ Исто тако, покретни археолошки материјал указује на доминантно руралну популацију, па се може закључити да само присуство бедема не чини једно насеље „градом“. Иако сам Прокопије наводи да је цар Јустинијан I подигао *безбројна утврђења* ради заштите од бројних варварских племена,¹⁷⁴⁹ археологија је показала да се у највећем броју случајева ради о утврђеним селима.¹⁷⁵⁰ Археолошки је утврђено да у VI веку долази до тога да рановизантијска утврђења на лимесу губе војну функцију и постају рурална цивилна насеља,¹⁷⁵¹ управо на месту на коме се може очекивати први и најснажнији удар са севера. Исто тако и покретни археолошки материјал обновљених утврђења у раном средњем веку на овом делу не указује на урбану друштвену компоненту. У прилог томе да се ради углавном о раносредњовековним утврђеним селима са повременом војном функцијом, указује и „рурализација“ одређених рановизантијских војних делова утврђења. У утврђењу Гобеља у Брусу пронађено је огњиште са грнчаријом у југозападном углу старије куле,¹⁷⁵² станишта су откривена и у кулама утврђења Равна,¹⁷⁵³ док су налази грнчарије откривени и у нивелисаној кули утврђења Јеринин град у Бранговићу (Т. 5/1–2)¹⁷⁵⁴ и Хајдучкој Воденици.¹⁷⁵⁵ Такође, у новоподигнутој југоисточној кули утврђења Велики Градац на Дунаву проналажена је у највећој мери кухињска грнчарија.¹⁷⁵⁶ Да се о организованој одбрани на дунавском лимесу не може говорити у стриктно војничком смислу, сведочи и одсуство евентуалне друге линије одбране, која би служила за заустављање нападача у случају пробијања претходне. Преласком лимеса и проређених обновљених утврђења на Дунаву, не налази се на значајнији одбрамбени фортификациони систем за наступајући војску, све до утврђења која су позиционирана у данашњој централној Србији. Штавише, између подунавских утврђења и оних у данашњој централној и западној Србији, налази се једино равничарско утврђење у Дивичмеђу, које својим материјалом израде, коју је сачињавало дрво, не би представљало тежу препреку за надолазеће нападаче.

Овде се морамо дотаћи и недовољно запаженог питања „експлоатације“ старијих касноантичких и рановизантијских утврђења у раном средњем веку, за разлику од досадашњих „реокупација“. Према Д. Рабовјанову, „експлоатација“ рановизантијског утврђења много је теже археолошки доказива од већ устаљеног термина „реокупације“. Ту се могу поменути случајеви локалитета Калето у Градешници, Чуките у Пордиму и Големијат град у Старом селу у Бугарској. Археолошки подаци са сва три локалитета прилично су оскудни, али је на сва три утврђења регистровано постојање насеља, које није могло припадати категорији утврђења у раном средњем веку. Са великим разлогом, како сматра Д. Рабовјанов, она се требају посматрати као неутврђена села, подигнута над остацима

¹⁷⁴⁷ Примера ради, урбана територија и улична мрежа раносредњовековне Сердике, потпуно се подудара са оном из старијег, рановизантијског града. В. Aladzhev 2010, 134.

¹⁷⁴⁸ Поповић 2016, 53.

¹⁷⁴⁹ *Прокопијев Кесаревски опис о владујућем цесару Јустинијану Кесаревском* *Δ' / Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV* 1838, 264–265; *Прокопије* 2007, 54.

¹⁷⁵⁰ Милинковић 2010, 557; Милинковић 2012, 306.

¹⁷⁵¹ Милинковић 2010, 222, 227–228; Милинковић 2012, 309.

¹⁷⁵² Богосављевић-Петровић, Рашковић 2001, 118.

¹⁷⁵³ Ерцеговић-Павловић 1984b, 253.

¹⁷⁵⁴ Арсић 2013, 225–229, 234.

¹⁷⁵⁵ Ерцеговић Павловић 1986, 49.

¹⁷⁵⁶ Јанковић 1981, 20.

касноантичких утврђења.¹⁷⁵⁷ Исто тако, према закључку М. Златкова, неутврђено раносредњовековно село у VIII–IX веку настаје над касноантичким остацима Перника, које тек током IX века добија бедеме.¹⁷⁵⁸ Као пример који излази ван територијалног оквира наше теме, може се поменути и утврђење Калето у селу Дебневу код Тројана у Бугарској. Унутар овог рановизантијских утврђења откривени су трагови насеља из X века, где нису констатовани никакви трагови коришћења или обнове старијих бедема. Приступ утврђењу је прилично лак, тако да постоји претпоставка да се ради о нефортифицираном селу, без активне употребе старијих бедема (експлоатација). Са друге стране, утврђење Бузово кале код Казанлука у јужној Бугарској, на коме је констатована обнова у периоду X–XII века, има изузетно отежан приступ и одсуство довода воде, што је истраживача навело на закључак да је у овом случају старије утврђење морало бити коришћено као фортификација у раном средњем веку (реокупација).¹⁷⁵⁹ Уколико применимо дефиницију „експлоатације“ на основу примера утврђења Калето у Дебневу, следи да је највећи део рановизантијских утврђења централног Балкана био, заправо, експлоатисан током раног средњег века. Досадашња истраживања нису потврдила архитектонске интервенције и обнове бедема на већини рановизантијских утврђења, а у многима нису уочени ни остаци објеката за становање из времена раног средњег века. Недостатак ових података може се у већој мери приписати одсуству систематских истраживања, међутим, досадашњи узорак сугерише да се највероватније ради о експлоатацији простора, без већих или готово никаквих фортификационих интервенција.

У случају да се ради о чисто војним или рефугијалним постајама, могли би се очекивати бројнији налази оружја, као и трагови борби и уништења. Међутим, трагови наоружања констатовани су на ретким локалитетима. Недостатак оружја на овим налазиштима може се оправдати великим значајем и вредношћу појединих врста офанзивног и дефанзивног наоружања што је доводило до повећане бриге о њима, те они нису могли бити једноставно остављени на месту борбе. Са друге стране, као што је већ указано, за сада не располажемо довољном количином информација са истраживаних налазишта IX–XI века на централном Балкану.¹⁷⁶⁰ Исто тако, трагови пожара регистровани су на мањем броју утврђења, што доводи на помисао да се о обновљеним утврђењима треба размишљати у другом правцу. Сматрамо да би у случају обнове рановизантијских утврђења у случајевима ратне опасности та обнова била много систематичнија и гушће позиционирана. Археолошки подаци и картирање локалитета приказују ситуацију у којој се види да су утврђења са израженијим војним карактеристикама „разбацана“ по читавом централном Балкану, одајући утисак да су подизана тамо где је било локалних војних потреба за њиховим подизањем. Д. Рабовјанов указује да, осим на простору североисточне Бугарске и румунске територије Добруце, на осталим територијама Првог бугарског царства нема сличних регистрованих организованих одбрамбених мрежа утврђења. Према њему, утврђења су била “одговор” на локалне интересе и од локалног значаја, подигнута да би се решила одређена питања везана за тај регион. Он сматра да то никако не умањује њихов значај у одбрани државе, а посебно након пребацивања тежишта државног центра у југозападни део тадашње Бугарске.¹⁷⁶¹ Као пример неодрживости тезе о обнови рановизантијских утврђења услед опасности од Бугара, можемо навести утврђење Градина изнад Трговишта, које поједини истраживачи поистовећују са тврђавом Рас из писаних извора.¹⁷⁶² Невезано да ли се на том месту крију остаци овог утврђења из списка цара Константина VII Порфирогенита или не, свакако се ради о фортификацији на граничном, немирном простору између раносредњовековне Србије и Бугарске. На таквој локацији би се засигурно могле очекивати опсежније грађевинске

¹⁷⁵⁷ Рабовянов 2011, 43.

¹⁷⁵⁸ Златков 2011, 224, 226.

¹⁷⁵⁹ Писмено саопштење колеге Д. Рабовјанова, на чему му срдачно захваљујем.

¹⁷⁶⁰ Шпехар 2017, 42–43.

¹⁷⁶¹ Рабовянов 2011, 137.

¹⁷⁶² Поповић 1999, 291.

активности, не улазећи у проблематику њене припадности српској или бугарској страни границе. Као утврђење на таквом осетљивом месту и важној комуникацији, у раном средњем веку оно бива незнатно обновљено сухозидним бедемима, унутар којих се подижу цивилни објекти, којих је на Градини истражено свега неколико.¹⁷⁶³ О могућем већем цивилном значају овог насеља могу сведочити налази сфрагистичког материјала.¹⁷⁶⁴ Међутим, право фортификације наступа тек крајем XI века, када долази до утврђивања читаве површине на врху сухозидним и земљано–палисадним бедемима и трансформације утврђења у евидентну војну постројбу. Неколико деценија касније, утврђење добија и зидане камене бедеме.¹⁷⁶⁵ Тада се, очигледно, појавила потреба за утврђивањем у војне сврхе, што се на основу археолошких података не може поуздано рећи за период од IX до краја XI века. Узевши у обзир друга обновљена утврђења на потенцијалној граничној линији, уочава се да се у периоду IX–X века на њима подижу сухозидни бедеми (Градина у Врсеницама¹⁷⁶⁶ и Орловине у Малом Зворнику¹⁷⁶⁷), бедеми од блата (Градина у Постењу¹⁷⁶⁸) и бедеми од земље (Градина на Јелици¹⁷⁶⁹ и Градина изнад Трговишта¹⁷⁷⁰). Иако су старији бедеми могли бити у доста добром стању, зачуђујуће изгледа чињеница да су услед тешких и дугогодишњих ратних окршаја утврђења у центру тих дешавања фортификацирана блатом или земљом. Посебно ако се има на уму да се у подунавском делу територије данашње Бугарске земљана утврђења напуштају и замењују оним од чвршћег материјала, у периоду у коме долази до повећане опасности од номадских народа.¹⁷⁷¹ Чини се да се ове архитектонске интервенције спроведе у другачијим околностима, прилагођеним руралном начину становања цивилног раносредњовековног становништва. Као други пример неодрживости тезе о обнови и реокупацији рановизантијских утврђења превасходно услед опасности од Бугара или Мађара, јесте истовремено постојање раносредњовековних отворених насеља. У касноантичком и рановизантијском периоду наступа вертикална миграција, превасходно из безбедносних разлога. Стога, отворених равничарских насеља рановизантијског периода у долинама готово да и нема.¹⁷⁷² У раносредњовековном периоду, заједно са висинским, коегзистирају и отворена насеља, у њиховој ближој или даљој околини, којих је на централном Балкану немали број. На основу наших просторних анализа уочава се да је већи број отворених насеља регистрован и истражен у околини Београда и на простору Кључа Дунава, управо на првој „линији одбране“ из правца севера. Поставља се питање ко је насељавао та насеља и да ли су капацитети тадашње Београдске тврђаве или, примера ради, Понтеса у Костолу могли прихватити сво околно становништво у случају опасности. Уистину, прегледом картираних утврђења и њиховог односа са отвореним насељима и некрополама, уочава се извесно „груписање“ појединих висинских тачака, између којих нема отворених насеља. То се превасходно односи на нашу претпостављену граничну линију између Србије и Бугарске, са „обавештајном“ улогом утврђења на њој. Већа концентрација утврђења налази се у чачанској котлини и околини Новог Пазара и Рашке, док се одређене некрополе и равничарски локалитети са раносредњовековним материјалом јављају западно

¹⁷⁶³ Popović 1999, 142–153.

¹⁷⁶⁴ Maksimović 1999, 437–438; Иванишевић 2012, 57–64.

¹⁷⁶⁵ Popović 1999, 162–185. У обзир би се морала узети и могућа добра очуваност касноантичких бедема. Међутим, због специфичности положаја и онога што знамо о војним сукобима између српске и бугарске државе, свакако би се морале очекивати знатније фортификационе интервенције у периоду IX – X века. В. Popović 1999, 139.

¹⁷⁶⁶ Popović, Vikić 2009, 99.

¹⁷⁶⁷ Павић 2018, 14, 16; Булић 2022, 219–221.

¹⁷⁶⁸ Мркобрад 1996а, 204; Мркобрад 1997а, 185.

¹⁷⁶⁹ Милинковић 2010, 205–206; Шпехар 2017, 80–81.

¹⁷⁷⁰ Поповић 1997, 119–138.

¹⁷⁷¹ Кузев, Гюзелев 1981, 61; Рабовянов 2011, 71, 127, 129.

¹⁷⁷² Милинковић 2015, 261.

од њих.¹⁷⁷³ Таква ситуација може имплицирати то, да је након добијања информација о кретању непријатељских снага са граничних висинских насеља, становништво унутрашњих долинских села склониште могло потражити дубље у унутрашњости.

Досадашња истраживања показала су да је обнова старијих утврђења у IX веку општеевропски тренд, с обзиром на бројне примере, као и на то да сами Бугари обнављају и подижу фортификације у свим деловима бугарских земаља, али како се сматра, у сврху даље експанзије.¹⁷⁷⁴ Међутим, од времена кана Крума па све до краја X века, нема довољно података о бугарским нападима или одбранама утврђења. Након појаве опсадних активности код Бугара почетком IX века, није забележен даљи такав тренд, чак је приметно и извесно назадовање.¹⁷⁷⁵ Чини се да тако остаје све до краја X века, када је могао бити подигнут већи број утврђења у западном делу Бугарске, ангажовањем бугарске владајуће елите. Те активности су условљене ширењем Византије крајем X века, али оне нису засигурно обухватиле већину поново запоседнутих висинских утврђења, већ она са јасном војном функцијом, попут Битоља и Мелника, који излазе ван територије наших истраживања.¹⁷⁷⁶

Као примере паралела на већем простору, издвојићемо поједине случајеве који се јављају широм Европе. Раносредњовековна висинска утврђења у Каталонији у Шпанији подизана су у сврху контроле путева, али и као упоришта за даља каролиншка освајања.¹⁷⁷⁷ Установљено је да се ирска раносредњовековна утврђења милитаризују у времену IX века и опасности од викинга, када сухозидна утврђења елита постају војна утврђења. Уопштено посматрајући, ирска утврђења у раном средњем веку имала су цивилни карактер, док она примарно војна нису регистрована.¹⁷⁷⁸ Са друге стране, висинска утврђења у Шкотској губе своју функцију управо у времену појачане опасности од прекоморских викинга. Поједини истраживачи сматрају да је долазак викинга довео до нових облика ратовања, који су искључивали утврђења.¹⁷⁷⁹ Занимљиво је напоменути да се поједина утврђења Весекса која баштине римску архитектонску традицију, надограђују и модификују за потребе борбе са Данцима у раном средњем веку.¹⁷⁸⁰ Утврђења северозападне Европе настају услед опасности од данских напада и појединих других политичких догађаја.¹⁷⁸¹ На словенским територијама у северној Европи (данашња Немачка), у периоду VIII–IX века јављају се велика утврђења сложене структуре, док од IX века долази до редукције брањеног простора. Та утврђења имала су цивилну и војну функцију. Њихов настанак, као и оних старијих (Фелдберг тип), везује се за активности локалне властеле, које су имале за циљ, између осталог, и да симболички прикажу њихову моћ и ауторитет. Постоје и издвојена мишљења, према којима ова утврђења настају у циљу одбране од Мађара или Франака у ратним временима. Свеукупно посматрајући, словенска и франачка утврђења централне и северне Европе одликује мултифункционалност, где се осим војне и рефугијалне издвајају и економска, саобраћајна и сакрална функција.¹⁷⁸² За утврђења на простору данашње Пољске закључено је да настају током јачања елите на одређеном простору.¹⁷⁸³ Раносредњовековна утврђења у

---

¹⁷⁷³ Како је више пута напоменуто, права слика односа међу локалитетима није позната, чему је главни узрок досадашњи степен археолошке истражености. Одређене претпоставке износимо на бази доступних података, уз велику дозу резерве.

¹⁷⁷⁴ Рабовянов 2008, 171–183; Рабовянов 2011, 135.

¹⁷⁷⁵ Рабовянов 2011, 136.

¹⁷⁷⁶ Рабовянов 2011, 135.

¹⁷⁷⁷ Beltran de Heredia 2006, 123; Ollich-Castanyer, Rocafiguera-Espona, Oсаña-Subirana 2016, 213, 216.

¹⁷⁷⁸ Halpin 2008, 21–25; Comber 2016, 12.

¹⁷⁷⁹ Noble 2016, 27, 28–31, 34–35.

¹⁷⁸⁰ Baker 2013, 65–90; Williams 2013, 129–163; Christie 2016, 52–67.

¹⁷⁸¹ Henning 2005, 34; Harkel 2013, 223–259; Tys, Deckers, Wouters 2016, 175–191. Утврђења на подручју освајача, Данаца, у другој половини X века имају углавном симболички карактер. В. Hedenstierna-Jonson, Holmquist, Olausson 2013, 298–300.

¹⁷⁸² Сюзюмов 1977, 36; Biermann 2006, 45–76; Ettl 2013, 279; Eteel 2014, 128; Biermann 2016, 87–79, 90–91.

¹⁷⁸³ Urbańczyk 2016, 95–97, 99.

централној Европи могла су настати услед опасности од мађарских пустошења, али су са друге стране поједина имала и другу улогу. Нека од њих била су и црквени центри, са већим бројем сакралних објеката, одакле је вршено покрштавање.¹⁷⁸⁴ Такође, висинска утврђења у Швајцарској у близини манастира и отворених насеља служе као рефугијуми у времену опасности од Мађара. У том периоду обнављају се античка утврђења и фортификацирају узвишења високим бедемима. Унутар ових утврђења проналажени су врхови стрела номадског порекла, највероватније мађарске.¹⁷⁸⁵ Словени са простора данашње Аустрије у VIII веку запоседају старија утврђења у сврху одбране, где је у појединим фортификацијама забележена ранија симбиоза аутохтоног и словенског живља, у времену VI–VII века. У IX веку утврђења настају као продукт каролиншке власти, локалних моћника и услед несигурних времена, посебно од мађарских пустошења.¹⁷⁸⁶ На простору Истре и централне Италије, раносредњовековна утврђења настају подједнако као политички продукт каролиншке власти, из економских разлога и као манифестација моћи локалне властеле.¹⁷⁸⁷ На староруском простору, раносредњовековна утврђења настају махом у одбрамбене сврхе. У каснијем периоду, зачеци градова везују се за притисак који су на том простору вршили Печенези. Ипак, осим одбрамбене функције, утврђени замак служио је и као резиденција феудалног властелина.¹⁷⁸⁸ Генерално, градове раносредњовековне Европе одликује висок степен руралности.¹⁷⁸⁹

Без претендовања на далекосежније закључке, трагови VII–IX века који су констатовани унутар утврђења Бар (Т. 2/2),¹⁷⁹⁰ Велбужд,¹⁷⁹¹ Козјак (Т. 20/1–3),¹⁷⁹² Коњух (Т. 44),¹⁷⁹³ Костол,¹⁷⁹⁴ Љеш (Т. 23/1),¹⁷⁹⁵ Монтана (Т. 27/2),¹⁷⁹⁶ Орјахово,¹⁷⁹⁷ Перник,¹⁷⁹⁸ Сапарева бања,¹⁷⁹⁹ Сердика,¹⁸⁰⁰ Чучер,¹⁸⁰¹ и Сард,¹⁸⁰² усмеравају на размишљање о могућем моделу насељавања висинских тачака и старијих утврђења у периоду пре IX века, као и на постављање питања зашто су баш те позиције одабране у овом периоду. Приметно је да таквих трагова унутар висинских утврђења на тлу данашње Србије нема, осим, условно, равничарског Понтеса на обали Дунава. Ту се морају раздвојити она насеља која настају унутар бедема старијих фортификација, а који се у овом периоду обнављају (Бар, Љеш, Сард) и она која условно само користе простор старих утврђења (Велбужд, Козјак, Коњух, Костол, Монтана, Орјахово, Перник, Сапарева бања, Сердика, Чучер) (Карта 23). Поменута утврђења, а посебно она која се обнављају на простору данашње Црне Горе и Албаније, представљају „везу“ и кључ за разумевање раздобља између престанка живота рановизантијских утврђења почетком VII века и њихове масовније обнове од половине IX века. Њихово даље истраживање, али и регистровање трагова овог периода на другим утврђењима, допринеће бољем разумевању овог недовољно познатог раздобља. Овде морамо поставити и питање шта је довело до фортификацирања одређених приморских утврђења у старијој фази раног

¹⁷⁸⁴ Henning 2005, 34; Henning, Ruttkay 2011, 283–284; Herold 2012, 79.

¹⁷⁸⁵ Von Kaenel 1980, 123–125; Koch 1991; Schulze-Dörlamm 1992, 120; Boschetti 2016, 129, 131.

¹⁷⁸⁶ Eichert 2012, 16–18.

¹⁷⁸⁷ Jurković 2016, 260; Valenti 2016, 289.

¹⁷⁸⁸ Тихомиров 1956, 233–234; Раппопорт 1965, 8–42; Rappoport 1969, 41–42; Куза 1985, 39–40.

¹⁷⁸⁹ Piper 1912, 1–4; Џајс Ф. и Џ 2004, 13–15.

¹⁷⁹⁰ Zagarčanin 2008, 17–18; Gelichi 2008, 9; Gelichi 2013, 21.

¹⁷⁹¹ Рабовянов 2011, 198.

¹⁷⁹² Алексова 1989, 68; Нацев, Стојановски 2017, 275–277.

¹⁷⁹³ Микулчик 1996, 225.

¹⁷⁹⁴ Марјановић-Вујовић 1987а, 118–119.

¹⁷⁹⁵ Nallbani, Buchet 2008, 258.

¹⁷⁹⁶ Станилов, Александров 1983, 40–52; Александров 1987, 54–85; Аладжов 2010, 17.

¹⁷⁹⁷ Димитрова 1975, 165–180; Рабовянов 2011, 185.

¹⁷⁹⁸ Чангова 1983, 34.

¹⁷⁹⁹ Стајкова-Александрова, Стајкова 2003, 202–214; Рабовянов 2011, 206.

¹⁸⁰⁰ Станчева 1981, 187; Рабовянов 2011, 200.

¹⁸⁰¹ Микулчик 1996, 310.

¹⁸⁰² Spahiu, Komata 1974, 310; Spahiu 1976, 158.

средњег века. У Љешу се, примера ради, крајем VIII века утростручује брањени ареал Доњег града у односу на онај из VI века, док цитадела добија бедеме ширине и до 2 м. На делу средњег града, на коме су постојали рановизантијски бедеми, приметно је одсуство фортификација у VIII веку (Т. 23/1). Помишља се на могућност да је овако прекомпоновање простора и додатно утврђивање изазвано страхом локалне ромејске популације од, примера ради, Сарацена са мора или околних Словена са копнене стране. Исто питање можемо поставити и за суседни Бар, где је појачана градитељска активност у сличном периоду (Т. 2/2). Обнова сакралног објекта на утврђењу Баргала у Козјаку, који је уследио крајем VIII или на самом почетку IX века, може указивати на претрајавање ромејске популације у утврђењима унутрашњости централног Балкана. Чини нам се та претпоставка много утемељенијом у односу на ону да су те интервенције извршили Словени, који тада „започињу интензивније да примају хришћанство“, како сматрају Т. Нацев и Д. Стојановски.¹⁸⁰³ У прилог томе може ићи и откриће велике правоугаоне пећи за хлеб, датоване у VII–VIII век, која није карактеристична за пећи које се налазе у словенским објектима.¹⁸⁰⁴ Картирањем ових налазишта, уочава се да се највећи део њих налази у јужном делу централног Балкана, нешто ближе тадашњим великим центрима, попут Цариграда и Солуна. Може се претпоставити да је управо та близина условила нешто ранији развој ових насеља у унутрашњости. То се може поткрепити чињеницом да је до ранијег развоја урбаних центара код Хрвата довела близина старих градова Далмације и Италије и римских и византијских утицаја који су одатле долазили. Број градских насеља и густина насељености била је много већа него у унутрашњости, па је раносредњовековна Хрватска била у много бољем културном и географском положају од, примера ради, Срба и простора ког су насељавали. Исто тако је и франачки утицај од почетка IX века допринео прихватања бројних одлика франачког друштва у Хрватској,¹⁸⁰⁵ па тако и урбаних.

У претходним поглављима напоменули смо да је у унутрашњости у нешто већој мери регистрован хоризонт IX–X века у односу на Подунавље, где су заступљенији слојеви X–XI века. Оваква ситуација наводи на закључак да је јужно од некадашњег лимеса постојала потреба за нешто ранијим заузимањем старијих рановизантијских утврђења. Приметно је да се на централнобалканском делу Подунавља ново утврђивање бележи једино у Егети, док се таква појава региструје углавном у унутрашњости.¹⁸⁰⁶

Битан аспект представља чињеница да се у појединим деловима централног Балкана подижу куле великих димензија, за разлику од већине фортификације где их уопште нема или где старије нису обнављане, већ су, у појединим случајевима и негиране. Велике куле подижу се у Видину (Т. 7), Пернику (Т. 29/18–20), Скопљу (Т. 34/2), Мартинићима (Т. 25/2–11) и Бару (Т. 2/2). Већи део ових насеља били су центри још у античком периоду, док обимно утврђивање нових центара, попут Мартинића, може потврдити претпоставке о његовом изузетном значају. Уколико се са већом дозом резерве одређени извори сагледају као релевантни, поједина утврђења су у тренуцима фортификација били и седишта локалних владара, попут Видина.¹⁸⁰⁷ Појава јаким утврђења и за овај период импозантних кула, ова насеља недвосмислено типолошки и категоријски раздвајају од већине запоседнутих утврђења централног Балкана, која сасвим сигурно можемо посматрати као утврђена села. Посебно се истиче војни карактер новоподигнутог утврђења у Пернику, у коме је могла бити смештена војна посада. Сличан план и грађевинско решење показује и утврђење Градина у Мартинићима, такође новоподигнуто утврђење, што одражава несумњиве византијске утицаје на оба утврђења. Открића објеката високих чланова друштва

¹⁸⁰³ Нацев, Стојановски 2017, 275.

¹⁸⁰⁴ Нацев 2008, 121; Нацев, Стојановски 2017, 276–277, 381/Сл.9.

¹⁸⁰⁵ Živković 2013, 21–22.

¹⁸⁰⁶ Špehar 2019, 112.

¹⁸⁰⁷ *Chronica Hungarorum. I Magistri P. Belae Regis Notarii, II Magistri Simonis de Keza. Gesta Hungarorum. III Chronicon Pictum Vindobonense.* 1883, 12.

у Пернику, као и Сердици, указују на постојање управника ових утврђења, док објекти протумачени као касарне и резиденције војних лица, издвајају ове фортификације као веома важне центре у административном систему државе. Иако монументална, војна структура фортификација у раном средњем веку у многострајно заостаје за појединим примерима из касноантичког периода.¹⁸⁰⁸

Што се тиче одабира места за реокупацију, јасно да се у раном средњем веку обнављају рановизантијска утврђења пратећи наслеђену античку мрежа путева, поред којих су утврђења подизана, по свему судећи, на најповољнијој висинској тачки која је постојала у одређеној области.¹⁸⁰⁹

Не може се једноставно одговорити на питање да ли је обнова појединих рановизантијских утврђења у раном средњем веку била у духу византијске, западноевропске/централноевропске обнове и подизања нових утврђења тог периода, или је представљала независну појаву. Посебно је незахвално извучити закључке о овом феномену уколико знамо да на простору централног Балкана у том периоду егзистира неколико држава, у којима се налазе различите етничке заједнице, са различитим архитектонским традицијама. У ову територију спадају приморски градови са континуитетом романске традиције и популације, бројна напуштена рановизантијска утврђења која запоседају Словени и она која се обнављају или подижу на простору са бугарском етничком компонентом. Оно што се може закључити је да су на нашем простору све набројане традиције уочљиве и испреплетане. Византијској и античкој архитектонској традицији свакако припадају приморски градови, као и она нова утврђења која прате византијски образац фортификације, као што су Перник или Мартинићи. Такав образац у већој мери је израженији на подручју јужно од Старе планине, посебно у Тракији.¹⁸¹⁰ Извесне паралеле могу се извући и са обрасцима реокупације у централној и западној Европи. Према Т. Живковићу, појава обновљених утврђења на територији Србије наликује на бургове у Франачкој, који настају ради одбране од Сарацена и Нормана, али да се та појава на централнобалканском простору не може довести у везу са „градовима“ западне Европе, а посебно Италије.¹⁸¹¹ Међутим, бројне су сличности у одређеним сегментима са обновљеним утврђењима централне и западне Европе. Поред осталих, ту се могу издвојити две заједничке главне карактеристике. Прва је да до запоседања касноантичких фортификација долази углавном у IX веку, који се мора посматрати као преломно раздобље настанка овог феномена на ширем простору. Као један од разлога наводи се опасност од мађарских и викиншких пустошења, али не и једини.¹⁸¹² Друго, готово за сва обновљена утврђења већег дела Европе карактеристична је редукација простора.¹⁸¹³ Као издвојен случај, на простору Србије констатовано је и равничарско утврђење Дивичмеђ, које рефлектује словенске фортификационе традиције, са аналогјама на тлу Велике Моравске (Т. 19/1–4).¹⁸¹⁴ За разлику од наше територије, коју карактеришу запоседнута касноантичка и рановизантијска утврђења, прилагођена конфигурацији и изграђена углавном од ломљеног камена везаног кречним малтером, на другом деловима бугарске државе јављају се друге традиције. Напоменули смо да у старијој фази раног средњег века у области доњег Подунавља егзистирају земљана утврђења, која се касније смењују каменим, док у југоисточним областима преовлађује потпуно византијска традиција.¹⁸¹⁵

¹⁸⁰⁸ Рабовянов 2011, 52–53, 79, 94, 104.

¹⁸⁰⁹ Živković 2013, 34.

¹⁸¹⁰ Кораћ 2002, 25–26; Рабовянов 2011, 94, 96, 105.

¹⁸¹¹ Живковић 2000, 124. П. Етел указује да су франачка и словенска утврђења централне Европе имала мултифункционалну улогу. В. Ettl 2013, 279.

¹⁸¹² Eichert 2012, 16–18.

¹⁸¹³ Сюзюмов 1977, 36; Viermann 2006, 45–76; Ettl 2013, 279; Ettl 2014, 128; Viermann 2016, 78–79, 89–91.

¹⁸¹⁴ Катић 2003, 21 са наведеном литературом.

¹⁸¹⁵ Овчаров 1982; Рабовянов 2007; Рабовянов 2008; Рабовянов 2011, 135.

Археолошким истраживањима уочена је појава редуције простора старијих, често пространијих касноантичких и рановизантијских утврђења.¹⁸¹⁶ Као пример можемо навести утврђење Орловине у Малом Зворнику, где је само врх узвишења поново утврђен у раном средњем веку (Т. 24/1).¹⁸¹⁷ Од читаве површине рановизантијског утврђења Јеринин град у Бранговићу, у раном средњем веку долази једино до обнове пода у кулама, што се најбоље сагледава на примеру куле 4 (Т. 5/1–2).¹⁸¹⁸ Такође, негде у IX веку долази до редуције и поновног утврђивања врха Градине на Јелици (Т. 14/1). Од некадашњег рановизантијског утврђења површине 6,70 ha, сада је брањени простор сведен на свега пола хектара.¹⁸¹⁹ Простор кастела у Виници смањује се са 2 на 0,4 ha (Т. 8).¹⁸²⁰ Драстичан пример представља раносредњовековни Видин (Бдин), који се од античке Бононије површине 20 ha своди на утврђење од 0,1 ha.¹⁸²¹ Са друге стране, ретки су примери повећања брањеног простора. То је уочено, како је већ претходно напоменуто, у Градини у Врсеницама, где се рановизантијски ареал од 0,7 ha у IX веку минимално повећава на 0,85 ha (Т. 10/1).¹⁸²² Као што је случај Видина пример огромне редуције брањене површине, тако је у Љешу констатовано повећање Доњег града чак три пута од оних димензија из VI века (Т. 23/1).¹⁸²³ Код појединих нових утврђења уочава се тенденција заузимања великих површина. Утврђена површина Дивичмеђа износила је 5 ha, што представља еквивалентан простор утврђења Перника,¹⁸²⁴ док је површина нове фортификације Градине у Мартинићима дупло мања.¹⁸²⁵ С обзиром на то да се у раном средњем веку редукују рановизантијска утврђења, која су већ редукована у

---

¹⁸¹⁶ На овом месту ћемо се осврнути на једну студију која је разматрала ово питање у касноантичком периоду. Ч. Кирилов покушао је да одговори на нека питања о редуцији простора утврђења у касној антици на простору Источног Римског царства. Та питања су гласила „Да ли је читаво градско подручје било густо насељено у класичној антици?“, „Да ли је животни простор у антици и касној антици био исти?“ и „Да ли су градски бедеми у касној антици представљали реалне границе насеља?“. Као одговор на прво питање, аутор је на основу бројних примера закључио да читав градски простор није идентичан са насељеним простором. Помоћу одређених аналогја, а посебно на основу ситуације у Хераклеји Линкестис и Царичином граду, аутор је закључио да је у периоду касне антике већи број људи могао живети на мањем простору, за разлику од ранијег периода. У овом периоду стамбени простори се заснивају изнад и поред остатака јавних простора, попут античког театра (Хераклеја Линкестис) или јавних зграда око кружног трга (Царичин град). Ови примери су показали да је становник касноантичког периода захтевао много мање простора, боравећи у својим скромним објектима за становање, што представља одговор Ч. Кирилова на друго истраживачко питање. Одговор на треће питање био је да насељен и утврђен простор у касној антици није истоветан. Већа популација могла је живети ван нових, доста краћих бедема. Смањење утврђеног простора није у највећем броју случајева узроковано демографским опадањем или „дезинтеграцијом“ града. Упркос смањењу простора, утврђења и градови остали су у већем броју случајева важни центри, а нови бедеми су у појединим случајевима били непремостиве препреке надолазећим варварима. Ч. Кирилов сматра да је победа и јачање хришћанства узроковало редуцију дотадашњих јавних простора, од којих су многа имала пагански карактер. Услед тих околности долази и до физичке промене градова и потпуне трансформације урбаног шаблона, где приватни аспект почиње да доминира над јавним. Упркос томе, црква није могла да утиче на редуцију градских бедема, већ је то доминантно последица варварских претњи, смањења броја војника или њихово потпуно одсуство, што је довело да нужности одбране знатно мање површине од ранијих. Крајњи закључак Ч. Кирилова је тај, да редуција брањеног простора у касној антици није настала као резултат пропадања градова и његове виталности, већ као превентивна мера, односно, смањење простора била је нужа опстанка и њена појава се може правдати „разборитошћу“ услед тадашњих околности. В. Kirilov 2007b, 3–24 са наведеном литературом. О хришћанству као једном од главних узрочника опадања и промене структуре античког града на тлу Источног римског царства, са посебним освртом на период цара Јустинијана I, в. Saradi-Mendelovici 1988, 365–401. Сличан закључак прилаже и Ј. Јарић, в. Jarić 2011, 42–43.

¹⁸¹⁷ Булић 2022, 219–221.

¹⁸¹⁸ Арсић 2013 230, 234.

¹⁸¹⁹ Милинковић 2010, 205–206.

¹⁸²⁰ Микулчић 1996, 168–171.

¹⁸²¹ Рабовянов 2011, 186.

¹⁸²² Popović, Bikić 2009, 54, 100; Ivanišević, Bugarški 2019, 11.

¹⁸²³ Nalbani, Buchet 2008, 258.

¹⁸²⁴ Катић 2003, 199; Чангова 1983, 12; Рабовянов 2011, 103.

¹⁸²⁵ Кораћ 1997, 165–166.

односу на она из ранијег античког периода, поставља се питање броја становника утврђења централног Балкана у раном средњем веку, у односу на онај из ранијих векова (Карта 13).¹⁸²⁶

Просторним анализама самих унутрашњости боље истражених фортификација, не уочавају се одређена правила у процесу раносредњовековних реокупација. Осим највиших тачки, запоседани су различити делови старијих фортификација, без фаворизације одређеног простора.¹⁸²⁷

За разлику од утврђења са црквама, у појединим су пронађени и материјални трагови паганског веровања. У утврђењу у Монтани констатовани су објекти који су препознати као остаци словенског паганског светилишта из времена краја VIII и прве половине IX века (Т. 27/2),¹⁸²⁸ док из утврђења у Чучеру потиче амулет паганског карактера из раздобља IX–X века.¹⁸²⁹ Приметно је да у оба насеља постоје трагови употребе у VIII веку, док паганске структуре у Монтани трају до средине IX века, управо до времена примања хришћанства код Бугара. Таква ситуација указује да је управо хришћанство могло донети нове бедеме појединим утврђењима, унутар којих почињу да се јављају хришћански сакрални објекти.

Као дигресију указујемо на посебну специфичност која се уочава у одређеним деловима Посавине, на западном Балкану (Босанска Градишка, Босански Брод, Лакташи, Дервента), где се јављају до сада недовољно истражена раносредњовековна земљана утврђења IX–XIII века. Она, према схватању Н. Милетић, вуку своје порекло из северних словенских области.¹⁸³⁰ Са друге стране, земљана утврђења ранобугарске традиције, јављају се на крајњем источном делу Балкана, у доњем Подунављу.¹⁸³¹ На простору десне обале српског Подунавља, утврђења са фортификацијом од земље нису до сада регистрована, што се мора узети у обзир приликом будућих истраживања.

Напоменули смо да је IX век био преломан за обнову касноантичких и рановизантијских утврђења, као и за оснивање нових, на ширем простору Европе. Исто тако и период XI–XII века веома је значајан за балкански простор. Што се тиче писаних извора, управо од почетка XI века утврђења постају места којима се више пажње придодaje у контексту самих сукоба, за разлику од времена IX–X века.¹⁸³² У поменутом периоду долази до нове градитељске активности царева из династије Комнина. Ради се превасходно о подизању мањих утврђења на стратешким висинским тачкама, која представљају главни тип фортификације у комнинском периоду.¹⁸³³ За нашу тему од значаја је напоменути да од

¹⁸²⁶ Ivanišević, Bugarski 2019, 15.

¹⁸²⁷ Прегледом ситуационих планова и основа наших утврђења, уочава се да су поновна запоседања вршена у централном, северном, западном, јужном и источном делу рановизантијских фортификација, као и у оним деловима који припадају споредним странама света.

¹⁸²⁸ Станилов, Александров 1983, 40–52; Александров 1987, 54–85; Димов 2016, 73–74.

¹⁸²⁹ Микулчик 1996, 310; Манева 1998, 7–24.

¹⁸³⁰ На територији Босне и Херцеговине јасно се у литератури раздвајају раносредњовековна насеља типа „градина“ и типа „утврда/градиште“. Први тип обично подразумева обновљена висинска праисторијска утврђења, док се под другим подразумевају равничарска земљана утврђења, обично у мочварним подручјима или речним острвима. Код њих је централни, узвишени део обично окружен ровом. Земљани набој бедема углавном је ојачаван дрветом, а нешто ређе каменом и палисадама. В. Miletić 1966, 392–395; Милетић 2008, 88–90 са наведеном литературом.

¹⁸³¹ Рашев 1982, 32–125; Rashev 2005, 52–54; Рабовянов 2011, 72–81, 111–115.

¹⁸³² *Nicephori Bryennii Commentarii* 1836, 100; *Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope* 1839a, 454–455, 461, 467; *Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Curopalatae* 1839b, 717–718; *Willermi Tyrensis Historia rerum in partibus transmarinis gestarum* 1844, 51; *Ceacumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus* 1896, 32; *Ioannis Zonarae Epitome Historiarum Libri XVIII, Tomus III* 1897, 559–560, 563, 565; *Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118) II* 1943, 22, 166–169; Калић 1984, 10; *Albert of Aachen Historia Ierosolimitana* 2007, 10, 18, 20; *Ана Комнина* 2007, 380–381, 386–388; *Јован Зонара* 2007, 248; *Јован Скилица* 2007, 100–101, 120; *Кекавмен* 2007, 209; *Скилицин Настављач* 2007, 181, 183–184; Узелац 2018, 42, 52, 56, 58–61.

¹⁸³³ Foss, Winfield 1986, 145–150; Popović 1999, 301; Поповић 2006b, 193; Popović 2012, 9.

периода друге половине XI века настају поједина утврђења, која ће касније постати значајни центри српске средњовековне државе. Ту се пре свега мисли на Звечан, који је настао у XI веку, док средином наредног столећа нова утврђења добијају и Градина изнад Трговишта, Браничево, Београд, а вероватно и Брвеник. Крају XI или првој половини XII века припада и првобитно утврђење Маглича.¹⁸³⁴

Још од XIX века у историографији преовладава схватање да су у позносредњовековном периоду утврђења представљала центре средњовековних жупа. Претходно смо напоменули да поједине фортификације управо након укључивања тих области у државу Стефана Немање престају да постоје. За неке од њих се сматра да су представљале жупске центре. Међутим, досадашња археолошка истраживања нису показала постојање хоризоната насељавања млађих од XII века у њима. Оно што их карактерише једино су случајни налази касносредњовековног наоружања, док конкретнијих археолошких трагова о континуираној употреби за сада нема (грнчарија, накит, оруђе, нумизматички налази). Ту се посебно мисли на утврђења са простора средњовековне Белице и Лепенице, где на малом броју познатих утврђења са ових области нису регистроване употребе, управо у времену када би се очекивало да их је било (XII–XV в.). Стога се, на основу досадашњих расположивих археолошких података, на њих може помишљати као на напуштена утврђења са повременом војно–стратешком функцијом у касном средњем веку (осматрачнице, рефугијуми).

На овом месту нећемо улазити у питања убикације недовољно познатих раносредњовековних насеља из списка цара Константина VII Порфирогенита из X века, или повеља цара Василија II из XI века. То питање мораће да сачека обимнија археолошка истраживања раносредњовековних налазишта, уз савремени, мултидисциплинарни приступ, који би неизоставно укључивао лингвистику и микротопонимију. Овде бисмо се осврнули на поистовећивање Достинике са Градином у Врсеницама, које поједини истраживачи, устину, не заступају експлицитно, већ са одређеном резервом.¹⁸³⁵ Према нашем схватању, постоје три разлога због којих би Градину у Врсеницама требало изузети из разматрања о локацији најважнијих центара раносредњовековне Србије. На првом месту, изузетно висока надморска висина од 1330 м квалификује ово утврђење више као стратешко него престоно место.¹⁸³⁶ Други разлог је, сасвим сигурно, и најважнији. Према закључку Т. Живковића, који нам се чини прилично утемељеним, „насељени градови“ Константина VII Порфирогенита нису била насељена места у општем смислу, већ су представљали места насељена хришћанима. „Градови“ који су по редоследу набрајања поменути први по реду, били су уједно и црквена седишта.¹⁸³⁷ У случају Србије, Достиника је убележена на списку као најважније насеље. На Градини у Врсеницама нема новоподигнутог сакралног објекта у раном средњем веку, а исто тако није дошло ни до обнове старије, рановизантијске цркве. Она је, напротив, негирана профаним објектом, подигнутим над њеним остацима.¹⁸³⁸ Након примања хришћанства и уласка у византијску хијерархију држава, оваква ситуација у престоном месту новопокрштених владара тешко би се могла замислити.¹⁸³⁹ Трећи разлог била би велика близина престонице и границе према моћном суседу, са којим Србија води прве забележене и тешке сукобе. Градина у Врсеницама чини се пре као функционални део источне граничне линије тадашње Србије, него као престоница у коју се ступа непосредно по њеном преласку

¹⁸³⁴ Роровић 2012, 61, 194 са наведеном литературом.

¹⁸³⁵ Уп. Премовић-Алексић 1988, 163; Роровић, Викић 2009, 134.

¹⁸³⁶ Роровић, Викић 2009, 15. Примера ради, прва бугарска престоница, Плиска, налази се на надморској висини од 145 м. Преслав, престоница Првог бугарског царства који је истовремен Достиники, подигнут је на око 140 м надморске висине, док је престоница Другог бугарског царства, Велико Трново, подигнуто на висини од 220 м. Градина у Мартинићима, која се идентификује са једним од дукљанских градова из документа цара Константина VII Порфирогенита, налази се на надморској висини од 221 м.

¹⁸³⁷ Živković 2008, 9–28; Живковић 2011, 154; Петровић 2016, 157, нап. 36.

¹⁸³⁸ Роровић, Викић 2009, 107.

¹⁸³⁹ За слично мишљење в. Булић 2022, 211.

из правца истока. Углавном се као аргумент за поистовећивање Градине у Врсеницама са Достиником узима податак по коме је Клонимир ушао у *Достинику*, *један од српских градова*, са циљем да преотме власт, што се узима као доказ да се поменуто место налазило у близини границе.¹⁸⁴⁰ Једино што цар Константин VII Порфирогенит на том месту напомиње је да се ради о „једном од српских градова“ (...*ἐν τῶν κάστρον Σερβλίας*), из чега се не може извући закључак о његовој локацији. Више информација може се добити из податка по коме је ту дошао са „циљем да преотме власт“, што може указивати да се ипак ради о престоници.¹⁸⁴¹ Како се чини, цару–писцу је на овом месту важније било да саопшти информацију о Клонимировим акцијама, прескачући сувишне податке о његовом путу до поменуте локације. Из овог произилази да би Достиника могла бити у било ком делу тадашње Србије, док се њено смештање на источну границу чини неоснованим.¹⁸⁴² Као додатак можемо навести и резултате анализе видљивости, која је показала да се са утврђења Градина у Врсеницама контролисао простор северно од утврђења, односно, прилаз из правца данашње Нове Вароши и Сјенице. Простор Пештерске висоравни у који се улази из правца ушћа Себечевске реке у Рашку, био је могуће контролисати једино са утврђења Ђурђевица у Ђерекарима, коме је у појединим радовима оспорена раносредњовековна фаза.¹⁸⁴³ Услед овакве ситуације, наступање из правца Градине изнад Трговишта, за коју одређени аутори сматрају да се налазила на бугарској територији, било би несметано ка правцима према данашњем Тутину или Бијелом Пољу и даље у дубину раносредњовековне Србије. На крају, анализа видљивости показује да је са утврђења Градина у Врсеницама било могуће визуелно комуницирати са простором на коме су се налазиле раносредњовековне хумке у околини Сјенице, које су протумачене као могући трагови словенских паганских фунерарних обреда. На основу малобројног покретног археолошког материјала, хумке су датоване у период IX–XI века, док поједини налази припадају и XII веку.¹⁸⁴⁴ Оваква ситуација би, такође, тешко била замислива у случају да је у непосредној близини боравила новопокрштена хришћанска владарска породица, устину, тада највероватније само номинално.

Што се тиче саме позиције, величине, количине налаза и могућности да су поједини сакрални објекти обновљени у раном средњем веку, смисленије нам се чини да је Градина на Јелици представљала један *кастра* *оικοῦμενα* раносредњовековне Србије, како је већ и претпостављено у литератури.¹⁸⁴⁵ Чињеница да се око саме Градине на Јелици налазе још неколико утврђења са истим или сличним фазама живота (Градина у Илињу, Кулина у Рошцима, Соколица у Остри, Велика Градина у Милочају?, Велика Градина у Замчањи...), може указивати на одређени локални систем утврђења и на Градину као најважнији центар међу њима. За разлику од ње, Градина у Врсеницама представља изоловано висинско насеље усред Пештерске области.

¹⁸⁴⁰ CPDAI 1967, 156; *Спис о народима* 2007, 53, 58, нап. 196; Ђирковић 1998, 9; Поповић 1999, 298; Новаковић 2003b, 206–207; Јиречек 2006, 67; Мишић 2014, 23; Шпехар 2017, 97.

¹⁸⁴¹ CPDAI 1967, 156; *Спис о народима* 2007, 53.

¹⁸⁴² М. Динић и С. Ђирковић указивали су да положај Достинике није познат, в: Ђирковић 1981b, 157; Динић 2003а, 63; Динић 2003b, 680. Слично је приметио и Т. Живковић, који сматра да мишљење по коме се Достиника налазила на Сјеничкој висоравни “вреди исто колико било које друго”. Он додаје да Достиника као главни град „крштене Србије“, „није нужно да се налазио у правцу бугарско–српске границе“. В. Живковић 2011, 154, уп. Живковић 2006, 36. Т. Живковић је раније заступао мишљење о могућој локацији Достинике у близини српско–бугарске границе, али на месту данашњег Дрсника код Пећи, уп. Живковић 2000, 119. То становиште данас заступа П. Коматина, в. Коматина 2021, 272.

¹⁸⁴³ Уп. Ivanišević, Bugarski 2019, 10.

¹⁸⁴⁴ О истраживањима раносредњовековних хумки у околини данашње Сјенице, в. Премовић-Алексић 1997, 337, 340, 342, 344, 347–348; Премовић-Алексић 1998, 305–306; Премовић-Алексић 2001, 394; Премовић-Алексић 2006, 271; Премовић-Алексић 2008, 235–237; Премовић-Алексић 2009, 291–292; Špehar 2010, 205, 216; Премовић-Алексић 2014, 459–461, 519–521, 535–536, 538; Шпехар 2017, 111–114;

¹⁸⁴⁵ Булић 2004, 171–172. О питању могућег функционисања одређених сакралних објеката Градине на Јелици у раном средњем веку, в. Милинковић 1988, 63–64; Милинковић 2010, 203.

Одређени закључци и питања за будућа истраживања, која се у највећој мери преклапају са ситуацијом на централном Балкану, изнети су од стране Н. Кристи и Х. Херолд у предговору зборника *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*. Основна почетна чињеница коју су аутори предочили је да су раносредњовековна утврђења широм Европе углавном посматрана кроз призму њихове одбрамбене улоге у несигурним временима, као и растуће локализације моћи раносредњовековних елита. Фокус је преваходно усмераван на сигурност, па је стога акценат проучавања дуго био на одбрани утврђења, на стратешком одабиру места за њихово подизање и њиховом месту у мрежи одбране, као и уочавању трагова војних гарнизона у њима, сукоба и разарања. У новијој литератури разматра се и њихова улога у државној власти и свакодневном друштву тадашње елите (утврђене владарске палате, фортификације високог племства). Истакнуто је да је веома важно посматрати раносредњовековна утврђења и изван њихове доминантно одбрамбене или политичке улоге, у светлу функционисања као насеља. До сада су као истраживачка питања често постављана она која преиспитују како, када и зашто се утврђена насеља појављују у раном средњем веку. Исто тако, постављају се питања која се односе на природу објеката унутар бедема, као и друштвених заједница које живе и раде унутар и изван ових утврђења. У новијој медијевистици, која се односи на европска утврђења у раном средњем веку, често се могу чути и питања попут оних „да ли су браћене заједнице типичне за рани средњи век?“, „колики је био директан континуитет између касноантичких и раносредњовековних висинских села и утврђења?“, „која се нова насеља појављују и зашто?“, „ко је управљао овим утврђењима?“, „колико су били ‘феудални’ предели раносредњовековне Европе?“ итд. Изнад свега стоји питање колико је развијено наше разумевање ових локалитета у смислу њиховог настанка, структуре, њихових становника и објеката које су настањивали и улоге тих фортификација у широј мрежи насеља.

У савременој науци предложена је и могућност „емулације“ у погледу имитације и конкуренције, која је могла довести до ширења утврђених насеља у различитим областима. Појава позната под називом *imitatio imperii* регистрована је добро на границама каролиншке државе. Утврђења тих области могла су понављати (имитирати) друштвене обрасце, као што су они у унутрашњости империје. Та утврђења могла су представљати и извесну „моду“ по питању статуса и моћи, како би се чинили „равноправнијим“ са државом Каролинга. У том погледу и имитација одређене материјалне културе и прихватање хришћанства (случај Саксонаца) може допринети обрасцу „жеље да се изгледа као моћна, суседна империја“. Истраживачи су указали да су ове анализе мање заступљене управо за територију Византије и њених пограничних области. Помак у том правцу могла би бити чињеница да су на територији Бугарске регистроване различите врсте одбрамбених утврђења, за разлику од суседних византијских области. Н. Кристи и Х. Херолд сматрају да није сасвим једноставно раздвојити колико су браћена насеља имала потпуно војну функцију, а колико су била физичка манифестација статуса и моћи, уз напомену да се ова два аспекта не могу потпуно одвојити. Утврђење са јаком одбраном указује на моћну властеоску породицу или политичку јединицу која је контролисала дато утврђење, што би у извесним околностима могло обесхрабрити нападаче. У великом делу западне Европе, по свему судећи, постојао је „сињоријски систем власти“ (*seigneurial type of power*), са утицајним породицама које су градиле и одржавале поједина утврђења. У византијским областима чини се да је држава имала већу контролу над градитељским активностима. Проблем овог питања остаје због недовољног степена археолошке истражености ових области у односу на подручје западне Европе. У словенском свету, који је углавном племенски устројен, структура моћи могла је да функционише по принципу *imitatio imperii*, када су копирани франачки обрасци, што у нашем случају можемо применити за Византију. Такође, наредна мултидисциплинарна истраживања имају будућу кључну улогу у разумевању развоја структура моћи словенских области у раном средњем веку.

За разлику од већих градова, ретко је у стручној литератури било разматрано питање окружења брањених насеља и његова експлоатација. Често се као основни параметри наводе стратешка позиција, одабир локације за подизање, најлакша позиција за приступ околном становништву, али нешто ређе функционисање самог места у локалном окружењу. Ради се о аспекту који је, осим писане потврде, могуће у извесној мери и археолошки потврдити. У прилог томе су корисне информације добијене истраживањима начина одбране (бедема), облика и типова објеката, као и анализа покретног материјала, али су одређени елементи нешто теже археолошки доказиви. Ради се пре свега о начину коришћења утврђења и експлоатације њиховог окружења. Последња ставка је уједно и кључна за функционисање једног насеља, не само утврђеног. Како смо претходно напоменули, највећа групација откривених и истраживаних отворених сеоских насеља налазе си се у Кључу Дунава, а нешто мање у околини Београда и чачанској котлини. Уколико на основу откривених некропола претпоставимо и еквивалентну концентрацију насеља, већи број насеља би се могао очекивати и око данашњих градова Књажевца и Сјенице. Оваква слика представља продукт досадашњег степена истражености, док је стварна ситуација на терену, свакако, највероватније била нешто другачија. На основу досадашњег познатог узорка запажа се да се ради већином о насељима у сливовима мањих и већих водотокова. На основу тога, може се закључити да је пољопривреда представљала основну делатност тог становништва. Од њихових производа су се, свакако, снабдевали и житељи околних висинских утврђења. Становници отворених насеља у вишим пределима, попут оних у околини Велбужда (Горановци и Сушица) и Сјенице (Јецовача и Суви До), по свему судећи су се бавила сточарством као примарном активношћу. Утврђења су, са друге стране, околном становништву пружала уточиште, административне услуге, занатске производе, литургијски живот итд. Велико питање представља употреба воде унутар висинских насеља. Пошто су касноантичка и рановизантијска утврђења углавном подизана изнад одређених водотокова, свакодневни приступ том ресурсу није био претерано отежан. У случају повећане ратне опасности, засигурно је могла бити сакупљана и експлоатисана атмосферска вода. Становници појединих поновно заузетих утврђења у нижим пределима, могли су користити наслеђени систем водоснабдевања и бунаре из касноантичког периода (Београд, Маргум, Велики Градац, Ниш, Гамзиград, Скопље итд.).¹⁸⁴⁶ Цистерне и бунари у средњовековним утврђењима најуже су повезани са њиховом доминантно одбрамбеном функцијом.¹⁸⁴⁷ Недостатак открића таквих конструкција у обновљеним рановизантијским висинским утврђењима може ићи у прилог њиховом настанку у околностима које нису повезане са ратном опасношћу.

Историјски извори на различите начине називају одређене градове и утврђења. Међу њима је свакако било разлике, за које су знали савремени хроничари. Овде се мора узети у обзир и чињеница да су одређене префиксе фортификацијама додељивали познији историчари, хроничари, свештена лица и други, који су могли мењати називе зарад својих књижевних потреба. Потребно је имати у виду проблем настанка писаних извора ван територије о којој се говори, па тако одређени хроничари никада нису били на територији о којој пишу, нити су видели насеља о којима говоре. Додатан проблем представља скупина устаљених назива наслеђених из античког периода којима су хроничари располагали приликом писања о неким раносредњовековним утврђењима, која нису нужно имала античке корене. Извори који су настали локално, у овом смислу, могу се третирати као поузданији. Проблем терминологије која потиче из историјских извора мораће се потврђивати или кориговати.¹⁸⁴⁸

¹⁸⁴⁶ Mrđić 2007, 20–23, 26–28, 33–37, 39, са наведеном литературом.

¹⁸⁴⁷ Ратковић 2003–2004, 189–190.

¹⁸⁴⁸ Тако се на тлу Италије појмови *castrum* и *castellum* разликују по значењу и величини. У касноантичком периоду оба су имала војнички карактер, где је *castrum* означавао велико војно постројење. У VI веку термин *castrum* се примењује подједнако на утврђени град или цитаделу унутар града, док се термином *castella*

Услед малобројности писаних извора из времена раног средњег века, „присилно“ повезивање одређених догађаја са резултатима археолошких ископавања може довести до погрешних закључака. Често се трагови паљевине и интензивног пожара на локалитетима виде као „уништење“, те се услед недостатка историјских извора ратна дешавања и освајања виде као одговори за окончање живота утврђења или одређене фазе. Тек се са потпуним истраживањем једног локалитета избегава ризик доношења погрешних закључака о његовом потпуном напуштању. Критичко посматрање резултата археолошких ископавања, одвојене анализе и накнадно поређење археолошких и историјских података довело би до утемељенијих закључака.¹⁸⁴⁹

Раносредњовековна утврђена насеља потребно је посматрати и као заједнице у којима су постојали простори за рад и живот, са свакодневним друштвеним, економским и верским активностима популације различитог пола и узраста.

означавају мање брањене целине, независно да ли су биле војног, цивилног, урбаног, руралног или рефугијалног карактера. У централној Италији су, примера ради, *castrum* и *civitas* могли бити синоними. У историјским документима са северозападних обода тадашње каролиншке империје, термин *praesidia* означава мању одбрамбену структуру, највероватније кулу, док се утврђења уопштено називају *castella*. У неколико очуваних докумената са тла централне Европе, утврђења се углавном називају *urbs* и *civitas*, док се термин *castellum* ређе појављује. На основу ових ретких извора није могуће одредити специфичност утврђења, за разлику од извора који се односе на територију Енглеске, који доносе обиље назива за различите типове утврђења. В. Christie, Herold 2016, xix–xxviii.

¹⁸⁴⁹ Christie, Herold 2016, xix–xxviii.

БИБЛИОГРАФИЈА

ИЗВОРИ:

Adam von Bremen Hamburgische Kirchengeschichte, dritte auflage, publ. B. Schmeidler, Hanover und Leipzig 1917.

Albert of Aachen Historia Ierosolimitana, ed. S. B. Edgington, Oxford 2007.

Ана Комнина (обр. Б. Крекић), у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 2007, 173–189.

Anastasii Bibliothecarii Historia ecclesiastica et de vitis Pontificvm, ed. C. Annibal Fabrot, Parisiis 1649.

Annales Regnum Francorum inde ab A. 741. usque AD A. 829. qui distinetur Annales Laurissenses Maiores et Einhardi, ed. G. H. Pertzii, Hannoverae 1895.

Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118), Tome I (livres I–IV), ed. B. Leib, Paris 1937.

Anne Comnène Alexiade (Règne de l'empereur Alexis I Comnène 1081–1118), Tome II (livres I–IV), ed. B. Leib, Paris 1943.

Arriani Tactica et Mauricii Artis Militaris. Libra Duodecim, ed. J. Schefferus, Upsaliae 1664.

Bibliothèque nationale de France, Manuscrits, fr. 22495, *Li rommans de Godefroy de Buillon et de Salehadin et de tous lez autres roys qui ont esté outre mer jusques a saint Loys qui darrenierement y fu*. Paris 1301–1400.

Български старини из Македонија, прир. Ђ. Ивановъ, Софија 1970.

Вилхелм Тирски. Историја на подвизите в отвѣдморските страни (обр. М. Войнов), у: *Латински извори за българската историја III*, ур. М. Войнов и др., Софија 1965, 180–196.

Vita S. Clementis Episcopi Bulgarorum, ed. F. Miklosich, Vindobonae 1847.

Georgius Cedrenus Ioannis Scylitzae ope. Tomus Alter, ed. I. Bekkero, Bonnae 1839a.

Gesta Episcoporum Virdunensium (ed. G. Waitz), in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores IV*, ed. G. Heinricvs Pertz, Hannoverae 1841, 36–51.

Gesta Regnum Sclavorum I, ур. Т. Живковић, Београд 2009.

Gesta Regnum Sclavorum II, ур. Т. Живковић, Београд 2009.

Грађа за историју Београда у средњем веку I, ур. М. Динић, Београд 1951.

Григорије Цамблак. Књижевни рад у Србији. у: *Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига дванаеста*, пр. Д. Петровић, Београд 1989.

Данилови настављачи. Данилов ученик; други настављачи Даниловог зборника, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига седма*, пр. Г. Мак Данијел, Београд 1989.

Документација Завичајног музеја у Јагодини.

Документација Завода за заштиту споменика културе Краљево – кампања 2012. год. Аутор пројекта М. Марић.

Documenta historiae Chroaticae periodum antiquam illustrantia, ed. F. Rački, Zagrabiae 1877.

Einhardi Annales, in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores I*, ed. G. Heinricvs Pertz, Hannoverae 1826, 135–218.

Ex miraculis S. Symeonis auctore Eberwino, in: *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores VIII*, ed. G. Heinricvs Pertz, Hannoverae 1848, 209–211.

Excerpta ex breviario historico Ioannis Scylitzae Curopalatae, ed. I. Bekkero, Bonnae 1839b, 639–744.

Живот Василија I (обр. Б. Ферјанчић). у: *Византијски извори за историју народа Југославије II*, ур. Г. Острогорски, Београд 2007б, 79–80.

Жития на Св. Ивана Рилски съ уводни бележки, у: *Годишникъ на Софийския университетъ. Историко-филологически факултетъ – книга XXXII. 13*, прир. Ы. Ивановъ, София 1936, 28–37.

Законски споменици српских држава средњега века, ур. С. Новаковић, Београд 1912.

Ioannis Zonarae Epitomae Historiarvm Libri XVIII, Tomus III, ed. M. Pinderi, Bonnae 1897.

Iustiniani Novellae, in: *Corpus Iuris Civilis – editio stereotypa, volumen tertium*, rec. R. Schoell, Berolini 1895.

Јован Зонара (обр. Н. Радојчић), у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 2007, 245–255.

Јован Скилица (обр. Ј. Ферлуга), у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 2007а, 51–172.

Кекавмен (обр. Ј. Ферлуга), у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 2007б, 189–217.

Lamperti monachi Hersfeldensis opera, ed. O. Holder-Egger, Hannoverae et Lipsiae 1894.

Leo Diaconus, in : *Corpus scriptorum historiae Byzantinae: Leonis Diaconi Caloënsis historiae libri decem et liber de velitatione bellica Nicephori Augusti e recensione Caroli Benedicti Hasii. Addita eiusdem versione atque annotationibus ab ipso recognitis. Accedunt Theodosii acroases de Creta capta e recensione Fr. Iacobsii et Luitprandi legatio cum aliis libellis qui Nicephori Phocae et Ioannis Tzimiscis historiam illustrant*, ed. B. G. Niebuhrii, Bonnae 1828.

Luccari, G. di Pietro 1790. *Copioso ristretto degli annali di Ragusa*. Ragusa.

Љетопис пона Дукљанина, ур. М. Станисавац, Београд 1988.

Miraculorum s. Demetrii martyris liber I, PG 116, col. 1203–1324, ed. C. Vyeus, Lipsae 1891a.

Miraculorum s. Demetrii martyris liber II, PG 116, col. 1325–1384, ed. C. Vyeus, Lipsae 1891b.

Michaelis Attaliothae Historia, I. Bekker, Bonnae 1853.

Нићифор Вријеније (обр. Н. Радојчић), у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 2007, 235–244.

- Nicephori Bryennii Comentarii*, ed. A. Meineke, Bonnae 1836.
- Одабрани споменици српског права (од XII до краја XV века)*, пр. А. Соловјев, Београд 1926.
- Прокопије (обр. Ф. Баришић), у: *Византијски извори за историју народа Југославије I*, ур. Г. Острогорски, Београд 2007, 17–72.
- Прокопиου Καισαρεως ιστοριον της Β' η Α'/ Procopii Caesariensis Historiarum Tetradis II. Liber I. De Bello Gothico. у: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Pars II. Procopius. Volumen II*, ed. B. G. Niebuhrii, Bonnae 1833.
- Прокопиου Καισαρεως περι τον του δεσποττου Ιουστινιανου Κτισματων λογος Δ'/ Procopii Caesariensis De Aedificiis DN. Iustiniani, liber IV. у: *Corpus Scriptorum Historiae Byzantinae. Pars II. Procopius. Volumen III*, ed. B. G. Niebuhrii, Bonnae 1838, 264–308.
- Ravennatis Anonymi Cosmographia et Gvidonis Geographica*, eds. M. Pinder, G. Parthey, Berolini 1860.
- Raimundi de Aguilers, canonici Podiensis. Historia Francorum qui ceperunt Iherusalem, in: *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux, tome troisième*, Paris 1866, 231–309.
- Sacrorum conciliorum nova et amplissima colectio XVII*, ed. J. D. Mansi, Venetiis 1772.
- Скиличин Настављач (обр. Н. Радојчић), у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 2007, 173–189.
- Спис о народима (обр. Б. Ферјанчић), у: *Византијски извори за историју народа Југославије II*, ур. Г. Острогорски, Београд 2007а, 9–74.
- Стефан Првовенчани – Сабрани списи, у: *Стара српска књижевност у 24 књиге. Књига трећа*, пр. Љ. Јухас-Георгиевска, Београд 1988.
- Стојановић, Љ. (ур.) 1883. Српски родослови и летописи, *Гласник Српског ученог друштва* 53: 1–160.
- Theophylacti Bulgariae archiepiscopi opera quae reperiri potuerunt omnia*, ed. J. P. Migne, Paris 1864.
- Теофан (обр. М. Рајковић). у: *Византијски извори за историју народа Југославије I*, ур. Г. Острогорски, Београд 2007, 217–237.
- Теофилакт Охридски (обр. Р. Кашичић), у: *Византијски извори за историју народа Југославије III*, ур. Г. Острогорски, Ф. Баришић, Београд 2007, 257–360.
- Theophanis Chronographia I*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1883.
- Theophylacti Simocattae historiae*, ed. C. de Boor, Lipsiae 1887.
- Thomae Archidiaconi Spalatensis Historia Salonitanorum atque Spalatinorum pontificum*, eds. D. Karbić, M. Matijević Sokol, J. Ross Sweeney, Budapest – New York 2003.
- Historiae Hungaricae Fontes Domestici Pars Prima. Scriptores Volumen II. Gesta Hungarorum*, ed. M. Florianus, Lipsiae 1883.
- Христоматия на история на България I, ранно средновековие VII–XII в*, саст. П. Петров, В. Гюзелев, София 1978.

Ceacumeni Strategicon et incerti scriptoris de officiis regis libellus, eds. B. Wassiliewsky, V. Jernstedt, Petropoli 1896.

Codex Diplomaticus Hungariae Ecclesiasticus et Ciuilis I, ed. G. Fejér, Budae 1829.

Constantine Porphyrogenitus De Thematibus te De Administrando Imperio, ed. I. Bekkerus, Bonnae 1840.

Constantine Porphyrogenitus De Administrando Imeprio, ed. Gy. Moravcsik, Washington 1967.

Chronica Hungarorum. I Magistri P. Belae Regis Notarii, II Magistri Simonis de Keza. Gesta Hungarorum. III Chronicon Pictum Vindobonense, ed. M. Florianus, Lipsiae 1883.

Willermi Tyrensis. *Historia rerum in partibus transmarinisgestarum*, in: *Recueil des historiens des croisades. Historiens occidentaux, tome premier*, Paris 1844, 235–309.

ЛИТЕРАТУРА:

Аврамова, Д., Машов, С. 2006. Археологически проучвания на Национален археологически резерват „Августа“, с. Хърлец, община Козлодуй през 2005 г., *Известия на Националния исторически музей XVII*, 19–26.

Аладжов, А. 2010. *Византийският град и Българите VII–IX век (по археологически данни)*, София.

Aladzhev, A. 2010. The Byzantine Empire and the Establishment of the Early Medieval City in Bulgaria. in: *Byzanz – Das Römerreich im Mittelalter: Teil 3: Peripherie und Nachbarschaft*, hrsg. F. Daim, J. Drauschke, Mainz, 113–158.

Александров, Г. 1987. Резултати от разкопките на крепостта Монтана (1971–1982). у: *Монтана I*, София, 54–85.

Алексова, Б. 1959. Средновековни наогашишта во Полозите, *ГИНИ* 3, 217–234.

Алексова, Б. 1983. Крупиште, Штипско, истражувања во 1975 и 1981 г., *ЗАМ* 10–11, 85–100.

Алексова, Б. 1989. *Епископијата на Брегалница : прв словенски црковен и културно–просветен центар во Македонија*, Прилеп.

Alcock, L., Alcock, E. A., Driscoll, S. T. 1989. Reconnaissance excavations on Early Historic fortifications and other royal sites in Scotland, 1974–84; 3: excavations at Dundurn, Strathearn, Perthshire, 1976–77, *Proceedings of the Society of Antiquaries of Scotland* 119, 189–226.

Anamali, S. 1997. Епока е Justinianit në Shqipëri (Në dritën e të dhënave arkeologjike), *Piria* 27, 5–21.

Angold, M. 1985. The Shaping of the Medieval Byzantine City, *Byzantinische Forschungen* 10, 1–37.

Антоновић, М., Мишић, С. 2010 “Насељени градови” у делима Константина Порфирогенита. у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд, 183–184.

Armitage, E., S. 1912. *The Early Norman Castles of the British Isles*, London.

- Арсиф, Р. 2013. Археолошко истраживање утврђења Јеринин град–Бранговић код Ваљева 2011. године. у: *Резултати нових археолошких истраживања у северозападној Србији и суседним територијама. Симпозијум, Српско археолошко друштво, Ваљево 24–26. мај 2012. године*, ур. В. Филиповић, Р. Арсиф, Д. Антоновић, Београд–Ваљево, 225–235.
- Арсиф, Р., Павловић, Н. 2021. Стамбена архитектура и фазе развоја утврђења Јеринин град – Бранговић, *Гласник САД* 37, 253–290.
- Babbini, M. et al. 2008. Changing Spaces – Changing Uses. The Archaeology of An Urban Quarter (or District) of Stari Bar, in: *A Town Through the Ages. The 2006–2007 Archaeological Project in Stari Bar*, ed. S. Gelichi, Venezia, 15–90.
- Бајаловић Хаџи-Пешић, М. 1992. Унутрашње утврђење Београдског града II – период раног средњег века, *Годишњак града Београда XXXIX*, 29–60.
- Бајаловић – Хаџи-Пешић, М. 1997. Налази византијске керамике XI–XIII века на подручју Србије, *Зборник радова Византолошког института XXXVI*, 139–154.
- Băjenaru, C. 2010. *Minor Fortifications in the Balkan–Danubian Area from Diocletian to Justinian*, Cluj–Napoca.
- Baker, J. 2013. The Language of Anglo–Saxon Defence, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 65–90.
- Bálint, Cs. 1991. *Südungarn im 10. Jahrhundert*, Budapest.
- Barakov, V. 2015. Bdin – Medieval Bdin, in: *Thracian, Greek, Roman and Medieval Cities, Residences and Fortresses in Bulgaria*, ed. R. Ivanov, Sofia, 623–637.
- Baudo, F. et al. 2006. The Fortifications of Bar. Archaeological Evidence from Gate 112, in: *The Archaeology of an abandoned town. The 2005 project in Stari Bar*, ed. S. Gelichi, Firenze, 33–54.
- Белдедовски, З. 1990. *Брегалничкиот басен во римскиот и раниот средновековен период*, Штип.
- Beltran de Heredia, J. 2006. Los contextos altomedievales de la Plaza del Rei de Barcelona: la cerámica de tradición carolingia (siglos IX–X), *Quarhis, Època II, núm 2*, 108–139.
- Benevolo, L. 2004. *Grad u istoriji Evrope*, Beograd.
- Beševliev, V. 1970. *Zur Deutung der Kastellnamen in Prokops Werk „De Aedificiis“*, Amsterdam.
- Бешевлиев, В. 1981. *Прабългарски епиграфски паметници*, София.
- Biermann, F. 2006. Siedlung und Landschaft bei den nördlichen Westslawen im späteren 9. und 10. Jahrhundert, in: *Landschaften im Mittelalter*, ed. K. H. Spieß, Stuttgart, 45–76.
- Biermann, F. 2010. Burg und Herrschaft bei den nördlichen Westslawen, in: *Burg und Herrschaft*, eds. H. Ottomeyer, R. Atzbach, S. Lüken, Dresden, Sandstein, 25–33.
- Biermann, F. 2016. North–Western Slavic Strongholds of the 8th – 10th Centuries AD, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 85–94.
- Бикић, В. 1994. *Средњовековна керамика Београда*, Београд.
- Bikić, V. 2010. *Vizantijski nakit u Srbiji*, Beograd.

- Bikić, V., Špehar, P., Bugarski, I., Branković, T. 2012. Arheološka istraživanja Marguma/Morave u 2011. godini, u: *Arheologija u Srbiji, projekti Arheološkog instituta u 2011. godini*, ur. V. Bikić, S. Golubović, D. Antonović, Beograd, 101–103.
- Birtašević, M. 1964. Višnjica Castrum Octavum, Beograd – vizantijsko utvrđenje i nekropola, *Arheološki pregled* 6, 109–111.
- Благојевић, М. 1983. Преглед историјске географије средњовековне Србије, *Зборник ИМС* 20, 45–126.
- Благојевић, М. 1992. Град и жупа – међе градског друштва, у: *Социјална структура српских градских насеља (XII–XVII век)*, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево – Београд, 67–84.
- Благојевић, М. 1997. Српске удеоне кнежевине, *Зборник радова Византолошког института* XXXVI, 45–62.
- Благојевић, М. (гл. ред.) 2006. *Историјски атлас*, Београд.
- Благојевић, М. 2011. *Српска државност у средњем веку*, Београд.
- Бобчев, С. 1989. Преглед на останките от Сердика, открити в течение на петдесет години, у: *Сердика 2 – Археологически материали и проучвания*, ур. В. Велков, София, 58–64.
- Богдановић, М. 1981. *Старе културе на тлу централне Србије*, Крагујевац.
- Богдановић, М. 1983. Археолошка истраживања на подручју централне Србије, *Станишта – зборник радова за политичку, културну и привредну историју Крагујевца и околине*, 9–26.
- Богосављевић-Петровић, В., Рашковић, Д. 2001. Рановизантијско утврђење на брду Гобеља код Бруса, *Саопштења XXXII/XXXIII*, 99–123.
- Божилов, И. 2008. Бугарска у средњем веку, у: *Историја Бугарске*, пр. С. Пириватрић, Београд, 67–121.
- Божилов, И., Гюзелев, В. 1999. *История на средновековна България VII–XIV век. Том I*, София.
- Boschetti, A. 2016. The Beginnings of Medieval Fortifications in the Late Carolingian Period from a Swiss Perspective, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 121–135.
- Бошковић, Ђ., Кораћ, В. 1953. Видојевица – трагови града, у: *Археолошки споменици и налазишта у Србији I – Западна Србија*, ур. Ђ. Бошковић, Београд, 45–46.
- Бояджијев, С. 2000а. Рановизантијско крепостно строителство, у: Балабанов, П., Бояджијев, С., Тулешков, Н. *Крепостно строителство по българските земи*, София, 113–134.
- Бояджијев, С. 2000б. Крепостно строителство през Првото българско царство, у: Балабанов, П., Бояджијев, С., Тулешков, Н. *Крепостно строителство по българските земи*, София, 135–190.
- Bowden, W. 2016. A Window on an Uncertain World: Butrint and the Fortified Sites of Epirus in the 7th – 9th Centuries AD, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 235–247.

- Brandes, W. 1999. Byzantine Cities in the Seventh and Eight Centuries, in: *The Idea and Ideal of the Town between Late Antiquity and the Early Middle Ages*, eds. G. P. Brogiolo, B. Ward-Perkins, Leiden, 25–57.
- Brather, S. 2006. Zwischen ‘Fluchtburg’ und ‘Herrensitz’. Sozialgeschichtliche Interpretationen früh- undhochmittelalterlicher Burgwälle in Ostmitteleuropa, *Archaeologica Baltica* 6, 40–57.
- Брмболић, М. 2003. Рановизантијска налазишта у Средњем Поморављу, у: *Споменица Јовану Ковачевићу*, ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић, Београд, 281–291.
- Brogiolo, G. P., Malaguti, C., Riavez, P. 2003. Nuovi dati archeologici dallo scavo della chiesa di Santa Sofia e dell’insediamento di Dvigrad/Duecastelli, *Antichità Altoadriatiche* LV, 115–151.
- Brookes, S. 2013. Mapping Anglo–Saxon Civil Defence, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 39–63.
- Brown, A. 2004. *English Castles*, Woodbridge.
- Bubalo, Ђ., Mitrović, K., Radić, R. 2010. *Jurisdikcija katoličke crkve u Sremu*, Beograd.
- Bugar, M. i dr. 2021. Arheološka prospekcija donjeg toka Zapadne Morave u 2018. godini: rezultati iz trsteničkog kraja, u: *Arheologija u Srbiji – projekti Arheološkog instituta u 2018. godini*, ur. S. Vitezović, M. Radišić, Ђ. Obradović, Beograd, 205–217.
- Бугарски, И. 2013. Нов налаз византијске узенгије из Рујковца, *Лесковачки зборник LIII*, 33–48.
- Бугарски, И. 2014. Узенгија из Сврљиг-града и осврт на налазе раносредњовековне коњаничке опреме из Горњих Левића, *Етно–културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области XVIII*, 75–82.
- Бугарски, И., Додић, С., Здравковић, В. 2021. Касноантичка и рановизантијска утврђења у левачком крају, *Саопштења LIII*, 135–162.
- Бугарски, И., Иванишевић, В. 2013. Раносредњовековна остава гвоздених предмета из Рујковца и слични налази са подручја централног Балкана, *Старинар LXIII*, 131–152.
- Бугарски, И., Радишић, М. 2016. Централни Балкан у раном средњем веку: археолошка сведочанства о променама, у: *Византијско наслеђе и српска ументост I – процеси византинизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд, 91–99.
- Bugar, M. i dr. 2019. Rekognosciranje šire okoline Caričinog grada u 2017. godini i snimanje rimskog rudnika u Lecu, u: *Arheologija u Srbiji – projekti Arheološkog instituta u 2017. godini*, ur. I. Bugar, V. Filipović, N. Gavrilović Vitas, Beograd, 159–168.
- Buko, A. 2008. *The Archaeology of Early Medieval Poland: Discoveries – Hypotheses – Interpretations*, Leiden, Boston.
- Buko, A. 2013. Fortified Medieval Sites in Central Europe: Construction, Techniques, Functions, Regional Differentiations, *Scienze dell’Antichità* 19, 651–667.
- Булатовић, А. 2014. Праисторијски налази са Градине на Јелици, у: *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)*, ур. М. Милинковић, П. Шпехар, Чачак, 13–16.

- Булатовић, А. 2017. Праисторијски налази са Градине на Јелици, у: *Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, ур. М. Милинковић, Београд – Чачак, 19–22.
- Булић, Д. 2004. Трагови средњевековне материјалне културе са локалитета Градина на Јелици, *Историјски часопис L*, 153–204.
- Булић, Д. 2006. Манастир Илиње код Овчар Бање, рановизантијско и средњевековно утврђење, *Историјски часопис LIII*, 53–92.
- Булић, Д. 2007. Градина–Казновиће, резултати археолошких истраживања, *Историјски часопис LV*, 45–62.
- Булић, Д. 2008а. Сондажна истраживања Градине – Трешњевица код Ивањице, *Археолошки преглед н. с. 4 (2006)*, 191–193.
- Булић, Д. 2008б. Утврђење Градина–Кончулић код Рашке, *Историјски часопис LVII*, 29–58.
- Bulić, D. 2013. The Fortification of the Late Antiquity and the Early Byzantine Period on the Later Territory of the South–Slavic Principalities, and Their Re–occupation, in: *The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archaeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, ed. S. Rudić, Belgrade, 137–233.
- Булић, Д. 2022. Земљано–палисадне и сухозидне адаптације и градње раносредњевековних утврђења на тлу Србије, у: *Балканы, Подунавље и Восточна Европа в римское время и эпоху Средневековья. Материалы II российско-сербской археологической конференции «Славяне в мире Балкан и Восточной Европы: историко-археологическая панорама» (14–21 мая 2017 г. Москва)*, ред. О. Румянцева, С. Трифунович, Москва, 208–228.
- Булић, Д., Црнчевић, Д. 2012. Средњевековно утврђење на локалитету Градина у Радаљеву код Ивањице, *Историјски часопис LXI*, 67–103.
- Buchet, L., Nallbani, E. 2012. Lezha [Lissos]. Gërmime në hapësirën mortore, *Illiria 36*, 479–487.
- Buchet, L., Nallbani, E., Lela, S. 2012. Lezha [Lissos, Alessio] (Albanie) – Fouilles d’urgence dans l’espace funéraire; *Chronique des activités archéologiques de l’École française de Rome [En ligne], Balkans, mis en ligne le 19 décembre 2012, consulté le 01 octobre 2016*. URL: <http://cefr.revues.org/684> ; DOI: 10.4000/cefr.684
- Valeva, J. 2015. Saint Sophia Church: History of Research and New Considerations, *Archaeologia Bulgarica XIX*, 2, 63–92.
- Valenti, M. 2016. Fortified Settlements of the 8th to 10th Centuries. Italy and the Case of Tuscany, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 289–301.
- Васић, М. 1906. Старосрпска налазишта у Србији, *Старинар н. р. I*, 39–88.
- Vasić, M. 1970. Römisch Villen von Typus der Villa Rustica auf Jugoslavischen Boden, *Archaeologia Iugoslavica 11*, 46–81.
- Vasić, M. 1987. Centralnobalkanska regija, у: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V – željezno doba*, ур. А. Benac, Sarajevo, 644–733.
- Velimirović-Žižić, O. 1986. Ostaci fortifikacione arhitekture na gradini Đuteza u Dinošima kod Titograda, у: *Materijali XXII – Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, ур. Р. Medović, Novi Sad, 80–87.

- Велков, И. 1955. Рударството във Витоша с оглед на златодобиването, *Природа IV*, 3, 87–90.
- Velkov, V. 1977. *Cities in Thrace and Dacia in Late Antiquity: Studies and Materials*, Amsterdam.
- Веселиновић, А. 1993. Чачански крај у средњем веку, у: *Богородица Градачка у историји српског народа*, ур. М. Вуловић, Чачак, 57–80.
- Веселиновић, А. 1999. Граница, у: *Лексикон српског средњег века*, прир. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд, 129–131
- Vetnić, S. 1983. Medieval Weapons and Implements Deriving from the Middle Morava Basin, *Balkanoslavica 10*, 137–157.
- Villena, L. 1975. *Glossaire*, Frankfurt am Main.
- Von Kaenel, H. M. 1980. Eine mittelalterliche Emailfibel von der Burg Fenis, *Archäologie der Schweiz 3/2*, 123–125.
- Вукадин, О. 1980. Археолошка истраживања на локалитету „Кулина“ под Кабларом, *Рашка баштина 2*, 167–170.
- Вукадин, О. 1988. Утврђење Укоса (Кућиште), *Рашка баштина 3*, 281–282.
- Въжарова, Ж. 1965. *Славянски и славянобългарски селища в българските земи VI–XI век*, София.
- Вълков, В. 1987. Седалището и териториалният обхват на Бдинската област от средата на IX до началото на XI век, *Известия в музеите на в Северозападна България 13*, 23–45.
- Гај-Поповић, Д. 1978. Оловна була мађарског краља Саломона, *Годишњак града Београда XXV*, 163–167.
- Garašanin, M. 1979. Centralnobalkanska zona, у: *Praistorija jugoslovenskih zemalja II – neolitsko doba*, ур. А. Benac, Sarajevo, 79–212.
- Garašanin, M. 1986. О utvrđenjima i odbrambenim sistemima u jugoslovenskom delu centralnobalkanske regije, у: *Materijali XXII – Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, ур. Р. Medović, Novi Sad, 11–21.
- Гарашанин, М., Васић, М. 1980. Трајанов мост – Кастел Понтес. Претходни извештај 1979., *Берданске свеске I*, 7–41.
- Гарашанин, М., Васић, М. 1987. Castrum Pontes. Извештај о ископавањима у 1981. и 1982. години, *Берданске свеске IV*, 71–116.
- Гарашанин, М., Васић, М., Марјановић-Вујовић, Г. 1984. Трајанов мост – Castrum Pontes. Извештај о археолошким истраживањима у 1980. години, *Берданске свеске II*, 25–84.
- Gelichi, S. 2008. The 2006–2007 Archaeological Project in Stari Bar: A Preliminary Report, in: *A Town Through the Ages. The 2006–2007 Archaeological Project in Stari Bar*, ed. S. Gelichi, Venezia, 9–13.
- Gelichi, S. 2013. Antivari nella storia: riflessioni dopo dieci anni di ricerche a Stari Bar, in: *Storie di una città. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, eds. S. Gelichi, M. Zagarčanin, Firenze, 7–26.

- Gelichi, S. 2016. Castles on the Water? Defences in Venice and Comacchie during the Early Middle Ages, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 263–276.
- Gensen, R. 1975. 'Frühmittelalterliche Burgen und Siedlungen in Nordhessen', in: *Ausgrabungen in Deutschland: gefördert von der Deutschen Forschungsgemeinschaft, 1950–1975 II: Römische Kaiserzeit im Freien Germanien, Frühmittelalter*, Mainz, 313–337.
- Георгиевски, Б. 1989. Жеглиловски камен/Костоперска Капа, *Arheološki pregled* 28, 56–58.
- Григоров, В. 2013. Накити в България и Великоморавия от IX–X в. (византийски културни влияния), *Българско е–Списание за Археология vol. 3, issue 1*, 99–119.
- Грот, К. 1880. *Известия Константина Багрянородного о сербах и хорватах и их расселении на Балканском полуострове*, Санкт-Петербург.
- Група аутора. 2002. *Споменичка баштина Косова и Метохије*, Београд.
- Davison, B. 1979. *Castles*, London.
- Dark, K. R. 1994. *Discovery by Design: The Identification of Secular Elite Settlements in Western Britain A.D. 400–700*, Oxford.
- Debord, A. 1981. Les fortifications de terre en Europe occidentale du Xe au XIIe siècles, *Archéologie médiévale* 11, 5–123.
- Дероко, А. 1950. Кулич и Рам каструми на римском Дунавском лимесу, *Старинар н. с. 1*, 169–173.
- Дероко, А., Радојчић, С. 1950. Откопавање Царичина града 1947. године, *Старинар н. с. 1*, 119–140.
- Димитрова, Д. 1975. Средновековната крепост Камъка край Оряхово, *Материали: Архитектурата на Първата и Втората българска държава*, 165–181.
- Димов, Г. 2016. Монтана и регио Монтанезиум през късната античност и ранното средновековие (тенденции и промени), у: *От Монтана до Монтана: един град между древността и настоящето*, ур. А. Костов, София, 68–83.
- Динић, М. 1978. *Српске земље у средњем веку. Историјско–географске студије*, Београд.
- Динић, М. 2003а. Србија од VII до XIV века, у: *М. Динић – Из српске историје средњег века*, пр. С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд, 61–117.
- Динић, М. 2003б. Градови у средњовековној српској држави, у: *М. Динић – Из српске историје средњег века*, пр. С. Ћирковић, В. Ђокић, Београд, 679–685.
- Динчев, В. 2006. *Ранновизантийските крепости в България и съседните земи (в диоцезите Thracia и Dacia)*, София.
- Dintchev, V. 2021. The Provincial Capitals of the Late Antique Diocese of Thracia and Dacia, in: *Roman Provincial Capitals under Transition – Proceedings of the International Conference Held in Plovdiv 04.–07. November 2019*, eds. M. Raycheva, M. Steskal, Wien, 233–254.
- Додић, С. 2011. *Археолошко наслеђе Свилајнца*, Свилајнац.

- Додић, С. 2013. „Јеринин град“ у селу Војска код Свилајнца, ископавања у 2012. години, *Шумадијски записи VII*, 63–78.
- Додић, С. 2015. *Тај светли средњи век – средњовековна збирка Завичајног музеја у Јагодини*, Петровац на Млави.
- Donat, P. 1984. *Die Mecklenburg. Eine Hauptburg der Obodriten*, Berlin.
- Дончева, С. 2013. Реконструкција на коланни гарнитуре по материали от ранносредновекоњия център за металоластика при с. Златар, Преславско, *Преслав 7*, 152–170.
- Дончева-Петкова, Л. 2011. *Средновековни крџтосе–енколпиони от Бџлгария (IX–XIV в.)*, София.
- Дремсизова-Нелчинова, Ц., Слокоска, Л. 1978. *Археологически паметници от Кџстендилски окрџг*, София.
- Дрча, С. 1989. Јеринин град –Белица (истраживања 1987.), *Гласник САД 5*, 82–86.
- Дрча, С. 2013. Хришћани Ниша од почетка до Јустинијана, у: *Хришћанство у Нишу кроз векове*, изд. С. Поповић, Ниш, 7–18.
- Dulnicz, M. 2004. Najstarsze grody wczesnośredniowieczne, in: *Wspólnota dziedzictwa kulturowego Polski i Białorusi*, eds. A. Koško, E. Kaltchis, Warszawa, 305–320.
- Дянкова, Г. 2012. Ранносредновековна јама от обект „Гороцветна“ 2010: бележки за фортификацията на Пауталия – Велбџд, у: *HPAKΛEOYΣ ΣΩTHPOEΣ ΘAΣΩN. Cб. Изследвания в чест на Иля Прокопов от приятелите и учениците му по случай неговата 60–годишнина*, ур. Е. Паунов, С. Филипова, Велико Търново, 849–853.
- Ђуровић, И. 2012. *Средњовековни накит из збирки Народног музеја Крагујевац*, Крагујевац.
- Ђуровић, И., Ристић, А. 2022. *Средњовековно оружје и опрема из археолошке збирке Народног музеја Крагујевац*, Крагујевац.
- Edwards, N. 1997. Landscape and settlement in medieval Wales: an introduction, in: *Landscape and Settlement in Medieval Wales*, ed. N. Edwards, Oxford, 1–12.
- Eichert, S. 2012. Early medieval fortifications in Carinthia/Austria and their historical and political background, *Atti dell'Accademia roveretana degli Agiati a. 262 (2012), ser. IX, vol. II, A, fasc. II*, 9–31.
- Ерцеговић – Павловић, С. 1970. Остава наушница са римско–византијског кастела из Бољетина на Дунаву, *Старинар XX*, 83–94.
- Ерцеговић-Павловић, С. 1977. Средњовјековна некропола у Нишу, *Старинар XXVII*, 83–100.
- Ерцеговић-Павловић, С. 1984а. Бољетин, средњовековно насеље и некропола, *Старинар XXXIII–XXXIV*, 227–230.
- Ерцеговић-Павловић, С. 1984б. Равна, средњовековно насеље и некропола, *Старинар XXXIII–XXXIV*, 253–258.
- Ерцеговић-Павловић, С. 1984с. Хајдучка Воденица, средњовековно насеље и некропола, *Старинар XXXIII–XXXIV*, 332–336.

- Ерцеговић-Павловић, С. 1986. Средњовјековна насеља и некрополе у Бољетину и Хајдучкој Воденици, у: *Ђерданске свеске, посебна издања I*, ур. В. Кондић, Београд.
- Ercegović-Pavlović, S., Minić, D. 1986. Site d'habitation medieval a Velesnica, *Ђерданске свеске III*, 289–293.
- Escalona, J. 2013. Military Stress, Central Power, and Local Response in the County of Castile in the Tenth Century, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 341–367.
- Ettel, P. 2001. *Karlbürg – Roßtal – Oberammerthal: Studien zum frühmittelalterlichen Burgenbau in Nordbayern. Frühgeschichtliche und provinzialrömische Archäologie, Materialien und Forschungen*, 5, Rahden.
- Ettel, P. 2002. Der Befestigungsbau im 10. Jahrhundert in Süddeutschland und die Rolle Ottos des Großen am Beispiel der Burg von Roßtal, in: *Europa im 10. Jahrhundert – Archäologie einer Aufbruchzeit*, ed. J. Henning, Mainz, 365–380.
- Ettel, P. 2013. Frankish and Slavic Fortifications in Germany from the Seventh to the Eleventh Centuries, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 261–284.
- Ettel, P. 2014. The State of the Question Regarding Early Medieval Fortress Construction in Southern Germany, *History Compass* 12/12, 112–132.
- Живковић, Т. 2000. *Словени и Ромеји*, Београд.
- Живковић, Т. 2001. О северним границама Србије у раном средњем веку, *Зборник Матице српске за историју* 63–64, 7–17.
- Живковић, Т. 2006. *Портрети владара раног средњег века – Од Властимира до Борића*, Београд.
- Živković, T. 2008. Constantine Porphyrogenitus's *Kastra Oikoumena* in the Southern Slavs Principalities, *Историјски часопис LVII*, 9–28.
- Živković, T. 2011. The Origin of the Royal Frankish Annalist's Information About the Serbs in Dalmatia, у: *Споменица академика Симе Ђурковића*, ур. С. Рудић, Београд, 381–398.
- Живковић, Т. 2011. *Црквена организација у српским земљама (Рани средњи век)*, Београд.
- Živković, T. 2013. The Urban Landscape of Early Medieval Slavic Principalities in the Territories of the Former Praefectura Illyricum and in the Province of Dalmatia (ca. 610–950), in: *The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archaeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, ed. S. Rudić, Belgrade, 15–35.
- Живковић, Т., Иванишевић, В., Булић, Д., Петровић, В. 2007. Извештај са сондажних истраживања локалитета Велика Градина у селу Замчања, *Археолошки преглед 1 (2003)*, 47–49.
- Zagarčanin, M. 2008. *Stari grad Bar. Vodič kroz vjekove*, Bar.
- Zagarčanin, M. 2013. Bar e il suo territorio in epoca romana, tardoantica e bizantina, in: *Storie di una città. Stari Bar tra antichità ed epoca moderna attraverso le ricerche archeologiche*, eds. S. Gelichi, M. Zagarčanin, Firenze, 27–42.
- Zagarčanin, M. 2015. Novi pečat arhonta Petra, *Nova antička Duklja VI*, 203–209.

- Zagarčanin, M. 2017. Srednjovjekovni grad Svač. Rezultati iskopavanja 2012. godine i nova zapažanja. *Nova antička Duklja VIII*, 177–234.
- Загарчанин, М. 2019. О металним налазима из рановизантијских утврђења Стари Улцињ и Ђутеза, са освртом на налазе раносредњовјековних сјекира из ријеке Зете, *Nova antička Duklja X*, 144–169.
- Загарчанин, М. 2022. Археолошки резултати и тумачења нових истраживања градова, утврђења и црква у провинцији Превалис 6.–7. вијека, и каснијој архонтији Диоклији 9. вијека, *Ниси и Византија XX*, 111–143.
- Здравковић, И. 1975. *Средњовековни градови и дворци на Косову*, Београд.
- Zdravković, I., Jovanović, V. 1964. La forteresse de Zvecan, située au Moyen Âge à la frontière entre Byzance et la Serbie, *Actes du XIIe Congrès international d'études byzantines, Ochride 10–16 septembre 1961*, 423–428.
- Зечевић, Е. 1989. Резултати истраживања средњовековног Свача, *Гласник САД 5*, 112–117.
- Zečević, E. 2001. Late Phase of the Medieval Town Svač, *Αφιέρωμα στη μνήμη του Σωτήρη Κίσσα*, 685–695.
- Златарски, В. Н. 1922. Извѣстието на Ибрахим-ибн-Якуба за Българитѣ отъ 965 год., *Списание на Българската академия на наукитѣ XXII*, 67–87.
- Златарски, В. 2007а. *История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 1*, София.
- Златарски, В. 2007б. *История на българската държава през средните векове. Т. 1, ч. 2*, София.
- Златков, М. 2011. Бележки за селището Перник през средновековието, у: *България, българите и Европа – мит, история, съвремие (Научна конференция 29–31 октомври 2009)*, ред. И. Лазаров, Велико Търново, 220–238.
- Зотовић, Љ. 1984. Бољетин (Smogna), римски и рановизантијски логор, *Старинар XXXIII–XXXIV*, 211–225.
- Zheku, K. 1988. *Lisi në shekuj*, Tiranë.
- Иванишевић, В. 1987. Византијски новац са Београдске тврђаве, *Нумизматичар 10*, 88–107.
- Иванишевић, В. 1989. Античко утврђење на Тројану, *Новопазарски зборник 13*, 7–15.
- Иванишевић, В. 1990. Касноантичко утврђење на Златном Камену код Новог Пазара, *Новопазарски зборник 14*, 7–17.
- Иванишевић, В. 1992. Римски и византијски печати и медаљони из збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Нумизматичар 15*, 47–52.
- Ivanišević, V. 1999. Nalazi novca iz tvrđave Ras, u: Popović, M. *Tvrđava Ras*, Beograd, 417–436.
- Иванишевић, В. 2012. Печат цара Алексија I из тврђаве Рас, у: *Византијски свет на Балкану I*, ур. Б. Крсмановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд, 57–64.
- Иванишевић, В., Бугарски, И. 2012. Примена LiDAR технологије у анализи топографије Маргума/Мораве и Кулича, *Старинар LXII*, 239–255.

- Ivanišević, V., Bugarski, I. 2019. Post-antique settlement patterns in the central Balkans: use of Justinianic landscape in the early middle ages, in: *Mediterranean Landscapes in Post Antiquity, New frontiers and new perspectives*, eds. S. Gelichi, L. Olmo-Enciso, Oxford, 7–17.
- Ivanišević, V., Krsmanović, B. 2013. Byzantine seals from the Ras fortress, *Зборник радова Византолошког института L*, 449–460.
- Иванишевић, В., Стаменковић, С. 2010. Налази новца 5. века из Рујковца, *Лесковачки зборник L*, 60–84.
- Ivanišević, V., Stamenković, S. 2014. Late Roman Fortifications in the Leskovac Basin in Relation to Urban Centres, *Старинар LXIV*, 219–230.
- Ivanišević, V., Špehar, P. 2005. Early byzantine finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Старинар LV*, 133–159.
- Иванов, П. 1988. Археологически разкопки в местността Градището при Враца, *Известия на музеите в северозападна България 14*, 60–71.
- Иванов, Р., Лука, К. 2017. *Montana. Praesidium, regio, municipium*, София.
- Ивановић, М. 1997. Културна баштина Косова и Метохије – I део (од праисторије до XII века), *Старине Косова и Метохије 10*, 9–30.
- Инкова, М. 2014. За християнската символика на знака „ипсилон“ в старобългарската култура, *Проблеми на изкуството 3*, София, 3–10.
- Јакимовски, А., Толевски, И. 2016. Глаголички натписи на керамички садови откриени при археолошките ископувања во Скупи (Скопје), *Slověne – International Journal of Slavic Studies 2*, 179–197.
- Јанковић, Ђ. 1981. *Подунавски део области Аквиса у VI и почетком VII века*, Београд.
- Јанковић, Ђ. 1983. Словенски град, у: *Гамзиград касноантички царски дворца*, ур. С. Ђелић, Београд, 142–160.
- Janković, Đ. 1986. Le site d'habitation medieval Kula pres du village Mihajlovac, *Ђерданске свеске III*, 443–446.
- Јанковић, Ђ. 1987. Улога и значај града Николе Скобаљића у средњем веку, *Лесковачки зборник 27*, 39–43.
- Јанковић, Ђ. 2007. *Српско Поморје од 7. до 10. столећа*, Београд.
- Јанковић, Ђ. 2010. Гамзиград у средњем веку, у: *Felix Romuliana–Гамзиград*, ур. И. Поповић, Београд, 201–212.
- Јанковић, М. 1981. *Средњовековно насеље на Великом Градцу у X–XI веку*, Београд.
- Janković, M. 1983. Implements and Weapons from 9th–11th Centuries found at Ključ Dunava, *Balkanoslavica 10*, 55–70.
- Јанковић М. и Ђ. 1978. Подунавски градови поменути као пострадали 1072. године, *Годишњак града Београда XXV*, 41–58.
- Јанковић М. и Ђ. 1990. *Словени у југословенском Подунављу*, Београд.

- Janković, M., Janković, Đ. 1978. Rekognosciranje srednjovekovnih nalazišta u zapadnoj Srbiji i na Pešteru, *Arheološki pregled* 20, 186–189.
- Јанковић Михаљчић, Д. 2004. Налази и оптицај новца од IV века пре нове ере до XII века, у: *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века*, ур. Д. Пешић, Београд, 67–72.
- Janneau, G. 1979. *L'Architecture militaire en France*, Bourges.
- Jarić, J. 2011. The Barbarians and the Big Cities: Destruction, Renewal and Transformation of the Urban Settlements in Macedonia during the Early Middle Ages, *Macedonian Historical Review* 2, 29–50.
- Јасановић, Д., Спасић-Ђурић, Д. 2003. *Margum*, Požarevac.
- Јеремиић, Г. 2017. Римски и рановизантијски град Улпијана (Iustiniana Secunda), у: *Mnemosynon Firmitatis – седамдесет година Археолошког института (1947–2017)*, ур. В. Бикић, Ј. Шарић, Београд, 138–139.
- Jeremić, M., Milinković, M. 1995. Die byzantinische Festung von Bregovina (Südserbien), *AnTard* 3, 209–225.
- Јиречек, К. 1959. Трговачки путеви и рудници Србије и Босне у средњем вијеку, у: *Зборник Константина Јиречека I*, ур. М. Динић, Београд, 205–303.
- Јиречек, К. 2006. *Историја Срба књ. I – политичка историја*, Београд.
- Јованова, Ј. 2008. *Скупи/Scupi – Colonia Flavia Scupinorum*, Скопје.
- Jovanova, L. 2015. *Scupi – Colonia Flavia Scupinorum*, Skopje.
- Јовановић, А. 1984. Хајдучка Воденица, касноантичко и рановизантијско утврђење, *Старинар XXXIII–XXXIV*, 319–331.
- Јовановић, А., Кораћ, М., Јанковић, Ђ. 1986. L'embouchure de la riviere Slatinska reka, у: *Берданске свеске III*, ур. В. Кондић, Београд, 378–400.
- Јовановић, А., Мркобрад, Д. 1991. Градина код Потења – Резултати истраживања у 1990. години, *Гласник ДКС 15*, 41–43.
- Јовановић, Б. и др. 1969. Удолина Велике и Јужне Мораве – Општи поглед, *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић" 22*, 1–92.
- Јовановић, В. 1965. Средњовековни град Звечан, *Старинар н.с. XIII–XIV*, 137–150.
- Јовановић, В. 1978. Прилог проучавању средњовековног прстења у СР Србији и СР Македонији, *Годишњак града Београда XXV*, 67–85.
- Јовановић, В. 1988. Археолошка истраживања средњовековних споменика и налазишта на Косову, у: *Зборник Округлог стола о научном истраживању Косова, одржаног 26. и 27. фебруара 1985. године*, ур. П. Ивић, Београд, 17–66.
- Јовановић, В. 2004. Утврђено насеље Велетин, *Старинар LIII–LIV (2003–2004)*, 139–161.
- Јовић, С. 2004. Средњовековно прстење из збирке Народног музеја у Лесковцу, *Лесковачки зборник XLIV*, 47–63.
- Jordanov, I. 2010. Nish XI–II C., according Byzantine sigillography, *Ниш и Византија VIII*, 175–187.

- Јоцић, М. 1988. Извештај са ископавања средњовековне тврђаве Скобаљић град у 1987. години, *Лесковачки зборник XXVIII*, 344–345.
- Јоцић, М. 1989. Археолошка истраживања Скобаљић града у 1988. години, *Лесковачки зборник XXIX*, 400.
- Јоцић, М. 1991. Резултати истраживања Скобаљић града, *Лесковачки зборник XXXI*, 45–53.
- Јоцић, М., Јанковић, Ђ. 1987. Резултати истраживања на средњовековном утврђењу Скобаљић-град, *Лесковачки зборник XXVII*, 61–68.
- Јуришић, А. 1989. *Градац: резултати археолошких радова*, Београд.
- Jurković, M. 2016. Fortified Settlements in Carolingian Istria, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 248–262.
- Каждан, А. П. 1954. Византијские города в VII – XI вв., *Советская археология XXI*, 164–188.
- Калић-Мијушковић, Ј. 1967. *Београд у средњем веку*, Београд.
- Kalić, J. 1978. Was verstand man in den mittelalterlichen serbischen Standen unter „Kula“, *Balkanoslavica* 7, 15–24.
- Калић, Ј. 1979. Назив „Рашка“ у старијој српској историји (IX–XII век), *Зборник Филозофског факултета 14–1*, 79–92.
- Калић, Ј. 1981. Српски велики жупани у борби с Византијом, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 197–211.
- Калић, Ј. 1982. Византијски печат из Београда, *Зборник радова Византолошког института 21*, 33–37.
- Калић, Ј. 1984. Ниш у средњем веку, *Историјски часопис XXXI*, 5–40.
- Калић, Ј. 1988. Прилог методологији проучавања српског средњовековног друштва, *Историјски часопис XXXV*, 5–23.
- Калић, Ј. 1992. Словени и византијско урбано наслеђе, у: *Социјална структура српских градских насеља: XII–XVIII век*, ур. Ј. Калић, М. Чоловић, Смедерево–Београд, 21–33.
- Калић, Ј., Мркобрад, Д. 1985. Градина у Радалици, *Новопазарски зборник 9*, 39–46.
- Калић, Ј., Мркобрад, Д. 1986. Градина, Постојење код Новог Пазара – утврђени комплекс, *Arheološki pregled 25*, 71–74.
- Kalhous, D. 2018. Building and Organising Central Places and Fortifications as a Manifestation of Princely Power in Early Medieval Europe, in: *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*, eds. P. Kouřil et al, Brno, 17–23.
- Кандић, О. 2005. *Градац: историја и архитектура манастира*, Београд.
- Катић, В. 2003. Дивичмеђ – раносредњовековно насеље утврђење или град, *Гласник САД 19*, 197–221.
- Катић, В., Марковић, Н. 2020. *Археолошко наслеђе Младеновца од раног средњег века до раног модерног доба*, Младеновац.

- Kirilov, Ch. 2007a. Der rissig gewordene Limes. Höhsiedlungen im östlichen Balkan als Zeugnis für die Schwäche des öströmischen Reichs in der Spätantike, in: *The Lower Danube in Antiquity (VI C BC – VI C AD): International Archaeological Conference, Bulgaria–Tutrakan, 6–7.10.2005*, ed. L. Vagalinski, Sofia, 329–352.
- Kirilov, Ch. 2007b. The reduction of the fortified city area in late antiquity: some reflections on the end of the ‘antique city’ in the lands of the Eastern Roman Empire, in: *Post–Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium Vol. 2 – Byzantium, Pliska, and the Balkans*, ed. J. Henning, Berlin, New York, 3–24.
- Kirić, M. 1972. Grad, u: *Vojna enciklopedija 3 (Foča – Jajce)*, ur. N. Gažević, Beograd.
- Kovačević, J. 1967. Osnovni problemi srednjovekovne arheologije Crne Gore, *Materijali IV*, 39–48.
- Ковачевић, Ј. 1967. Од доласка Словена до краја XII вијека, у: *Историја Црне Горе I*, ред. Н. Банашевић и др, Подгорица, 280–444.
- Kovačević, J. 1972. Sloveni i staro balkansko stanovništvo, *Materijali IX*, 63–81.
- Ковачевић, Ј. 1981. Досељење Словена на Балканско полуострво, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 109–124.
- Kozlov, V. 1990. Die Keramik der Siedlungen der Balkan-Donau-Kultur im 8–10. Jh. An der Meeresküste des Flussbinnen Landes Dneper–Dnester Donau, in: *Die Keramik der Saltovo–Majacki Kultur und ihrer Varianten*, ed. C. Balint, Budapest, 171–191.
- Коматина, И. 2016. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века*, Београд.
- Коматина, П. 2009. Моравски епископ Агатон на Фотијевом сабору 879/880. г., у: *Српска теологија данас 2009. Зборник радова првог годишњег симпозиона одржаног на Правном богословском факултету 29–30. маја 2009*, пр. Б. Шијаковић, Београд, 359–368.
- Коматина, Р. 2010. The Slavs of the Mid–Danube Basin and the Bulgarian Expansion in the First Half of the 9th Century, *Зборник радова Византолошког института XLVII*, 55–82.
- Коматина, П. 2012. Појам Бугарске у XI и XII веку и територија Охридске архиепископије, у: *Византијски свет на Балкану I*, ур. Б. Крسمановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд, 41–56.
- Коматина, Р. 2014. Settlement of the Slavs in Asia Minor during the rule of Justinian II and the Βishopric των Горδοσερβων, *Београдски историјски гласник vol. 5*, 33–42.
- Коматина, П. 2015. О српско–бугарској граници у IX и X веку, *Зборник радова Византолошког института LII*, 31–42.
- Коматина, П. 2016. Војно, административно и верско упориште на дунавској граници: пример Мораве и Браничева, у: *Византијско наслеђе и српска уметност I. Процеси византинизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд, 103–107.
- Коматина, П. 2020. Рани јужнословенски етноними и питање порекла и постанка јужнословенских племена, у: *Наслеђе и стварање. Свети Ћирило – свети Сава (869 – 1219 – 2019)*, ур. Ј. Радић, В. Савић, Београд, 3–28.
- Коматина, П. 2021. *Константин Порфирогенит и рана историја Јужних Словена*, Београд.

- Kondić, V. 1984. Les formes des fortifications protobyzantines dans la région des Portes de fer, *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin. Actes du colloque organisé par l'École française de Rome (Rome, 12–14 mai 1982)*, Rome, 131–161.
- Кондић, В. 1984. Равна (Campsa), римско и рановизантијско утврђење, *Старинар XXXIII–XXXIV (1982–1983)*, 233–251.
- Кондић, В., Поповић, В. 1977. *Царичин град. Утврђено насеље у византијском Илирику*, Београд.
- Кораћ, В. 1997. Мартинићи, средњовековна транспозиција концепције античког града, *Зборник радова Византолошког института XXXVI*, 163–172.
- Кораћ, В. 2001. *Мартинићи – остаци раносредњовековног града*, Београд.
- Кораћ, В. 2002. Од кастрога ка полису, у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд – Крушевац, 23–28.
- Korobov, D. 2012. Early Medieval Settlement in Southern Russia: Changing Directions, *Medieval Archaeology* 56, 34–59.
- Kostova, R. 2016. The Western Black Sea Coast in the 8th – 10th Centuries: How and How Much was it Defended?, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th–10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 221–234.
- Koch, U. 1991. Die frühgeschichtlichen Perioden auf dem Runden Berg, in: *Der Runde Berg bei Urach (Führer zu archäologischen Denkmälern in Baden–Württemberg 14)*, H. Bernhard et al, Stuttgart, 83–127.
- Krsmanović, B. 2008. *The Byzantine Province in change (On the Threshold Between the 10th and the 11th Century)*, Belgrade/Athens.
- Куза, А. В. 1985а. Укрепленые поселения, у: *Древняя Русь. Город, замок, село*, ур. Б. А. Колчин, Москва, 39–51.
- Куза, А. В. 1985б. Древнерусские города, у: *Древняя Русь. Город, замок, село*, ур. Б. А. Колчин, Москва, 51–66.
- Куза, А. В. 1985с. Фортификация, у: *Древняя Русь. Город, замок, село*, ур. Б. А. Колчин, Москва, 51–66.
- Куза, А. В. 1989. *Малые города древней Руси*, Москва.
- Кузев, А., Гюзелев, В. 1981. *Български средновековни градове и крепости. Том I – градове и крепости по Дунав и Черно море*, Варна.
- Кузмановић-Цветковић, Ј. 1986. Рановизантијско утврђење у Баботинцу, *Гласник САД* 3, 213–218.
- Кузмановић-Цветковић, Ј. 1998. *Прокупље – град светог Прокопија*, Прокупље.
- Кузманоски, И. 2017. Средновековна некропола на просторот од античкиот театар во Скупи, у: *Римски театар Скупи*, ур. А. Јакимовски, Скопје, 367–418.
- Κυριάκης, Ευ. 1993. *Βυζάντιο και Βούλγαροι 7^{ος}–10^{ος} αι*, Αθήνα.

Ladstätter S. 2000. *Die materielle Kultur der Spätantike in den Ostalpen, Eine Fallstudie am Beispiel der westlichen Doppelkirchenanlage auf dem Hemmaberg, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission 35*, Wien.

Лалов, Ч. 2012. Средновековно селище в м. Гриндур до Антимово, Видинско, *Археология 1*, 102–110.

Лаловић, А. 1987. Остава бронзаних и гвоздених предмета из Гамзиграда – (Ромулиана), *Зборник Историјског музеја Србије 24*, 117–134.

Лаловић, А. 1996. Крстови у збирци Гамзиграда–Ромулијане, *Гласник САД 12*, 207–213.

Langó, P. 2014. Bulgarian Connections of the Find-horizon of the 10th century in the Carpathian Basin: a case study, in: *Avars, Bulgars and Magyars on the Middle and Lower Danube*, eds. L. Doncheva-Petkova, C. Balogh, A. Türk, Sofiya–Piliscsaba, 157–164.

Lawrence, A. W. 1983. A Skeletal History of Byzantine Fortification, *Annual of the British School at Athens 78*, 171–227.

Le Gof, Ž. 2010. *Srednjovekovna civilizacija zapadne Evrope*, Novi Sad.

Lefort, J. 1983. Habitats fortifiés en Macédoine orientale au Moyen Âge, in: *Castrum I. Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale. Table ronde tenue à Lyon les 4 et 5 mai 1982*, publ. B. André, P. Guichard, J-M. Poisson, Lyon, 99–103.

Lefort, J., Martin, J-M. 1983. Fortifications et pouvoirs en Méditerranée (Xème–XIIème siècles), in: *Castrum I. Habitats fortifiés et organisation de l'espace en Méditerranée médiévale. Table ronde tenue à Lyon les 4 et 5 mai 1982*, publ. B. André, P. Guichard, J-M. Poisson, Lyon, 197–207.

Лома, А. 2007. Шудиковски камен, досадашња тумачења, смернице за даља размишљања. *Милешевски записи 7*, 89–102.

Лука, К. 2003. *Античните паметници в Община Мездра*, Мездра.

Лука, К. 2011. Античната керамика от местността „Градището“ при с. Якимово (проучвания на проф. Ат. Милчев, 1959–1962 г.) (предварително съобщение), *Collegium Historicum T. 1*, 358–374.

Лука, К. 2013. Керамика от средновековния пласт над развалините на късноантичния град Augusta до С. Хърлец, община Козлодуй, северозападна България, у: *Сборник в памет на академик Д. П. Димитров*, ур. К. Рабаджиев и др, София, 618–640.

Љубинковић, М. 1978. Ка проблему словенизације Београда и северне Србије, *Годишњак града Београда XXV*, 17–24.

Ljubinković, R. 1962. Tvrđava, Niš – Srednjovekovno naselje, *Arheološki pregled 4*, 253–260.

Ljubinković, R. 1963. Tvrđava, Niš – Srednjovekovna tvrđava, *Arheološki pregled 5*, 140–142.

Магловски, Ј. 2001. Керамичка грађа и ситни налази, у: Кораћ, В. *Мартинићи – остаци раносредњовековног града*, Београд, 197–209.

Максимовић, Љ. 1979. О времену похода бугарског кнеза Бориса на Србију, *Зборник Филозофског факултета 14–1*, 69–76.

Максимовић, Љ. 1980. Северни Илирик у VI веку, *Зборник радова Византолошког института 19*, 17–57.

- Максимовић, Љ. 1981. Тријумф Византије почетком XI века, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 170–179.
- Максимовић, Љ. 1985. Зигос на српско–византијској граници, *Зборник Филозофског факултета у Београду 15/1*, 73–90.
- Максимовић, Љ. 1997. Организација византијске власти у новоосвојеним областима после 1018. године, *Зборник радова Византолошког института XXXVI*, 31–43.
- Maksimović, Lj. 1999. Olovni pečati vizantijskog porekla, у: Popović, M. *Tvrđava Ras*, Београд, 437–438.
- Максимовић, Љ., Поповић, М. 2008а. Византијски печати подунавске регије у Србији, у: Максимовић, Љ. *Византијски свет и Срби*, Београд, 455–472.
- Максимовић, Љ., Поповић, М. 2008б. Византијски печати подунавске регије у Србији II – Збирка Народног музеја у Београду, у: Максимовић, Љ. *Византијски свет и Срби*, Београд, 473–501.
- Максимовић, М. 2004. Ниш у средњем веку, у: *Археолошко благо Ниша од неолита до средњег века*, ур. Д. Пешић, Београд, 59–65.
- Malaj, E. 2018a. Lezha në Mesjetë, *Studime Historike 1–2*, 7–36.
- Malaj, E. 2018b. Lezha gjatë periudhës së Antikitetit, *Studime Historike 3–4*, 5–29.
- Mamford, L. 2001. *Grad u istoriji*, Београд.
- Манева, Е. 1998. Словенски, пагански амулет од Давина – прилог кон толкувањето на неговата намена, *Balkanoslavica 22–24*, 7–24.
- Манева, Е. 2019. Скопје и скопско во средниот век, у: *Скопје: осум милениуми живот, култура, творештво*, гл. ур. Р. Дуев, Скопје, 325–470.
- Мано-Зиси, Ђ., Марић, Р., Гарашанин, М. 1950. Ископавање на Орашју. Претходни извештај о радовима у 1947 години, *Старинар н. с. I*, 143–167.
- Марјановић-Вујовић, Г. 1978. Најстарије словенско насеље у Београду, *Годишњак града Београда XXV*, 7–16.
- Марјановић-Вујовић, Г. 1986. Археолошки налази XI–XII века из области Браничево, *Viminacium I*, 65–82.
- Marjanović-Vujović, G. 1986. Kostol. Srednjovekovno naselje i nekropola, *Arheološki pregled 26*, 159–160.
- Марјановић-Вујовић, Г. 1987а. Прилог проучавању стратиграфије раносредњовековних слојева унутар античког Pontesa, *Ђерданске свеске IV*, 117–119.
- Марјановић-Вујовић, Г. 1987б. Pontes – Трајанов мост, средњовековна остава В, *Ђерданске свеске IV*, 135–142.
- Марковић, О. 1994. Керамика X–XI века са средњовековног локалитета „Кулина“ у Рошцима, *Зборник Народног музеја Чачак 22–23*, 27–32.
- Marquart, J. 1903. *Osteuropäische und ostasiatische Streifzüge*, Leipzig.

- Marušić, B. 1970. Kasnoantičko i ranosrednjovjekovno groblje kaštela Dvograd, *Histria Archeologica 1*, 33–46.
- Marušić, B. 1971. Kompleks bazilike sv. Sofije u Dvogradu, *Histria Archeologica 2*, 6–133.
- Marušić, B. 1973–75. Neki problemi kasnoantičke i bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora, *Jadranski zbornik IX*, 335–350.
- Marušić, B. 1987. Materijalna kultura Istre od 9. do 12. stoljeća, *Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1*, 107–124.
- Matejčić, I. 1996. Tri priloga za prof. Petriciolija, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji 36*, 133–152.
- Macháček J. 2012. „Great Moravian State“ – A Controversy in Central European Medieval Studies, *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana № 1/11*, 5–26.
- Metalla, E. 2015. La céramique médiévale en Albanie: Relations entre les productions byzantines et italiennes, in: *Actas do X Congresso Internacional a Cerâmica Medieval no Mediterrâneo. Silves–Mértola, 22 a 27 de Outubro de 2012*, eds. M. J. Gonçalves, S. Gómez Martínez, Silves, 807–818.
- Мијовић, П. 1980. Проблеми истраживања славјанских градова у Црној Гори, in: *Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave: Bratislava 7–14 septembre 1975*, ed. V. Chropovský, Bratislava.
- Мијовић, П., Ковачевић, М. 1975. *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд – Улцињ.
- Микулчик, И. 1982. *Старо Скопје со околните тврдини*, Скопје.
- Микулчик, И. 1996. *Средновековни градови и тврдини во Македонија*, Скопје.
- Mikulčić, I. 2002. Spätantike und frühbyzantinische Befestigungen in Nordmakedonien. Städte–Vici–Refugien–Kastelle, *Münchner Beiträge zur Vor–und Frühgeschichte Band 54*.
- Микулчик, И., Никуљска, Н. 1978. Рановизантиски град „Маркови кули“ на Водно, *Macedonia Acta Arhaeologica 4*, 69–74.
- Микулчик, И., Никуљска, Н. 1979. Рановизантискиот град на Маркови кули на Водно кај Скопје – истражувања 1977 година, *Macedonia Acta Arhaeologica 5*, 69–74.
- Микулчик, И., Билбија, М. 1987. Маркови кули, Водно, Скопје, 1979 и 1980, *Macedonia Acta Arhaeologica 7–8*, 205–220.
- Миланова, А. 2006. Българският средновековен град около 1000 година, *Годишник на Софийския университет “Св. Климент Охридски” Център за славяно–византийски проучвания “Иван Дуйчев” 95 (14)*, 147–166.
- Миланова, А. 2007. Градът на византийците и градът на византинистите (идеята за град във Византия през XI–XII в. чрез примера на градовете във византийска България), у: *Византия в собствените и очи и в очите на другите*, ур. В. Вачкова, А. Миланова, Ц. Степанов, София, 131–159.
- Миленковић, М. 1996. Прстење браничевске области из Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacium 10*, 125–150.
- Miletić, N. 1966. Rani srednji vijek, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine – od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast*, odg. ur. M. Popadić, Sarajevo, 375–434.

- Милетић, Н. 2008. Босанска Градишка и околина у раном средњем вијеку, у: *Историја Босанске Градишке и њене околине*, ур. Р. Михаљчић, Градишка, 87–91.
- Милинковић, М. 1983. Рановизантијско утврђење на Ђурђевици у Ђерекарима, *Новопазарски зборник* 7, 29–37.
- Милинковић, М. 1988. Археолошка истраживања Градине на Јелици у 1987. и 1988. години, *Зборник Народног музеја Чачак XVIII*, 61–78.
- Милинковић, М. 1999. Рановизантијско утврђење код Бреговине, у: *Прокупље у праисторији, антици и средњем веку*, ур. М. Васић, Д. Маринковић, Београд – Прокупље, 87–116.
- Милинковић, М. 2004. Археологија моде као археологија идентитета – неколико примера, у: *Ниш и Византија II*, ур. М. Ракоција, Ниш, 185–196.
- Милинковић, М. 2010. *Градина на Јелици. Рановизантијски град и средњовековно насеље*, Београд.
- Милинковић, М. 2012. Мрежа насеља и њихова структура на северу Илирика у 6. веку – археолошки подаци, у: *Византијски свет на Балкану II*, ур. Б. Крسمановић, Љ. Максимовић, Р. Радић, Београд, 299–311.
- Милинковић, М. 2014. Градина на Јелици, регионални центар на северу Источног римског царства, у: *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)*, ур. М. Милинковић, П. Шпехар, Чачак, 17–51.
- Милинковић, М. 2015. *Рановизантијска насеља у Србији и њеном окружењу*, Београд.
- Милинковић, М. 2017. Градина на планини Јелици. Регионални центар на северу Источног римског царства, у: *Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, ур. М. Милинковић, Београд – Чачак, 23–59.
- Милићевић, М. 1876. *Кнежевина Србија*, Београд.
- Миловић, О. 2000. Наушнице лунуластог типа из средњовековне збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacium* 11, 101–109.
- Миловић, О. 2011. Наушнице са коленцима из средњовековне збирке Народног музеја у Пожаревцу, *Viminacium* 16, 59–74.
- Милојевић, П. 2017. Вишеслојна градина Љиљаче код села Бовна, *Караџић, часопис за историју, етнологију, археологију и уметност* 9, 22–58.
- Милојевић, П., Милојевић, Ј. 2015. Врћеновачко Градиште. Рановизантијски и раносредњовековни археолошки материјал из збирке Завичајног музеја Алексинац, *Караџић, часопис за историју, етнологију, археологију и уметност* 7, 73–105.
- Милошевић, Г. 1997. *Становање у средњовековној Србији*, Београд.
- Милчев, А. 1963. Раносредновековни бугарски накити и крстове енколпиони от Северозападна Бугария, *Археология* 3, 22–37.
- Mirabella Roberti, M. 1979–80. La chiesa e le mura di San Lorenzo del Pasenatico, *Atti e Memorie della Società Istriana di Archeologia e Storia Patria* 27–28, 63–86.
- Мирковић, М. 1981а. Економско–социјални развој у II и III веку, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 77–88.

- Мирковић, М. 1981b. Централне балканске области у доба позног царства, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ђирковић, Београд, 89–105.
- Mirković, M. 1996. Villas et domaines dans l'Illyricum central (IVe–VIe siècle), *Зборник радова Византолошког института* 35, 57–73.
- Mirković, M. 2005. Die Festung und die Stadt an der Donau, in: *Römische Städte und Festungen an der Donau. Akten der regionalen Konferenz organisiert von Alexander von Humboldt-Stiftung Beograd, 16–19 Oktober 2003*, hrsg. M. Mirković, Beograd, 9–20.
- Mirković, M. 2008. *Sirmium. Istorija rimskog grada od I do kraja VI veka*, Sremska Mitrovica.
- Митова-Джонова, Д. 1983. *Археологическите паметници в Пернишки окръг*, София.
- Михайлов, С. 1961. Археологически проучавания на крепостта Баба Вида във Видин, *Археология* III, 3, 1–8.
- Михаиловић, Т. 1997. Нови антички локалитети на Копанику, *Гласник САД* 13, 147–158.
- Михаиловић, Т. 2007. Сондажна ископавања локалитета Градиште у Чукојевцу код Краљева 2002–2003. године, *Археолошки преглед н. с. I (2003)*, 39–42.
- Мишић, С. 2010. Градови и тргови средњег века, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд, 11–14.
- Мишић, С. 2010. Звечан, у: *Лексикон градова и тргова средњовековних српских земаља*, ред. С. Мишић, Београд, 112–115.
- Мишић, С. 2014. *Историјска географија српских земаља од 6. до половине 16. века*, Београд.
- Миятев, К. 1965a. *Архитектурата на средновековна Българија*, София.
- Миятев, К. 1965b. *Кратка историја на Българската архитектура*, София.
- Moravcsik, G. 1970. *Byzantium and the Magyars*, Amsterdam.
- Morris, J. 1980. *Historia Britonnum and the Welsh Annals*, London, Philmore.
- Mrđić, N. 2007. *Snabdevanje vodom u antici na prostoru Gornje Mezije i jugoistočnog dela Donje Panonije*, Beograd.
- Мркобрад, Д. 1993. Жупа Александровачка – нови археолошки споменици, *Гласник САД* 9, 228–235.
- Мркобрад, Д. 1994. Рас – Постење, истраживање објеката уз североисточни бедем, *Гласник ДКС* 18, 84–86.
- Мркобрад, Д. 1996a. Рас–Постење, истраживања уз јужни део североисточног бедема током 1994. године, *Гласник САД* 11, 198–207.
- Мркобрад, Д. 1996b. Рас–Постење, истраживања 1995. године, *Гласник САД* 12, 121–129.
- Мркобрад, Д. 1997a. Рас – Постење, истраживања простора северно од централне капије на североисточном беду, *Гласник САД* 13, 183–189.
- Мркобрад, Д. 1997b. Рас–Постење: фазе развоја утврђења, *Зборник радова Византолошког института XXXVI*, 203–219.

Мркобрад, Д., Арсић, Р. 2004. Бранговић – прелиминарна археолошка истраживања раносредњовековног утврђења (VI–X век), *Гласник Међуопштинског архива у Ваљевоу* 37, 79–101.

Nallbani, E. 2007. Urban and rural mortuary practices in early medieval Illyricum: Some general considerations, in: *The material and the ideal. Essays in medieval art and archaeology in honor of Jean-Michel Speiser*, ed. A. Cutler, Leiden, 47–61.

Nallbani, E., Buchet, L. 2008. Lezha (Lissus), de l'Antiquité tardive au haut Moyen Âge : topographie du site et espace des morts, *Mélanges de l'École française de Rome. Moyen-Âge, tome 120, n°2*. 2008. *Les destinées de l'Illyricum méridional pendant le haut Moyen Âge*, 239–261.

Nallbani et al. 2016. Lezha [Lissos, Alessio] (Albanie). Ville haute, citadelle et nécropole, *Chronique des activités archéologiques de l'École française de Rome [En ligne], Balkans, mis en ligne le 13 septembre 2016, consulté le 02 octobre 2016*. URL: <http://cefr.revues.org/1625> ; DOI : 10.4000/cefr.1625.

Нацев, Т. 2008. *Доцноантичкиот град Баргала*, Штип.

Нацев, Т., Стојановски, Д. 2017. Градот Баргала од VII до XII век, *Вјара и култ* 15, год. XI, 272–382.

Ненадовић, С. 1956. Шта је краљ Милутин обновио на цркви Богородице Љевишке у Призрену, *Старинар н.с.* V–VI, 205–226.

Ненадовић, С. 1963. *Богородица Љевишка: њен постанак и њено место у архитектури Милутиновог времена*, Београд.

Ненадовић, С. 1984. Остаци двеју палата византијског стила у средњовековном граду Скопљу, *Саопштења XVI*, 129–136.

Николић, Р. 1961. Један раносредњовековни бронзани крст, *Саопштења IV*, 220–222.

Noble, G. 2016. Fortified Settlement and the Emergence of Kingdoms in Northern Scotland in the First Millennium AD, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 26–36.

Новаковић, Р. 1964. О границама Србије и српске државе у средњем веку, *Зборник Филозофског факултета* 8–1, 153–181.

Новаковић, С. 2003а. Охридска архиепископија у почетку XI века. Хрисовуље цара Василија II од 1019. и 1020. год, у: *Стојан Новаковић – Списи из историјске географије*, пр. С. Ћирковић, Београд, 61–102.

Новаковић, С. 2003б. Српске области X и XII века, у: *Стојан Новаковић – Списи из историјске географије*, пр. С. Ћирковић, Београд, 105–211.

Новаковић, С. 2003с. Град, трг, варош, у: *Стојан Новаковић – Списи из историјске географије*, пр. С. Ћирковић, Београд, 375–388.

Овчаров, Д. 1982. *Византијски и Български крепости V–X век*, Софија.

Огненова-Маринова, Л., Божилова, В., Александров, Г. 1987. Разкопки при светилишето на Диана и Аполон (1968–1978), у: *Монтана I*, Софија, 14–19.

Ollich-Castanyer, I., Rocafiguera-Espona, M., Osaña-Subirana, M. 2016. The Southern Carolingian Frontier in Marca Hispanica along the River Ter: *Roda Civitas* and the Archaeological Site of

- L'Esquerda (Catalonia), in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 205–217.
- Ончевска Тодоровска, М. 2017. Доцноантичка населба на просторот од римскиот театар во Скупи, у: *Римски театар Скупи*, ур. А. Јакимовски, Скопје, 245–317.
- Ostrogorsky, G. 1959. The Byzantine Empire in the World of the Seventh Century, *Dumbarton Oaks Papers* 13, 1–21.
- Острогорски, Г. 1998. *Историја Византије*, Београд.
- O'Sullivan, A. et al. 2014. *Early Medieval Ireland, AD 400–1100. The Evidence from Archaeological Excavations*, Dublin.
- O'Sullivan, A. 2016. Early Medieval Defended Settlement Enclosures in Ireland in the 9th and 10th Centuries AD, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 14–25.
- Панић, Д., Бабић, Г. 2007. *Богородица Љевишка*, Приштина–Београд.
- Павић, М. 2018. Археолошки локалитет Орловине, *Историјски часопис општине Мали Зворник* 1, 10–16.
- Павлов, П. 2009. Средец (София) в историята на Първото българско царство, у: *1200 години Сердика–Средец–София в България 809 година. 130 години София–столица на България. 140 години Българска академия на науките*, ур. Б. Петрунова, М. Ваклинова, София, 5–38.
- Палавестра, А. 1984. *Кнежевски гробови старијег гвозденог доба на централном Балкану*, Београд.
- Паровић-Пешикан, М. 1982. Античка Улпијана према досадашњим истраживањима, *Старинар н.с. XXXII*, 57–74.
- Parović-Pešikan, M. 1985. Ulpiana, S. Gračanica, Priština – antičko naselje, *Arheološki pregled* 24, 82–87.
- Pedersen, A. 2016. Monumental Expression and Fortification in Denmark in the Time of King Harald Bluetooth, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 68–81.
- Пенчева, Е. 2018. Нови наблюдения върху укреплението в местността Големо градище в землището на с. Кладница, община Перник, in: *Studia Archaeologica Universitatis Serdicensis, Supplementum VI (2018). Stephanos Archaeologicos ad 80 annum professoris Ludmili Getov*, ed. I. Valchev, София, 479–490.
- Petković, S. 2009. The Traces of Roman Metallurgy in Eastern Serbia, *Journal of Mining and Metallurgy* 45 (2), 187–196.
- Petković, S. 2011. Late Roman *Romuliana* and medieval Gamzigrad from the end of the 4th to the 11th centuries AD, in: *Keszthely–Fenékpuszta im Kontext spätantiker Kontinuitätsforschung Zwischen Noricum und Moesia*, ed. O. Heinrich-Tamáska, Budapest–Leipzig–Keszthely–Rahden/Westf., 267–283.
- Petrov, N. I. 2005. Ladoga, Rurik's Stronghold, and Novgorod: Fortifications and Power in Early Medieval Russia, in: *East Central and Eastern Europe in the Early Middle Ages*, ed. F. Curta, Ann Arbor, 121–127.

- Петровић, В. 2016. Трансформација урбаних насеља централног Балкана током раног средњег века, у: *Споменица Тибора Живковића*, ур. И. Цвијановић, Београд, 151–165.
- Петровић, В., Филиповић, В., Миливојевић, С. 2012. *Сврљишка област у праисторији, антици и средњем веку*, Београд.
- Петровић, Д. 1965. Средњевековна некропола на Донићком брду (Градац код Крагујевца), *Старинар н. с. XIII–XIV*, 275–291.
- Петровић, П. Ж. 1984. *Рашка. Антропогеографска проучавања I*, Београд.
- Petrović, P. 1986. Odbrambeni sistemi u antici (jugoistočni sector), u: *Materijali XXII – Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, ur. P. Medović, Novi Sad, 91–100.
- Пешић, Ј. 2018. Из нумизматичке збирке Народног музеја у Лесковцу. Појединачни налази римског новца од 1. до 5. века, *Лесковачки зборник LVIII*, 23–42.
- Piper, O. 1912. *Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen zunächst innerhalb des deutschen Sprachgebietes*, München.
- Pirenne, H. 1946. *Medieval Cities. Their Origins and the revival of Trade*, Princeton.
- Пириватрић, С. 1997. Византијска тема Морава и „Моравије“ Константина VII Порфирогенита, *Зборник радова Византолошког института XXXVI*, 173–201.
- Пириватрић, С. 2016. Динамика византијско–српских политичких односа, у: *Византијско наслеђе и српска ументост I – процеси византинизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд, 17–35.
- Popović, V. 1975. Les témoins archéologiques des invasions avaro-slaves dans l'Illyricum byzantine, *Mélanges de l'Ecole française de Rome. Antiquité T. 87, N°1*, 445–504.
- Popović, V. 1978. Catalogue des monnaies byzantines du Musée de Srem, in: *Sirmium VIII, Researches archéologiques en Syrmie*, ed. V. Popović, Beograd, 181–195.
- Поповић, В. 1978. Епископска седишта у Србији од IX до XI века, *Годишњак града Београда XXV*, 33–40.
- Поповић, В. 1984. Доњи Милановац – Велики Градац (Taliata), римско и рановизантијско утврђење, *Старинар XXXIII–XXXIV*, 265–282.
- Поповић, В. 1988. Албанија у касној антици, у: *Илири и Албанци*, ур. М. Гарашанин, Београд, 201–283.
- Поповић, В. 2003. Дезинтеграција и рурализација града у источном Илирику од 5. до 7. века н. е., у: В. Поповић – *Sirmium, град царева и мученика*, Сремска Митровица, 239–258.
- Поповић, Д., Поповић, М. 2004. *Манастир Куманица на Лиму*, Београд.
- Поповић, М. 1982. *Београдска тврђава*, Београд.
- Поповић, М. 1983. Античко утврђење на Шарском кршу код Дуге Пољане, *Новопазарски зборник 7*, 5–14.
- Popović, M. 1984–1985. Defensive Systems in the Eastern Part of Yugoslavia in the Middle Ages, *Balkanoslavica 11–12*, 11–32.
- Поповић, М. 1987а. Јужац код Сопоћана, *Arheološki pregled 1986*, 115–117.

- Поповић, М. 1987б. *Стари град Рас*, Београд.
- Поповић, М. 1988а. Светиња, нови подаци о рановизантијском Виминацијуму, *Старинар XXXVIII*, 1–37.
- Поповић, М. 1988б. Рас – касноантичко и средњовековно утврђење, IV, *Новопазарски зборник 12*, 137–139.
- Поповић, М. 1989. Утврђења Моравске Србије, у: *Свети кнез Лазар. Споменица о шестој стогодишњици Косовског боја 1389–1989*, тех. ур. Г. Станић, Београд, 71–87.
- Роровић, М. 1993. Les forteresses du systeme defensif byzantin en Serbie au XIe–XIIIe siècle, *Старинар XLII*, 169–185.
- Поповић, М. 1994. Рас – касноантичко и средњовековно утврђење, IX, *Новопазарски зборник 18*, 237–239.
- Поповић, М. 1995. Рас – касноантичко и средњовековно утврђење X, *Новопазарски зборник 19*, 311–312.
- Поповић, М. 1997. Земљано–палисадне и сухозидне фортификације у српско–византијским сукобима крајем 11. века, *Зборник радова Византолошког института XXXVI*, 119–138.
- Поповић, М. 1999. Кула, у: *Лексикон српског средњег века*, пр. С. Ћирковић, Р. Михаљчић, Београд, 340–342.
- Роровић, М. 1999. *Tvrđava Ras*, Beograd.
- Поповић, М. 2006а. *Београдска тврђава*, Београд.
- Поповић, М. 2006б. Замак у српским земљама позног средњег века, *Зборник радова Византолошког института XLIII*, 189–207.
- Роровић, М. 2012. *Maglički zatak*, Beograd.
- Поповић, М. 2016. Од ромејског кастела до српског средњовековног града, у: *Византијско наслеђе и српска ументост I – процеси византинизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд, 53–65.
- Роровић, М., Викић, В. 2009. *Vrsenice – kasnoantičko i srpsko ranosrednjovekovno utvrđenje*, Beograd.
- Поповић, М., Иванишевић, В. 1988. Град Браничево у средњем веку, *Старинар XXXIX*, 125–176.
- Поповић, М., Иванишевић, В. 1991. Рас – касноантичко и средњовековно утврђење, VII, *Новопазарски зборник 15*, 193–194.
- Поповић, М., Премовић–Алексић, Д. 1995. Велика Градина у Врсеницама I, *Новопазарски зборник 19*, 307–309.
- Поповић, П. 1976. *Ниш у античко доба*, Ниш.
- Роровић, Р., Mrkobrad, D. 1986. Prospection par sondage de la localite Ljubičevac–Obala, *Берданске свеске III*, 308–328.

Pohl W. 2001. Conclusion: The Transformation of Frontiers, in: *The Transformation of Frontiers from Late Antiquity to the Carolingians*, eds. W. Pohl, I. Wood, H. Reimitz, Leiden – Boston, 247–260.

Pohl, W. 2018. *The Avars – A Steppe Empire in Central Europe, 567–822*, Ithaca and London.

Премовић-Алексић, Д. 1988. Велика Градина у Врсеницама – касноантичко и раносредњовековно утврђење, *Новопазарски зборник 12*, 161–163.

Премовић-Алексић, Д. 1990. Зигон на српско–византијској граници, *Новопазарски зборник 14*, 45–53.

Премовић-Алексић, Д. 1997. Средњовековна хумка на локалитету Кобиљка код Сјенице, у: *Споменица Јована Ковачевића*, ур. Р. Бунарџић, Ж. Микић, Београд, 337–351.

Премовић-Алексић, Д. 1998. Истраживање локалитета Кобиљка код Сјенице у 1998. години, *Новопазарски зборник 22*, 305–306.

Премовић-Алексић, Д. 2001. Истраживање локалитета Кобиљка код Сјенице у 2001. години, *Новопазарски зборник 25*, 393–395.

Премовић-Алексић, Д. 2006. Археолошко истраживање средњовековних хумки на локалитетима у околини Сјенице, *Новопазарски зборник 29*, 269–275.

Премовић-Алексић, Д. 2009. Археолошко истраживање локалитета „Код џамије“ и „Мали Дивич“ у селу Дунишићима код Сјенице у 2009. години, *Новопазарски зборник 32*, 291–293.

Премовић-Алексић, Д. 2014. *Археолошка карта Новог Пазара, Тутина и Сјенице*, Нови Пазар.

Prendi, F. 1979. Një varrezë e kulturës arbërore në Lezhë, *Illiria 9–10*, 125–170.

Prendi, F., Zheku, K. 1983. Vazhdimësia etno–kulturore iliro–arbërore në qytetin e Lisit, *Illiria 13/1*, 203–208.

Prinz, W., Kecks, R. 1985. *Das französische Schloß der Renaissance*, Berlin.

Prodanović, Lj., Popović, V. 1966. Severni sektor, *Arheološki pregled 8*, 74–78.

Procházka, R. 2009. *Vývoj opevňovací techniky na Moravě a v českém Slezsku v raném středověku*, Brno.

Рабовянов, Д. 2007. Раносредновековни крепости от Югозападните земи на Първото българско царство, *Епохи XV, 1–2*, 79–100.

Рабовянов, Д. 2008. Крепостно строителство в Югоизточна България през IX–X в, *Археология 1–4*, 171–183.

Рабовянов, Д. 2011. *Извънстоличните камени крепости на Първото българско царство (IX–началото на XI в.)*, София.

Раџић, П. И. 2013. *Црква и држава у српским земљама од XI до XIII века (докторска дисертација)*, Београд.

Radić, V. 2010. The Circulation of Byzantine Gold and Silver Coinage in the Central Balkans at the End of the 10th and During the 11th Century, *Нумизматичар 28*, 201–214.

Радић, В., Иванишевић, В. 2006. *Византијски новац из Народног музеја у Београду*, Београд.

- Радичевић, Д. 2003. Археолошка налазишта X–XI века у Чачку и околини, *Гласник САД* 19, 223–247.
- Радичевић, Д. 2005. Раносредњовековни налази из Прилипца код Пожеге, *Гласник САД* 21, 327–342.
- Радичевић, Д. 2017. Најстарије раздобље (од досељавања Срба до владавине Стефана Немање), у: *Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији – историја, идентитет, угроженост, заштита*, ур. Д. Војводић, М. Марковић, Београд, 211–219.
- Radičević, D. 2019. Fortifications on the Byzantine–Hungarian Danube Border in the 11th and 12th Centuries, *Zbornik Instituta za arheologiju, knjiga 13*, 157–171.
- Radičević, D., Špehar, P. 2015. Some remarks on Hungarian Conquest Period Finds in Vojvodina, *Acta Archaeologica Carphatica L*, 137–162.
- Радишић, М. 2015. Раносредњовековне апликације из Сврљиг-града и осврт на сличне налазе на нашем тлу: о функцији, хронологији и културној припадности, *Етно–културолошки зборник за проучавање културе источне Србије и суседних области XIX*, 21–34.
- Radišić, M. 2018. Archaeological testimonies of Bulgarian presence in the Central Balkans during the ninth and tenth centuries, in: *Emperor Symeon's Bulgaria in the History of Europe's South-east: 1100 Years from the Battle of Achelous*, eds. A. Nikolov, N. Kanev, Sofia, 134–154.
- Radovanović, B. 2013. The Typology of Slavic Settlements in Central Europe in the Middle Ages According to Latin Sources (8th – 12th Centuries), in: *The World of the Slavs. Studies on the East, West and South Slavs: Civitas, Oppidas, Villas and Archaeological Evidence (7th to 11th Centuries AD)*, ed. S. Rudić, Belgrade, 345–368.
- Радојичић, Ђ. 1967. *Књижевна збивања и стварања код Срба у средњем веку и у турско доба*, Нови Сад.
- Рајић, Д. 2014. Градина на Јелици или одгонетање једне легенде, у: *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)*, ур. М. Милинковић, П. Шпехар, Чачак, 7–11.
- Рајић, Д. 2017. Градина на Јелици – преглед историјата истраживања, у: *Градина на Јелици. Утврђени центар у Илирику VI века и вишеслојно археолошко налазиште*, ур. М. Милинковић, Београд – Чачак, 13–17.
- Раппопорт, П. А. 1965. *Древние русские крепости*, Москва.
- Rapport, P. 1969. Russian Medieval Military Architecture, *Gladius VIII*, 39–62.
- Ратковић, А. 2003–2004. Водоснабдијевање средњовековних утврђења у Босни и Херцеговини, *Саопштења XXXV–XXXVI*, 189–200.
- Rački, F. 1864. Осјена starijih izvora za hrvatsku i srbsku poviest srednjega vieka, *Književnik–časopis za jezik i poviest hrvatsku i srbsku, i prirodne znanosti I*, 35–77.
- Рашев, Р. 1981. Землената укрепителна система на Първото българско царство, у: *Плиска – Преслав 2*, ур. Д. Ангелов, Софиа, 99–103.
- Рашев, Р. 1982. *Старобългарски укрепления на Долния Дунав (VII–XI в.)*, Варна.
- Рашев, Р. 1995. Североизточната археологичвска граница на Първото българско царство, *Българите в Северното Причерноморие 4*, 89–95.

Rashev, R. 2005. Remarks on the Archaeological Evidence of Forts and Fortified Settlements in Tenth–Century Bulgaria, in: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, 51–58.

Рашенов, А. 1932. *Месемврийски църкви*, София.

Рашковић, Д. 1998. Појединачни налази римског и византијског новца Народног музеја Крушевац, *Нумизматичар* 21, 63–116.

Рашковић, Д. 2000. *Рановизантијска утврђења у крушевачком окружју*, Крушевац.

Рашковић, Д. 2002а. Налази делова касноантичке појасне опреме у крушевачком окружју, *Гласник САД* 18, 173–181.

Рашковић, Д. 2002б. Рановизантијски археолошки локалитети и комуникације у ширем крушевачком окружју, у: *Трећа југословенска конференција византолога, Крушевац 10–13. мај 2000*, ур. Љ. Максимовић, Н. Радошевић, Е. Радуловић, Београд – Крушевац, 29–73.

Рашковић, Д. 2003. Античко оружје од гвожђа у збирци Народног музеја Крушевац, *Крушевачки зборник* 9/10, 81–100.

Рашковић, Д. 2005. Стање истражености рановизантијских утврђења на северозападу области Наиса, *Ниш и Византија III*, 183–194.

Рашковић, Д. 2009. Археолошки споменици и налазишта на подручју општине Варварин, *Крушевачки зборник* 13, 9–52.

Рашковић, Д. 2011а. Примери налаза новца на локалитетима рановизантијских утврђења на југу Централне Србије, *Ниш и Византија IX*, 171–185.

Рашковић, Д. 2011б. *Византија на Мојсињу – Утврђење Укоса у Град Сталаћу*, Крушевац.

Рашковић, Д. 2013. Прилог познавању археолошких налазишта Алексиначке котлине, *Караџић – часопис за историју, етнологију, археологију и уметност* 5, 57–70.

Рашковић, Д. 2014. Примери касноантичких налаза и налазишта на подручју централне Србије III и IV века, *Ниш и Византија XII*, 205–218.

Рашковић, Д. 2016а. Материјална култура налазишта из рановизантијског периода у окружју Алексиначког Поморавља и Сокобањске котлине, у: *Алексинац и околина у прошлости. 500 година од првог писаног помена 1516–2016*, ур. С. Мишић и др, Алексинац, 13–31.

Рашковић, Д. 2016б. Налази из рановизантијског и средњовековног периода на налазишту Укоса у Граду Сталаћу, *Гласник САД* 32, 285–303.

Рашковић, Д. 2020. Примери налаза новца у Поморављу од IX до XIII века, *Ниш и Византија XVIII*, 265–278.

Рашковић, Д., Берић, Н. 2002. Резултати рекогносцирања античких и средњовековних налазишта трстеничке општине и суседних области, *Гласник САД* 18, 137–156.

Рашковић, Д., Гаврић, Г. 2011. Налази новца са рановизантијских утврђења у крушевачком крају, *Зборник Народног музеја 20–1 – серија: археологија*, 443–469.

Рашковић, Д., Тошић, Г. 2009. Прилог познавању касноантичких и средњовековних утврђења у околини Каленића, у: *Манастир Каленић у сусрет шестој стогодишњици*, *Научни скуп*, 5–6. октобар 2008, ур. Ј. Калић, Каленић – Београд, 67–80.

- Рашковић, Д., Трифуновић, М. 2004. Касноантичка и рановизантијска археолошка налазишта Јастрепца, *Заштита природе* 55/1–2, 69–82.
- Ристић, А. 2015. *Средњовековна жупа Левач у светлу археолошких истраживања (мастер рад)*, Београд.
- Ристић, А. 2019. Нови археолошки локалитети у општини Рековац, *Гласник САД* 35, 237–256.
- Ристић, А. 2021. Средњовековни енколпион из Крвавице код Крушевца, *Зборник Музеја примењене уметности* 17, 9–14.
- Ristov, K. 2015. Gradishte Taor – Late Antique Settlement and Fortress, *Folia Archaeologica Balkanica III*, 361–392.
- Ристов, К. 2018. Маркови кули – Скопје, источно подградие, *Folia Archaeologica Balkanica IV*, 483–512.
- Рогич, В. 1983. Балканско полуострво (Балкански полуоток), у: *Енциклопедија Југославије I (А–Бју)*, ур. И. Цецић, Загреб, 444–447.
- Roesdahl et al. 2014. The dating of Aggersborg, in: *Aggersborg. The Viking–Age Settlement and Fortress*, eds. E. Roesdahl et al, Moesgaard, 203–208.
- Рњнсиман, С. 1993. *Историја на Првото бугарско царство*, Софија.
- Saradi-Mendelovici, H. 1988. The demise of the ancient city and the emergence of the mediaeval city in the Eastern Roman Empire, *Echos du monde classique: Classical Views*, 32(3), 365–401.
- Seaman, A. 2016. Defended Settlement in Early Medieval Wales: Problems of Presence, Absence and Interpretation, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 37–51.
- Симић, Г. 2010. *Донжон куле у фортификацији средњовековних градова*, Београд.
- Симић, Г., Симић, З. 1984. Град Рам, *Саопштења XVI*, 31–55.
- Sindbæk, S. M. 2014. Aggersborg and other fortresses, in: *Aggersborg. The Viking–Age Settlement and Fortress*, eds. E. Roesdahl et al, Moesgaard, 184–202.
- Skok, P. 1928. Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos, *Zeitschrift für Ortsnamenforschung* 4, 213–244.
- Слокоска, Л., Стакова-Александрова, Л., Спасов, Р. 2002. Пауталија (Pautaila), у: *Римски и ранновизантијски градове в Бугарија*, ур. Р. Иванов, Софија, 251–266.
- Snively, C. 2017. Golemo Gradište at Konjuh: A New City or a Relocated One?, in: *New Cities in Late Antiquity: Documents and Archaeology*, ed. E. Rizos, Turnhout, 205–219.
- Снџгаровъ, И. 1924. *Историја на Охридската архиепископија I*, Софија.
- Соловјев, А. В. 1928. Једна српска жупа за време царства, *Гласник скопског научног друштва III*, 25–42.
- Спасић-Ђурић, Д. 2016. Белешка о новим истраживањима византијског Браничева, у: *Византијско наслеђе и српска уметност I – процеси византинизације и српска археологија*, ур. В. Бикић, Београд, 109–115.
- Spahiu, H. 1976. La ville haute–médiévale albanaise de Shurdhah (Sarda), *Pirra* 5, 151–167.

- Spahiu, H. 1979. Monedha byzantine të shekujve V–XIII të zbuluara në territorin e Shqipërisë/Monnaies byzantines des Ve–XIIIe siècles découvertes sur le territoire de l’Albanie, *Iliria* 9–10, 353–422.
- Spahiu, H., Komata, D. 1974. Shurdhahu – Sarda qytet i fortifikuar mesjetar shqiptar (Rezultatet e gërmimeve të viteve 1967–1970), *Iliria* 3, 257–328.
- Срејовић, Д. 1983. Увод, у: *Гамзиград касноантички царски дворца*, ур. С. Телић, Београд, 5–16.
- Станилов, С., Александров, Г. 1983. Средновековно езическо светилище в развалините на Монтана, *Археология XXVI*, 3, 40–52.
- Станчева, М. 1967. По някои проблеми на средновековния Средец, *Известия на Българското историческо дружество XXV*, 213–232.
- Станчева, М. 1974. Усвояването на античното наследство на Сердика от средновековния Средец (по археологически данни), *Известия на Българското историческо дружество XXIX*, 209–222.
- Станчева, М. 1981. Сердика и прабългарите, у: *Плиска–Преслав 2*, ур. Д. Ангелов, София, 187–189.
- Станчева, М. 1989. Археологическое наследие Софии. Формирование, состояние и проблемы, у: *Сердика 2. Археологически материали и проучавания*, ур. В. Велков, София, 6–36.
- Станчева, М. 1994. За някои черти на градската структура на Средец, у: *Сборник в чест на акад. Димитър Ангелов*, ур. В. Велков, София, 192–196.
- Станчева, М. 2009. *София от древността до нови времена*, София.
- Станчева, М., Станилов, С. 1979. Ранносредновековни жилища в Средец, *Археология XXII*, 1, 56–64.
- Станчева, М., Станилов, Ст., Рочева, К., Медарова, Ст. 1978. Разкопки на обект Западна порта на Средец, *Археологически открития и разкопки 1977*, 132–133.
- Стайкова-Александрова, Л., Стайкова, И. 2003. Германия (Germania, Separeva banya), у: *Римски и ранновизантийски селища в България*, ур. Р. Иванов, София, 202–214.
- Стайкова-Александрова, Л., Грозданов, Д. 2015. Археологическо наблюдение на късноантична и средновековна крепост в м. Хисарлъка, в гр. Кюстендил, *Археологически открития и разкопки през 2014*, 757–760.
- Stephenson, P. 2003. The Balkan Frontier in the Year 1000, in: *Byzantium in the Year 1000*, ed. P. Magdaliano, Leiden–Boston, 109–133.
- Стефановъ, Ст. 1916. *Границитъ на Българскитъ царства, отъ основаването на България до падането и подъ Турция*, София.
- Stojić, M. 1986. Gradine u basenu Velike Morave, u: *Materijali XXII – Odbrambeni sistemi u praistoriji i antici na tlu Jugoslavije*, ur. P. Medović, Novi Sad, 74–79.
- Stokstad, M. 2005. *Medieval Castles*, Westport, Connecticut–London.

- Stričević, Đ. 1961. Uvod u ispitivanje unutrašnjosti romejskog limesa u Iliriku, u: *Limes u Jugoslaviji I. Zbornik radova sa simpozijuma o limesu 1960 godine*, ur. M. Grbić, Beograd, 177–184.
- Стричевих, Ђ. 1961. Бреговина – Кале, рановизантијско насеље, *Старинар н.с. XI*, 248–249.
- Shukriu, E. 1990. Veletin. Vendbanim shumështresor, *Arheološki pregled* 29, 104–106.
- Schafariks, P. J. 1844. *Slawische Alterthümer II*, Leipzig.
- Schulze-Dörrlamm, M. 1992. Schmuck, in: *Das Reich der Salier 1024–1125. Katalog zur Ausstellung des Landes Rheinland–Pfalz*, Sigmaringen, 108–176.
- Сюзюмов, М., Я. 1977. О функциях раннесредневекового города, *Античная древность и средние века. 1977. Вып. 14*, 34–51.
- Squatriti, P. 2005. Moving Earth and Making Difference: Dikes and Frontiers in Early Medieval Bulgaria, in: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, 59–90.
- Tasić, N. 1979a. Bubanj–Salcuta–Krivodol kompleks, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja III – eneolitsko doba*, ur. A. Benac, Sarajevo, 87–114.
- Tasić, N. 1979b. Kostolačka kultura, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja III – eneolitsko doba*, ur. A. Benac, Sarajevo, 235–266.
- Terrier, J., Jurković, M., Matejčić, I. 2005. La basilique à trois nefs, l'église Saint–Simon et l'ancienne agglomération de Guran en Istrie (Croatie): troisième campagne de fouilles archéologiques, *Hortus Artium Medievalium* 11, 325–341.
- Terrier, J., Jurković, M., Matejčić, I. 2006. Les sites de l'église Saint–Simon, de la basilique à troisnefs, de l'agglomération de Guran et de l'église Sainte–Cécile en Istrie (Croatie). Quatrième campagne de fouilles archéologiques, *Hortus Artium Medievalium* 12, 253–270.
- Terrier, J., Jurković, M., Matejčić, I. 2007. Les sites de l'église Saint–Simon, de la basilique à troisnefs, de l'agglomération de Guran et de l'église Sainte–Cécile en Istrie (Croatie). Cinquième campagne de fouilles archéologiques, *Hortus Artium Medievalium* 13/2, 393–409.
- Terrier, J., Jurković, M., Marić, I. 2011. Les sites de l'église Sainte–Cécile et de l'ancienne agglomération de Guran en Istrie (Croatie). Neuvième campagne de fouilles archéologiques. *Hortus Artium Medievalium* 17, 243–252.
- Terrier, J., Jurković, M., Marić, I. 2014. Aux confins de l'empire Carolingien, les fouilles archéologiques de l'ancienne agglomération médiévale de Guran en Istrie (Croatie), *Hortus Artium Medievalium* 20/1, 291–304.
- Тихомиров, М. И. 1956. *Древнерусские города*, Москва.
- Томовић, Г. 1991. Глагољски натпис из Чечана, *Историјски часопис XXXVII*, 5–19.
- Томовић, М. 1984. Текија, керамика са утврђења, *Старинар XXXIII–XXXIV*, 345–353.
- Tomović, M. 2000. Kraku Lu Jordan and Gold Mining and Metallurgy in Antiquity, *Старинар L*, 155–185.
- Томовић, М. 2001. Равна (Campsa) у средњем веку, *Зборник Народног музеја 17–1 (археологија)*, 309–337.

- Томоски, Т. 1967. Таорското Градиште, *Жива антика XVII*, 233–239.
- Томоски, Т. 1976. Средновековни градови во Полог, *Годишен зборник на Филозофскиот факултет* 28, 249–268.
- Torbatov, S. 2015. The Transformations of a Roman Military Site: The Case with Mezdra (North–Western Bulgaria), in: *Limes XXII. Proceedings of the 22nd International Congress of Roman Frontier Studies. Ruse, Bulgaria, September 2012*, eds. Ly. Vagalinski, N. Sharankov, Sofia, 151–161.
- Тошић, Г., Рашковић, Д. 2007. Ранохришћански споменици на источним падинама Копаника, *Зборник радова Византолошког института XLIV*, 27–45.
- Тошић, Г., Рашковић, Д. 2009. Хришћански мотиви на археолошком материјалу из околине Крушевца и Алексинца, *Ниш и Византија VII*, 179–195.
- Toy, S. 1953. *The Castles of Great Britain*, London.
- Трифунковић, С. 1993. Јагодина, Пањевачки рит, словенско насеље VII–X века, *Гласник САД* 9, 207–211.
- Tuulse, A. 1958. *Burgen des Abendlandes*, Wien – München.
- Tys, D., Deckers, P., Wouters, B. 2016. Circular, D–Shaped and Other Fortifications in 9th– and 10th–Century Flanders and Zeeland as Markers of the Territorialisation of Power(s), in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 175–191.
- Ћирковић, С. 1981a. Образовање српске државе, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 141–155.
- Ћирковић, С. 1981b. Србија између Византијског царства и Бугарске, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 156–169.
- Ћирковић, С. 1981c. Осамостаљивање у успон Дукљанске државе, у: *Историја српског народа I*, ур. С. Ћирковић, Београд, 180–196.
- Ћирковић, С. 1998. „Насељени градови“ Константина Порфирогенита и најстарија територијална организација, *Зборник радова Византолошког института XXXVII*, 9–32.
- Узелац, А. 2018. *Крсташи и Срби (XI–XII век)*, Београд.
- Urbańczyk, P. 2014. Archeologia grodzisk w badaniach wczesnych państw Europy Środkowej, in: *Funkcje grodów w państwach wczesnośredniowiecznej Europy Środkowej. Społeczeństwo, gospodarka, ideologia*, ed. S. Moździoch, Wrocław, 27–36.
- Urbańczyk, P. 2016. Early Medieval Strongholds in Polish Lands, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 95–106.
- Ферјанчић, Б. 1974. Београд од почетка сеобе народа до досељења Словена (375–602), у: *Историја Београда I, Стари средњи и нови век*, ур. В. Чубриловић, Београд, 105–112.
- Ферјанчић, Б. 1996. Долазак Хрвата и Срба на Балканско полуострво (осврт на нова тумачења), *Зборник радова Византолошког института XXXV*, 117–154.

- Ферјанчић, Б. 2007. Коментари, у: *Византијски извори за историју народа Југославије II*, обр. Б. Ферјанчић, Београд.
- Ферјанчић, Б. 2009. *Византија и Јужни Словени*, Београд.
- Fidanovski, S., Nedeljković, Z. 1987. Hisar/Kostrce – Enolitsko naselje, ranovizantijsko utvrđenje i srednjovekovna nekropola, *Arheološki pregled (1986)*, 48–49.
- Foss, C. 1977. Archaeology and the “Twenty Cities” of Byzantine Asia, *American Journal of Archaeology* 81/4, 469–486.
- Foss, C., Winfield, D. 1986. *Byzantine Fortifications – an Introduction*, Pretoria.
- Fronza, V. 2016. Timber and Earth in the Architecture of Italian Early Medieval Fortified Sites (8th – 10th Centuries AD), in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 302–319.
- Haldon, J. 2005. *The Palgrave Atlas of Byzantine History*, London.
- Halpin, A. 2008. *Weapons and Warfare in Viking and Medieval Dublin*, Dublin.
- Hardt, M. 2005. The *Limes Saxoniae* as Part of the Eastern Borderlands of the Frankish and Ottonian–Salian Empire, in: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, 35–49.
- Harkel, L. T. 2013. A Viking Age Landscape of Defence in the Low Countries? The *Ringwalburgen* in the Dutch Province of Zeeland, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 223–259.
- Hedenstierna-Jonson, C., Holmquist, L., Olausson, M. 2013. The Viking Age Paradox: Continuity and Discontinuity of Fortifications and Defence Works in Eastern Scandinavia, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 285–301.
- Heliot, P. 1974. Les origines du donjon résidentiel et les donjons–palais romans de France et Angleterre, *Cahier de civilisation médiévale XVII*, 214–234.
- Henning, J. 2005. Civilization versus Barbarians? Fortification Techniques and Politics in the Carolingian and Ottonian Borderlands, in: *Borders, Barriers, and Ethnogenesis. Frontiers in Late Antiquity and the Middle Ages*, ed. F. Curta, Turnhout, 23–34.
- Henning, J. 2007. Early European towns. The development of the economy in the Frankish realm between dynamism and deceleration AD 500–1100, in: *Post–Roman Towns, Trade and Settlement in Europe and Byzantium Vol. 1 – The Heirs of the Roman West*, ed. J. Henning, Berlin, New York, 4–40.
- Henning, J., Ruttikay, M. 2011. Frühmittelalterliche Burgwälle an der mittleren Donau im ostmitteleuropäischen Kontext: ein deutsch–slowakisches Forschungsprojekt, in: *Studien zur Archäologie Europas 14*, eds. J. Macháček, Š. Ungerman, Bonn, 259–288.
- Hensel, W. 1980. Archaeology of the Origins of Polish Towns, *Slovenska Archeologia XXXVI–I*, 77–84.
- Herold, H. 2012. Fortified Settlements of the 9th and 10th Centuries AD in Central Europe: Structure, Function and Symbolism, *Medieval Archaeology* 56, 60–84.
- Herold, H. 2016. The Natural Environment, Anthropogenic Influences and Supra–Regional Contacts at 9th – to 10th–Century Fortified Elite Settlements in Central Europe, in: *Fortified*

- Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 107–120.
- Herrmann, J. 1967. Gemeinsamkeiten und Unterschiede im Burgenbau der slawischen Stämme westlich der Oder, *Zeitschrift für Archäologie* 1, 206–258.
- Herrmann, J. 1968. *Siedlung, Wirtschaft und gesellschaftliche Verhältnisse der slawischen Stämme zwischen Oder/Neiße und Elbe. Studien auf der Grundlage archäologischen Materials*, Berlin.
- Herrmann, J. (ed.) 1985. *Die Slawen in Deutschland. Geschichte und Kultur der slawischen Stämme westlich von Oder und Neiße vom 6. bis 12. Jahrhundert. Ein Handbuch. Neubearbeitung*, Berlin.
- Herrmann, J. (ed.). 1989a. *Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik*, 2 vols, Leipzig.
- Herrmann, J. 1989b. Siedlungen und Burgen der slawischen Stämmen, in: *Archäologie in der Deutschen Demokratischen Republik I*, ed. J. Herrmann, Leipzig, 312–329.
- Hložek, J., Menšík, P., Procházka, M. 2019. Continuity and Discontinuity of Hill-top Settlements in Southern Bohemia, *Zbornik Instituta za arheologiju, knjiga 13*, 7–24.
- Hoxha, G. 2003. *Fortifikime të shekujve IV–VI në Dardanië Perëndimore*, Tiranë.
- Hoxha, G. 2007. Të dhëna të reja arkeologjike nga Kalaja e Prizrenit, *Iliria* 33, 259–284.
- Hoxha, G. 2010. Nouvelles données archéologiques sur la forteresse de Prizren, in: *Proceedings of the Cinquième Colloque International sur l'Illyrie Méridionale at l'Épire dans l'Antiquité, Grenoble, France, October 8–12, 2008*, eds. J. L. Lamboley, M. P. Castiglioni, Paris, 455–465.
- Hoxha, G. 2015. Të dhëna të reja arkeologjike nga Kalaja e Prizrenit, in: *Dardania. Kërkime dhe studime arkeologjike*, eds. M. Korkuti, L. Përzhita, K. Luci, Tiranë, 170–199.
- Христов, Я. 2015. Военнопленниците в българо–сръбските отношения през ранното средновековие, *Епохи XXIII. кн. 1*, 86–98.
- Hull, L., E. 2006. *Britain's Medieval Castles*, Westport, Connecticut–London.
- Cantini, F. 2003. *Il castello di Montarrenti. Lo scavo archeologico (1982–1987). Per la storia della formazione del villaggio medievale in Toscana (secc. VII–XV)*, Florence.
- Цветковић-Томашевић, Г. 1983. Улпијана – Археолошка ископавања у средишту и јужном делу античког града, *Саопштења XV*, 67–94.
- Цвијановић, И. 2007. Путопис Харун ибн Јахје, *Историјски часопис LV*, 31–43.
- Цвијић, Ј. 1906. *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије: с проматрањима у јужној Бугарској, Тракији, суседним деловима Мале Азије, Тесалији, Епиру и северној Арбанији*, Београд.
- Цвијић, Ј. 2012. *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, Београд.
- Cermanović-Kuzmanović, A. 1969. Tekija – rimsko–vizantijski kastel i civilno (?) naselje, *Arheološki pregled* 11, 88–92.
- Cermanović-Kuzmanović, A. 1970. Tekija – rimsko–vizantijski kastel i civilno naselje, *Arheološki pregled* 12, 50–53.

Citter, C. 2016. Walled Towns of the 8th – 11th Centuries in Central Italy, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 277–288.

Collins, R. 1991. *Early Medieval Europe 300–1000*, London.

Comber, M. 2016. The Irish Cashel: Enclosed Settlement, Fortified Settlement or Settled Fortification? With Evidence from Ongoing Excavations at Caherconnell, Co. Clare, Western Ireland, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 3–13.

Црнобрња, А. 2007. Налази новца са истраживања локалитета Орашје (Маргум) 2004. године, *Архаика I*, 197–207.

Црнобрња, А. 2015. *Античка насеља, фортификације и комуникације у југоисточном делу Доње Паноније (докторска дисертација)*, Београд.

Црноглавац, В. 2005. Византијски новац (491–1078) из збирке Народног музеја у Нишу, *Зборник Народног музеја Ниш 13–14*, 61–162.

Curta, F. 2013a. The Beginning of the Middle Ages in the Balkans, *Millennium 10*, 145–214.

Curta, F. 2013b. Horsemen in Forts or Peasants in Villages? Remarks on the Archaeology of Warfare in the 6th to 7th c. Balkans, in: *War and Warfare in Late Antiquity*, eds. A. Sarantis, N. Christie, Leiden, 809–850.

Chatelain, A. 1973. *Donjons Romains des Pays d'Ouest, Étude comparative sur les donjons romans quadrangulaires de la France de l'Ouest*, Paris.

Christie, N. 2016. Creating Defended Communities in Later Saxon Wessex, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 52–67.

Christie, N., Herold, H. 2016. Introduction. Defining and Understanding Defended Settlements in Early Medieval Europe: Structures, Roles, Landscapes and Communities, in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, xix–xxviii.

Чангова, И. 1963. Проучвања в крепостта Перник, *Археология*, 5, №3, 65–73.

Чангова, И. 1983. *Перник II, крепостта Перник VIII–XIV в*, Софија.

Чанева-Дечевска, Н. 1999. *Ранно-християнската архитектура в Българија: IV–VI в*, Софија.

Čerškov, E. 1959. Ulpiana (Gračanica, NOO Priština), *Arheološki pregled 1*, 133–136.

Čović, B. 1983. Zaključna razmatranja, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja IV – željezno doba*, ur. A. Benac, Sarajevo, 807–829.

Čović, B. 1987. Glasinačka kultura, u: *Praistorija jugoslovenskih zemalja V – bronzano doba*, ur. A. Benac, Sarajevo, 575–643.

Čremošnik, I. 1970. Istraživanja u Mušićima i Žabljaku i prvi nalaz najstarijih slavenskih naselja kod nas, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XXV*, 45–111.

Čremošnik, I. 1977. Ranoslavenko naselje Jazbine u Batkoviću kod Bijeljine, *Godišnjak ANUBiH XV/13*, 227–302.

Çetinkaya, H. 2016. Early Christian architecture in Ulpiana, in: *Studia Academica Šumenensia 3 – Transition from Late Paganism to Early Christianity in the Architecture and Art in the Balkans*, eds. I. Topalov, B. Georgiev, Shumen, 30–46.

Цајс, Ф. и Ц. 2004. *Живот у средњовековном граду*, Београд.

Šišić, F. 1925. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb.

Шпехар, П. 2008. Касноантичка и рановизантијска утврђења у Босни и Херцеговини (залеђе провинције Далмација), *Зборник за историју Босне и Херцеговине 5*, 17–48.

Špehar, P. 2008. Late Antique and Early Byzantine fortifications in Bosnia and Herzegovina (hinterland of the province of Dalmatia), in: *Höhensiedlungen zwischen Antike und Mittelalter – RGA–E Band 58*, eds. H. Steuer, V. Birbauer, Berlin, 559–594.

Špehar, P. 2010. By Their Fruit You will recognize Them – Christianization of Serbia in Middle Ages, in: *Funeralia Lednickie Spotkanie 12 – Tak więc po owocach poznacie ich*, eds. W. Dzieduszycki, J. Wrzesiński, Poznań, 203–220.

Špehar, P. 2012. Srpsko podunavlje u ranom srednjem vijeku, u: *Dani Stjepana Gunjače 2*, ur. T. Šeparović, Split, 335–360.

Шпехар, П. 2014. Рановизантијска утврђења у околини Јелице, у: *Градина на Јелици. Тридесет година археолошких истраживања (1984–2014)*, ур. М. Милинковић, П. Шпехар, Чачак, 67–73.

Špehar, P. 2015a. (Dis)continuity of the Life in Late Antique Danubian Fortresses in Early Medieval Ages: From Belgrade to the Confluence of Timok River, in: *Arheologia Mileniului I p. Chr. IV. Nomazi și autohtoni în mileniul I p. Chr.*, ed. B. Ciupercă, Prahova, 329–350.

Špehar, P. 2015b. Remarks to Christianisation and realms in the central Balkans in the light of archaeological finds (7th–11th c.), in: *„Caestelum, civitas, urbs“. Zentren und Eliten in frühmittelalterlichen Ostmitteleuropa*, eds. O. Heinrich-Tamáska et al, Budapest–Leipzig–Keszthely, 71–93.

Шпехар, П. 2017. *Централни Балкан од 7. до 11. века – археолошка сведочанства*, Београд.

Шпехар, П. 2018. Егета (Брза Паланка) – резултати истраживања 2017. године, *Гласник САД 34*, 53–71.

Špehar, P. 2019. Reoccupation of the Late Antique Fortifications on the Central Balkans during the Early Middle Ages, *Zbornik Instituta za arheologiju, knjiga 13*, 113–124.

Шпехар, П., Јањић, Г. 2020. Резултати истраживања локалитета Егета (Брза Паланка) у 2018. и 2019. године, *Гласник САД 36*, 243–259.

Štefan, I., Boháčová, I. 2018. Early Medieval Fortified Centres in Central Bohemia: Key Issues, in: *Moravian and Silesian Strongholds of the Tenth and Eleventh Centuries in the Context of Central Europe*, eds. P. Kouřil et al, Brno, 247–260.

Шуица, М. 2003. Повеља цара Уроша о замени поседа између кнеза Војислава и челника Мусе, *Стари српски архив 2*, 143–166.

Šufflay, M. 1924. *Städte und Burgen Albaniens, hauptsächlich während des Mittelalters*, Wien.

- Quirós Castillo, J. A. 2013. Defensive Sites of the Early Middle Ages in North–West Spain, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 303–339.
- Quirós Castillo, J. A. 2016. Early and High Medieval ‘Incastellamento’ in Northern Iberia: Fortified Settlements in the Basque Country and Upper Ebro Valley (9th – 12th Centuries), in: *Fortified Settlements in Early Medieval Europe: Defended Communities of the 8th – 10th Centuries*, eds. N. Christie, H. Herold, Oxford, 192–204.
- Williams, G. 2013. Military and Non–Military Functions of the Anglo–Saxon Burh, c. 878–978, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 129–163.
- Wheatley, D., Gillings, M. 2002. *Spatial technology and Archaeology. The Archaeological Applications of GIS*, London.
- Whittow, M. 1995. Rural Fortifications in Western Europe and Byzantium, tenth to twelfth century, *Byzantinische Forschungen* 21, 57–74.
- Yorke, B. 2013. West Saxon Fortifications in the Ninth Century: The Perspective from the Written Sources, in: *Landscapes of Defence in Early Medieval Europe*, eds. J. Baker, S. Brookes, A. Reynolds, Turnhout, 91–109.

ПРИЛОГ 1 – КАРТЕ И ТАБЕЛЕ

Карта 1 – Територија Балкана у VI веку са позицијом дијацезе Дакије (преузето са commons.wikimedia.org; оригинални назив: Map of the northern Balkans in the 6th century AD, with the Roman provinces, major settlements and roads; аутор: Cplakidas)

Карта 2 – Територија дијацезе Дакије око 400. године (према Haldon 2005, Map. 2.1, интервенција А. Ристић)

Карта 3 – Српске земље и државе од IX до XI века (према Благојевић 2011, карта *Српске земље и државе од IX до XI века*)

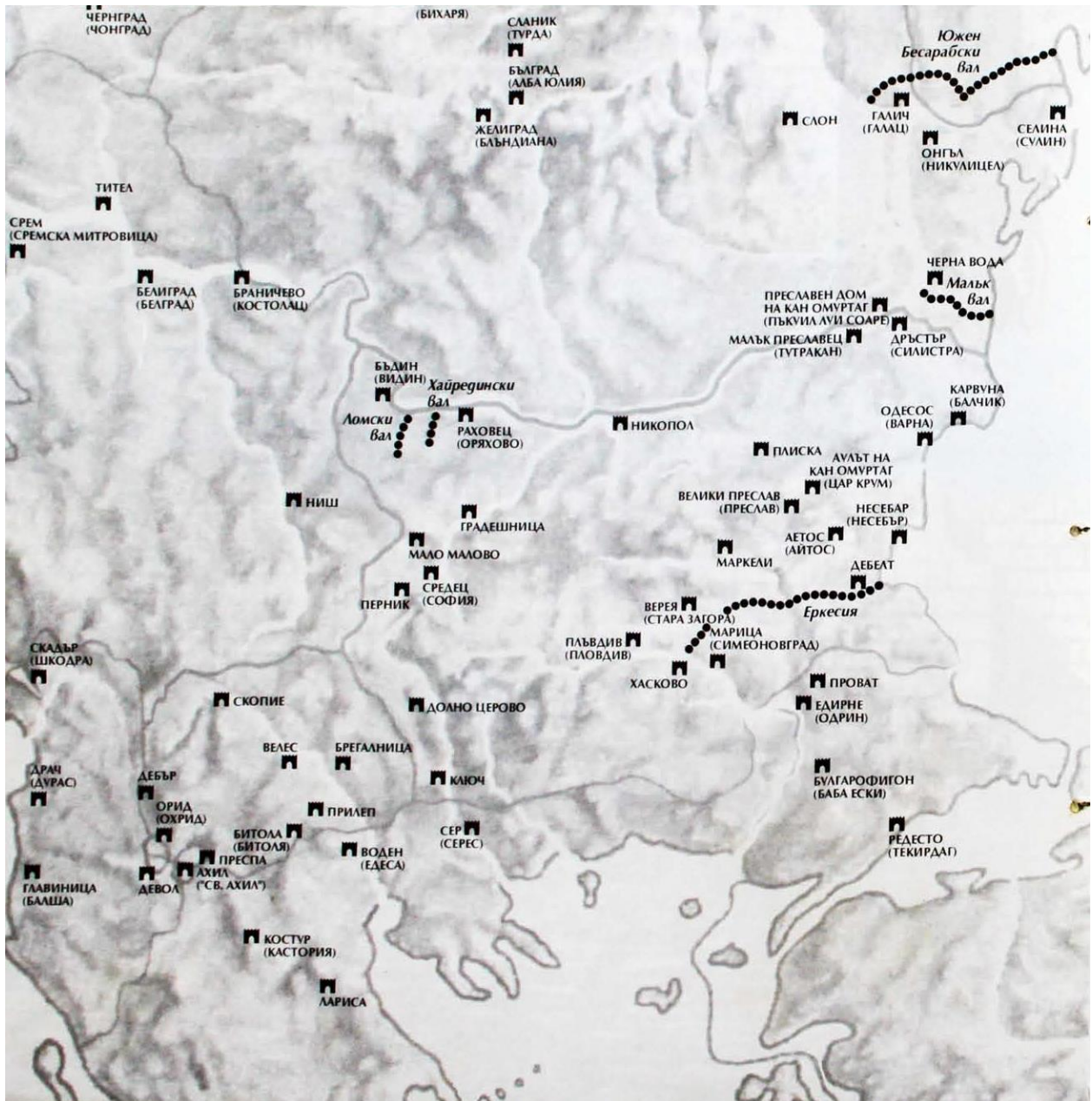

Карта 4 – Византија и српске земље око 950. године (према Пириватрић 2016, 19/Сл. 1)

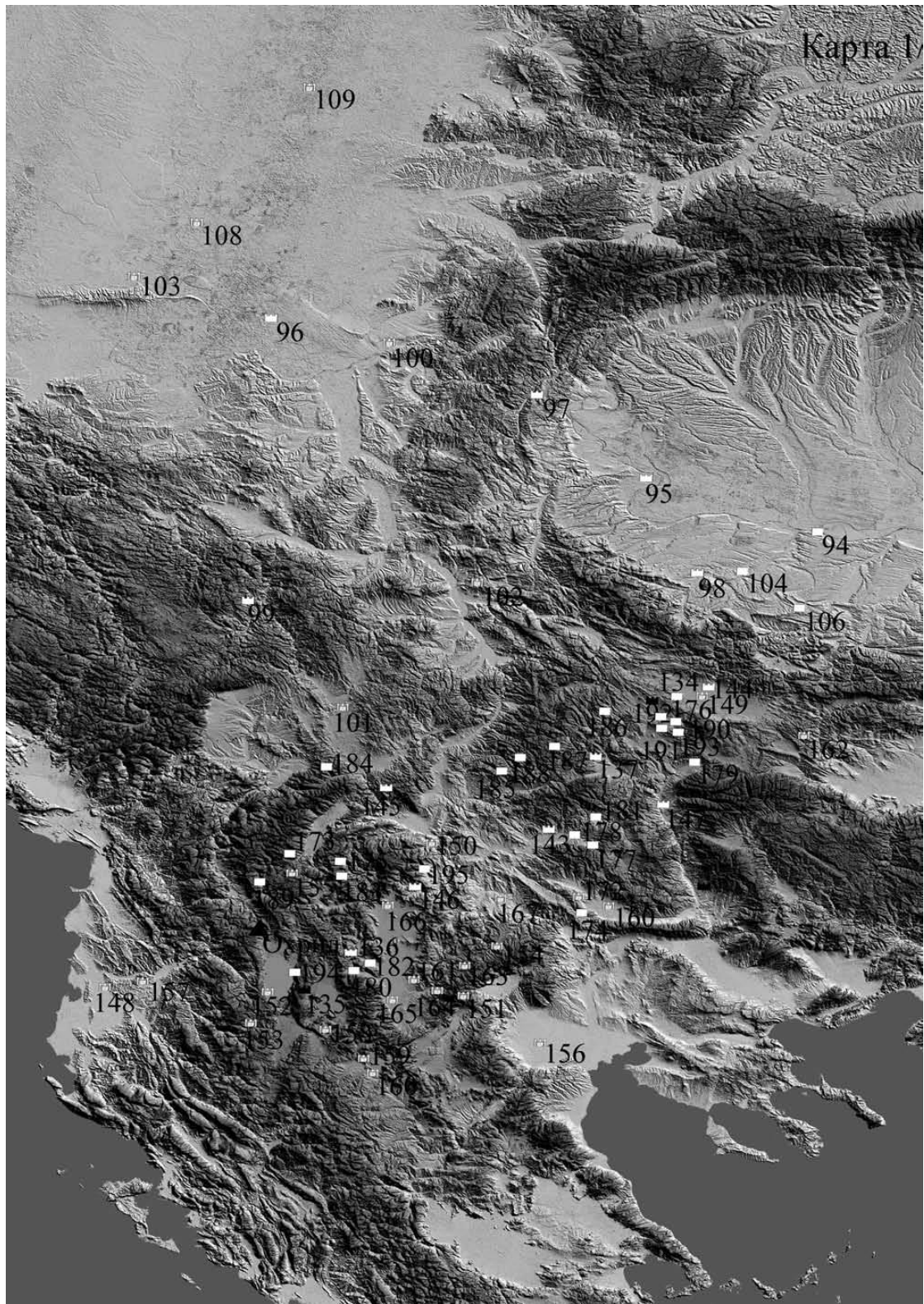

Карта 5 – Ширење бугарске државе од VII до XI века (према Благојевић 2006, 37)

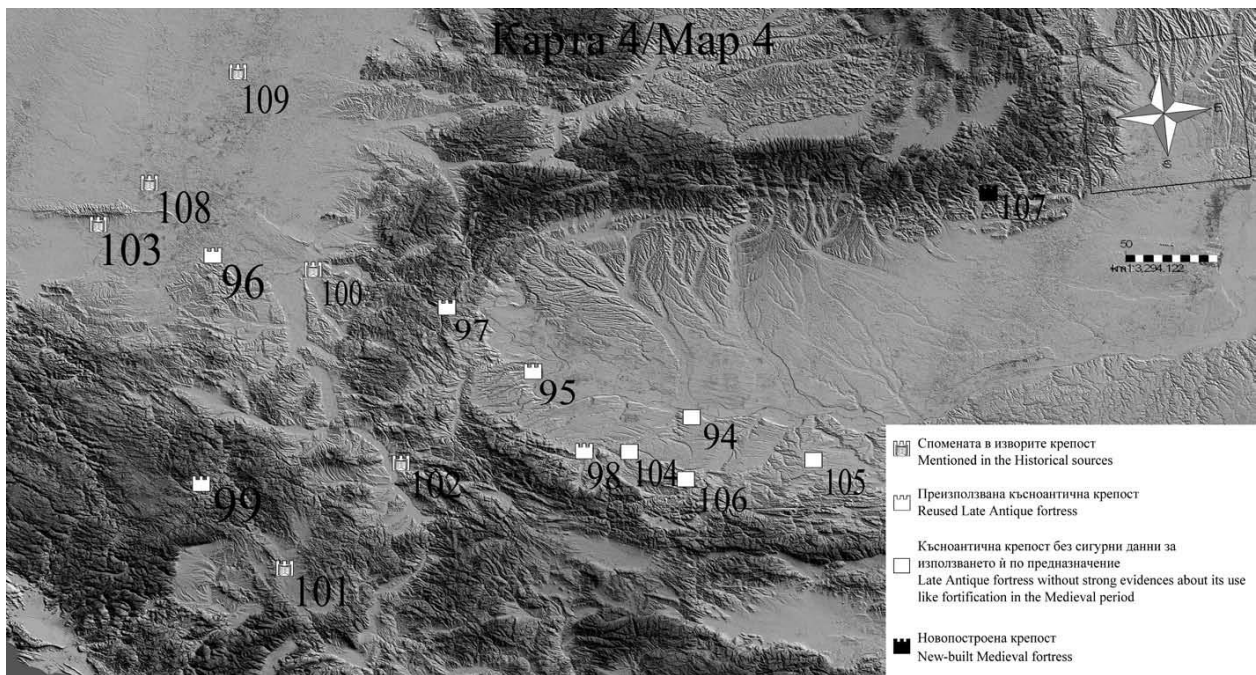

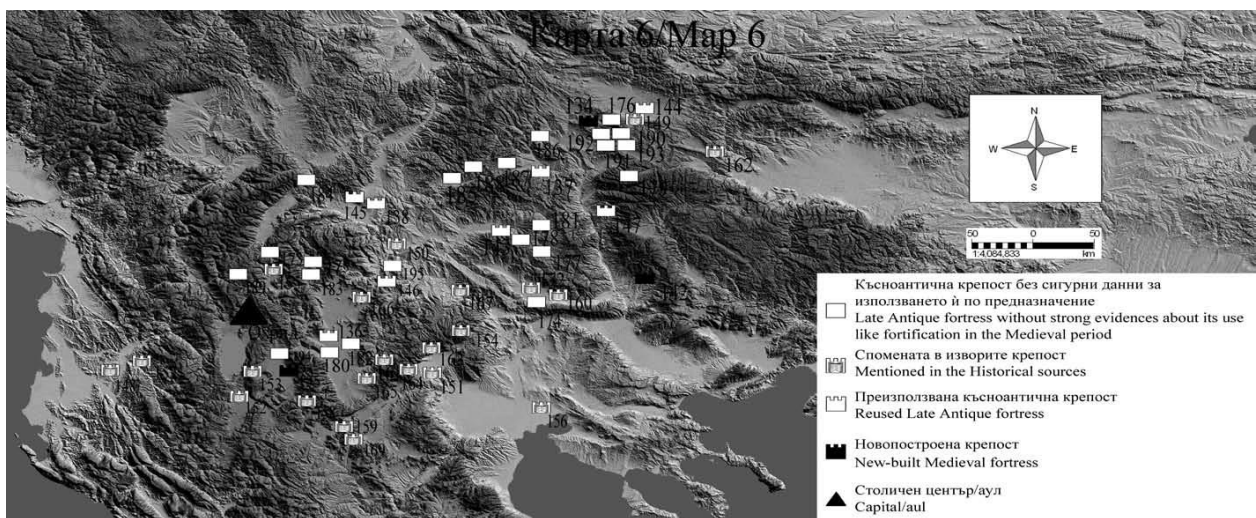
Карта 6 – Утврђења на простору Првог бугарског царства (према Бояџиев 2000b, 136)

Карта 7 – Нова и обновљена утврђења на простору Првог бугарског царства – западни део (према Рабовянов 2011, 218)

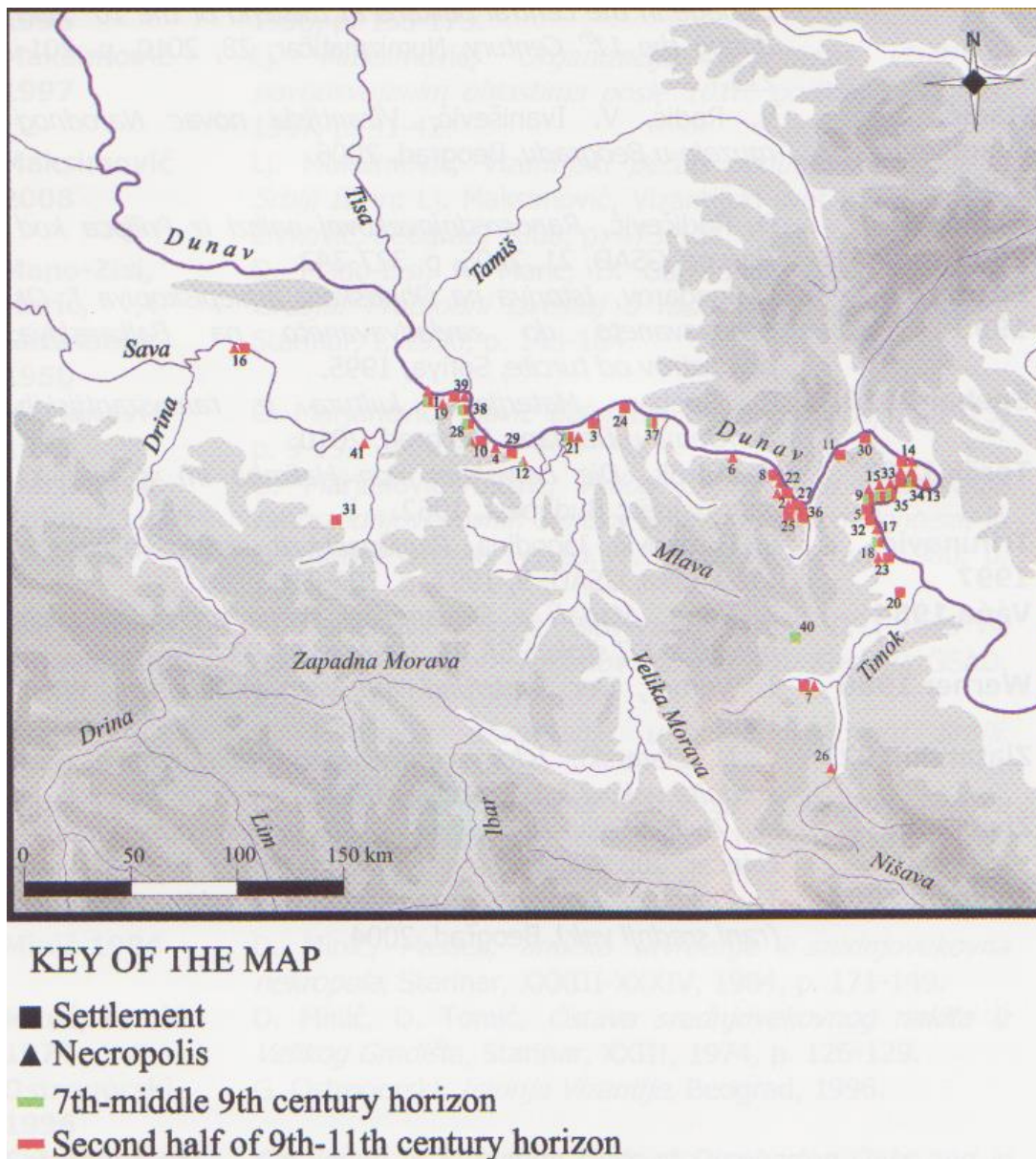

Карта 8 – Распоред утврђења западно од реке Јантре и северно од Дунава (94 – Орјахово; 95 – Бдин; 96 – Београд; 97 – Велики Градац; 98 – Монтана; 99 – Рас; 100 – Браничево; 101 – Лиљан; 102 – Ниш; 104 – Градешница; 106 – Старо село) (према Рабовянов 2011, 222)

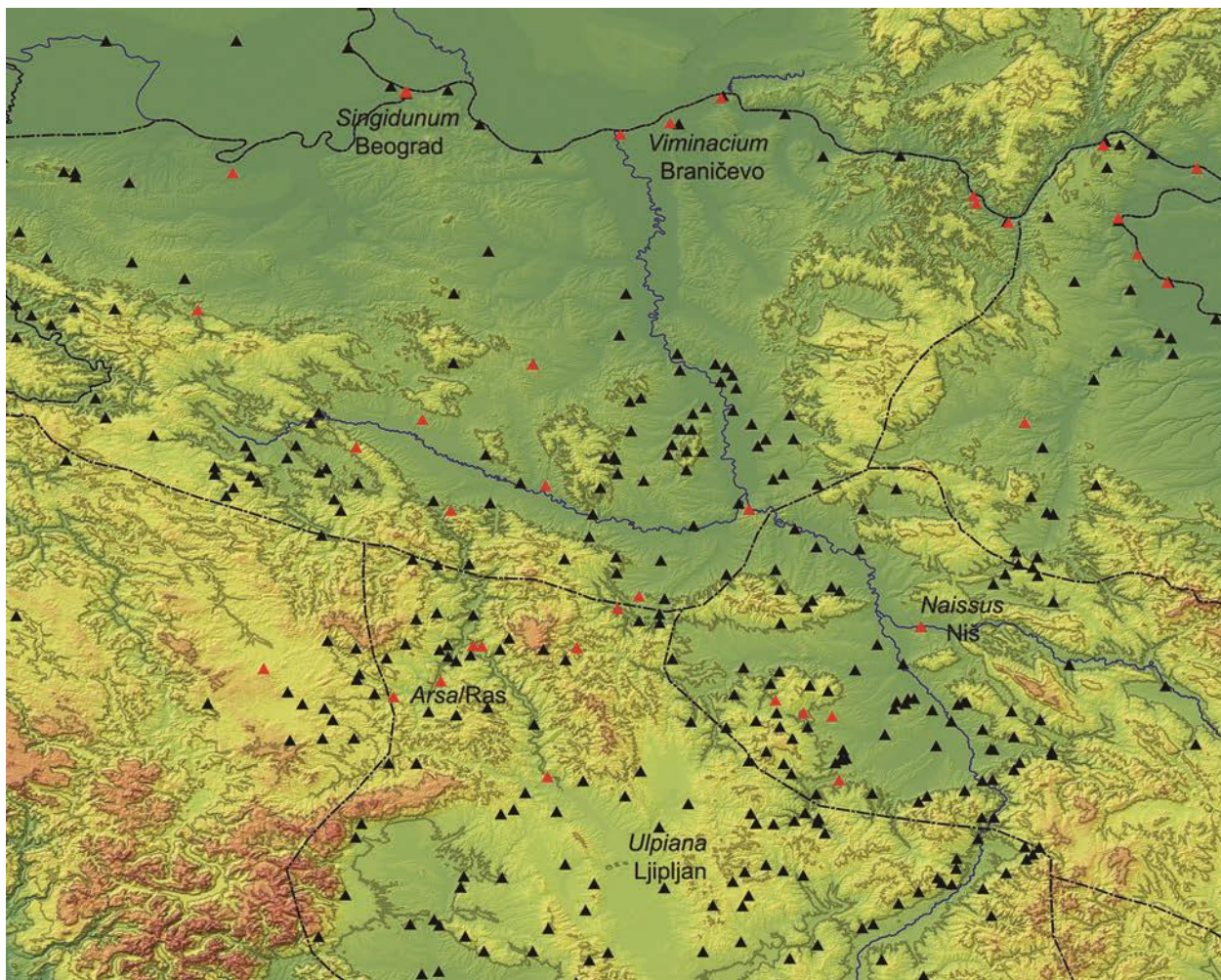

Карта 9 – Распоред утврђења у југозападним бугарским земљама (134 – Перник; 137 – Велбужд; 144 – Сердика; 145 – Скопље; 178 – Винаца; 179 – Германија; 184 – Јегуновце; 185 – Канарево; 187 – Николичевац; 188 – Опила) (према Рабовянов 2011, 224)

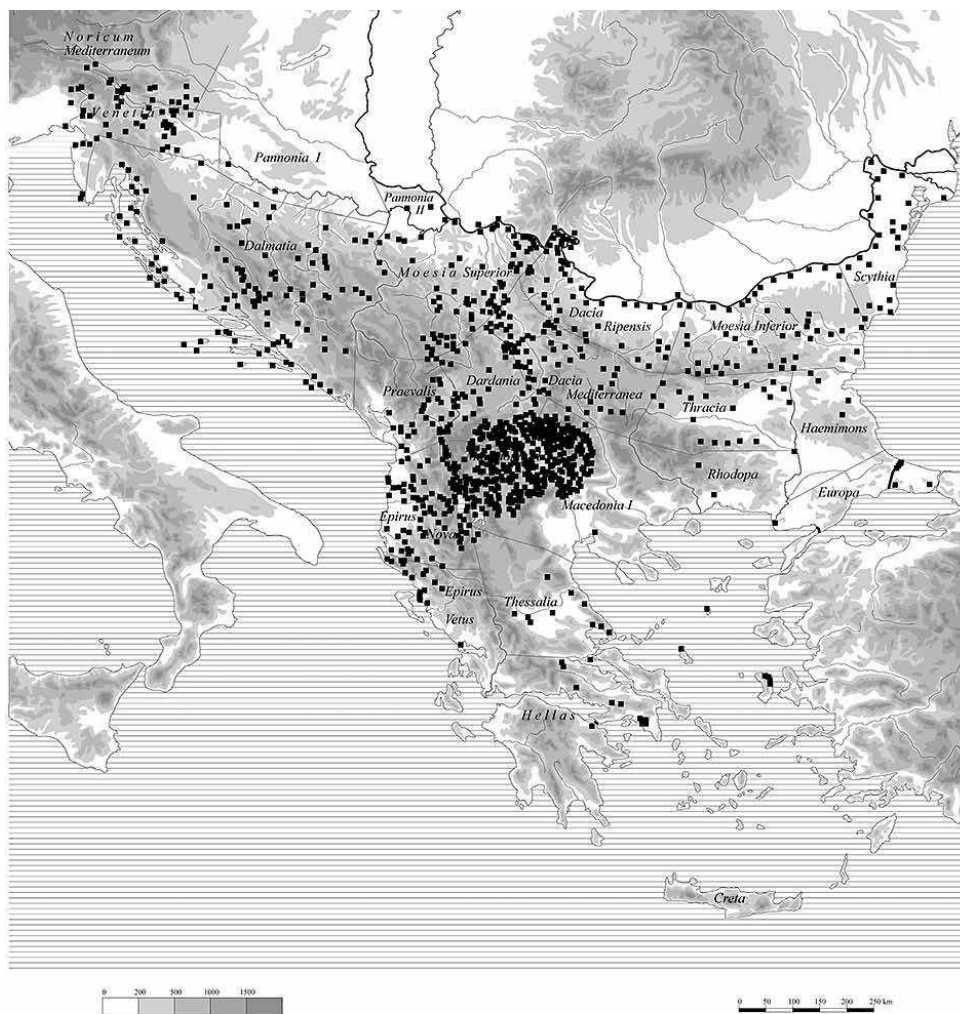

Карта 10 – Раносредњовековна насеља и некрополе у српском делу области Саве и Дунава (према Špehar 2015a, 344/Fig. 1)

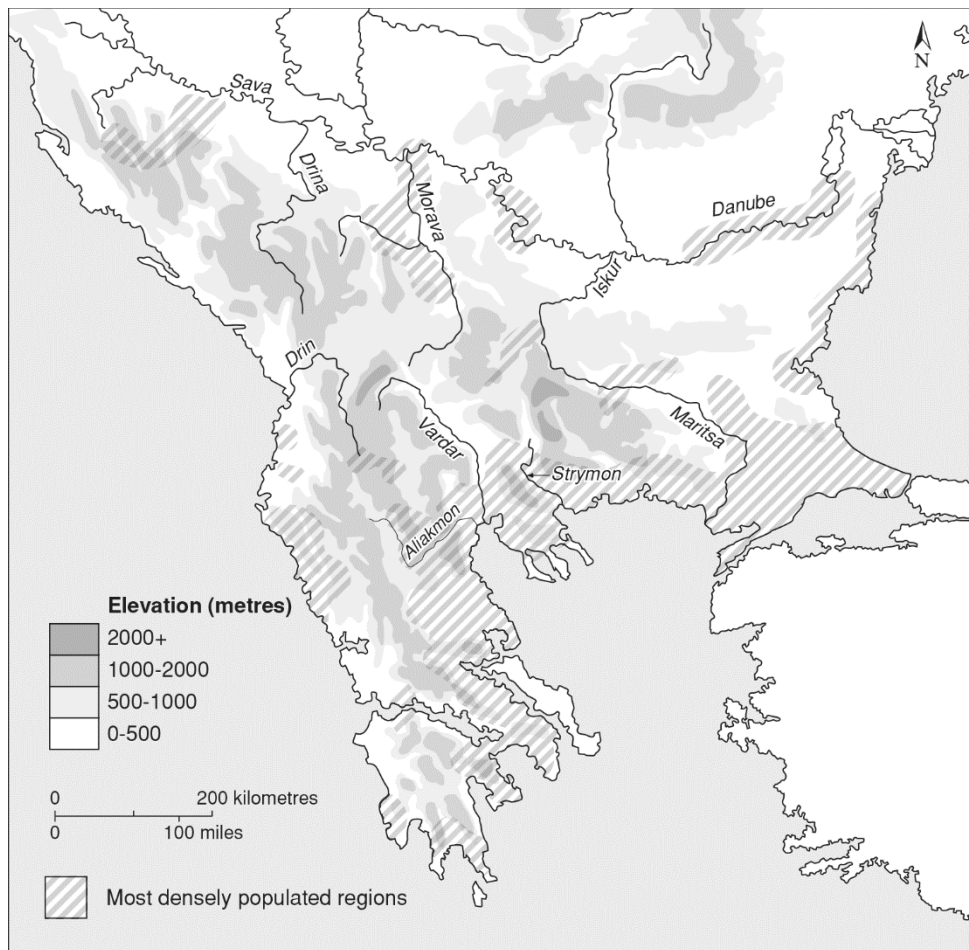
Карта 11 – Територија дијацезе Дакије. Касноантичка (црно) и раносредњовековна (црвено) утврђења (према Ivanišević, Bugarski 2019, 8/Fig. 1)

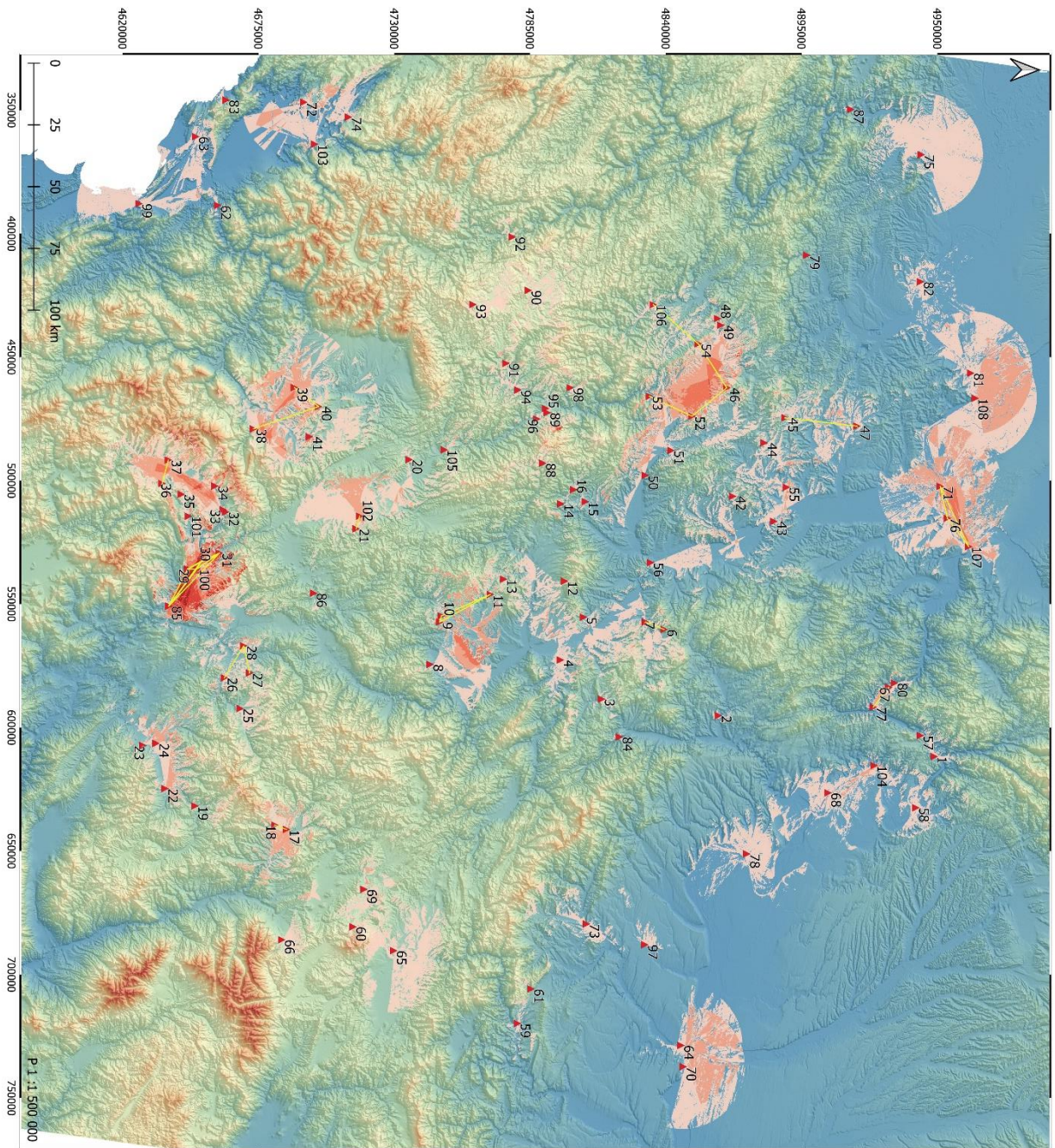

Карта 12 – Карта приближне распрострањености рановизантијских утврђења на Балкану (према Милинковић 2015, 260/Сл. 192)

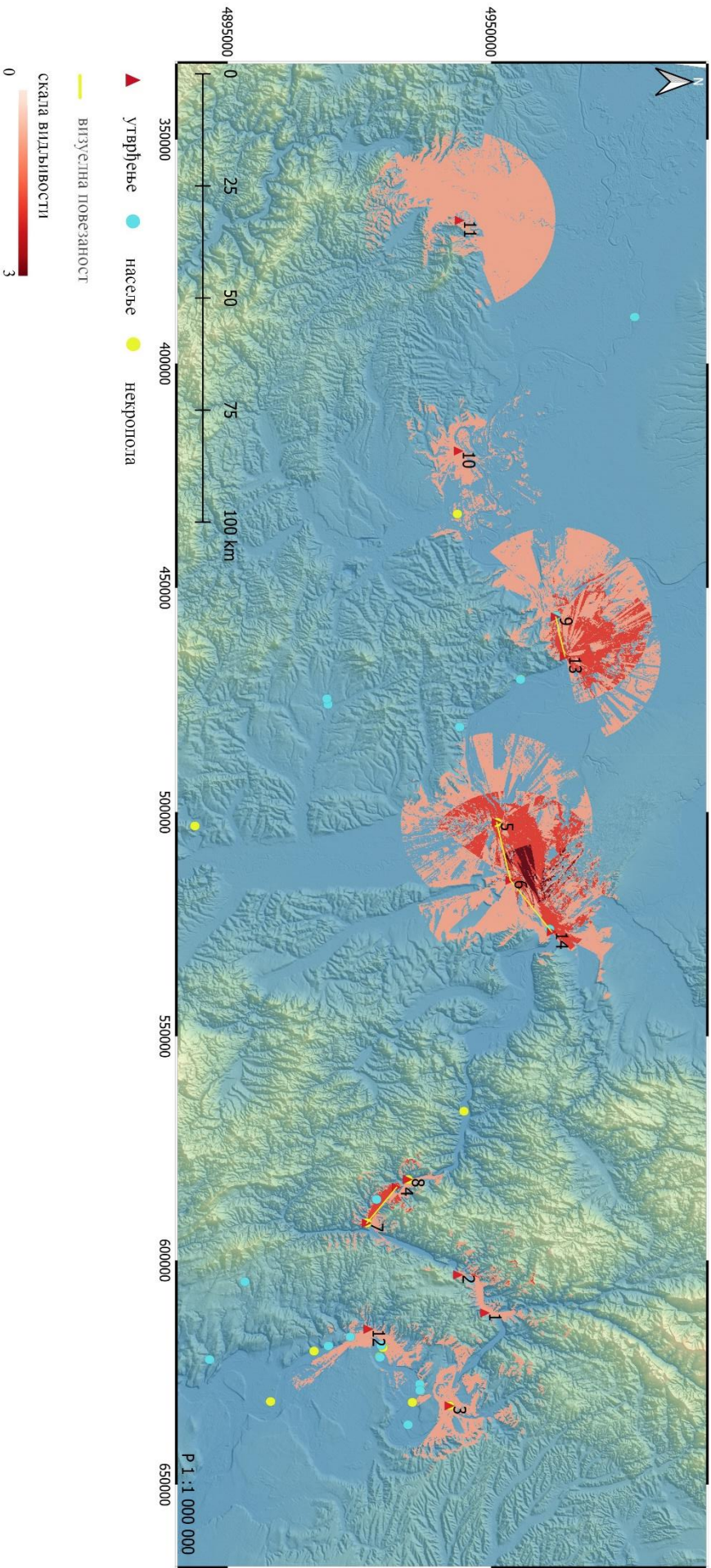
Карта 13 – Најгушће насељене регије на Балкану у периоду VII–XII века (према Haldon 2005, 9/Map. 1.6)

Карта 14 – Визуелна комуникација међу утврђењима централног Балкана у раном средњем веку одређена применом GIS-а: 1 – Текија-*Transdierna*, 2 – Гамзиград-*Felix Romuliana*, 3 – Сврљиг-*Сврљишки град*, 4 – Ниш-*Нишка терђава*, 5 – Врћеновица-*Градиште*, 6 – Рујевица-*Градиште*, 7 – Бован-*Љиљаче*, 8 – Лесковац-*Скобаљић град*, 9 – Рујковац-*Градиште*, 10 – Радиновац-*Каљаје*, 11 – Бреговина-*Кале*, 12 – Баботинац-*Велико Кале*, 13 – Ргаје-*Ргајски град*, 14 – Дупци-*Градиште*, 15 – Љубинци-*Градиште*, 16 – Брус-*Гобелја*, 17 – Николичевац-*Градиштето*, 18 – Ћустендил-*Велбужд*, 19 – Луковица-*Калата*, 20 – Дубовац-*Градина Чечан*, 21 – Велетин-*Утврђење Велетин*, 22 – Винаца-*Кале*, 23 – Козјак-*Баргала*, 24 – Крупиште-*Кале*, 25 – Опила-*Градиште*, 26 – Коњух-*Големо Градиште*, 27 – Канарево-*Козјак*, 28 – Младо Нагоричане-*Жеглигово*, 29 – Скопље-*Чрнче/Маркови Кули*, 30 – Скопље-*Сцири*, 31 – Чучер-*Кула (Давина)*, 32 – Орашје-*Градиште (Собри)*, 33 – Јегуновце-*Градиште*, 34 – Лешок-*Кале*, 35 – Доња Лешница-*Кале*, 36 – Стенче-*Градиште*, 37 – Градец-*Градиште*, 38 – Призрен-*Каљаја*, 39 – Геђе-*Градиш*, 40 – Затрич-*Градиште*, 41 – Кострц-*Хисар*, 42 – Старо Село-*Јеринин град*, 43 – Војска-*Јеринин град*, 44 – Доње Грбице-*Градина*, 45 – Котража-*Градина*, 46 – Остра-*Соколица*, 47 – Ковачевац-*Дивичмеђ*, 48 – Илиње-*Градина*, 49 – Рошци-*Кулина*, 50 – Грабовац-*Јеринин град*, 51 – Чукојевац-*Градиште*, 52 – Милочај-*Велика Градина*, 53 – Замчања-*Велика Градина*, 54 – Граб-*Градина на Јелици*, 55 – Баточина/*Градац-Јеринин град*, 56 – Град Сталаћ-*Укоса*, 57 – Мали Казан-*Хајдучка воденица*, 58 – Костол-*Pontes/Трајанов мост*, 59 – Мездра-*Калето*, 60 – Кладница-*Големо Градиште*, 61 – Враца-*Градиштето*, 62 – Шурда-*Сард*, 63 – Шас-*Свач*, 64 – Хрлец-*Augusta*, 65 – Софија-*Средец*, 66 – Сапарева бања-*Германија*, 67 – Равна-*Campsa*, 68 – Прахово-*Аквис*, 69 – Перник-*Стари град Перник*, 70 – Орјахово-*Камка*, 71 – Орашје-*Маргум*, 72 – Облун-*Тврђава Облун*, 73 – Монтана-*Градиште/Кале*, 74 – Мартинићи – *Градина*, 75 – Лозница-*Видојевица*, 76 – Стари Костолац-*Мали градГодића црква*, 77 – Доњи Милановац-*Велики Градац*, 78 – Видин-*Бдин*, 79 – Бранговић-*Јеринин град*, 80 – Бољетин-*Сморна*, 81 – Београд-*Београдска терђава*, 82 – Бељин-*Градуштина*, 83 – Бар-*Стари град*, 84 – Књажевац-*Бараница*, 85 – Таор-*Градиште*, 86 – Бинач-*Градиште (Каљаја)*, 87 – Мали Зворник-*Орловине*, 88 – Горње Левиће-*Градац*, 89 – Казновиће-*Градина*, 90 – Врсенице-*Градина*, 91 – Себечево-*Градина изнад Трговишта*, 92 – Манастир Куманица-*Градина*, 93 – Ђерекаре-*Ђурђевица*, 94 – Постоње-*Градина*, 95 – Кончулић-*Градина*, 96 – Доња Рудница-*Градина*, 97 – Јакимово-*Градиштето*, 98 – Градац-*Петров криш*, 99 – Љеш-*Стари град*, 100 – Скопље-*Стари град*, 101 – Рогле-*Кука*, 102 – Грачаница-*Ulriana*, 103 – Диноша-*Ђутеза*, 104 – Брза Паланка-*Егета*, 105 – Звечан-*Стари град*, 106 – Радаљево-*Градина*, 107 – Рам-*Lederata*, 108 – Вишњица-*Ad Octavum* (аутор И. Кајтез)¹⁸⁵⁰

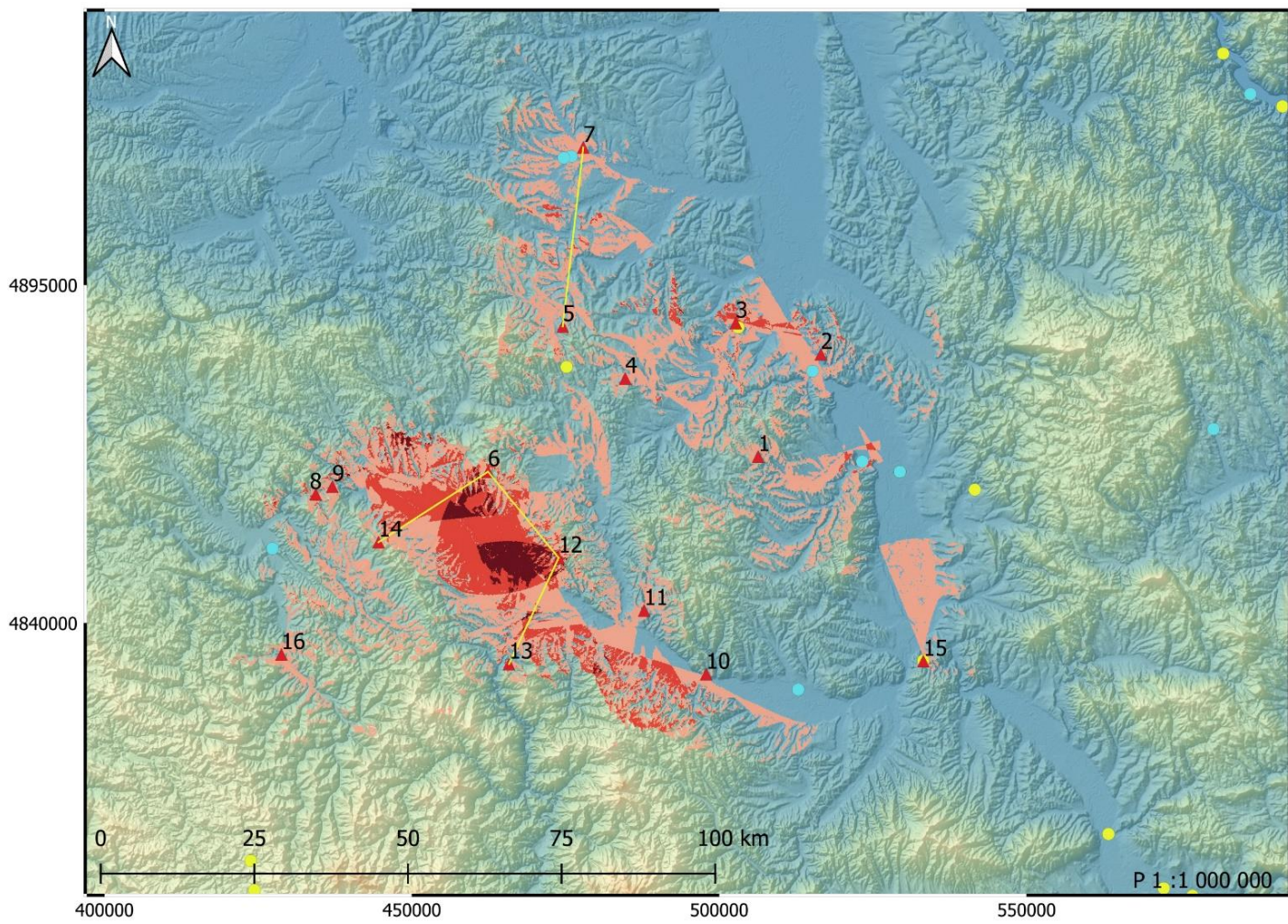
¹⁸⁵⁰ На карти се налази и Звечан, који није укључен у каталог локалитета.

Карта 15 – Визуелна комуникација међу утврђењима и околним насељима и некрополама у централнобалканском Подунављу: 1 – Текија-*Transdierna*, 2 – Мали Казан-*Хајдучка Воденица*, 3 – Костол-*Pontes/Трајанов мост*, 4 – Равна-*Campsa*, 5 – Орашје-*Маргум*, 6 – Стари Костолац-*Мали град/Тодића црква*, 7 – Доњи Милановац-*Велики Градац*, 8 – Бољетин-*Сморна*, 9 – Београд-*Београдска тврђава*, 10 – Бељин-*Градуштина*, 11 – Лозница-*Видојевица*, 12 – Брза Паланка-*Егета*, 13 – Вишњица-*Ad Octavum*, 14 – Рам-*Lederata* (аутор И. Кајтез)

▲ утврђење   ● насеље   ● некропола

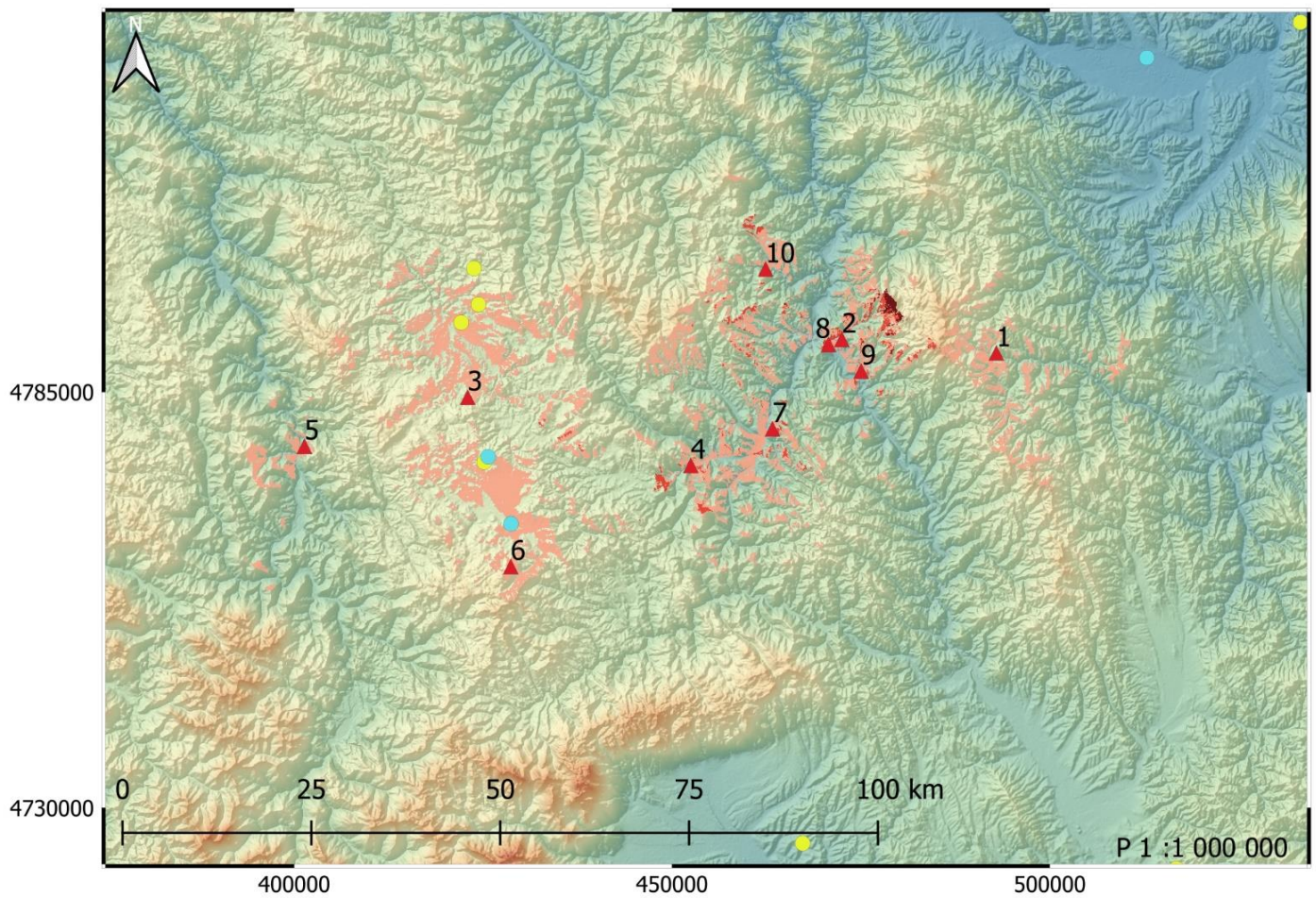
— визуелна повезаност

скала видљивости

0 ————— 3

Карта 16 – Визуелна комуникација међу утврђењима и околним насељима и некрополама у северозападном делу централног Балкана: 1 – Старо Село-*Јеринин град*, 2 – Војска-*Јеринин град*, 3 – Баточина/*Градац-Јеринин град*, 4 – Доње Грбице-*Градина*, 5 – Котража-*Градина*, 6 – Остра-*Соколица*, 7 – Ковачевац-*Дивичмеђ*, 8 – Илиње-*Градина*, 9 – Рошци-*Кулина*, 10 – Грабовац-*Јеринин град*, 11 – Чукојевац-*Градиште*, 12 – Милочај-*Велика Градина*, 13 – Замчања-*Велика Градина*, 14 – Граб – *Градина на Јелици*, 15 – Град Сталаћ-*Укоса*, 16 – Радаљево-*Градина* (аутор И. Кајтез)

▲ утврђење   ● насеље   ● некропола

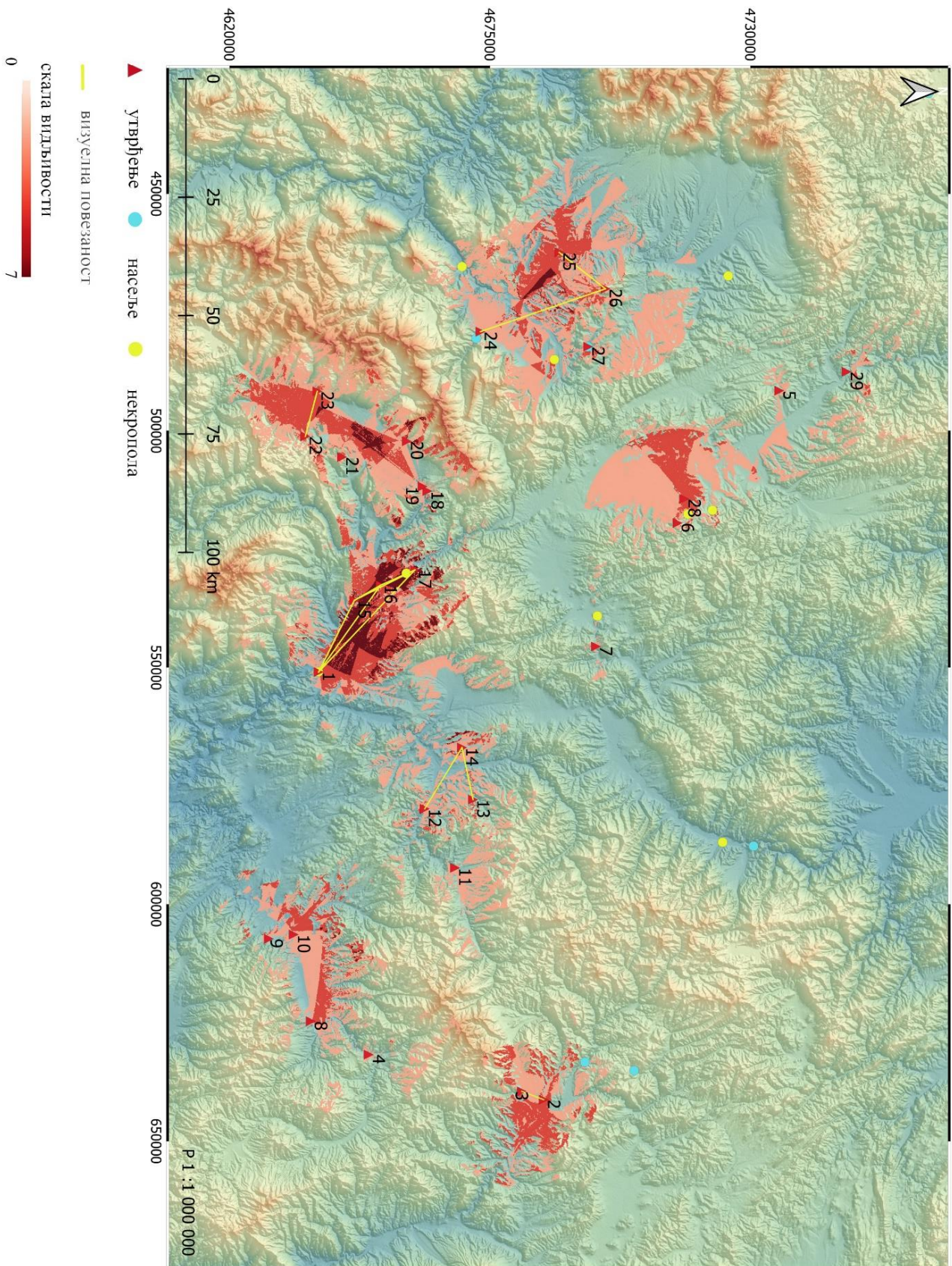
— визуелна повезаност

скала видљивости

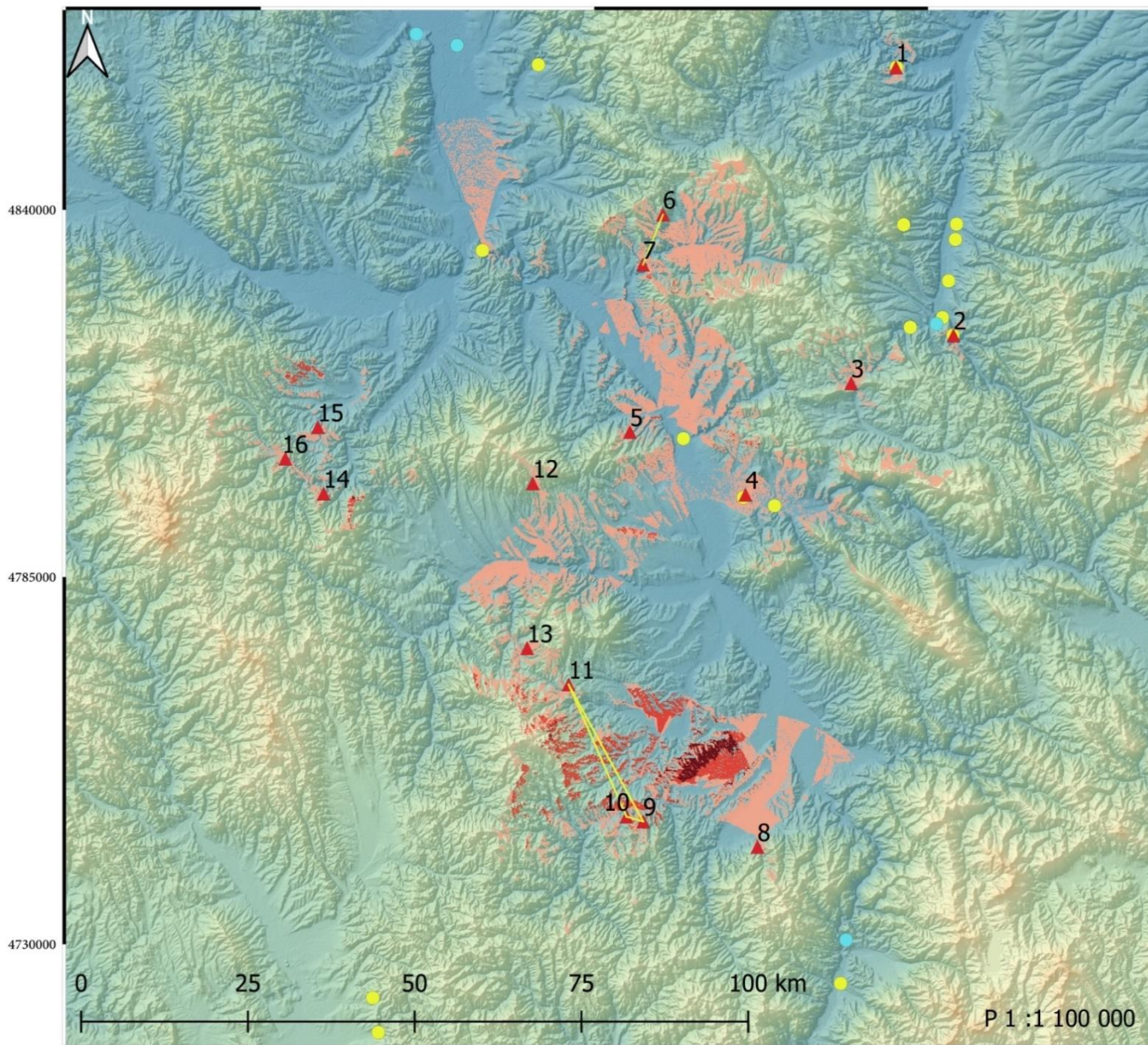

Карта 17 – Визуелна комуникација међу утврђењима и околним насељима и некрополама у западном делу централног Балкана: 1 – Горње Левиће-Градац, 2 – Казновиће-Градина, 3 – Врсенице-Градина, 4 – Себечево-Градина изнад Трговишта, 5 – Манастир Куманица-Градина, 6 – Берекаре-Ђурђевица, 7 – Постење-Градина, 8 – Кончулић-Градина, 9 – Доња Рудница-Градина, 10 – Градац-Петров криш (аутор И. Кајтез)

Карта 18 – Визуелна комуникација међу утврђењима и околним насељима и некрополама у јужном и југоисточном делу централног Балкана: 1 – Таор-Градиште, 2 – Николичевац-Градиштето, 3 – Ћустендил-Велбужд, 4 – Луковица-Калата, 5 – Дубовац-Градина Чечан, 6 – Велетин-Утврђење Велетин, 7 – Бинач-Градиште (Каљаја), 8 – Винаца-Кале, 9 – Козјак-Баргала, 10 – Крупиште-Кале, 11 – Опила-Градиште, 12 – Коњух-Големо Градиште, 13 – Канарево-Козјак, 14 – Младо Нагоричане-Жеглигово, 15 – Скопље-Чрнче/Маркови Кули, 16 – Скопље-Стари град/Кале, 17 – Чучер-Кула, 18 – Орашје-Градиште (Собри), 19 – Јегуновце-Градиште, 20 – Лешок-Кале, 21 – Доња Лешница-Кале, 22 – Стенче-Градиште, 23 – Градец-Градиште, 24 – Призрен-Каљаја, 25 – Геђе-Градиш, 26 – Затрич-Градиште, 27 – Кострц-Хисар, 28 – Грачаница-Ulriana, 29 – Звечан-Стари град (аутор И. Кајтез)

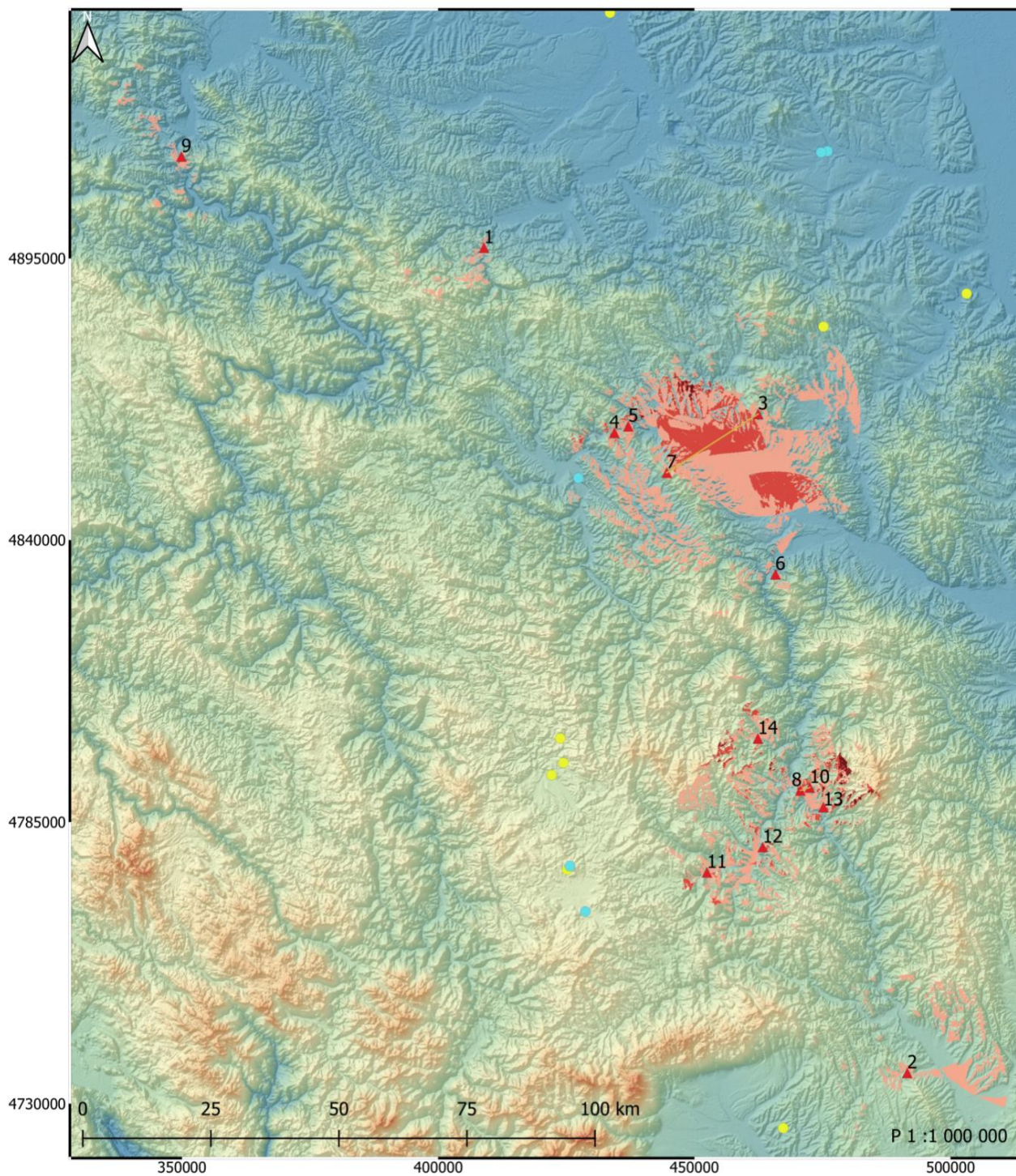
▲ утврђење   ● насеље   ● некропола   — визуелна повезаност

скала видљивости

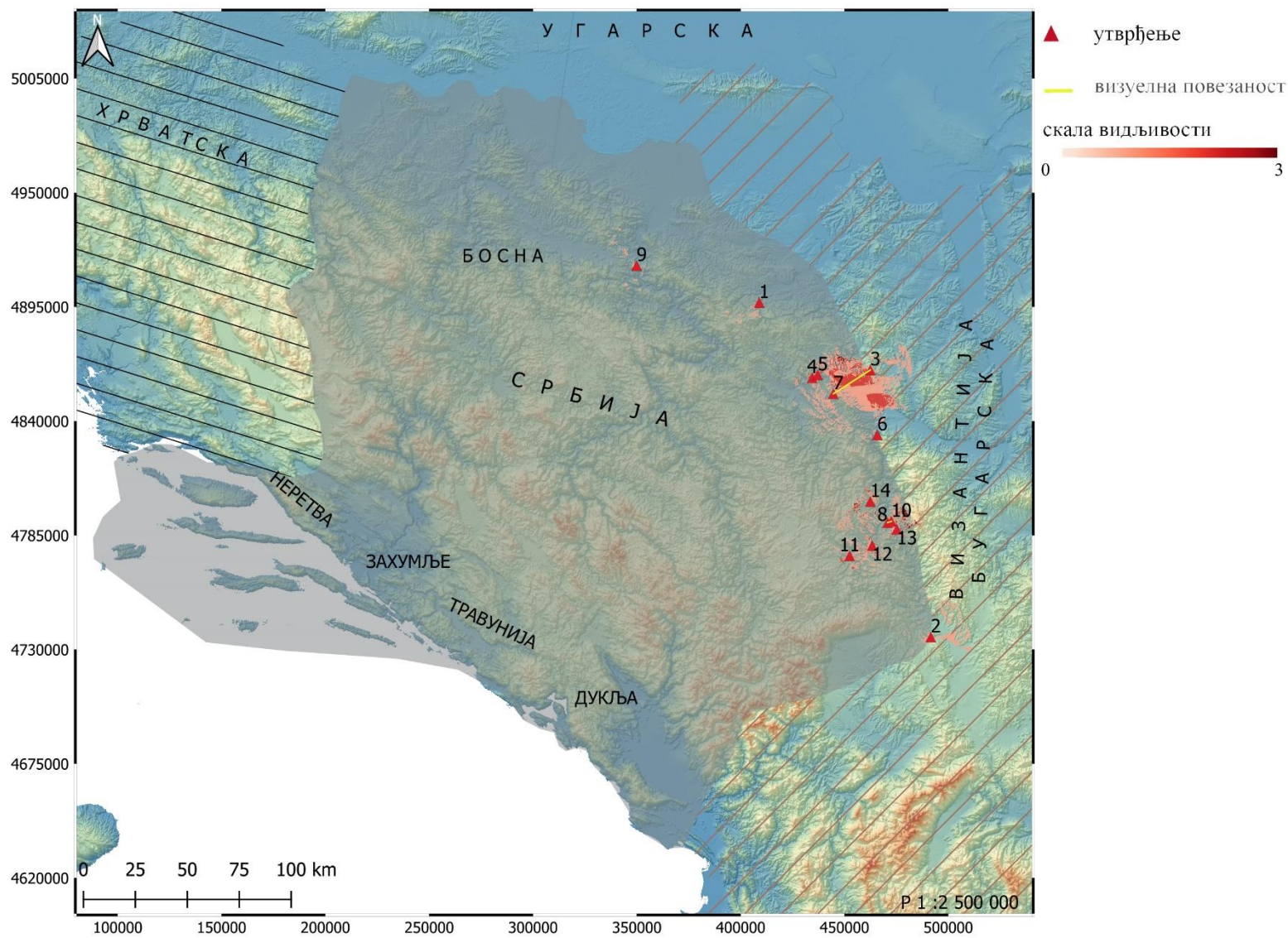
Карта 19 – Визуелна комуникација међу утврђењима и околним насељима и некрополама у источном делу централног Балкана: 1 – Гамзиград-*Felix Romuliana*, 2 - Књажевац-*Бараница*, 3 – Сврљиг-*Сврљишки град*, 4 – Ниш-*Нишка терђава*, 5 – Врћеновица-*Градиште*, 6 – Рујевица-*Градиште*, 7 – Бован-*Љиљаче*, 8 – Лесковац-*Скобаљић град*, 9 – Рујковац-*Градиште*, 10 – Радиновац-*Каљаје*, 11 – Бреговина-*Кале*, 12 – Баботинац-*Велико Кале*, 13 – Ргаје-*Ргајски град*, 14 – Дупци-*Градиште*, 15 – Љубинци-*Градиште*, 16 – Брус-*Гобеља*
(аутор И. Кајтез)

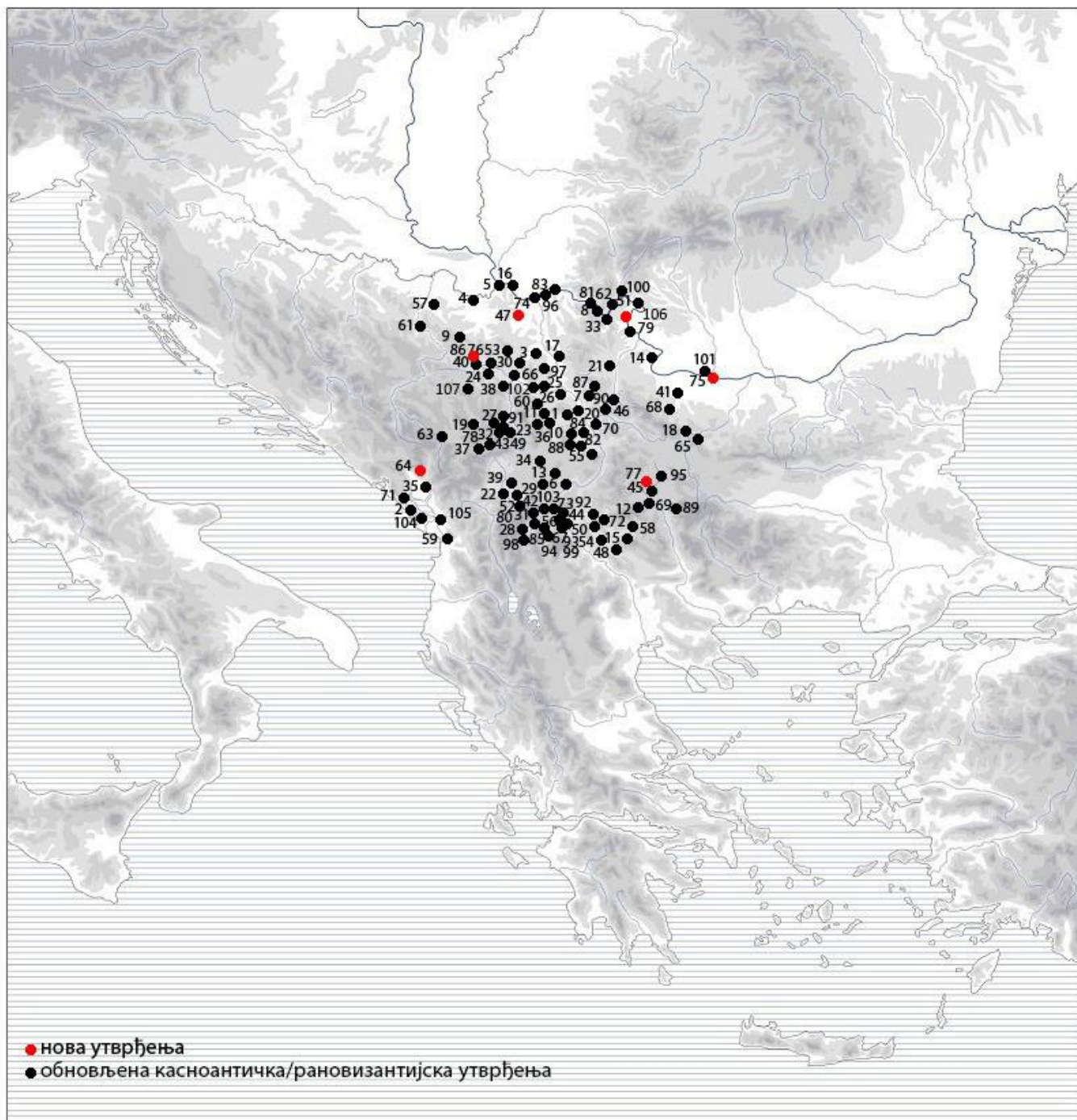
Карта 20 – Утврђења и визуелна комуникација на претпостављеној источној граници између Србије и Бугарске у IX–X веку: 1 – Бранговић-*Јеринин град*, 2 – Дубовац-*Градина Чечан*, 3 – Остра-*Соколица*, 4 – Илиње-*Градина*, 5 – Рошци-*Кулина*, 6 – Замчања-*Велика Градина*, 7 – Граб-*Градина на Јелици*, 8 – Кончулић-*Градина*, 9 – Мали Зворник-*Орловине*, 10 – Казновиће-*Градина*, 11 – Себечево-*Градина изнад Трговишта*, 12 – Постоње-*Градина*, 13 – Доња Рудница-*Градина*, 14 – Градац-*Петров криш* (аутор И. Кајтез)

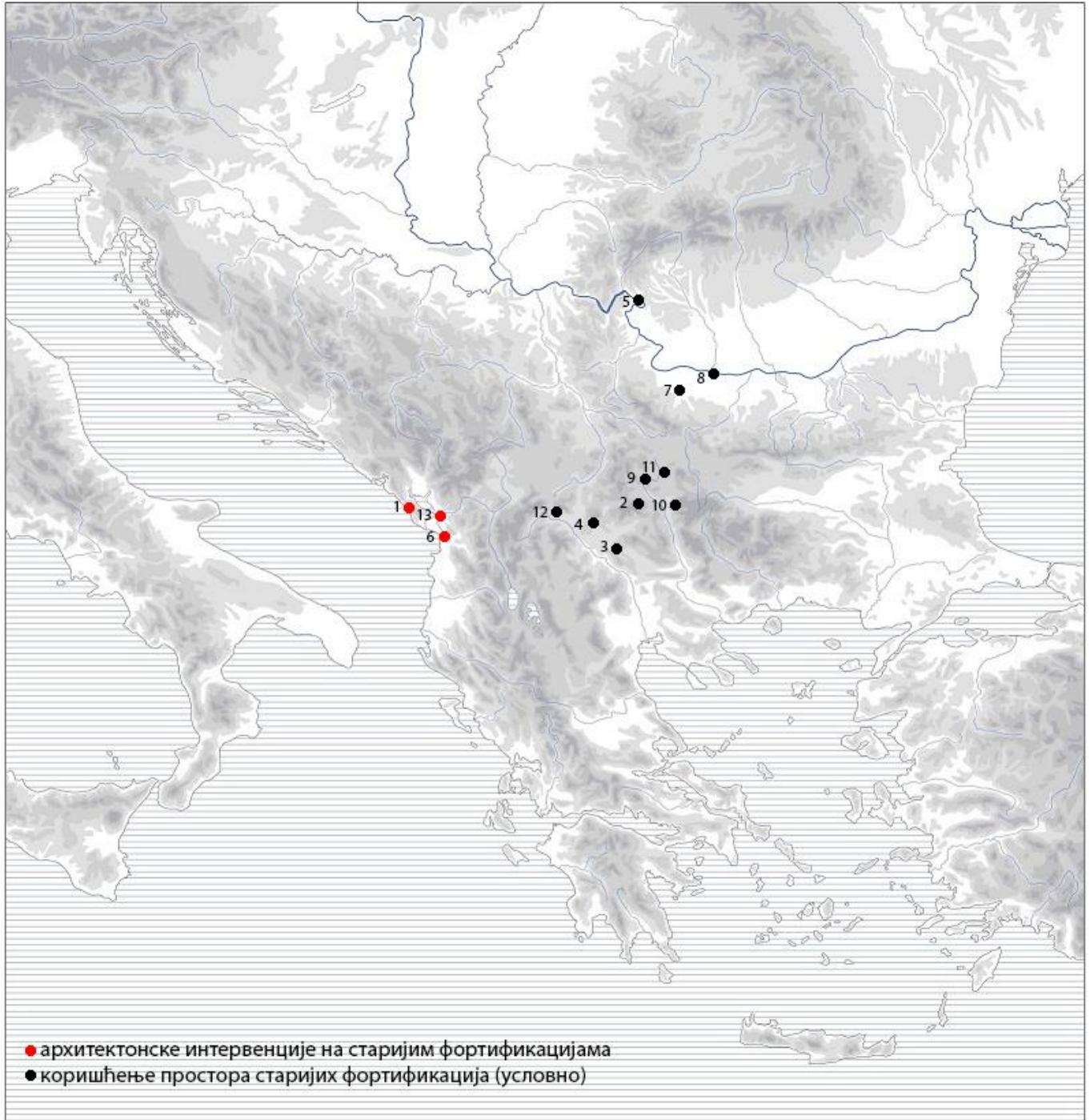
Карта 21 – Претпостављена територија Србије IX – X века са утврђењима у близини границе са Бугарском: 1 – Бранговић-Јеринин град, 2 – Дубовац-Градина Чечан, 3 – Остра-Соколица, 4 – Илиње-Градина, 5 – Рошци-Кулина, 6 – Замчања-Велика Градина, 7 – Граб-Градина на Јелици, 8 – Кончулић-Градина, 9 – Мали Зворник-Орловине, 10 – Казновиће-Градина, 11 – Себечево-Градина изнад Трговишта, 12 – Постење-Градина, 13 – Доња Рудница-Градина, 14 – Градац-Петров криш (аутор И. Кајтез)

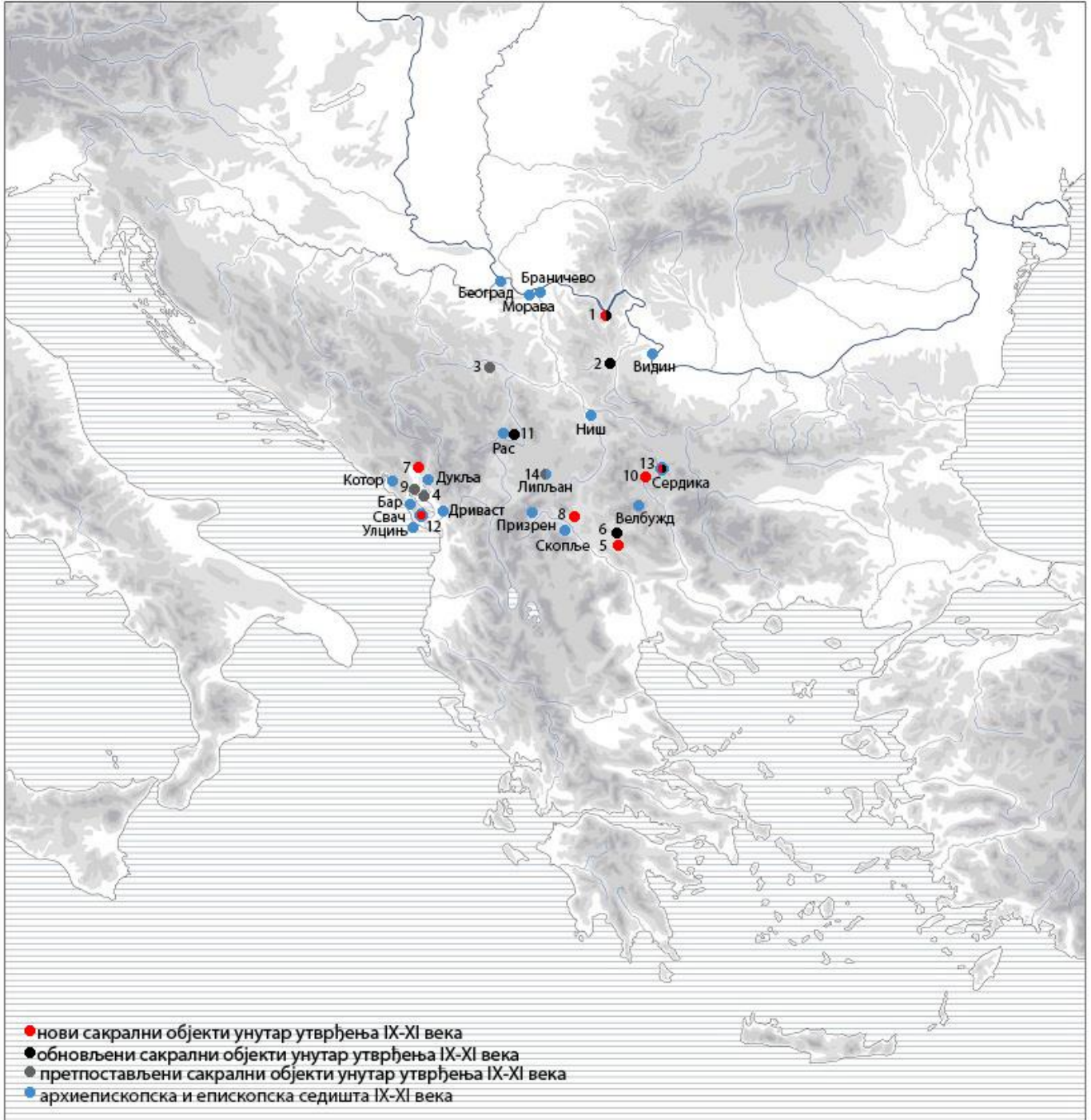
Карта 22 – Обновљена касноантичка/рановизантијска утврђења и нови центри на централном Балкану у раном средњем веку: 1 – Баботинац-Велико Кале, 2 – Бар-Стари град, 3 – Баточина/Градац-Јеринин град, 4 – Бељин-Градуштина, 5 – Београд-Београдска тврђава, 6 – Бинач-Градиште (Каљаја), 7 – Бован-Љиљаче, 8 – Бољетин-Сморна, 9 – Бранговић-Јеринин град, 10 – Бреговина-Кале, 11 – Брус-Гобела, 12 – Ћустендил-Велбужд, 13 – Велетин-Утврђење Велетин, Ргаје-Ргајски град, 14 – Видин-Бдин, 15 – Винаца-Кале, 16 – Вишњица-Ad Ostavim, 17 – Војска-Јеринин град, 18 – Враца-Градиштето, 19 – Врсенице-Градина, 20 – Врћеновица-Градиште, 21 – Гамзиград-Felix Romuliana, 22 – Геђе-Градиш, 23 – Горње Левиће-Градац, 24 – Граб-Градина на Јелици, 25 – Грабовац-Јеринин град, 26 – Град Сталаћ-Укоса, 27 – Градац-Петров кри, 28 – Градец-Градиште, 29 – Грачаница-Urriana, 30 – Доње Грбице-Градина, 31 – Доња Лешница-Кале, 32 – Доња Рудница-Градина, 33 – Доњи Милановац-Велики Градац, 34 – Дубовац-Градина Чечан, 35 – Диноша-Ћутеза, 36 – Дупци-Градиште, 37 – Ђерекаре-Ђурђевица, 38 – Замчања-Велика Градина, 39 – Затрич-Градиште, 40 – Илиње-Градина, 41 – Јакимово-Градиштето, 42 – Јегуновце-Градиште, 43 – Казновиће-Градина, 44 – Канарево-Козјак, 45 – Кладница-Големо Градиште, 46 – Књажевац-Бараница, 47 – Ковачевац-Дивичмеђ, 48 – Козјак-Баргала, 49 – Кончулић-Градина, 50 – Коњух-Големо Градиште, 51 – Костол-Pontes/Трајанов мост, 52 – Кострц-Хисар, 53 – Котража-Градина, 54 – Крупиште-Кале, 55 – Лесковац-Скобаљић град, 56 – Лешок-Кале, 57 – Лозница-Видојевица, 58 – Луковица-Калата, 59 – Љеш-Стари град, 60 – Љубинци-Градиште, 61 – Мали Зворник-Орловине, 62 – Мали Казан-Хајдучка воденица, 63 – Манастир Куманица-Градина, 64 – Мартинићи – Градина, 65 – Мездра-Калето, 66 – Милочај-Велика Градина, 67 – Младо Нагоричане-Жеглигово, 68 – Монтана-Градиште/Кале, 69 – Николичевац-Градиштето, 70 – Ниш-Нишка тврђава, 71 – Облун-Тврђава Облун, 72 – Опила-Градиште, 73 – Орашје-Градиште (Собри), 74 – Орашје-Маргум, 75 – Орјахово-Камка, 76 – Остра-Соколица, 77 – Перник-Стари град Перник, 78 – Постење-Градина, 79 – Прахово-Аквис, 80 – Призрен-Каљаја, 81 – Равна-Campsa, 82 – , 83 – Рам-Lederata, 84 – Радиновац-Каљаје, 85 – Рогле-Кука, 86 – Рошци-Кулина, 87 – Рујевица-Градиште, 88 – Рујковац-Градиште, 89 – Сапарева бања-Германија, 90 – Сврљиг-Сврљишки град, 91 – Себечево-Градина изнад Трговишта, 92 – Скопље-Scupi, 93 – Скопље-Стари град, 94 – Скопље-Чрнче/Маркови Кули, 95 – Софија-Средец, 96 – Стари Костолац-Мали градТодића црква, 97 – Старо Село-Јеринин град, 98 – Стенче-Градиште, 99 – Таор-Градиште, 100 – Текија-Transdierna, 101 – Хрлец-Augusta, 102 – Чукојевац-Градиште, 103 – Чучер-Кула (Давина), 104 – Шас-Свач, 105 – Шурда-Сард, 106 – Брза Паланка-Егета, 107 – Радаљево-Градина (аутор неме карте М. Милинковић; интервенције А. Ристић)¹⁸⁵¹

¹⁸⁵¹ Нумерација локалитета на карти није идентична оној у каталогу и табели, из разлога што су поједини локалитети накнадно убачени на већ постојећу карту.

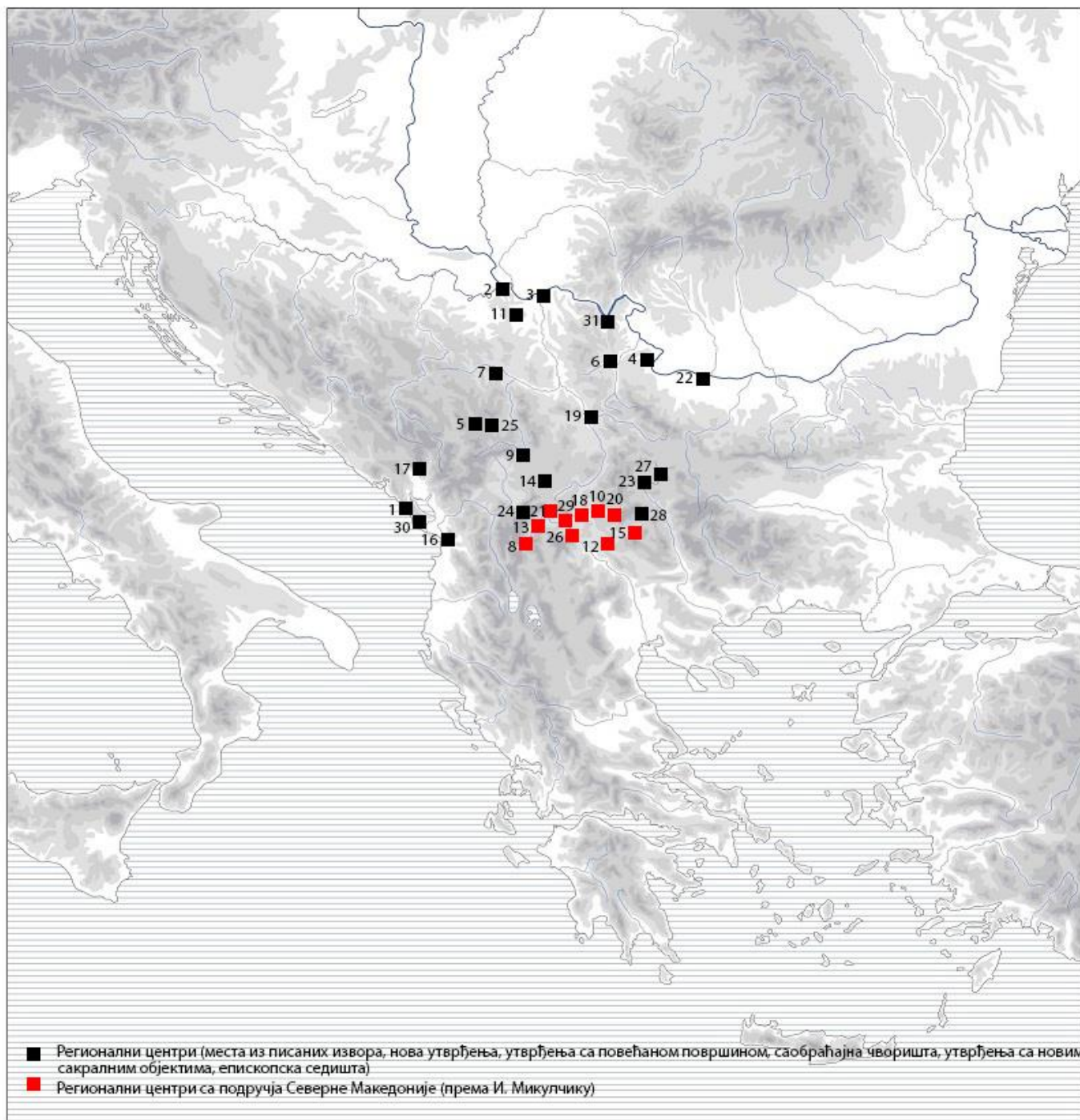

Карта 23 – Трагови употребе касноантичких/рановизантијских утврђења у периоду VII–IX века: 1 – Бар-Стари град Бар, 2 – Ћустендил-Велбужд, 3 - Козјак-Баргала, 4 – Коњух-Големо градиште, 5? – Костол-Понтес/Трајанов мост, 6 – Љеш-Стари град Љеш, 7 – Монтана-Градиште/Кале, 8 – Орјахово-Камка, 9 – Перник-Стари град Перник, 10 – Сапарева бања-Германија, 11 – Софија-Сердика, 12 – Чучер-Давина, 13 – Шурда-Сард (аутор неме карте М. Милинковић; интервенције А. Ристић)

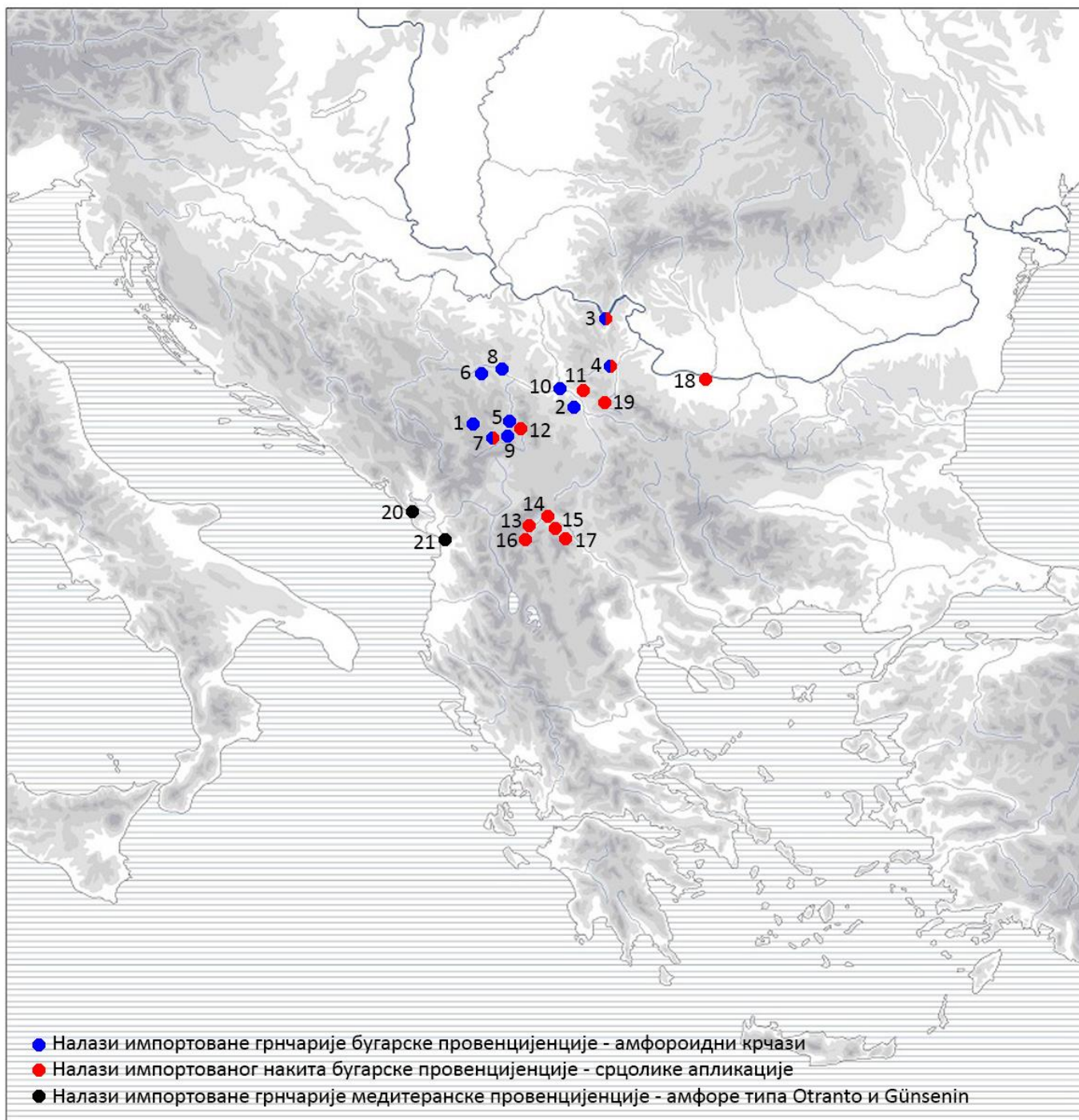

Карта 24 – Фортификације са *intra muros* сакралним објектима на централном Балкану: 1 – Доњи Милановац-*Велики Градац*, 2 – Гамзиград-*Felix Romuliana*, Граб-Градина на Јелици, 4 – Диноша-*Ђутеза*, 5 – Козјак-*Баргала*, 6 – Крупиште-*Кале*, 7 – Мартинићи-*Градина*, 8 – Младо Нагоричане-*Жеглигово*, 9 – Облун-*Тврђава Облун*, 10 – Перник-*Стари град Перник*, 11 – Постоње-*Градина*, 12 – Шас-*Свач*, 13 – Софија-*Сердика*, 14 – Грачаница-*Ултијана* (аутор неме карте М. Милинковић; интервенције А. Ристић)

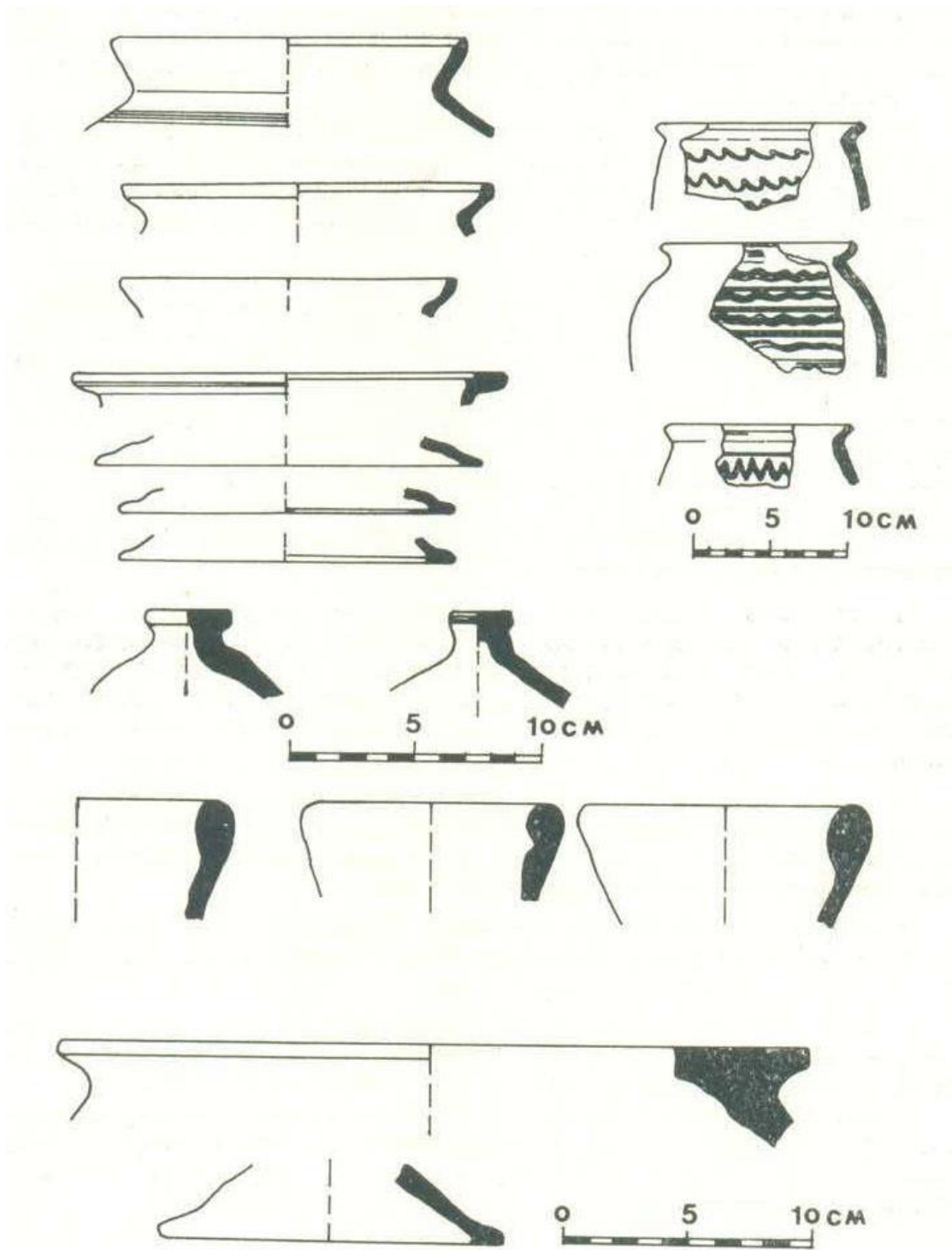
Карта 25 – Претпостављени регионални центри на централном Балкану у IX–XI веку: 1 – Бар, 2 – Београд, 3 – Браничево, 4 – Видин, 5 – Врсенице, 6 – Гамзиград, 7 – Градина на Јелици, 8 – Градец, 9 – Звечан, 10 – Козјак, 11 – Дивичмеђ, 12 – Крупиште, 13 – Лешок, 14 – Липљан, 15 – Луковица, 16 – Љеш, 17 – Мартинићи, 18 – Младо Нагоричане, 19 – Ниш, 20 – Опила, 21 – Орашје, 22 – Орјахово, 23 – Перник, 24 – Призрен, 25 – Рас, 26 – Скопље, 27 – Софија, 28 – Ћустендил, 29 – Чучер, 30 – Свач (аутор неме карте М. Милинковић; интервенције А. Ристић)

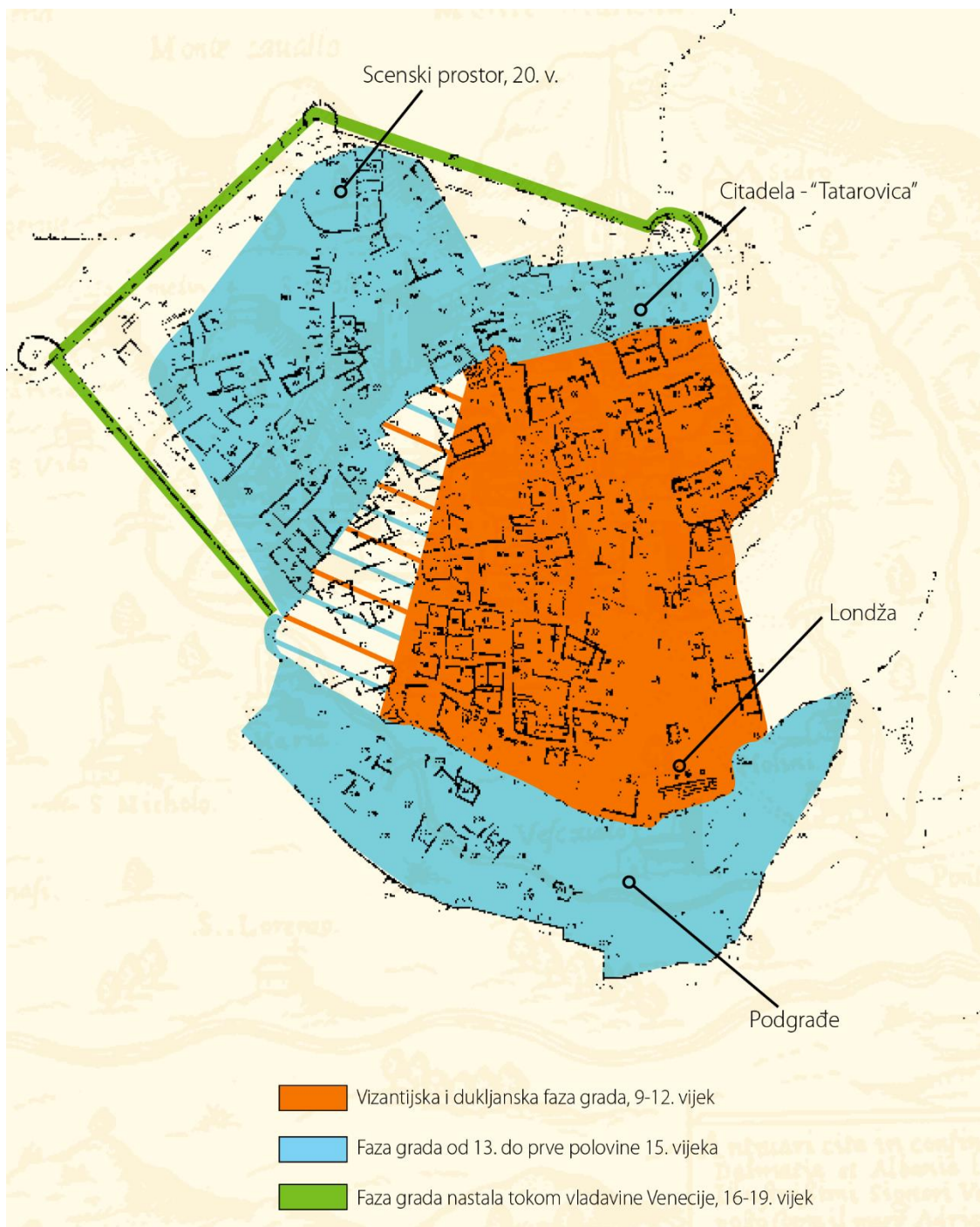
Карта 26 – Карта распрострањености налаза бугарске и медитеранске провенцијенције на централном Балкану у IX–XI веку: 1 - Врсенице-Градина, 2 – Врћеновица-Градиште, 3 – Доњи Милановац-Велики Градац, 4 - Гамзиград-*Felix Romuliana*, 5 – Кончулић-Градина, 6 - Илиње-Градина, 7 – Себечево-Градина изнад Трговишта, 8 – Остра-Соколица, 9 - Постење-Градина, 10 - Град Сталаћ-Укоса, 11 - Бован-Љиљаче, 12 - Доња Рудница-Градина, 13 - Лешница-Кале, 14 – Скопље-*Scupi*, 15 - Скопље-Стари град Скопље, 16 - Стенче-Градиште, 17 – Таор-Градиште, 18 – Хрлец-*Augusta*, 19 – Сврљиг-Сврљиг-Град, 20 – Бар-Стари град Бар, 21 – Љеш-Стари град (аутор неме карте М. Миљинковић; интервенције А. Ристић)

Т. 1 Баботинац – Велико Кале

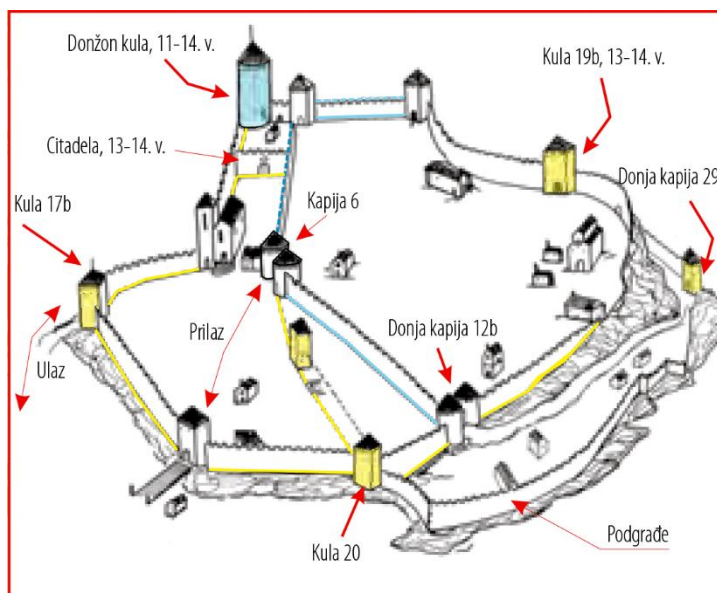
Баботинац, налази керамике са утврђења (према Кузмановић-Цветковић 1986, 215/Сл. 3)

Т. 2 Бар – Стари град

1. Фазе изградње (према Zagarčanin 2008, 9)

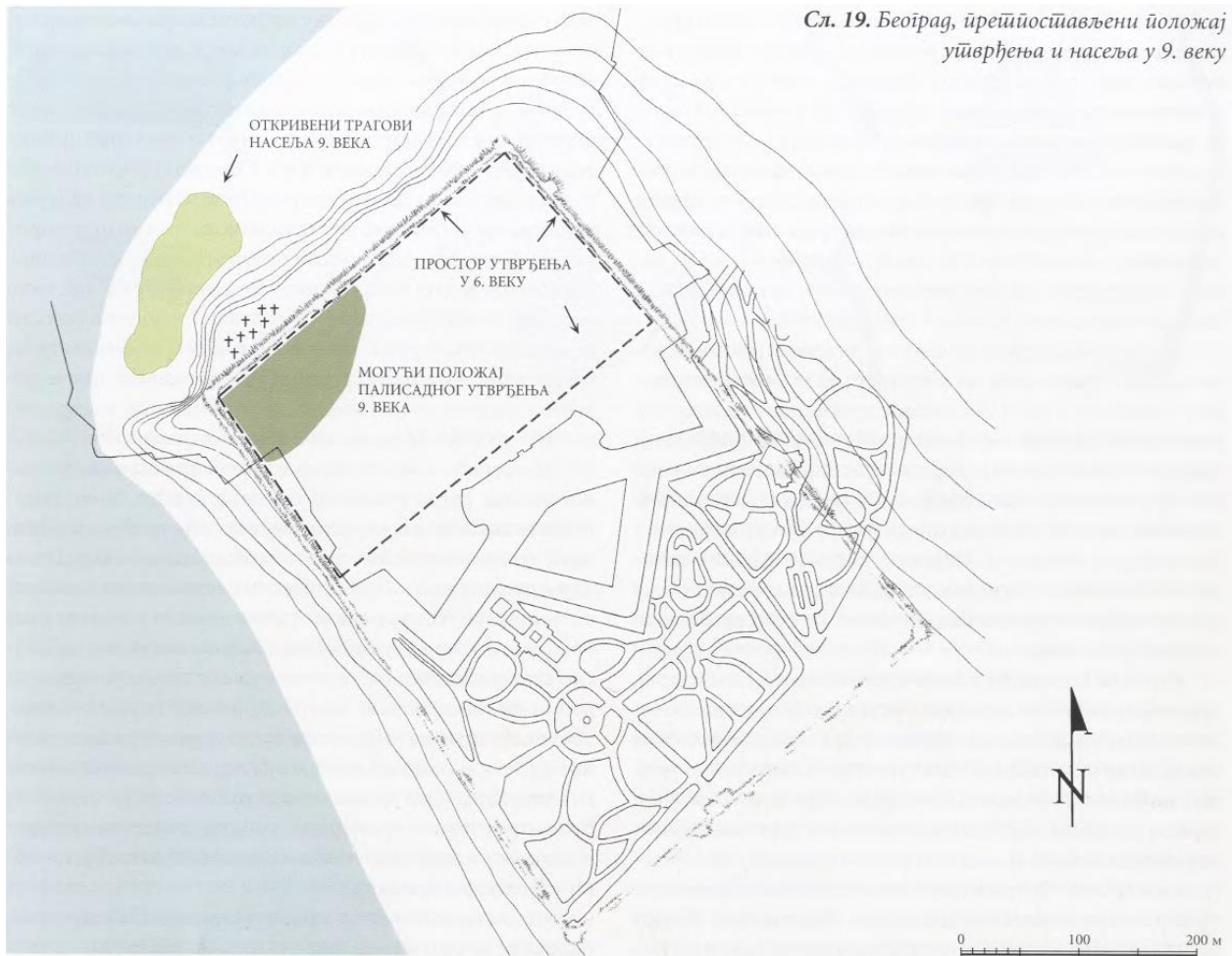

Mapa D, rekonstrukcija faza izgrdnji bedema 9-14. v.

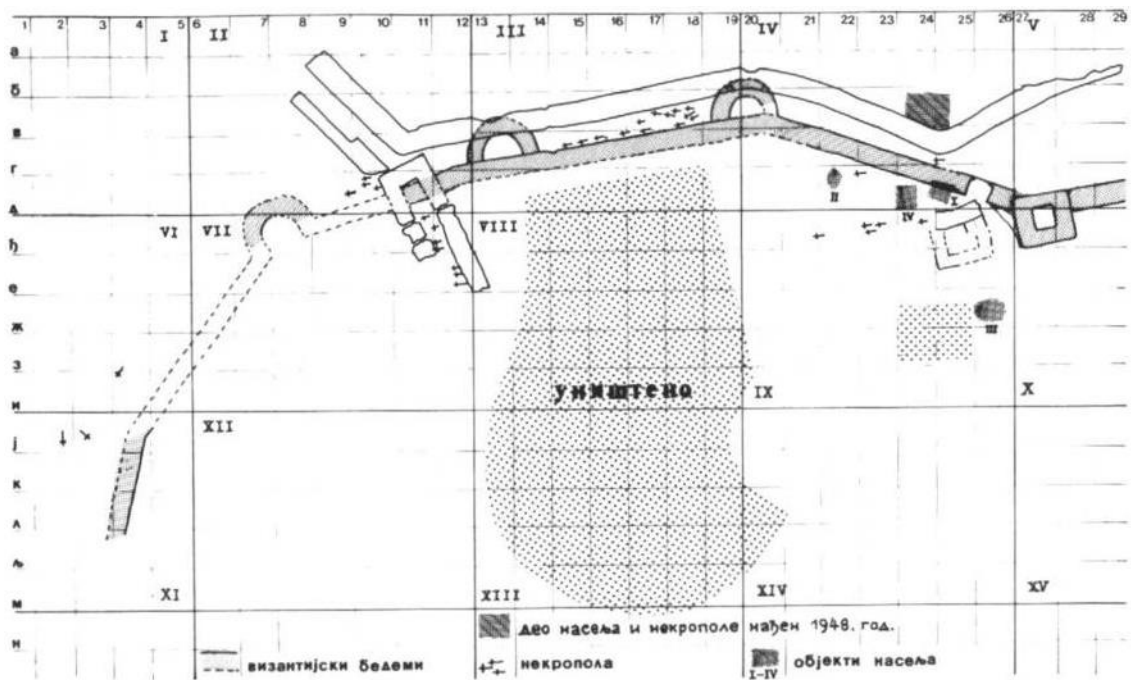

2. Najstariji delovi sredњовековне фортификације (према Zagarčanin 2008, 34)

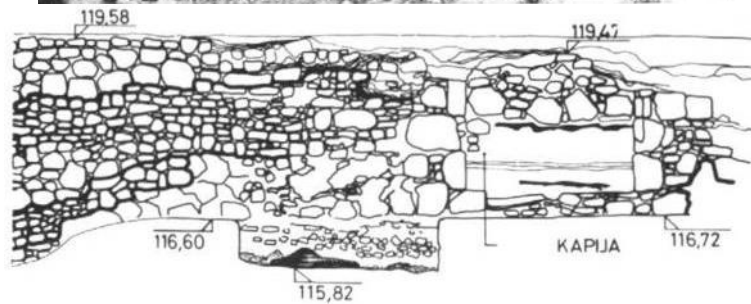
Т. 3 – Београд – Београдска тврђава

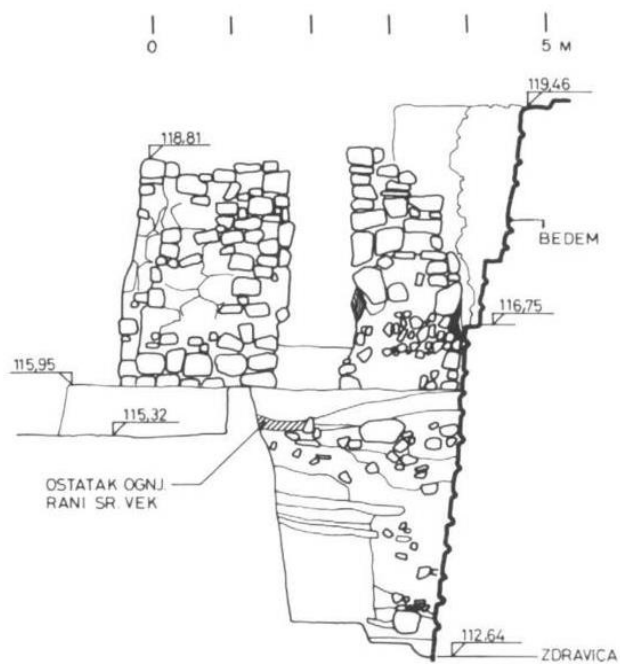
1. Београд, претпостављени положај утврђења и насеља у 9. веку (према Поповић 2006а, 51/Сл. 19)

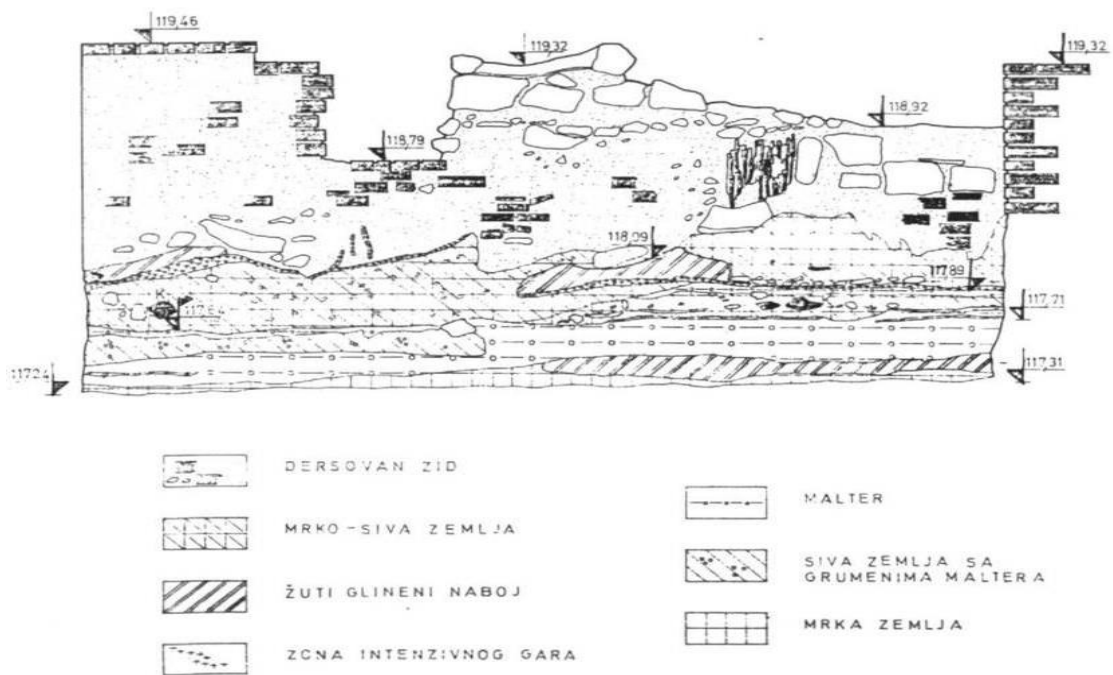
2. План бедема, насеља и некрополе на с/з делу Горњег града (према Бајаловић Хаџи-Пешић 1992, 31/Сл. 2)

3. Остатак и положај станишта I испод византијског бедема (према Бајаловић Хаџи-Пешић 1992, 33/Сл. 4-5)

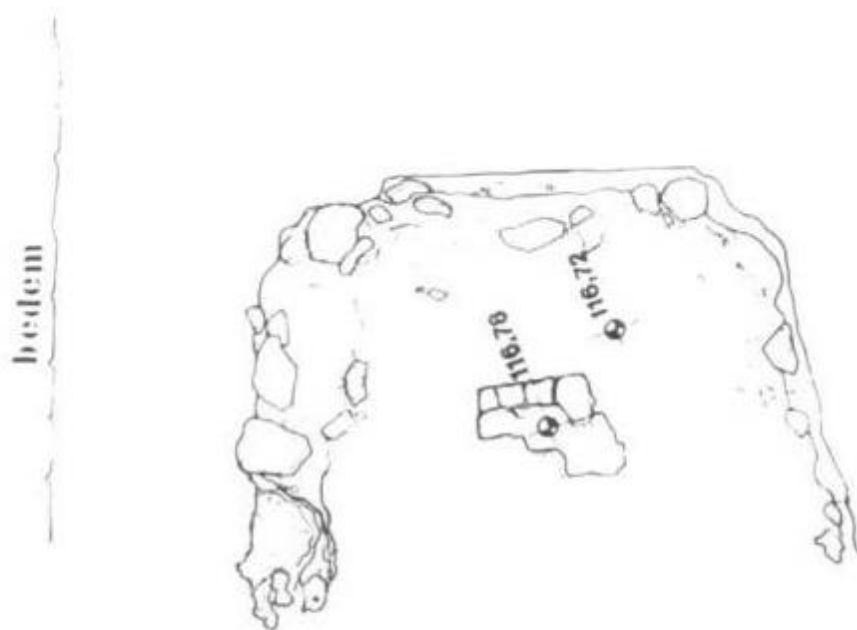

4. Огњиште станишта II, пресек кроз слојеве (према Бајаловић Хаџи-Пешић 1992, 34/Сл. 6)

5. Станиште III, пресек кроз слојеве (према Бајаловић Хаџи-Пешић 1992, 35/Сл. 7)

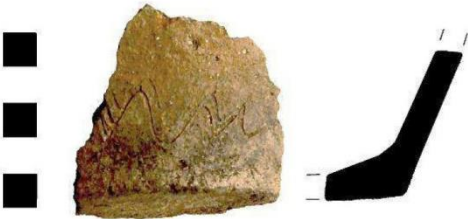

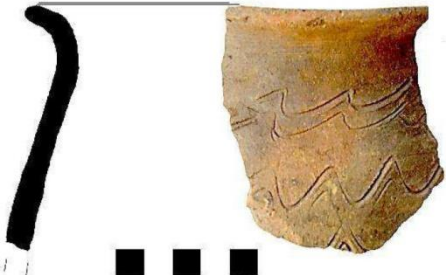

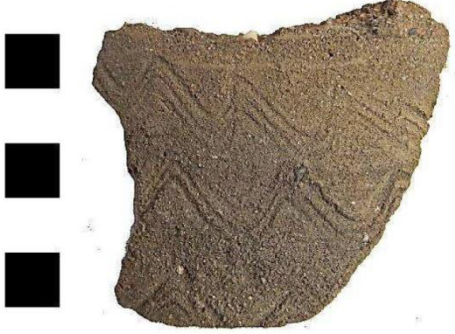

6. Станиште IV, изглед и основа (према Бајаловић Хаџи-Пешић 1992, 36/Сл. 8)

Т. 4 Бован – Љиљаче

	
<p>20. Предмет: посуда; Очувани елементи: трбух; Декорација: валовнице; Израда: без витла; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>	<p>21. Предмет: посуда; Очувани елементи: трбух; Декорација: валовнице; Израда: без витла; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>
	
<p>22. Предмет: лонац; Очувани елементи: обод, врат трбух; Декорација: валовнице; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>	
	
<p>23. Предмет: посуда; Очувани елементи: трбух; Декорација: валовнице; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>	<p>24. Предмет: посуда; Очувани елементи: трбух; Декорација: валовнице; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>

	
<p>25. Предмет: посуда; Очувани елементи: трбух, дно; Декорација: валовнице; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>	<p>26. Предмет: лонац; Очувани елементи: обод, трбух; Декорација: валовнице; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>
	
<p>27. Предмет: лонац; Очувани елементи: обод, врат, трбух; Декорација: валовнице; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>	<p>28. Предмет: лонац; Очувани елементи: обод, врат, трбух; Декорација: валовнице; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>
	
<p>29. Предмет: посуда; Очувани елементи: трбух; Декорација: валовнице; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>	<p>30. Предмет: посуда; Очувани елементи: трбух; Декорација: валовнице, квадратни убоди; Израда: витло; Порекло налаза: ЗЗМА, поклон Б. Игића; Датовање: рани средњи век</p>

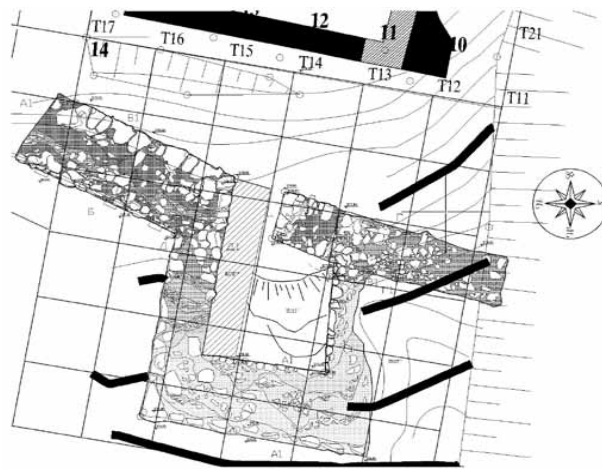
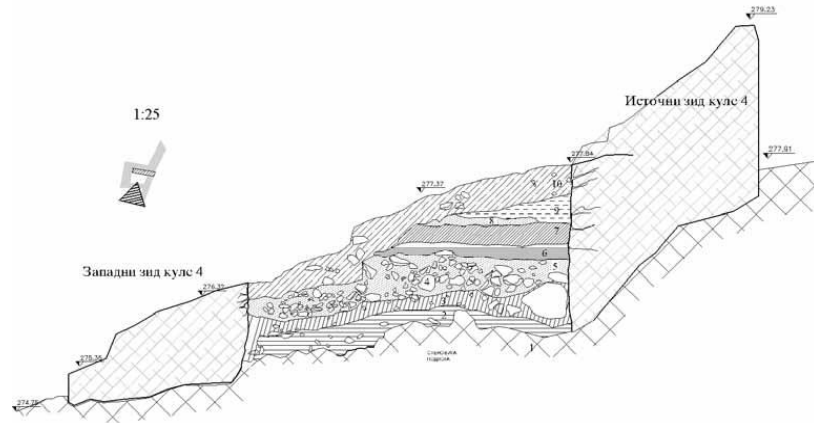
1. Део пронађеног раносредњовековног керамичког материјала (према Милојевић 2017, 44–45/кат. 20–30)

	
<p>50. Предмет: лунуласта наушница; Материјал: бронза; Порекло налаза: приватна збирка Б. Игића; Датовање: рани средњи век (X век).</p>	<p>51. Предмет: наушница са четири јагоде; Материјал: бронза; Порекло налаза: приватна збирка Б. Игића; Датовање: рани средњи век (IX-XII век)</p>

2. Раносредњовековни накит са градине Љиљаче у Бовну (према Милојевић 2017, 50/кат. 50–51)

Т. 5 Бранговић – Јеринин град

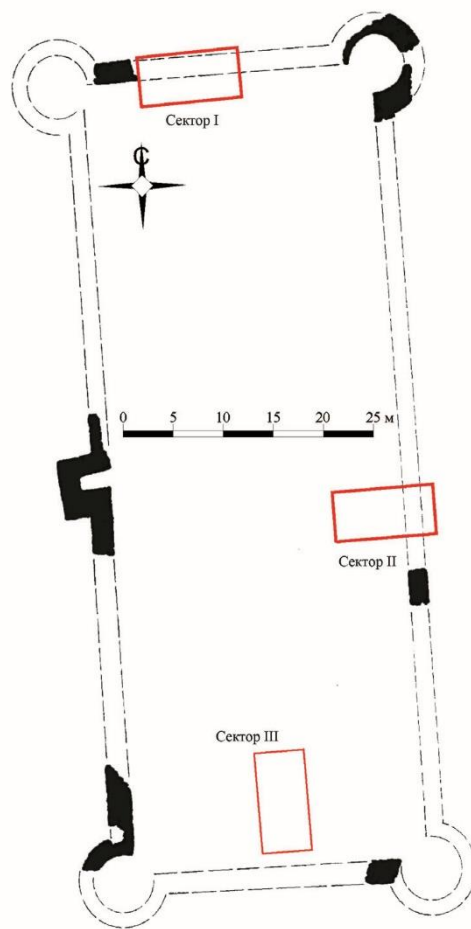

1. Профил и основа куле 4 (према Арсић 2013, 229–230/Сл. 4–5)

2. Кула 4 снимак (према Арсић 2013, 231/Сл. 6)

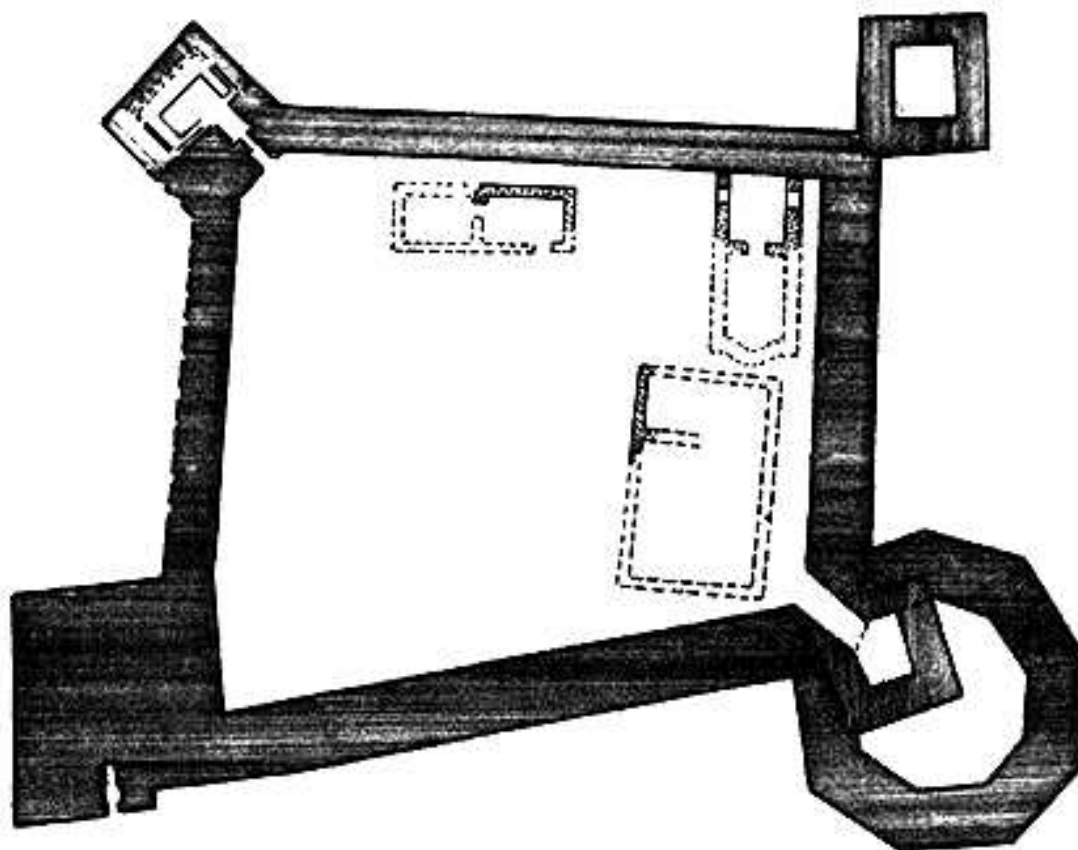
Т. 6 Брза Паланка – Егета

1. Утврђење II са положајем ископаваних сектора (према Шпехар, Јањић 2020, 249/Сл. 4)

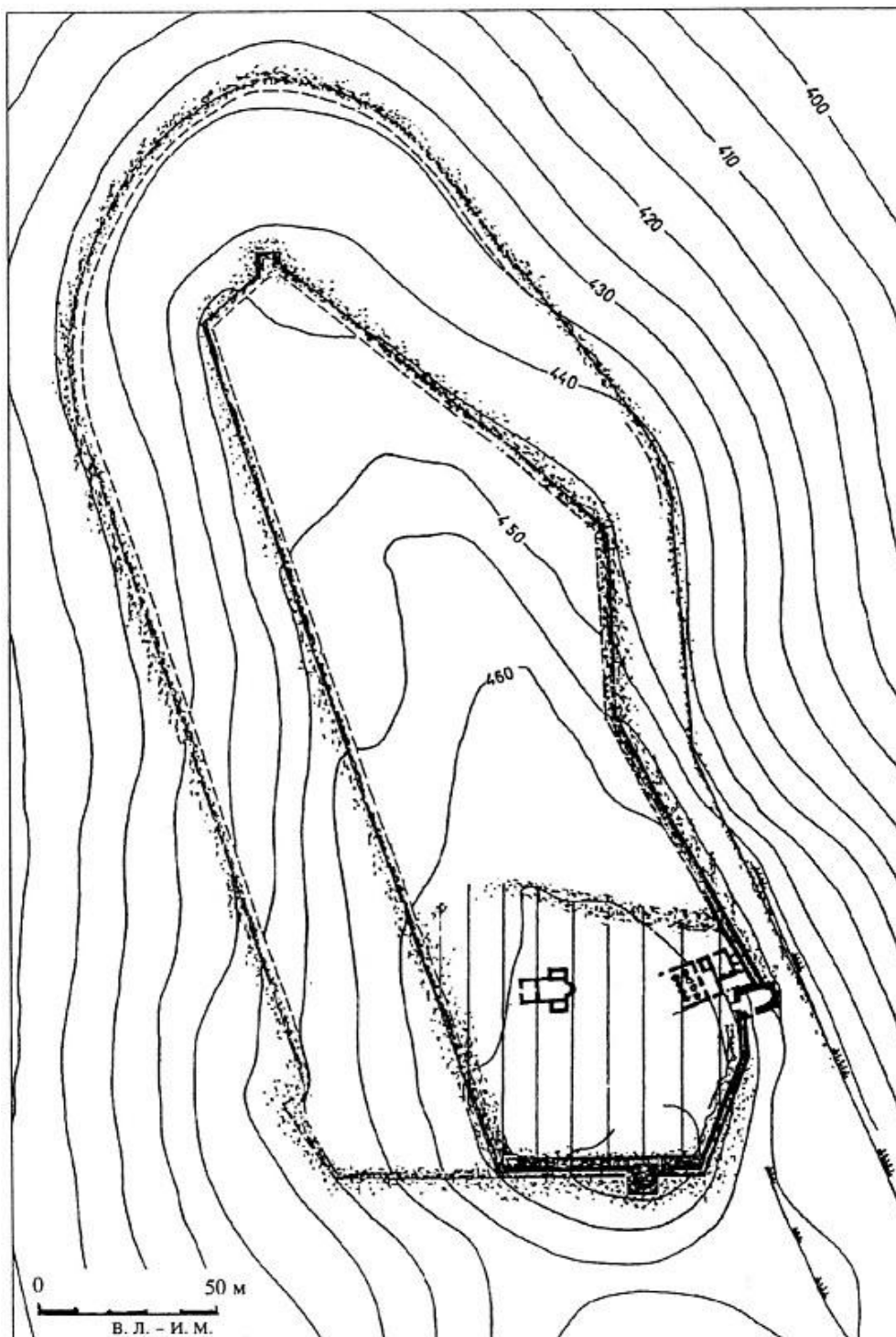

2. Анонимни фолис (према Шпехар, Јањић 2020, 250/Сл. 5–А)

Бдин – план раносредњовековне фортификације (према В. Валову; Barakov 2015, 626/Fig. 2)

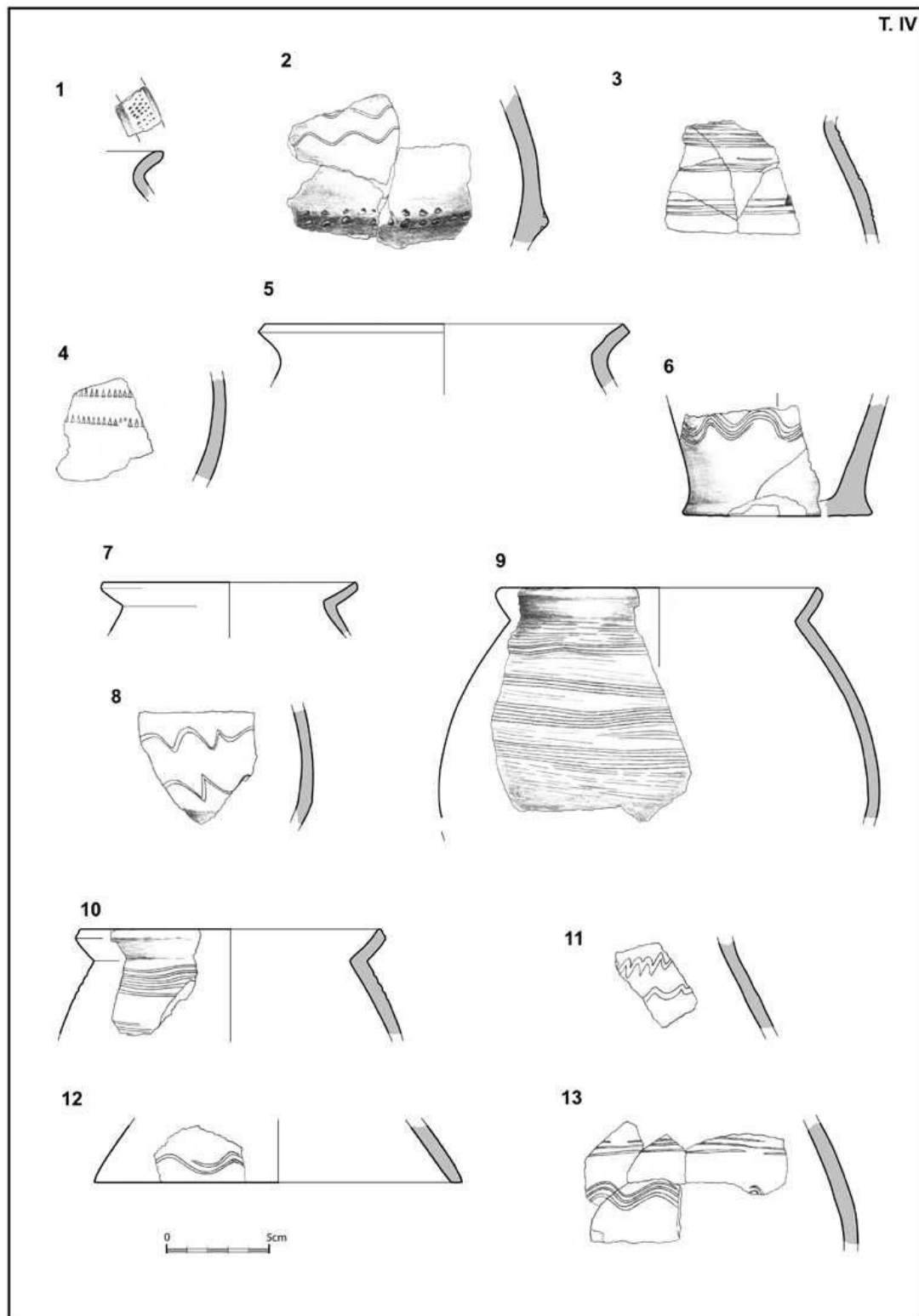
Т. 8 Винаца – Кале/Градиште

„Кале“, Винаца, касноантички кастил. Акропољ обновљен у средњем веку (према Микулчић 1996, 169/Сл. 41)

Т. 9 Војска – Јеринин град

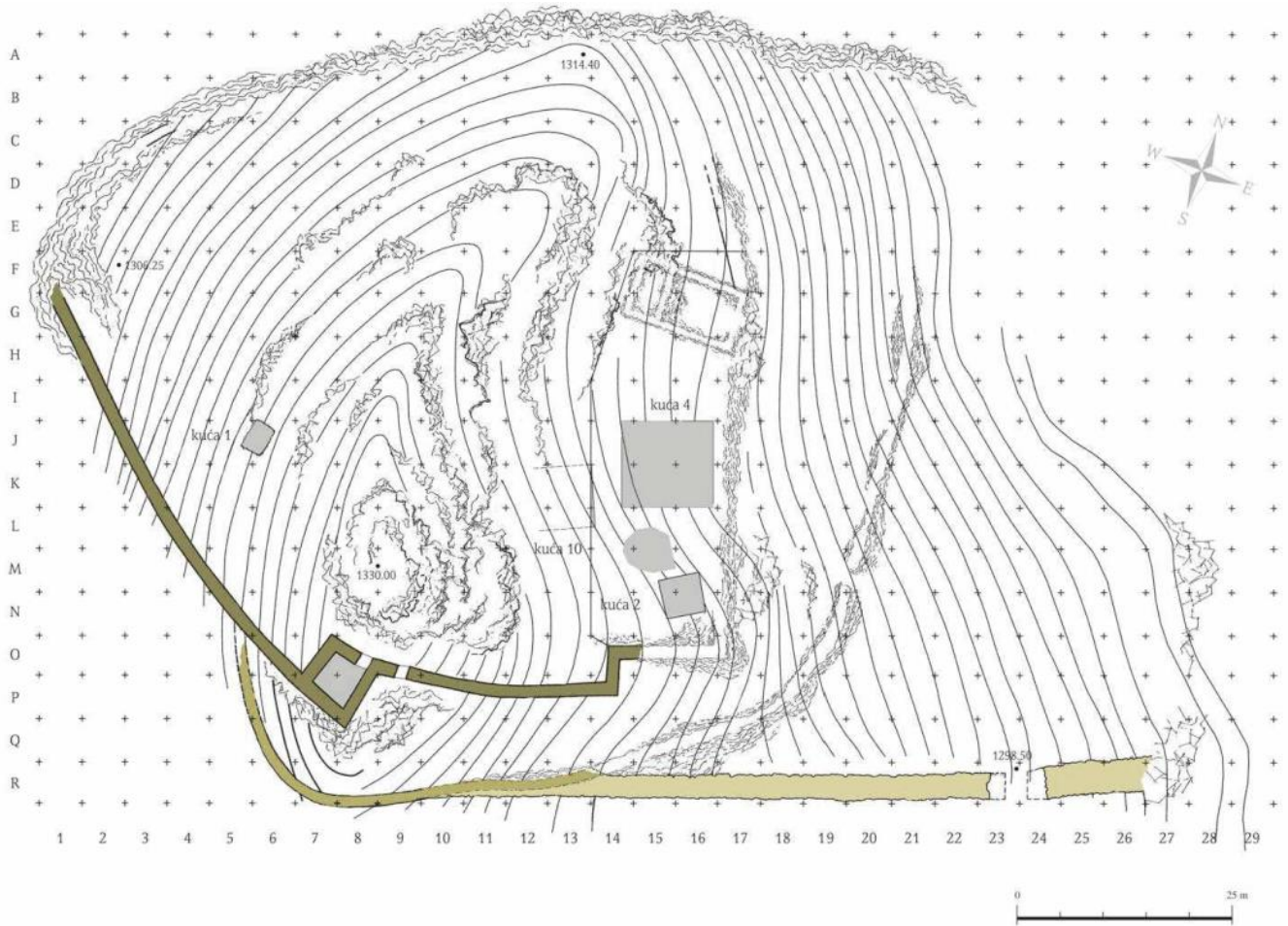

1. Грнчарија IX–XI века са утврђења Јеринин град у насељу Војска (према Додић 2013, 71/T.IV)

2. Налаз угарског новца и византијског печата из XI века (према Додић 2011, 10/Сл. 8;
Додић 2015, 8)

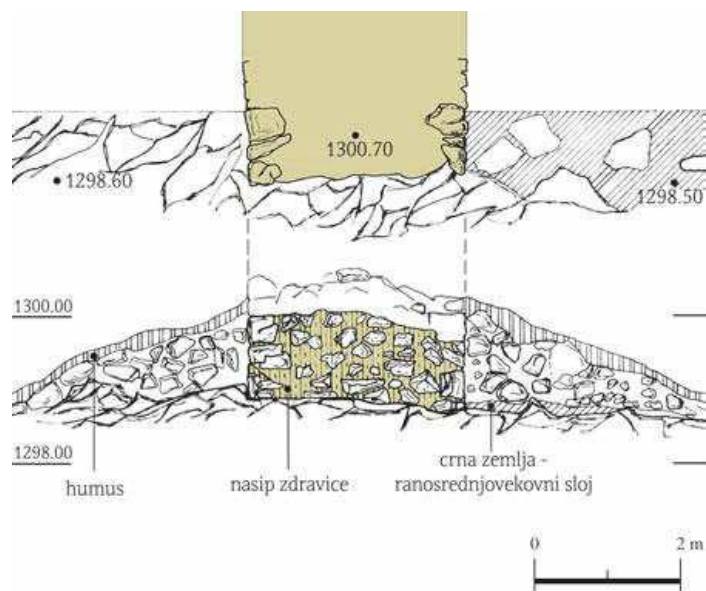
Т. 10 Врсенице – Градина

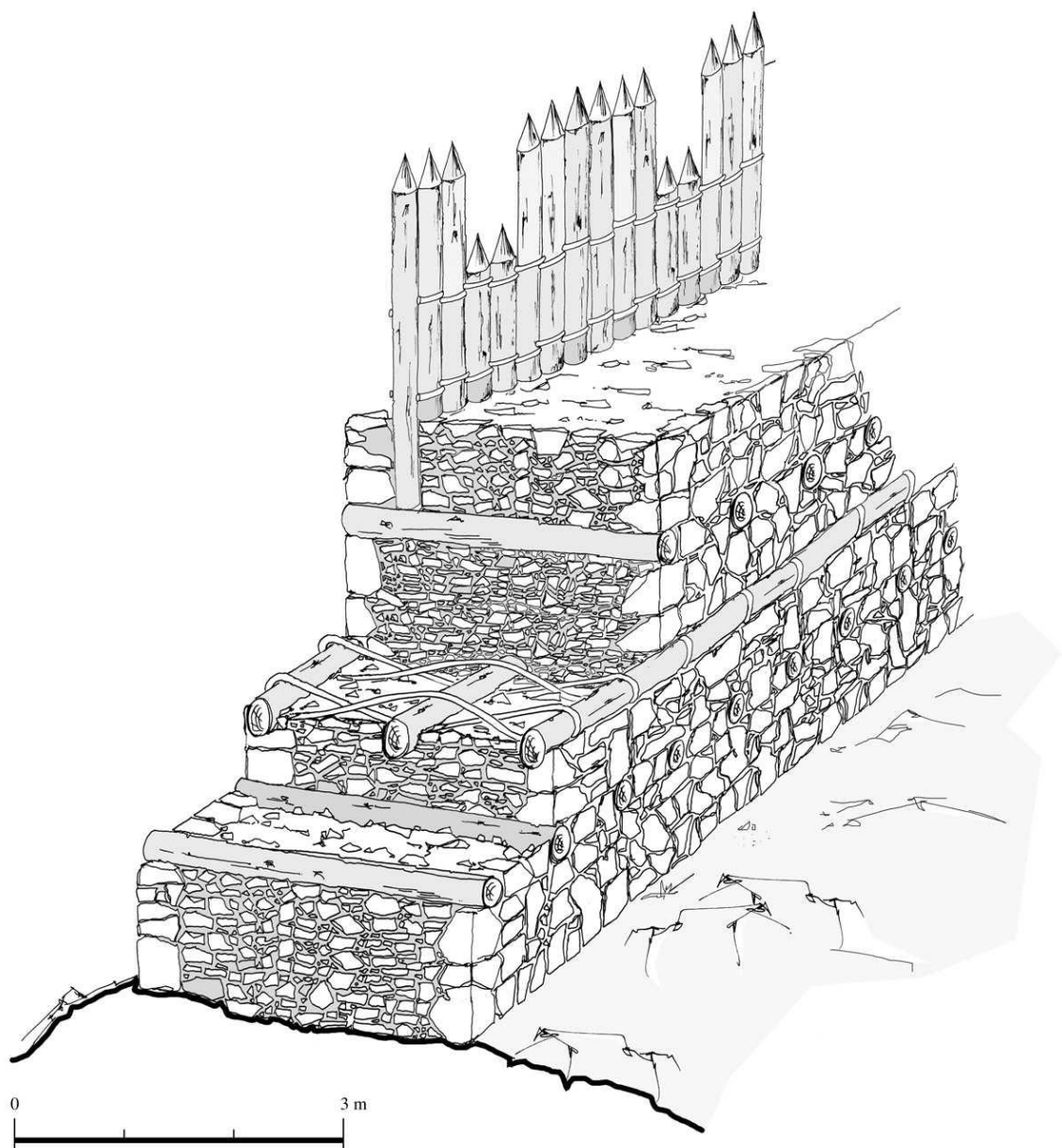
1. Градина у Врсеницама – основа раносредњовековног утврђења (R 1:500) (према Роровић, Викић 2009, 96–97/Sl. 78)

2. Градина у Врсеницама – остаци раносредњовековног сухозидног бедема (према Поповић, Бикић 2009, 98/Sl. 80)

3. Раносредњовековни сухозидни бедем, кв. R/23 – детаљ основе са пресеком (R 1:100) (према Поповић, Бикић 2009, 99/Sl. 81)

4. Јужни бедем раносредњовековног српског утврђења – хипотетична реституција некадашњег изгледа са пресеком (према Поповић, Викић 2009, 131/Sl. 106)

5. Централни сектор, кв. J–N/14–16 – основа раносредњовековног хоризонта (према Porović, Bikić 2009, 102/Sl. 83)

Т. 11 Врћеновица – Градиште

ТАБЛА I

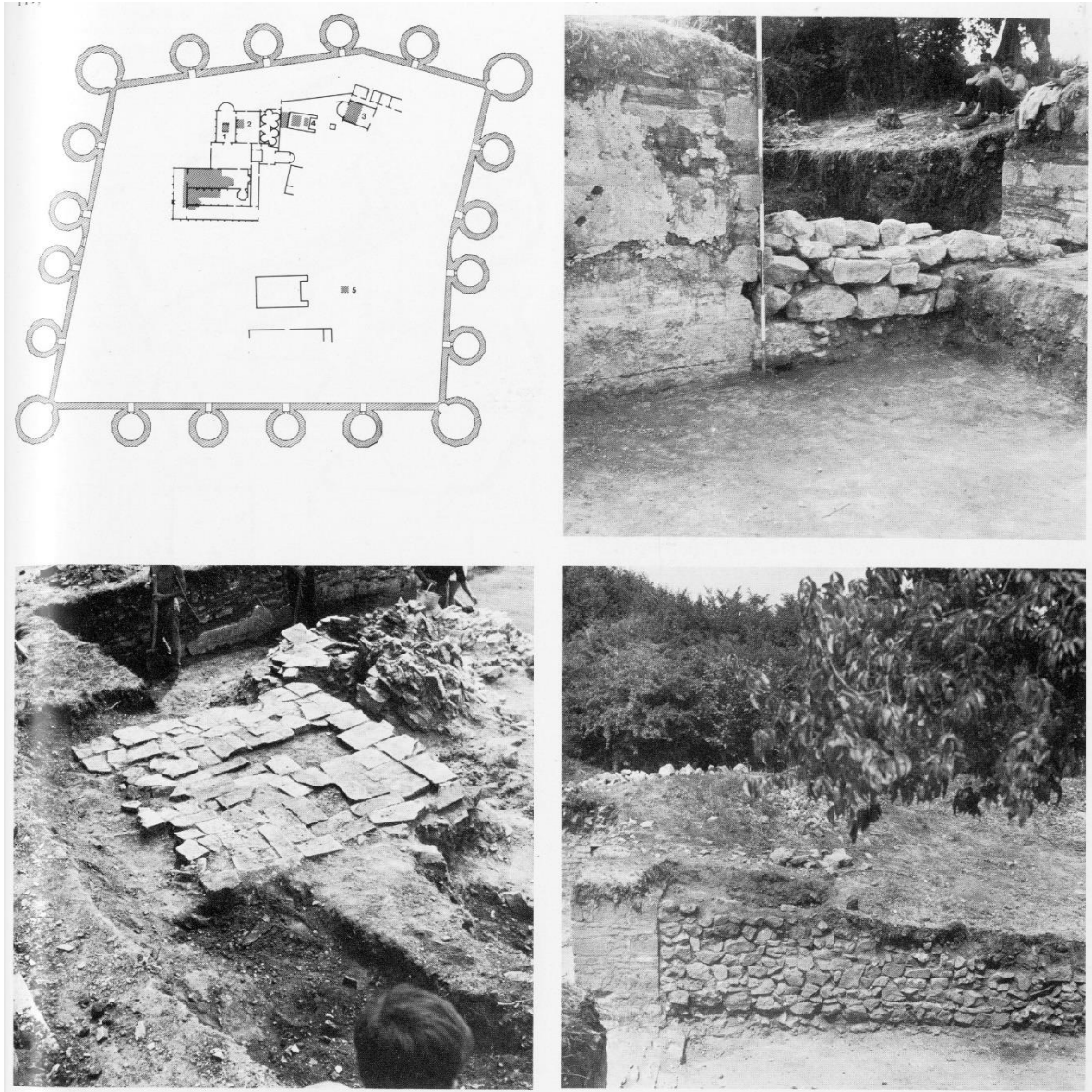

1. Раносредњовековна грнчарија са Градишта у Врћеновици (према Милојевић, Милојевић 2015, 93/Т.1)

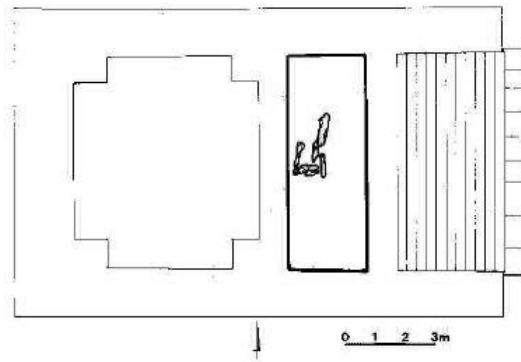
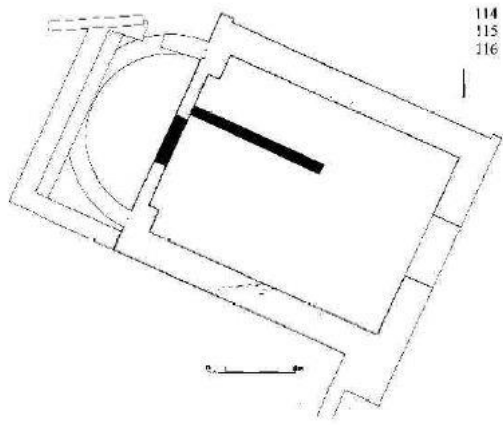
2. Анонимни фолис са Градишта у Врћеновици (према Милојевић, Милојевић 2015, 83)

Т. 12 Гамзиград – Felix Romuliana

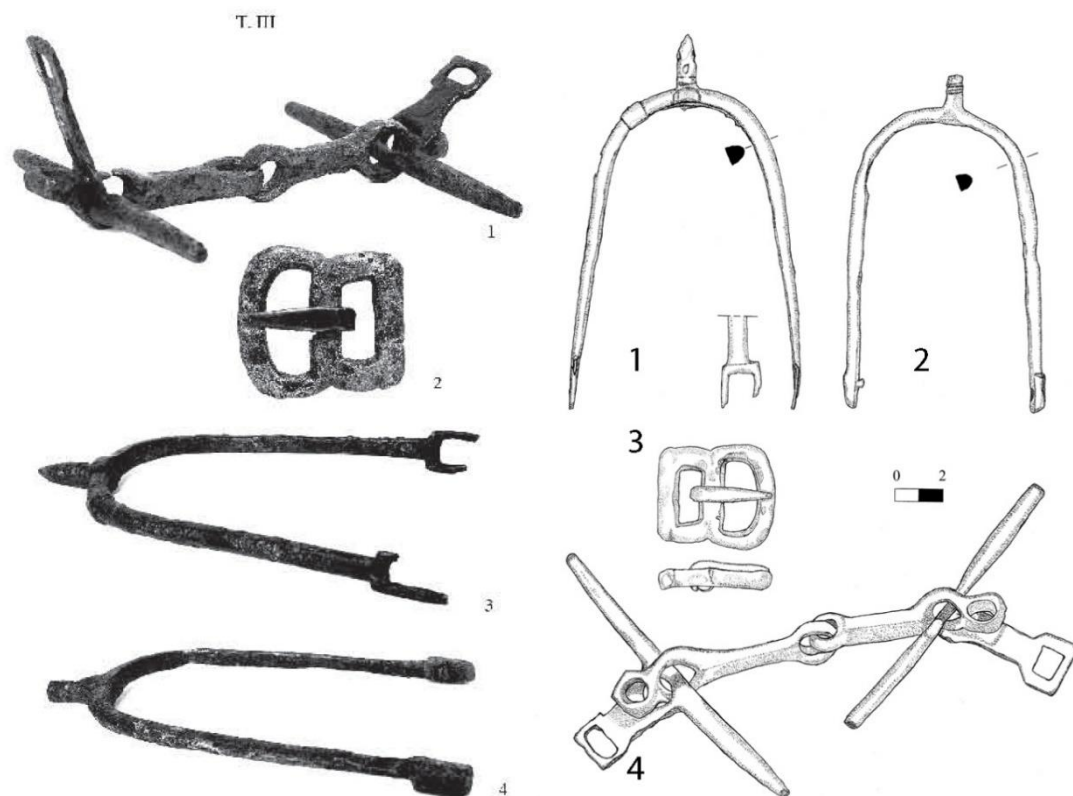
1. Гамзиград, положај станишта у XI веку (горе лево); Изглед станишта 1 (доле лево); Сухозид станишта 3 (горе десно); Изглед зида станишта 3 (доле десно) (према Јанковић 1983, 143)

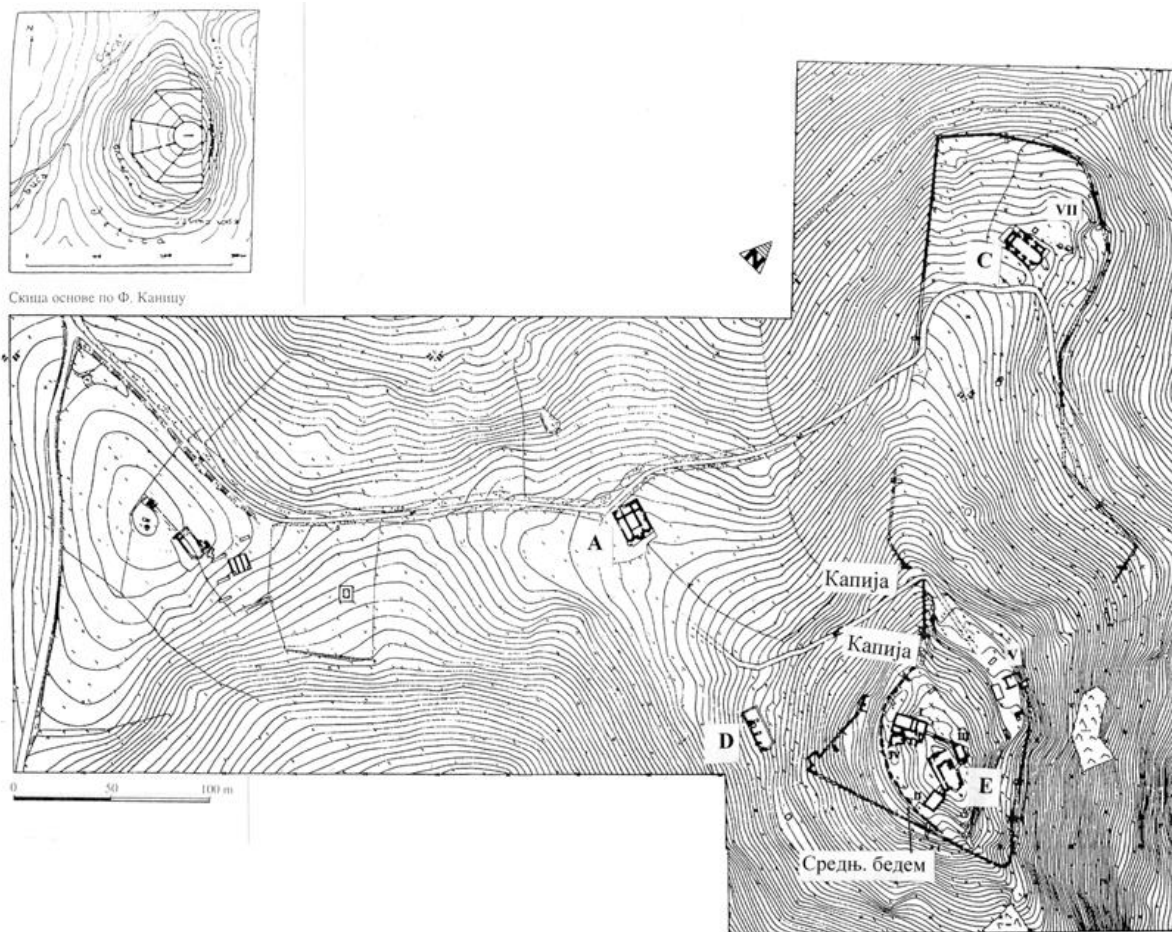
2. Основа станишта 3; Основа станишта 4; Пећ из станишта 4; Пећ станишта 5 (према Јанковић 1983, 144–145)

Т. 13 Горњи Левићи – Градац

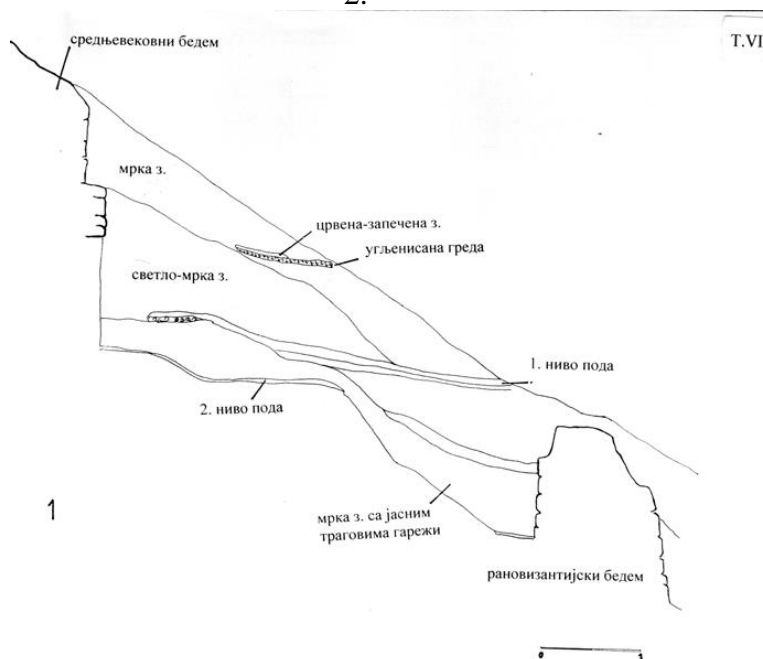
Налаз узенгија из Горњих Левића (према Рашковић 2005, 189/Т.3; Бугарски 2014, 80/Сл. 2)

Т. 14 Граб – Градина на Јелици

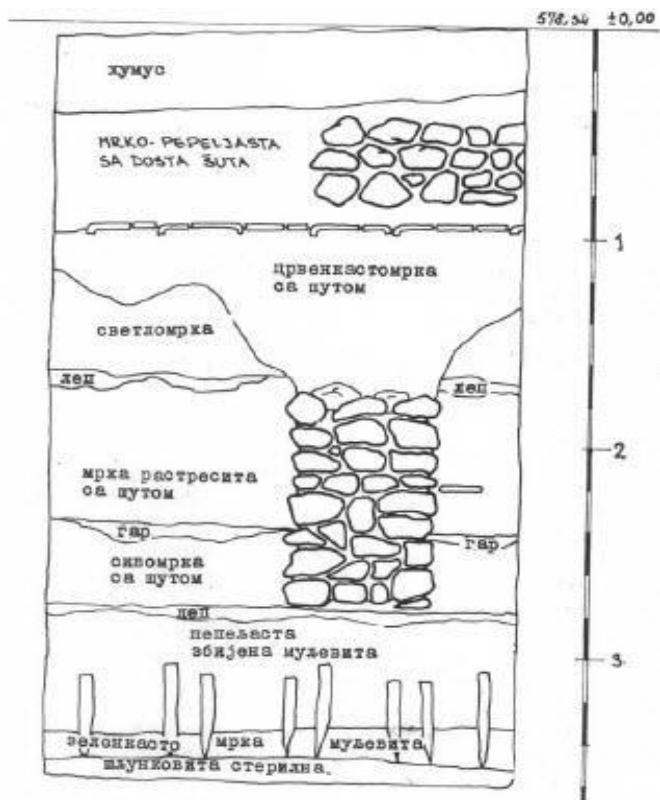
1. Ситуациони план Градине на Јелици по М. Милинковићу (према Булић 2004, 177)

2.

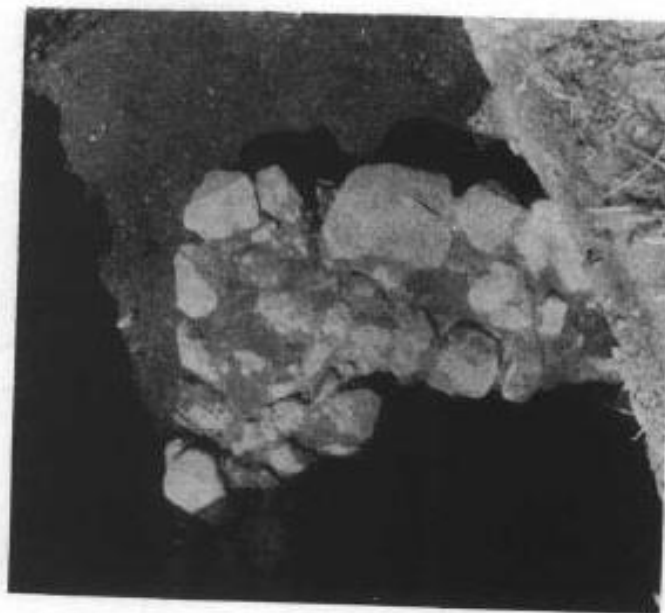

3. Сонда 1/2000, део источног профила (по документацији М. Милинковића) (према Булић 2004, 182)

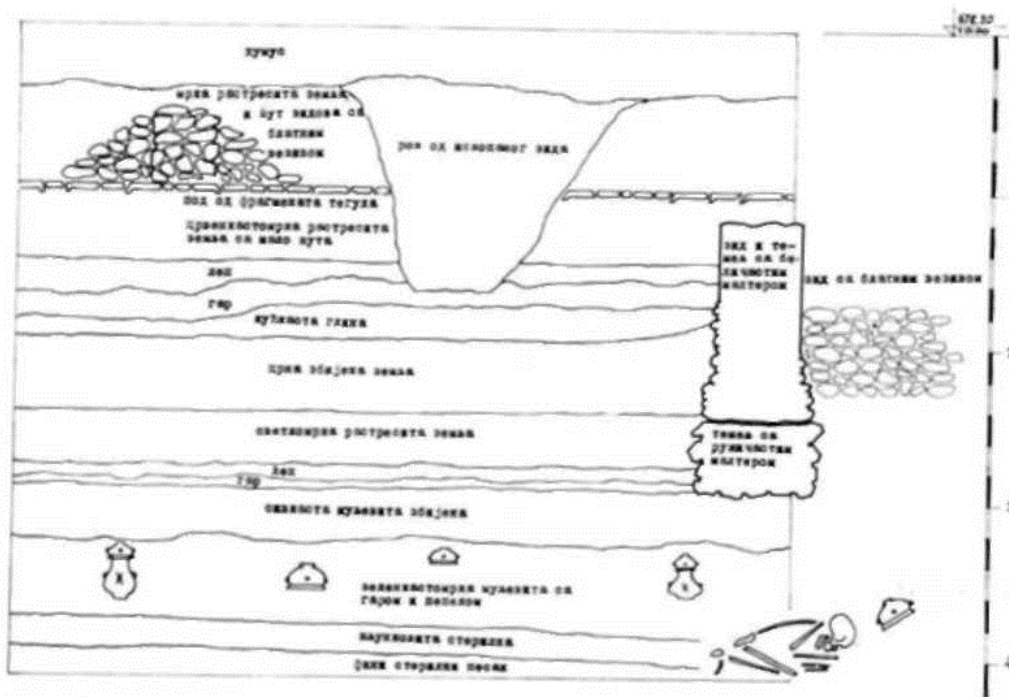
Т. 15 Грачаница – Урліана

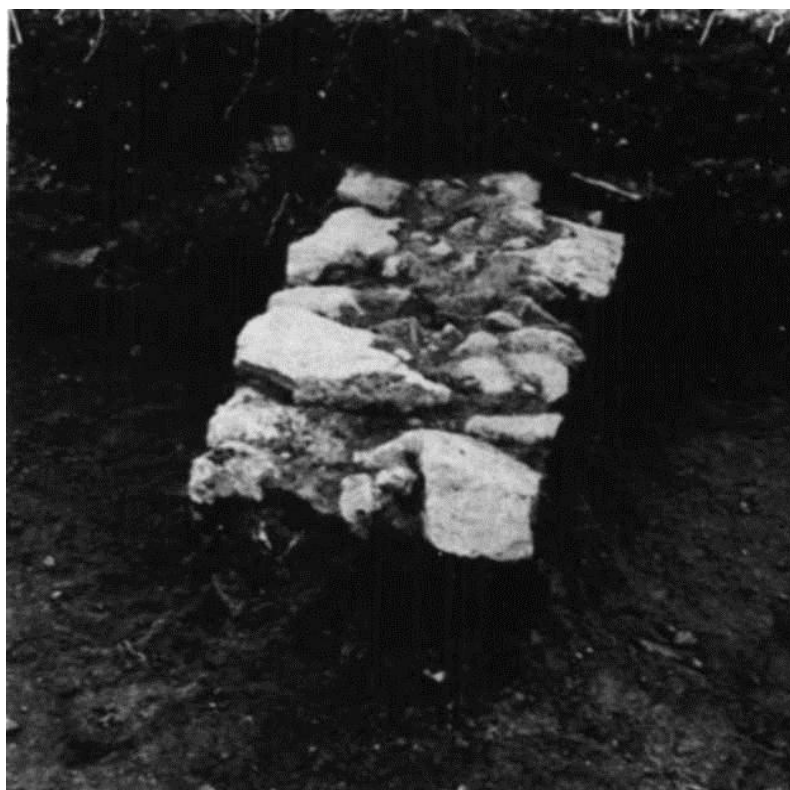
1. Сонда II, пресек, синтетички приказ (према Цветковић-Томашевић 1983, 69/Сл. 3)

2. Сонда II, зид од камења са блатним везивом из петог слоја (према Цветковић-Томашевић 1983, 69/Сл. 4)

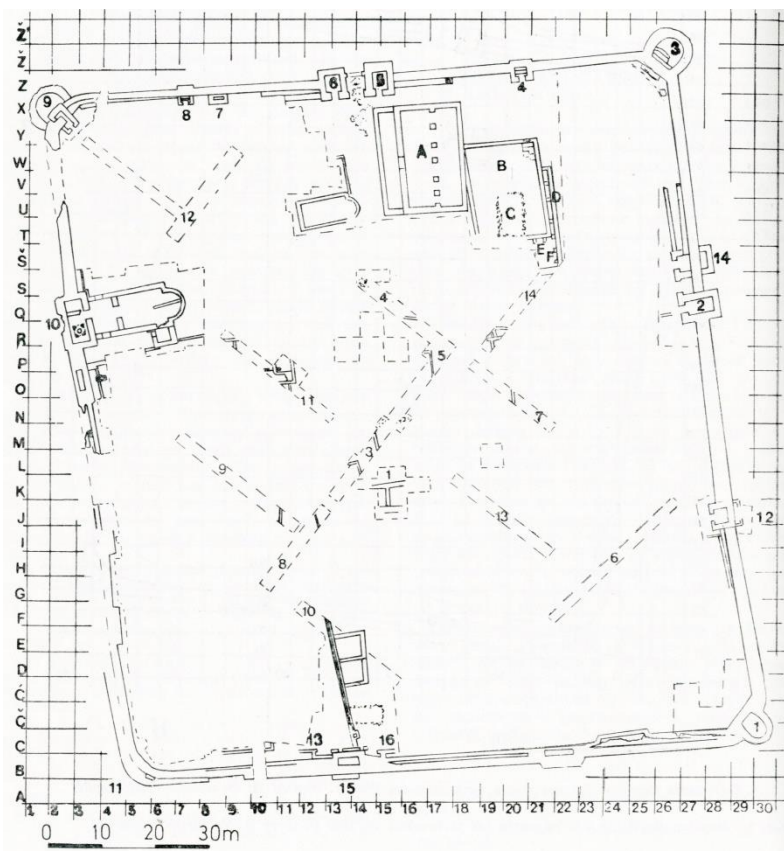

3. Сонда V, пресек, синтетички приказ (према Цветковић-Томашевић 1983, 70/Сл. 7)

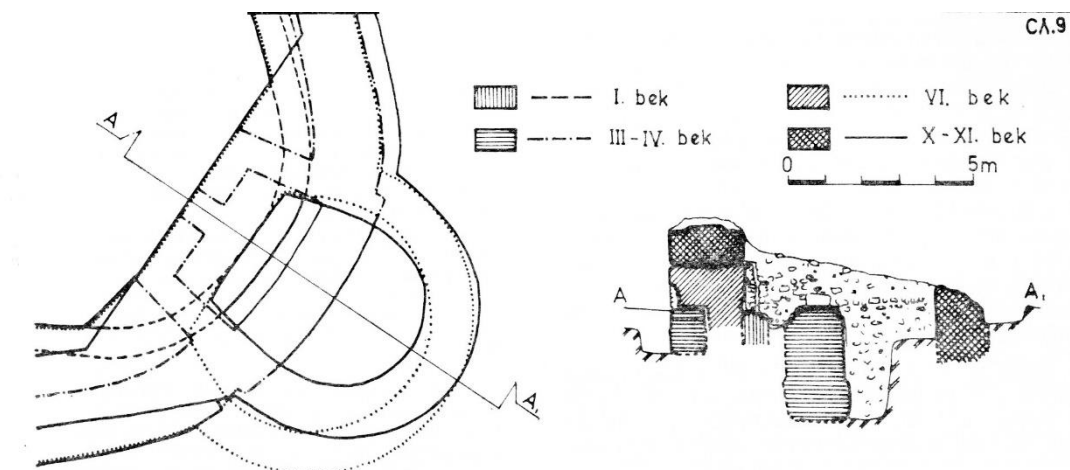

4. Сонда VI, зид од камења са блатним везивом у другом слоју (према Цветковић-Томашевић 1983, 76/Сл. 15)

Т. 16 Доњи Милановац – Велики Градац

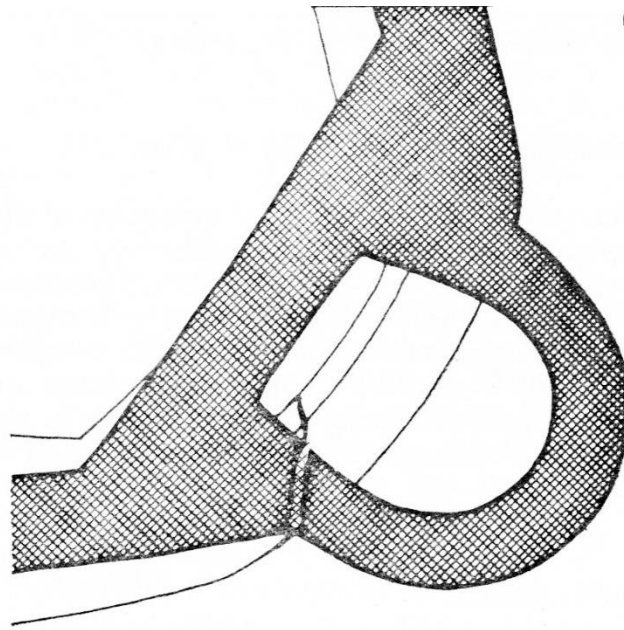

1. Ситуација Великог Градца после завршених истраживања 1966. г. (према Јанковић 1981, 14/Сл. 7)

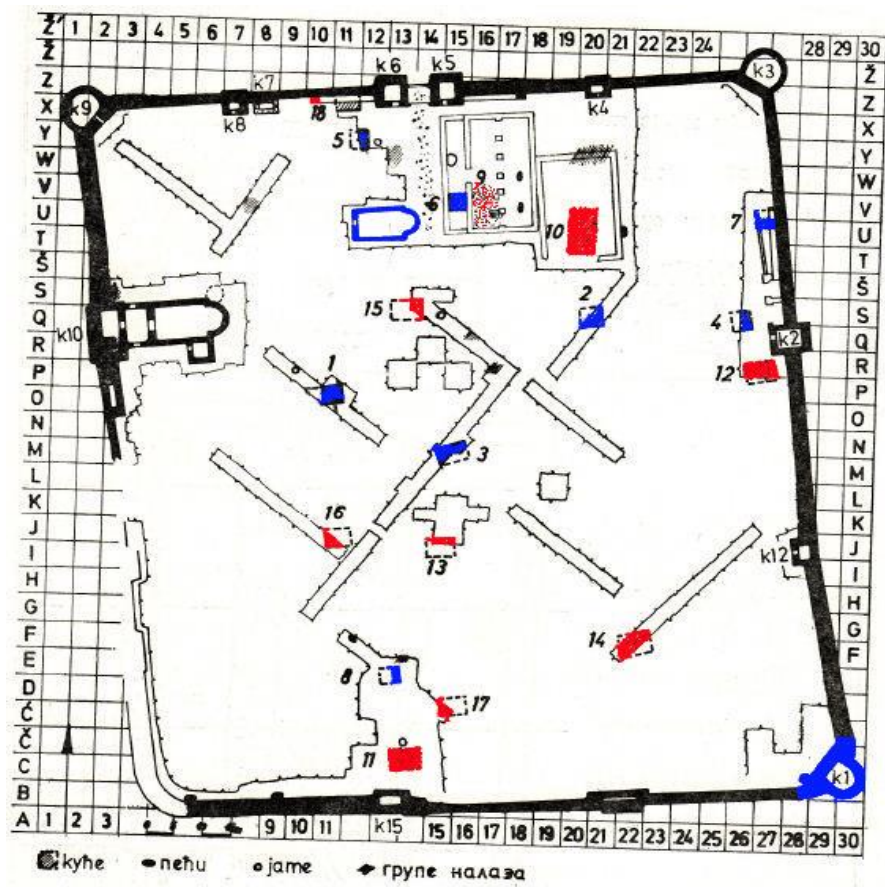

2. Основа и пресек куле 1 на југоисточном углу утврђења (према Јанковић 1981, 19/Сл. 9)

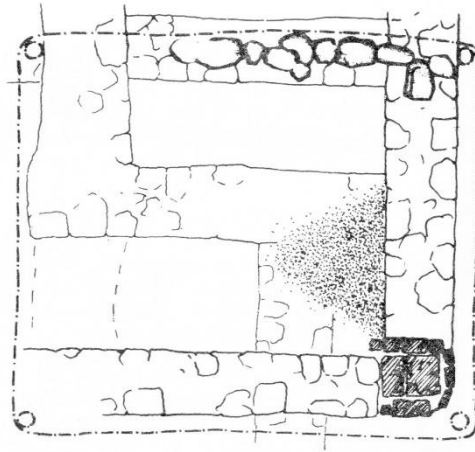
3. Основа куле 1 у X–XI в. (Јанковић 1981, 19/Сл. 13)

4. Основа Великог Градца у X–XI в. Плавом бојом обележена је старија фаза (X век), а црвеном млађа фаза насељавања (XI век). (према Јанковић 1981, 27/Сл. 15; интервенција А. Ристић)

СЛ. 16

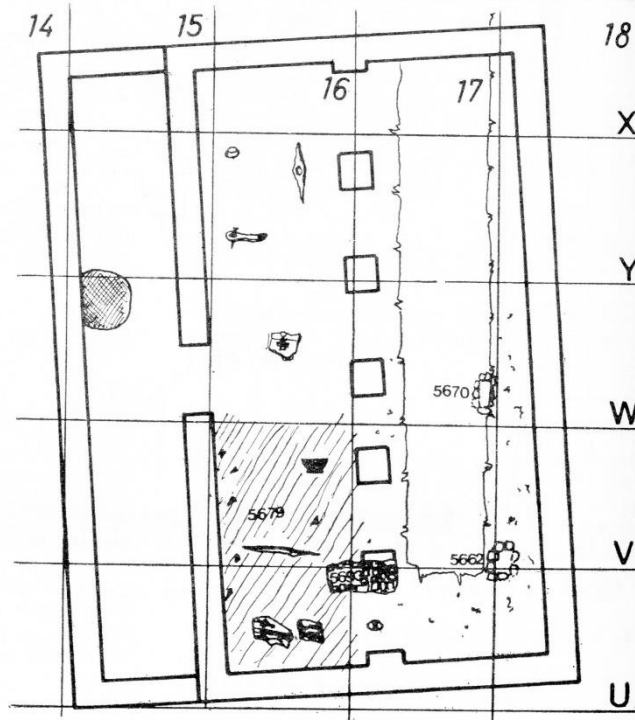
- најдој жуџе глине
  - пећ од опека
  - камени сухоград
  - веровањна месџа сџудоба и сџољних ивица куће
- 0 0,5 1 1,5 2m

СЛ. 17

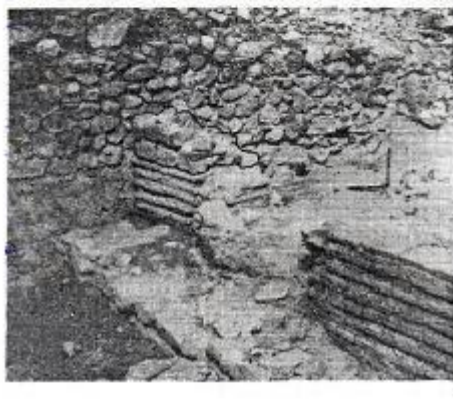
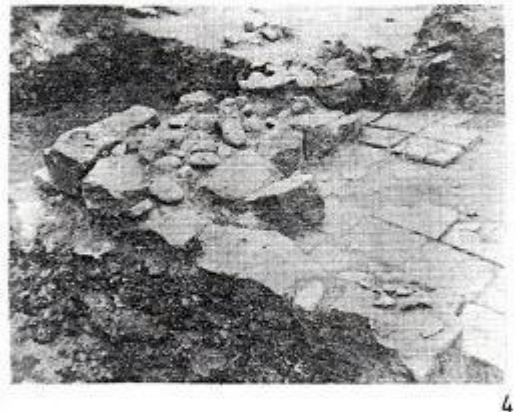
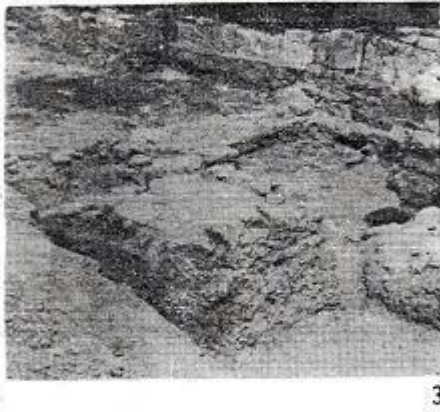
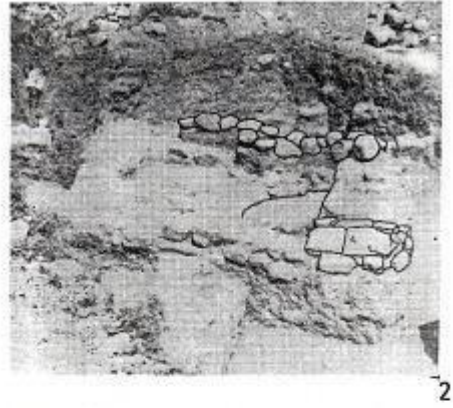
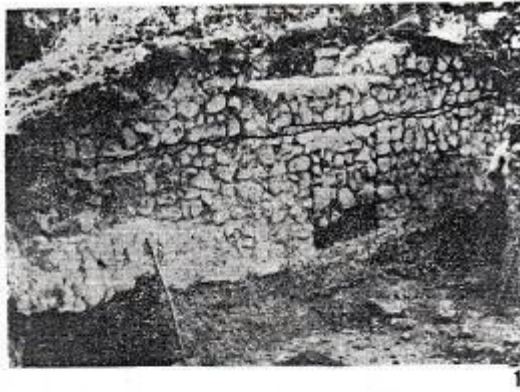
- нибелација опекама
- пећ
- згура метална
- равна сџакло
- џод од талџера
- јама

0 1 2 3m

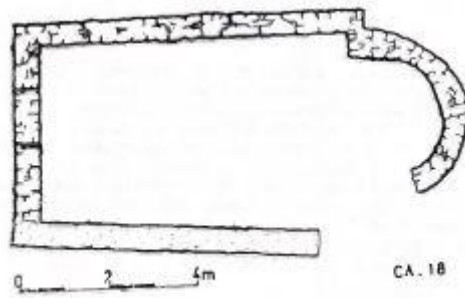

5. Основа куће 1 у сонди 11 (према Јанковић 1981, 28/Сл. 16)

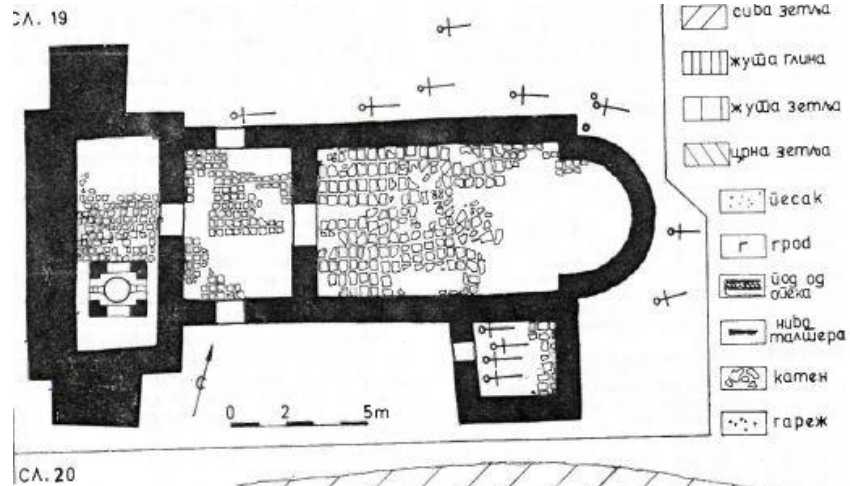

6. Улази и објекти из X–XI в. у Великом Градцу (према Јанковић 1981, Т. I)

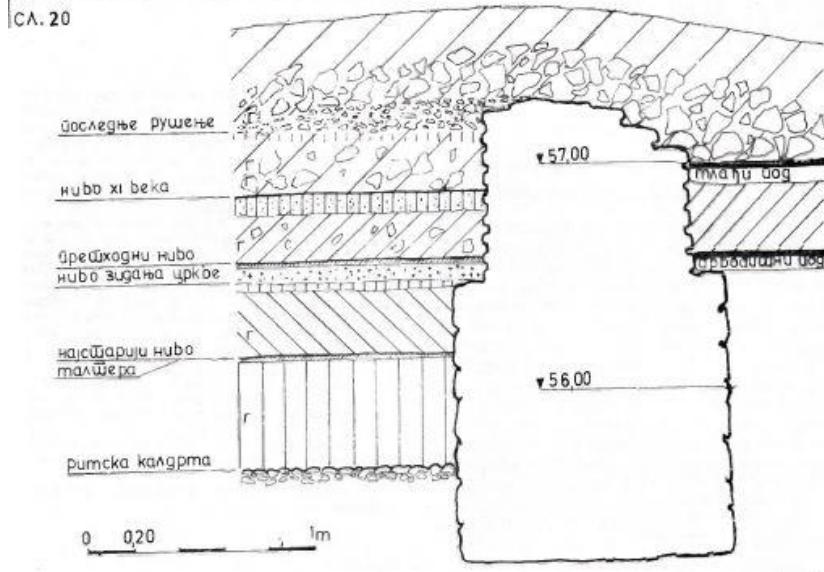

Сл. 18

7. Основа мање цркве, према Д. Вучковић-Тодоровић (према Јанковић 1981, 41/Сл. 18)

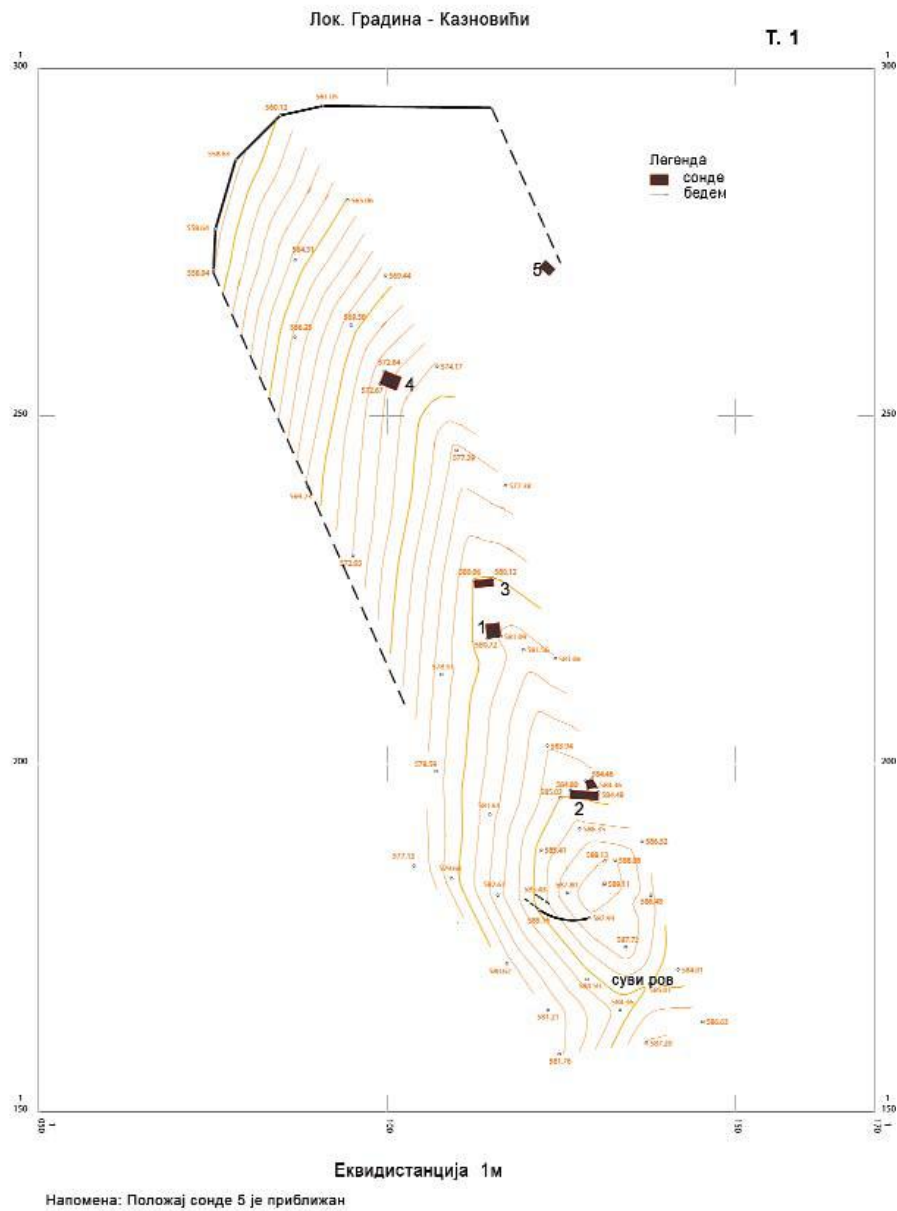
Сл. 19

Сл. 20

8. Основа веће цркве (према теренској документацији); Пресек кроз подове веће цркве и слојеве северно од ње (према теренским подацима) (према Јанковић 1981, 43/Сл. 19)

Т. 17 Казновиће – Градина

1. Локалитет Градина у Казновићу са назначеним положајем сонде 2 (према Булић 2007, 55/Т.1)

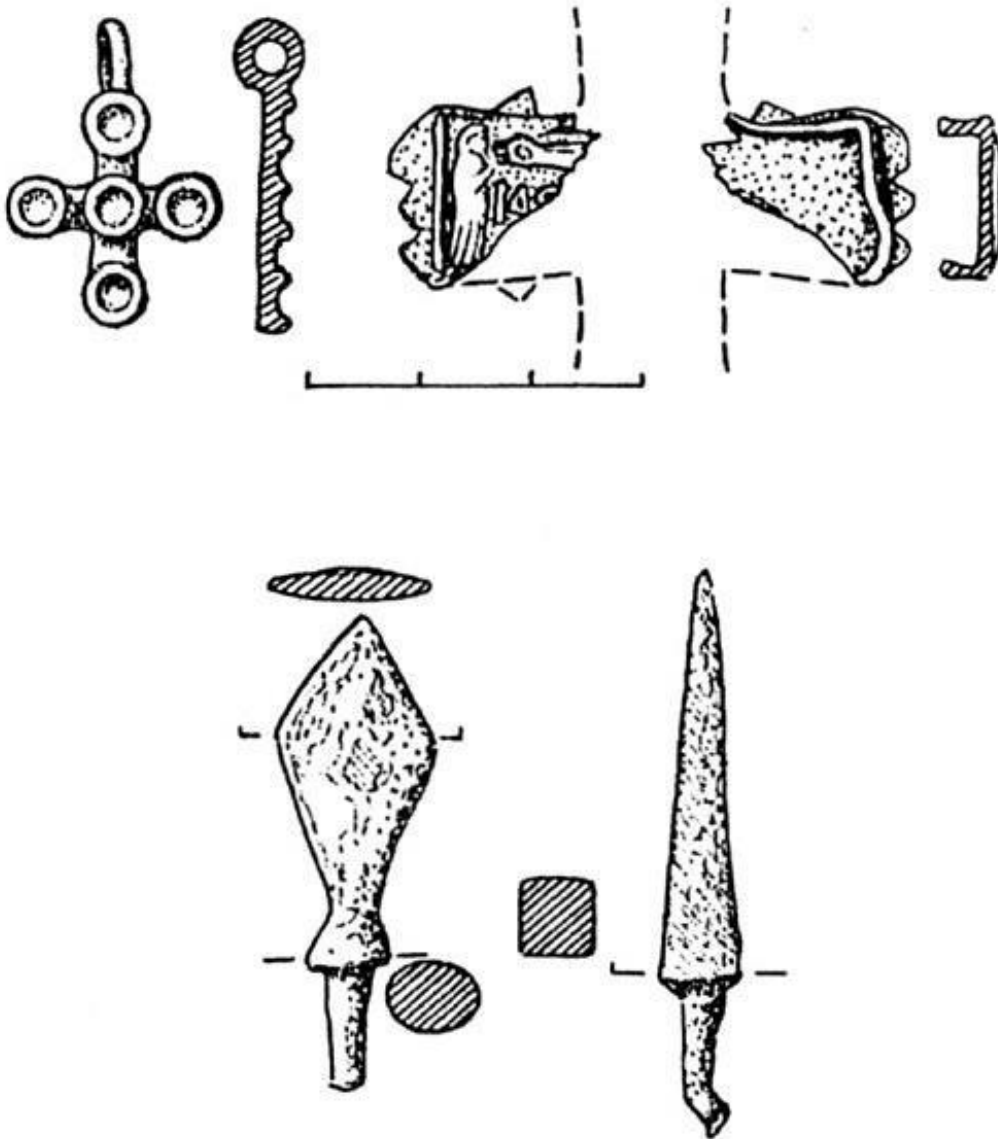
2. Сонда 2, профили б–ц и а–д (према Булић 2007, 57/Т.3/3–4)

3. Сонда 2, остаци лепа (према Булић 2007, 61/Т.7/3)

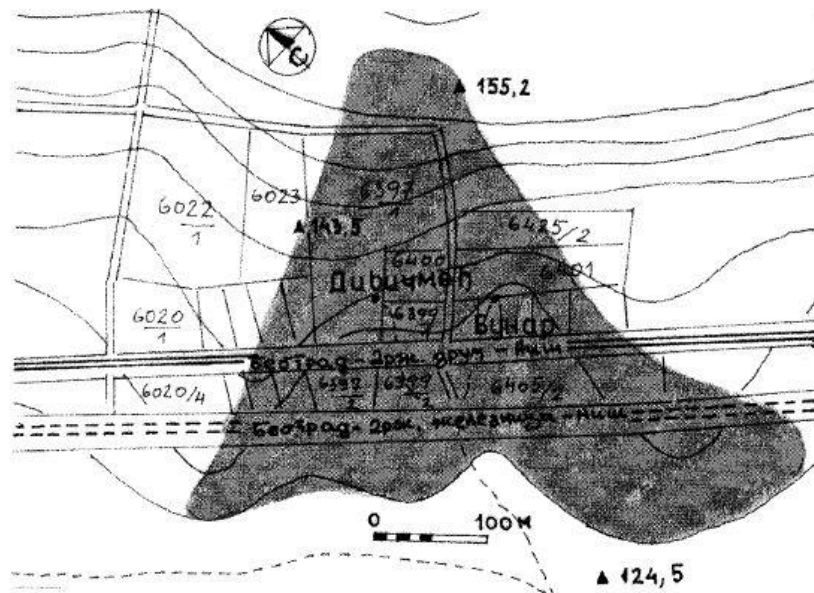

Т. 18 Канарево – Град/Козјак

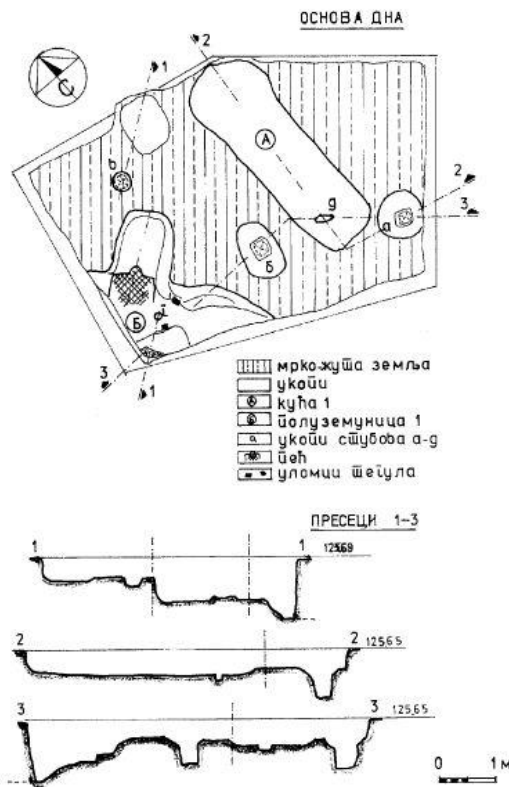

„Град“ Канарево, налази X–XIII века (према Микулчич 1996, 222/Сл. 80)

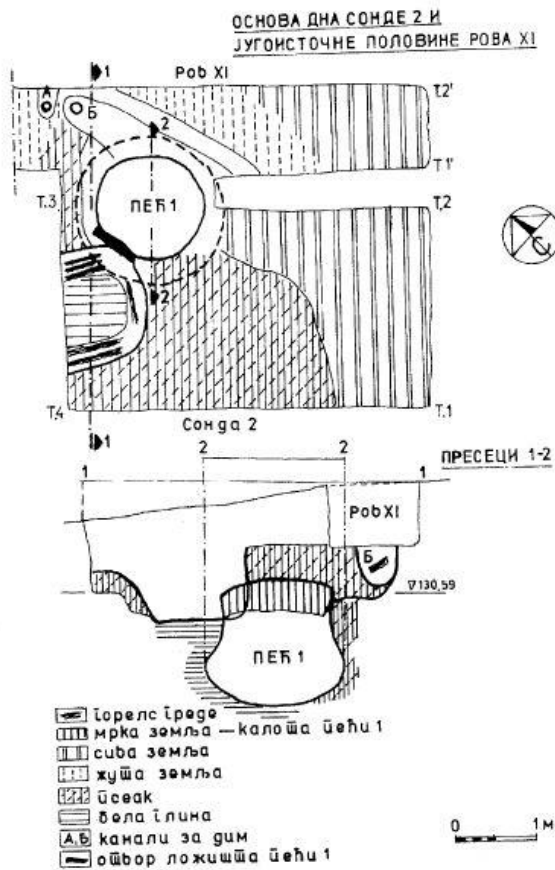
Т. 19 Ковачевац – Дивичмеђ

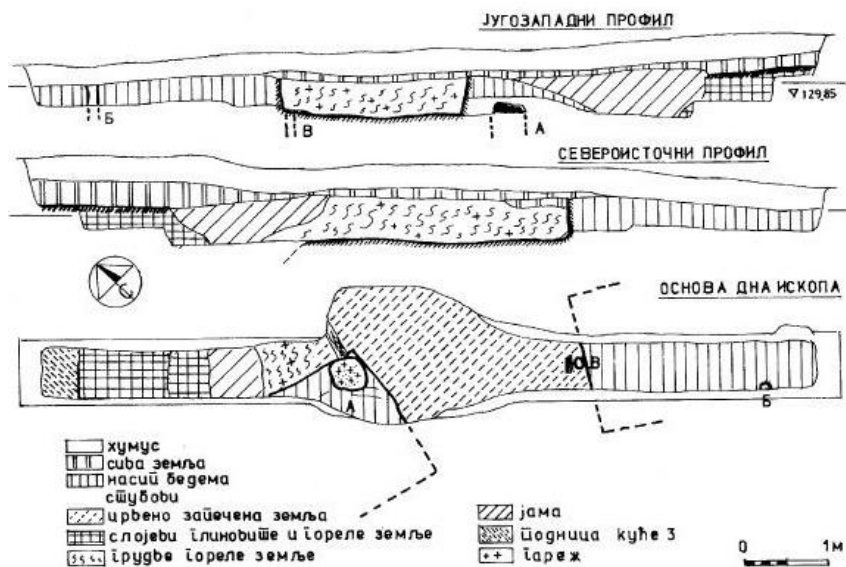
1. Раносредњовековни локалитет Дивичмеђ (према Катић 2003, 200/Сл. 1)

2. Сонда 1 (Катић 2003, 202/Сл. 3)

3. Пећ 1 (Катић 2003, 203/Сл. 4)

4. Ров 1 (Катић 2003, 205/Сл. 5)

Т. 20 Козјак – Баргала

1. Објекат Мала црква са почетка VIII века (према Нацев, Стојановски 2017, 378/Сл. 4)

2. Улазни део Епископијума са откривеним просторијама VII–VIII века (према Нацев, Стојановски 2017, 379/Сл. 6)

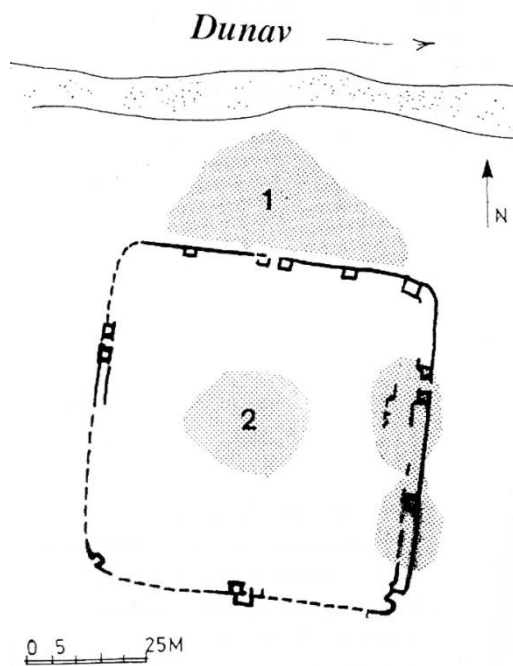

3. Пећ из периода VII–VIII века (према Нацев, Стојановски 2017, 381/Сл. 9)

4. Црква Св. Ђорђа са краја IX и почетка X века (према Нацев, Стојановски 2017, 381/Сл. 10)

Т. 21 Костол – Понтес/Грајанов мост

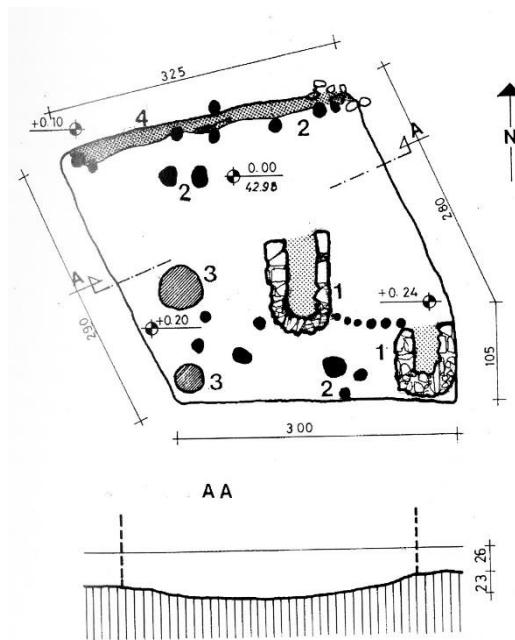
1. Костол, средњовековно насеље. Ситуација: 1. насеље IX–XIV век; 2. насеље IX–XI век (Милошевић 1997, 42/Сл. 38)

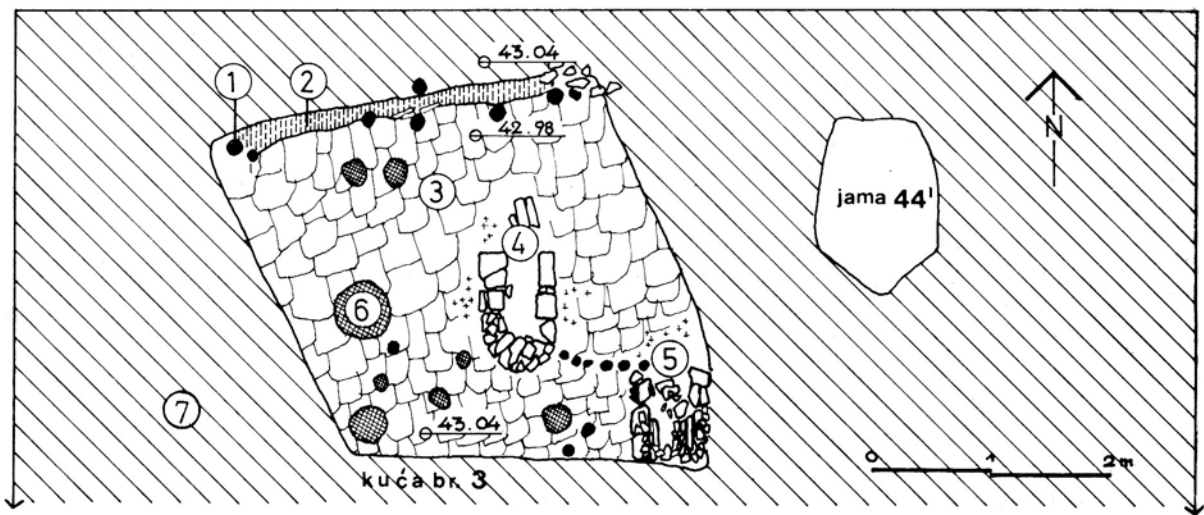
2. Средњовековна кућа у кв. L/3 (Гарашанин, Васић 1980, Сл. 27)

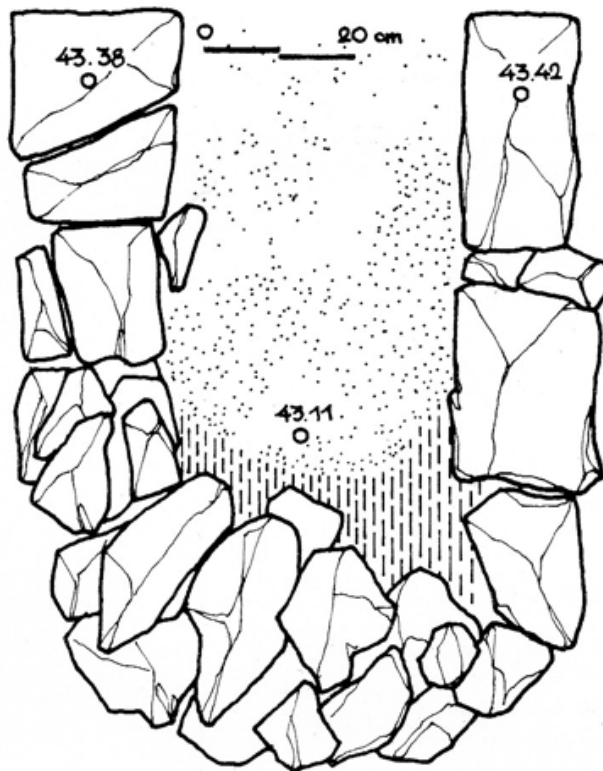
3. Средњовековна кућа у кв. L/5 (Гарашанин, Васић 1980, Сл. 28)

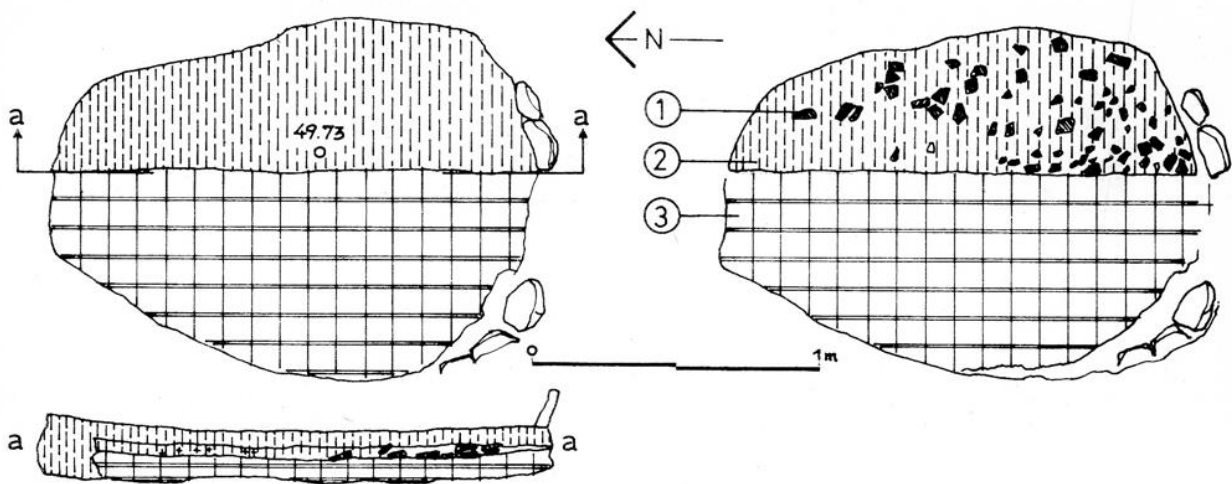
4. Костол. Кућа бр. 3, основа и пресек: 1. камена пећ; 2. укопи од дирека; 3. јама; 4. зид од набијене земље (Милошевић 1997, 43/Сл. 39)

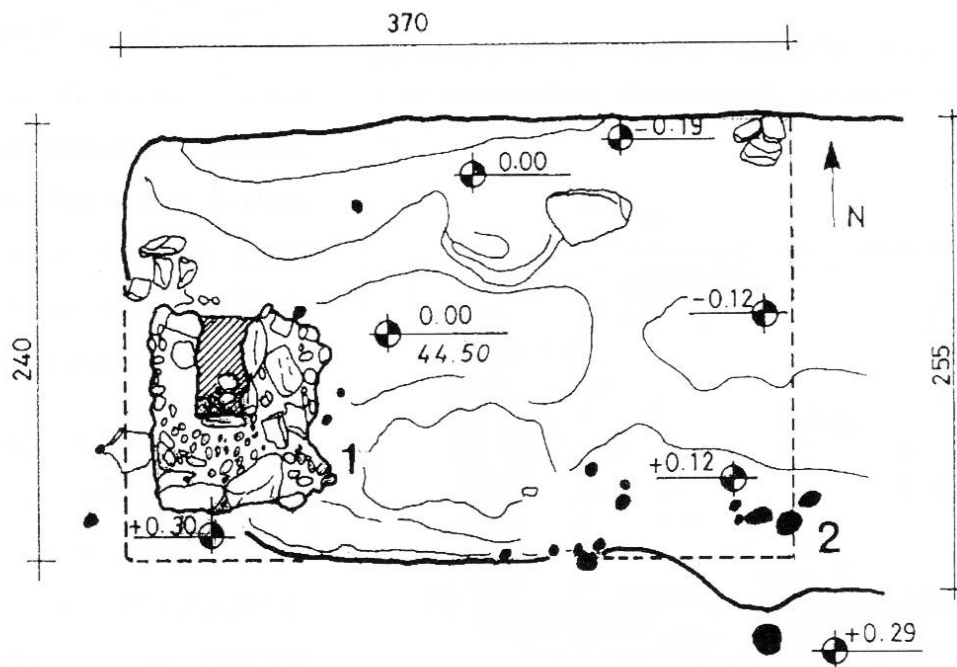
5. Основа куће бр. 3: 1. дирџи; 2. црвено запечена земља; 3. под од набијене глине; 4. пећ бр. 4; 5. пећ бр. 5; 6. укопи; 7. светло мрка земља (Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Сл. 28)

6. Кућа бр. 4, детаљ пећи бр. 4 (Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Сл. 29)

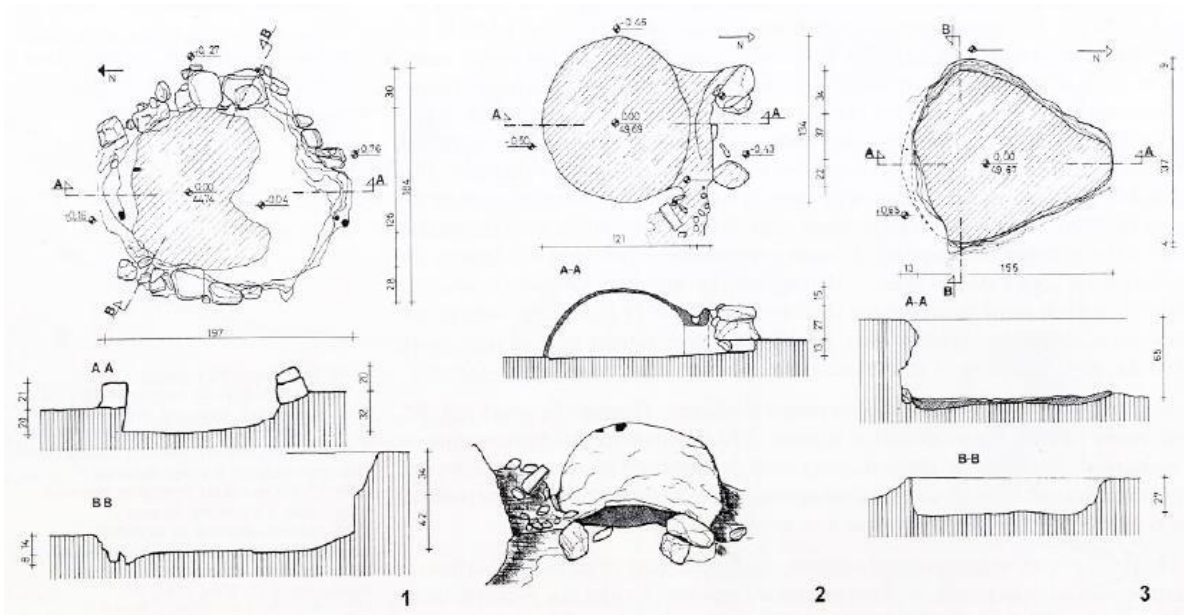

7. Детаљи пећи бр. 5: 1. арматура испод црвено запечене земље; 2. црвено запечена земља; 3. жута пескуша (Гарашанин, Васић, Марјановић-Вујовић 1984, Сл. 31)

8. Костол. Кућа бр. 5, основа : 1. камена пећ; 2. укопи од коља (Милошевић 1997, 43/Сл. 40)

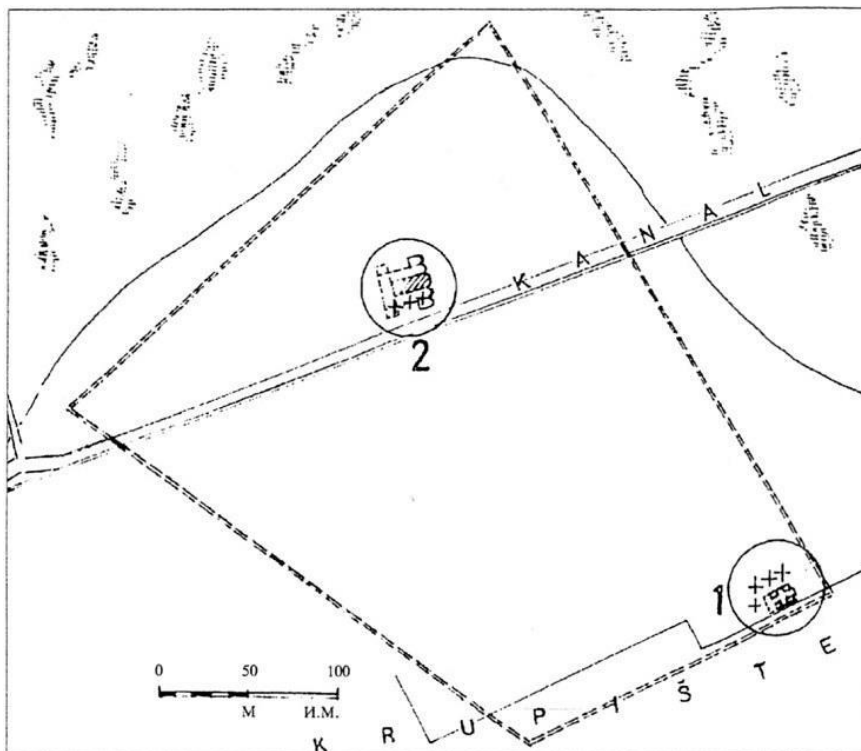

9. Костол. Пећи 1–3, основе и пресеци (Милошевић 1997, 44/Сл. 41)

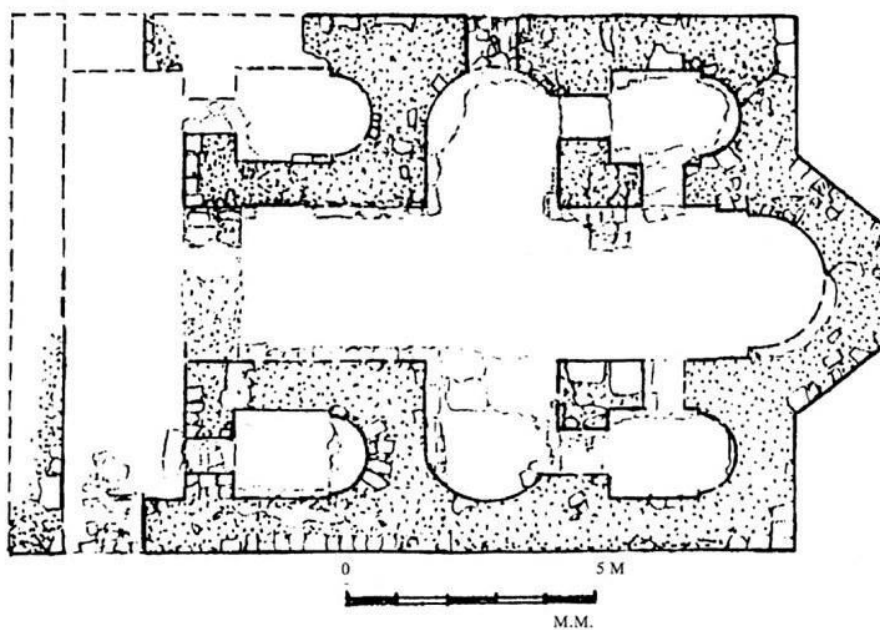

10. Костол. Кућа бр. 9, основа и пресек (Марјановић-Вујовић 1987а, 124/Сл. 4;
Милошевић 1997, 45/Сл. 43)

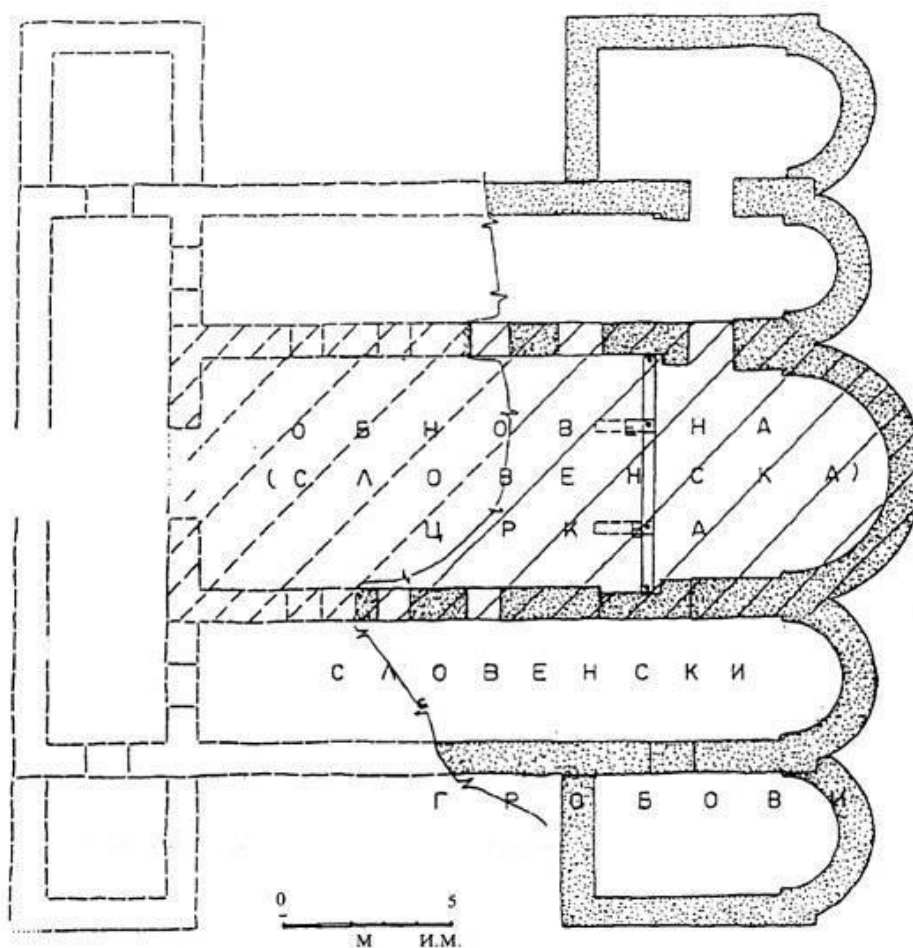
Т. 22 Крупиште – Кале

1. „Кале“, Крупиште, касноантички каструм. Обновљен у IX–X веку (према Микулчиќ 1996, 345/Сл. 171)

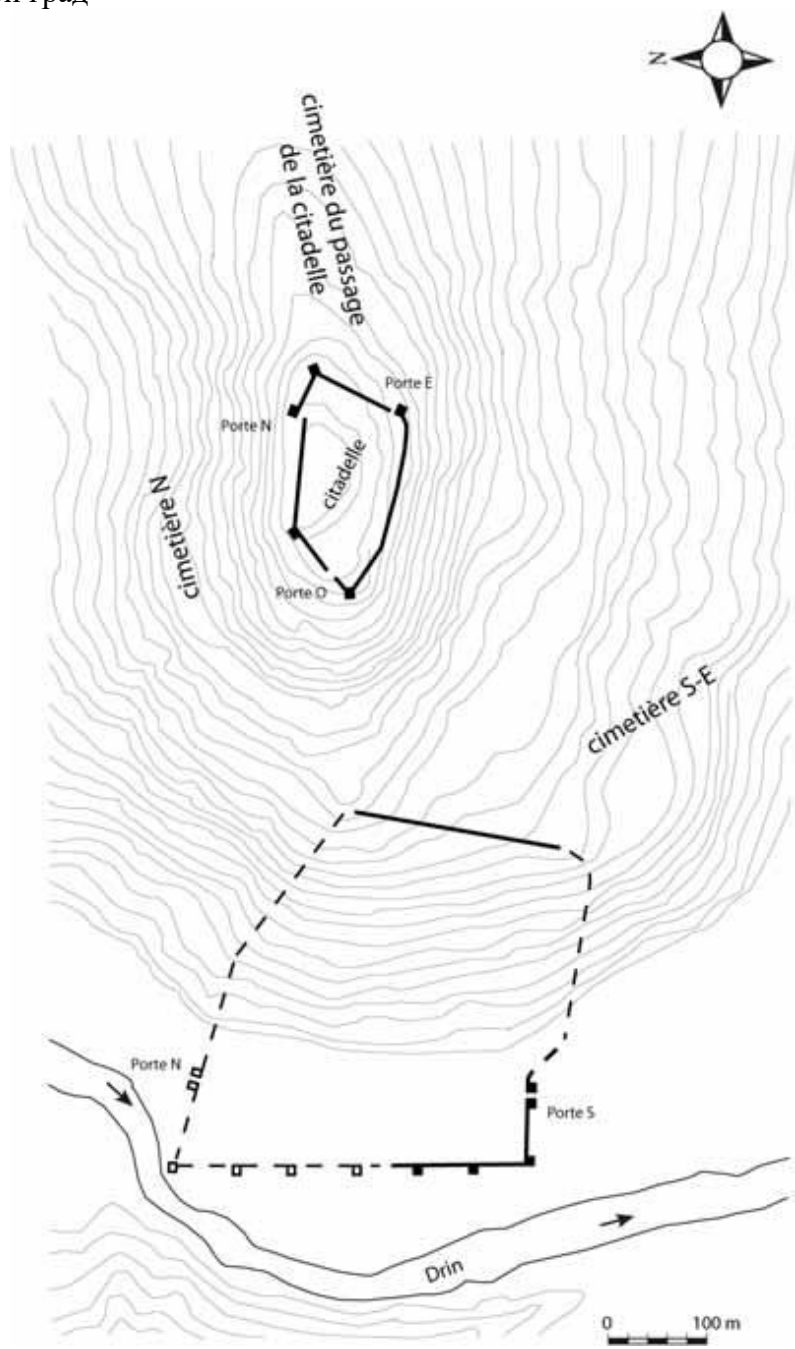

2. „Кале“, Крупиште, црква 1, IX–X век по Б. Алексовој (према Микулчиќ 1996, 346/Сл. 172)

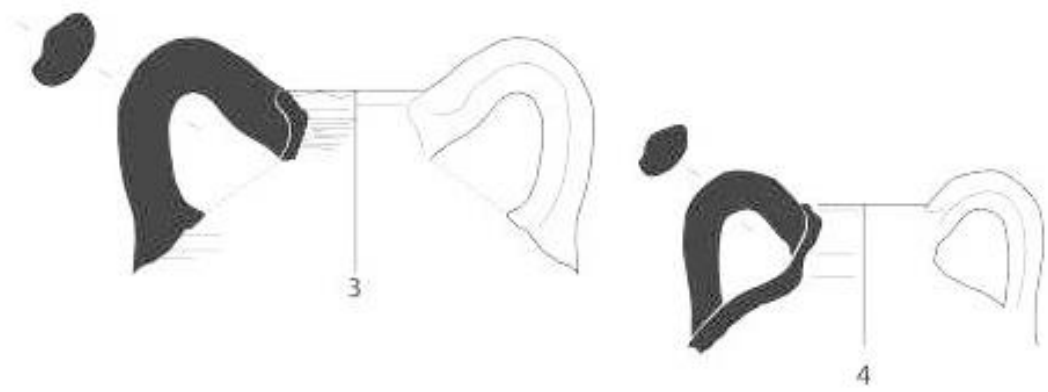

3. „Кале“, Крупиште, црква 2 (IX–X век) изграђена преко средишњег дела базилике из VI века. Са јужне стране налази се истовремена некропола (према Микулчић 1996, 347/Сл. 173)

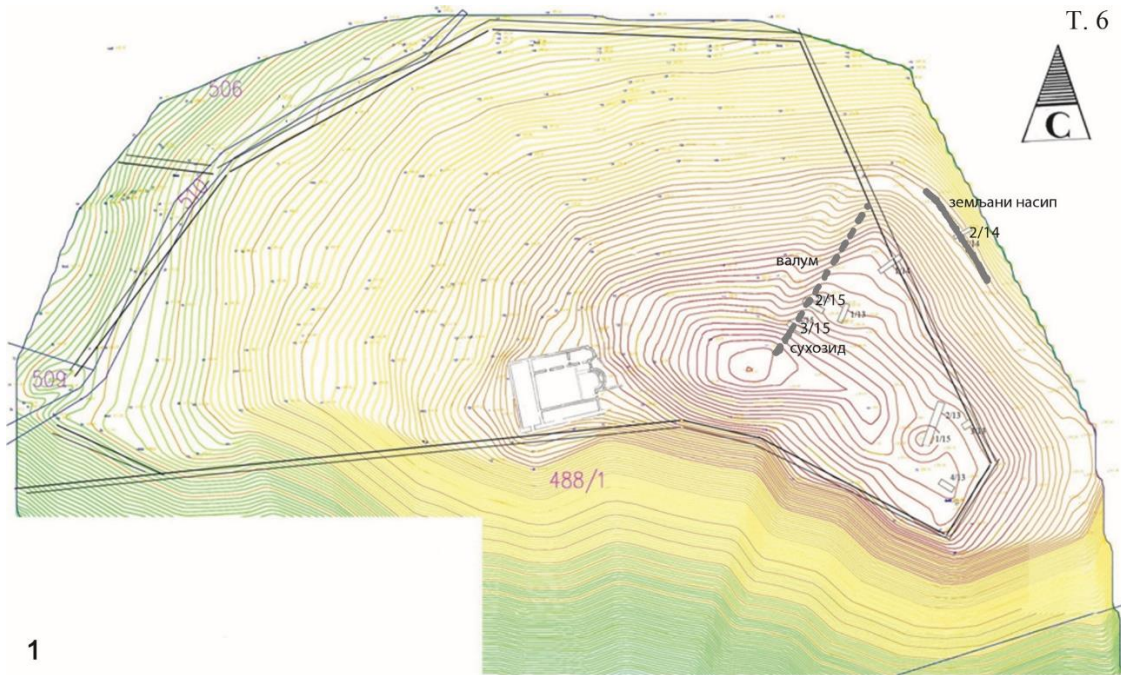

1. Изглед Љеша у VIII веку (према Nallbani, Buchet 2008, 241/Fig. 2)

2. Амфоре типа Отрант (према Metalla 2015, 813/Pl. 3/3-4)

Т. 24 Мали Зворник – Орловине

2

3

4

5

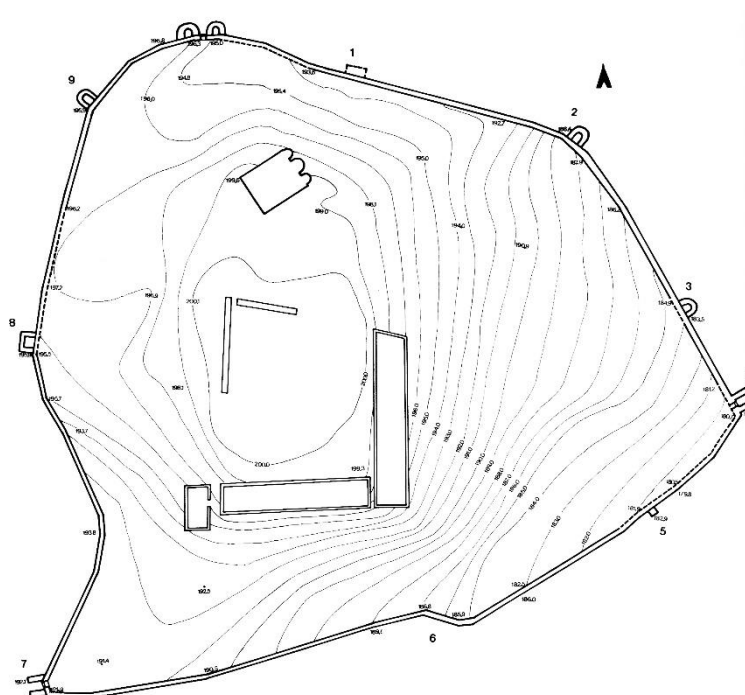
Мали Зворник, локалитет Орловине (2015. г.) ситуациони план; 2. Валум; 3. Сонда 2/14; 4. Сонда 2/15; 5. Сонда 3/15 (према Булић 2022, 220/Сл. 7)

Т. 25 Мартинићи – Градина

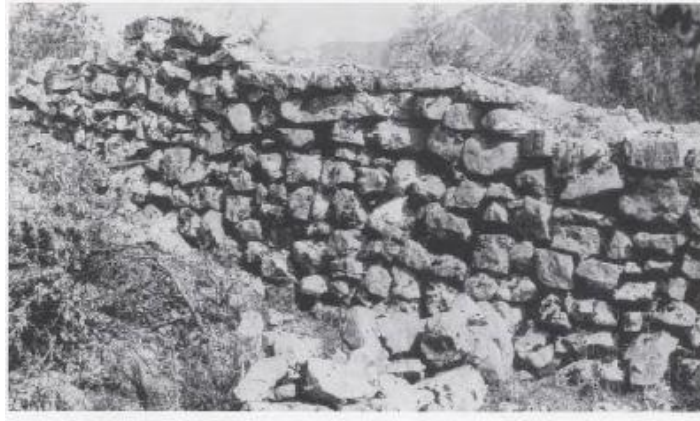
1. Градина, авионски снимак, базилика и Пазариште (према Кораћ 2001, 19/Сл. 6)

2. Ситуација са уцртаним грађевинама (према Кораћ 2001, 14/Сл. 2)

III. Северна капија источне куле

3. Северна капија источне куле; део северног бедема између кула 1 и 2 (према Кораћ 2001, 136/Сл. 111,112)

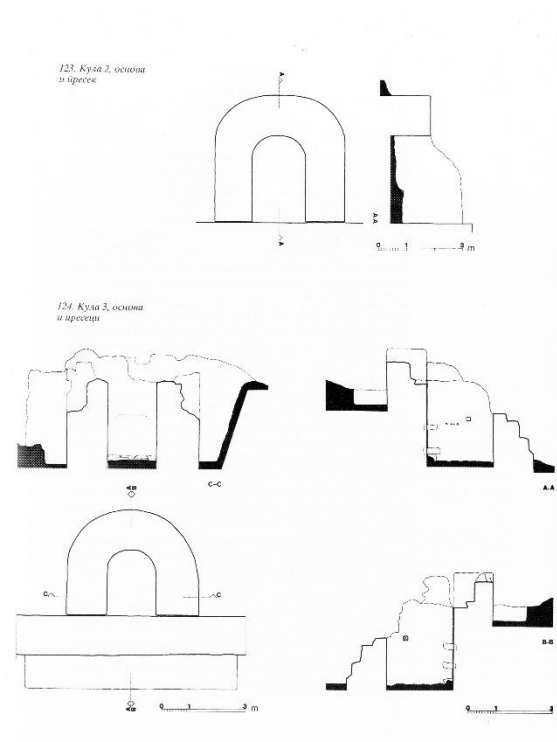
4. Северна капија утврђења са остацима бочних кула споља (према Кораћ 2001, 135/Сл. 109)

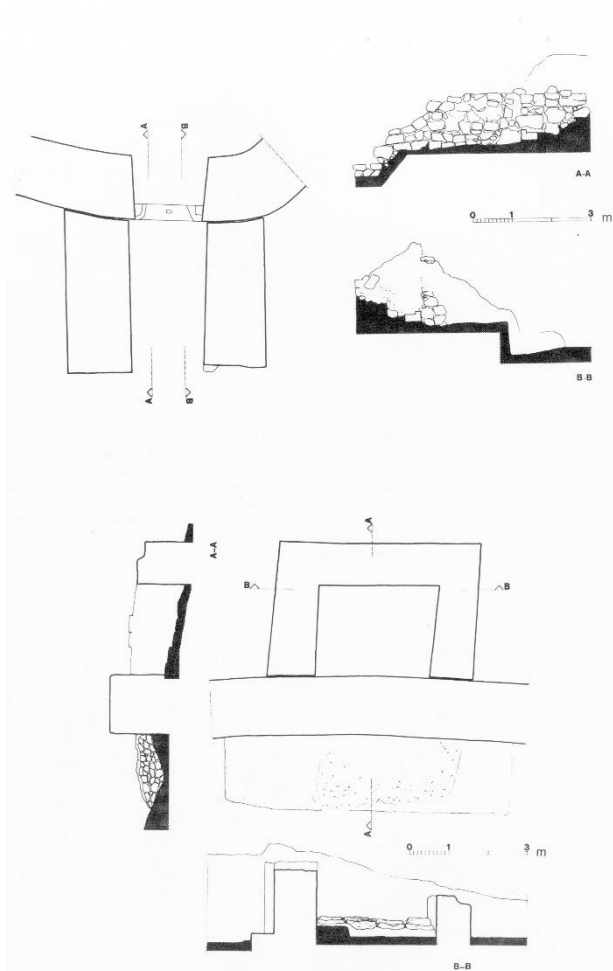
120. Кула 7, праг

5. Кула, 7 праг; Кула 7, капија изнутра (према Кораћ 2001, 141/Сл. 120,121)

6. Кула 2, основа и пресек; Кула 3, основа и пресеци (према Кораћ 2001, 145/Сл. 123,124)

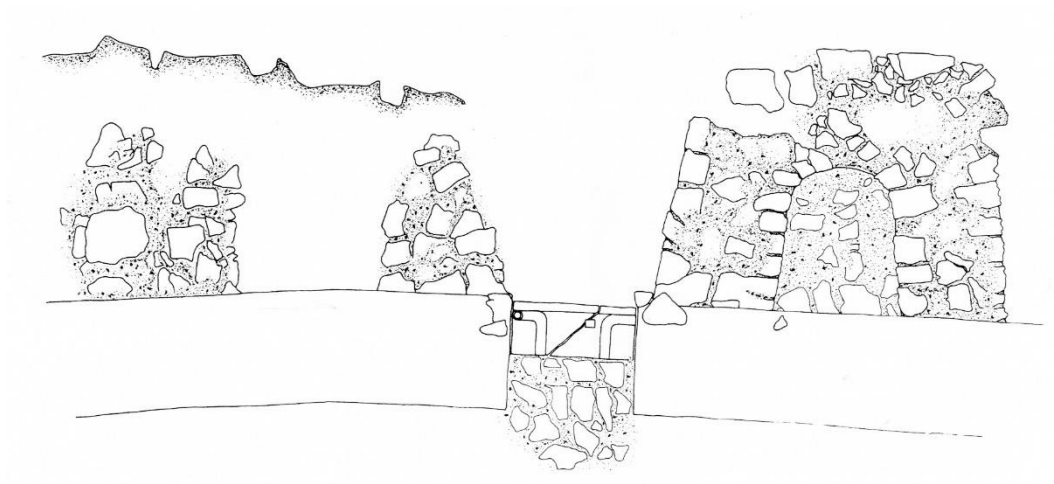

7. Кула 7, основа и пресеци (према Кораћ 2001, 151/Сл. 127)

8. Кула 9, основа (према Кораћ 2001, 152/Сл. 129)

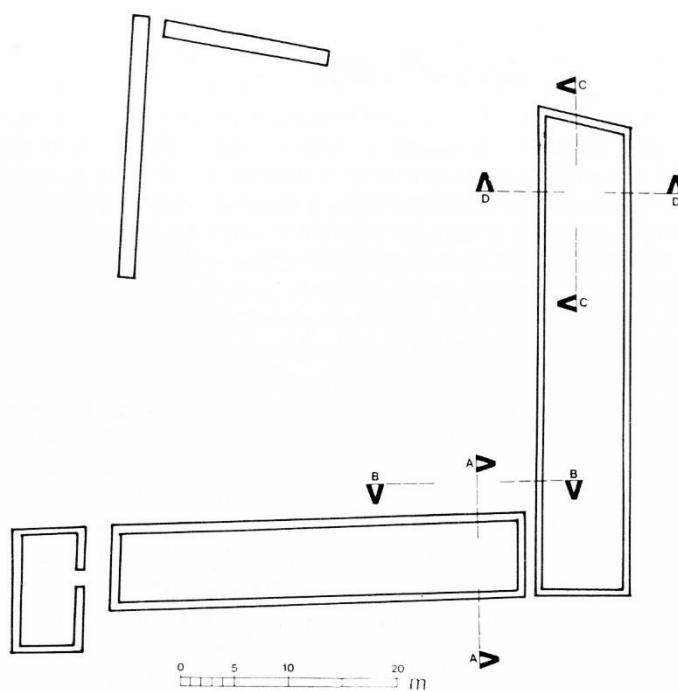
9. Кула 10, основа (према Кораћ 2001, 152/Сл. 130)

10. Бедем између кула 4 и 5 са североистока; Бедем између кула 5 и 6 са североистока, спољна страна (према Кораћ 2001, 138/Сл. 115,116)

11. Бедем између куле 5 и 6 са југозапада, спољна страна; Горња површина бедема западно од куле 6 (према Кораћ 2001, 139/Сл. 117,118)

12. Пазариште, основа са означеним пресецима (према Кораћ 2001, 158/Сл. 131)

13. Североисточни угао Пазаришта, поплочана површина (према Кораћ 2001, 165/Сл. 139)

14. Јужни зид Пазаришта, поглед са истока; Западни зид Пазаришта, поглед са југа (према Кораћ 2001, 163/Сл. 136,137)

15. Западни зид Пазаришта, поглед са севера (према Кораћ 2001, 164/Сл. 138)

16. Пролаз између источне и јужне ламеле, поглед са севера (према Кораћ 2001, 166/Сл. 141)

17. Пролаз између источне и јужне ламеле, поглед са југа (према Кораћ 2001, 166/Сл. 142)

18. Северни зид јужне ламеле, са истока (према Кораћ 2001, 167/Сл. 143)

19. Северни зид јужне ламеле, поглед са истока (према Кораћ 2001, 168/Сл. 144)

20. Пролаз између јужне ламеле и југозападне просторије, поглед са севера (према Кораћ 2001, 168/Сл. 145)

21. Пролаз између јужне ламеле и југозападне просторије са југозападном просторијом, поглед са севера (према Кораћ 2001, 169/Сл. 148)

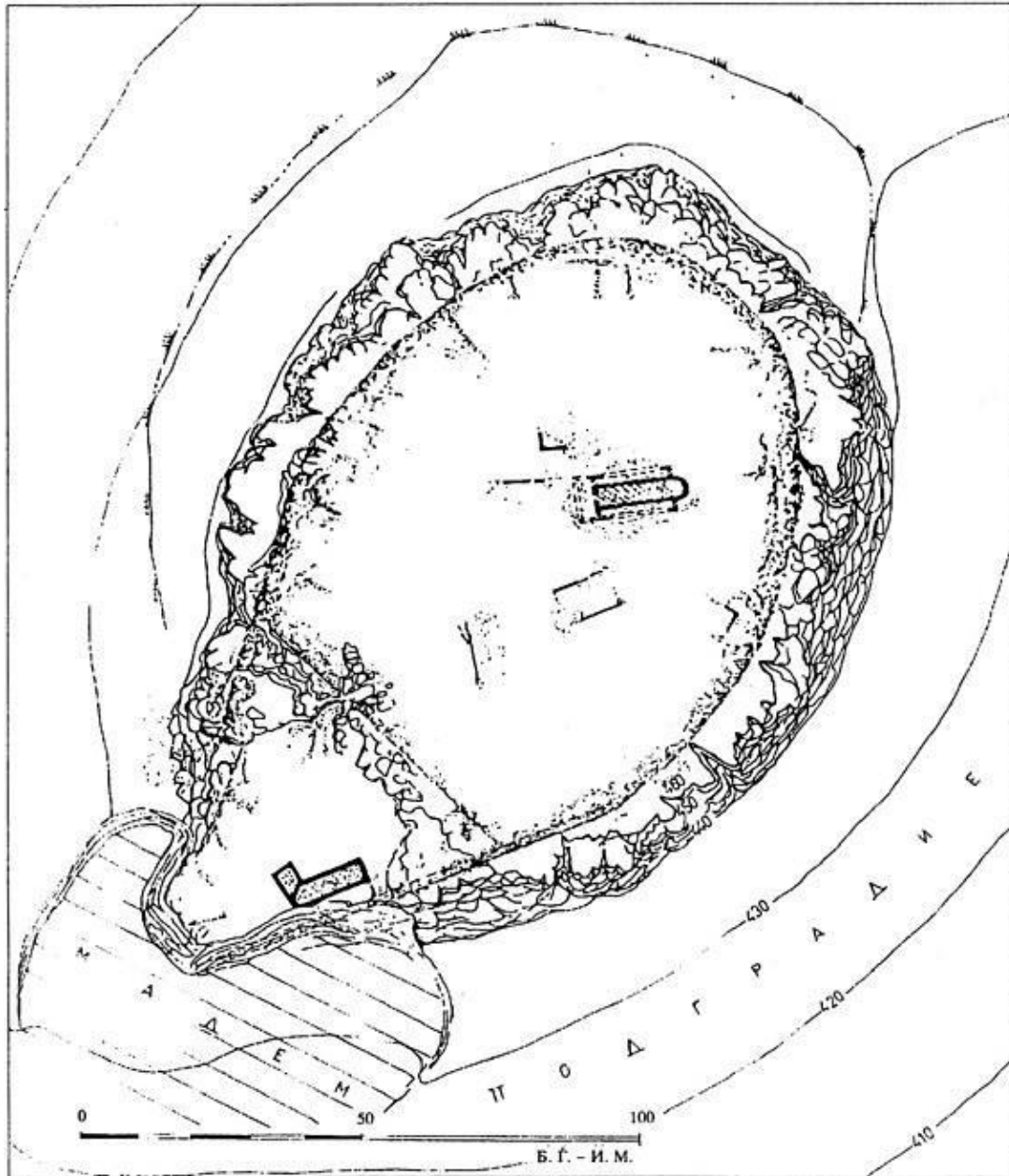
22. Југозападна просторија, поглед са севера (према Кораћ 2001, 169/Сл. 149)

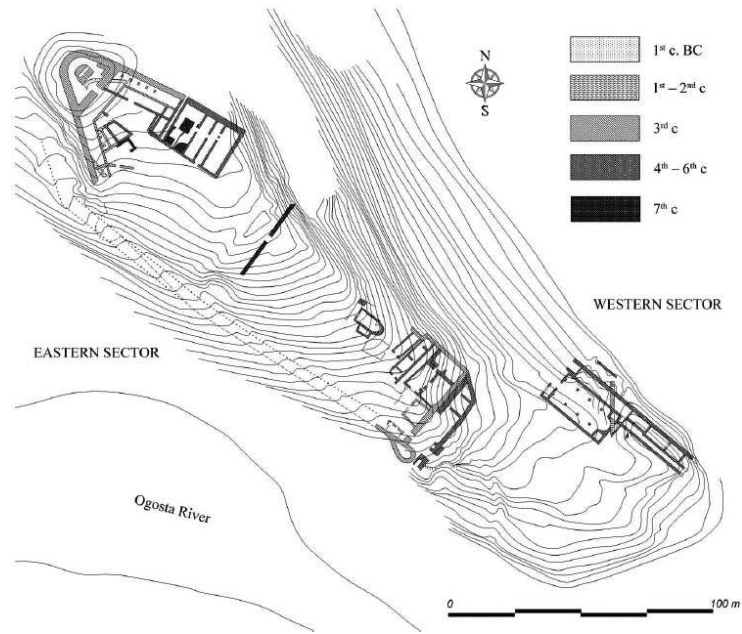
23. Југозападна просторија, поглед са југозапада (према Кораћ 2001, 170/Сл. 148)

Т. 26 Младо Нагоричане – Жеглигово

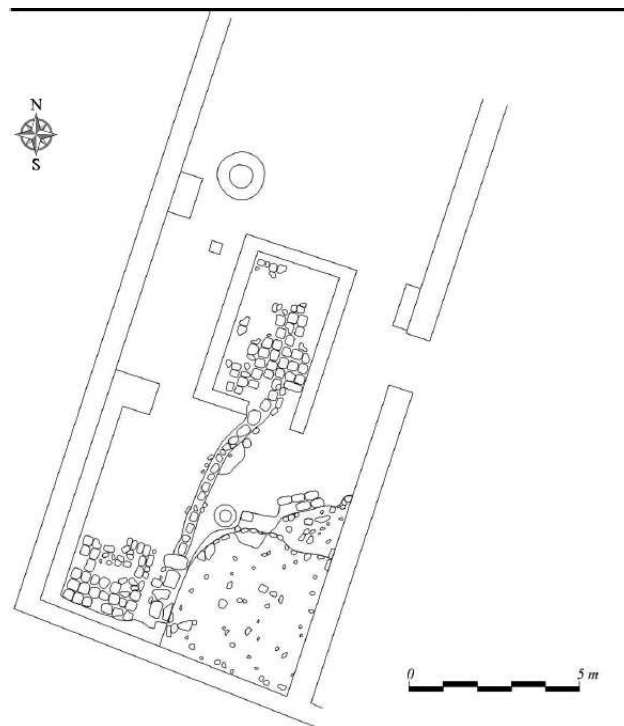

Утврђење у Младом Нагоричану са позицијом обновљене цркве у раном средњем веку (према Микулчић 1996, 228/Сл. 84)

Т. 27 Монтана – Градиште (Кале)

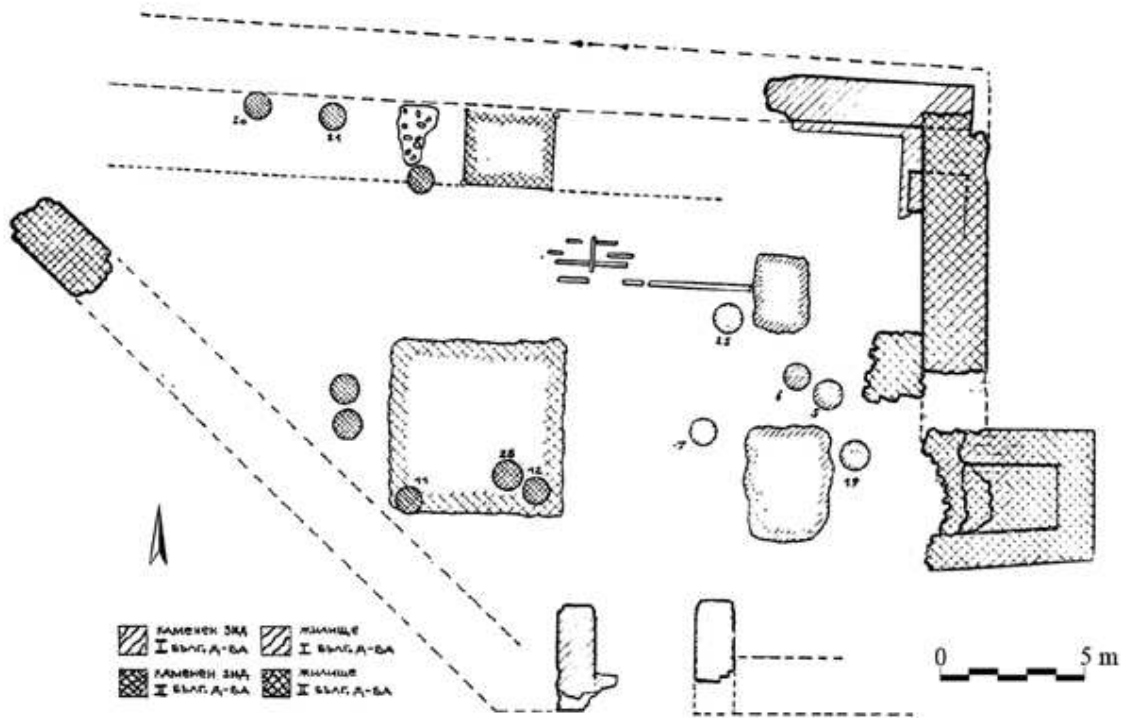
1. Градиште (Кале) у Монтани са фазама развоја (према Огненова-Маринова, Божилова, Александров 1987, Пл. 2)

2. Основа тзв. „словенског светилишта“ у Монтани (према Александров 1987, 67/Пл. 8)

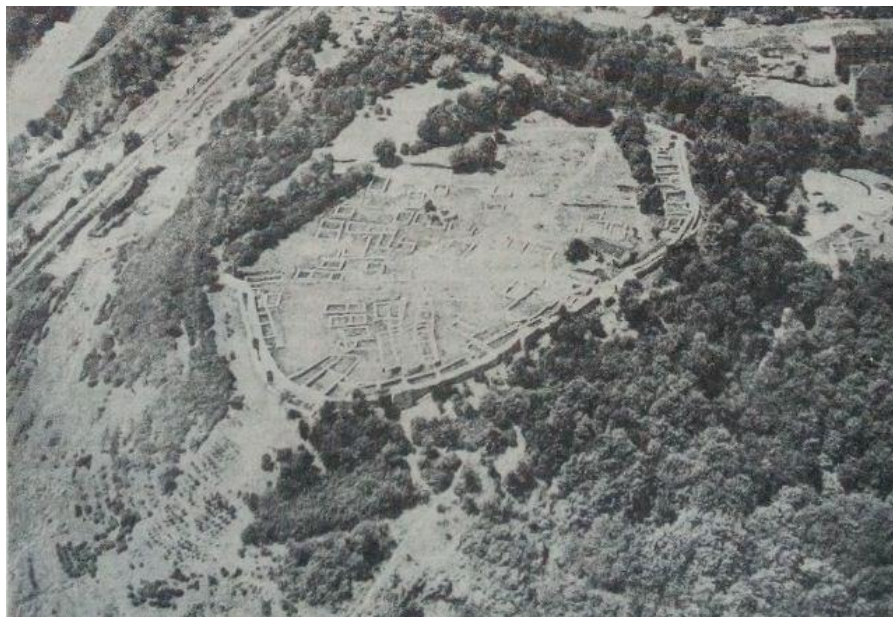

Т. 28 Орјахово – Камка

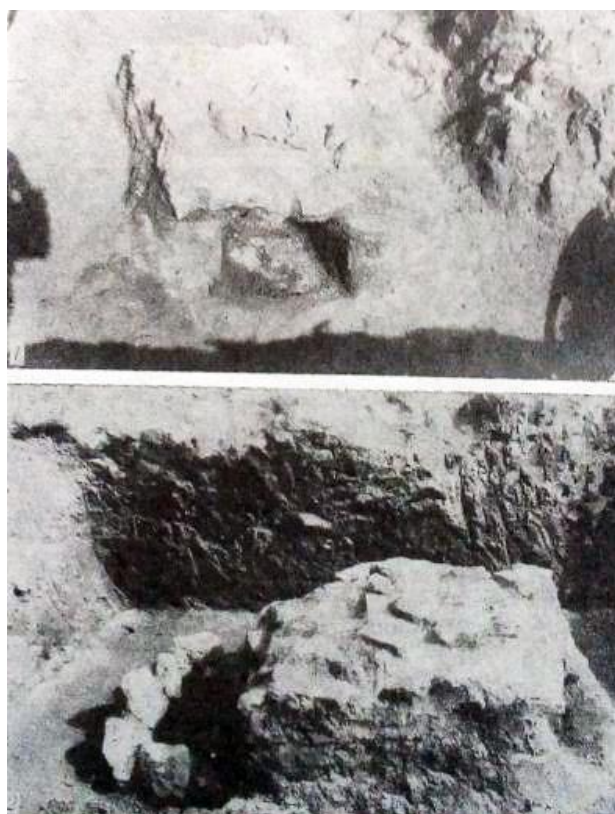

Основа североисточног угла утврђења (према Димитрова 1975, 367/Обр. 6)

Т. 29 Перник – Стари град Перник

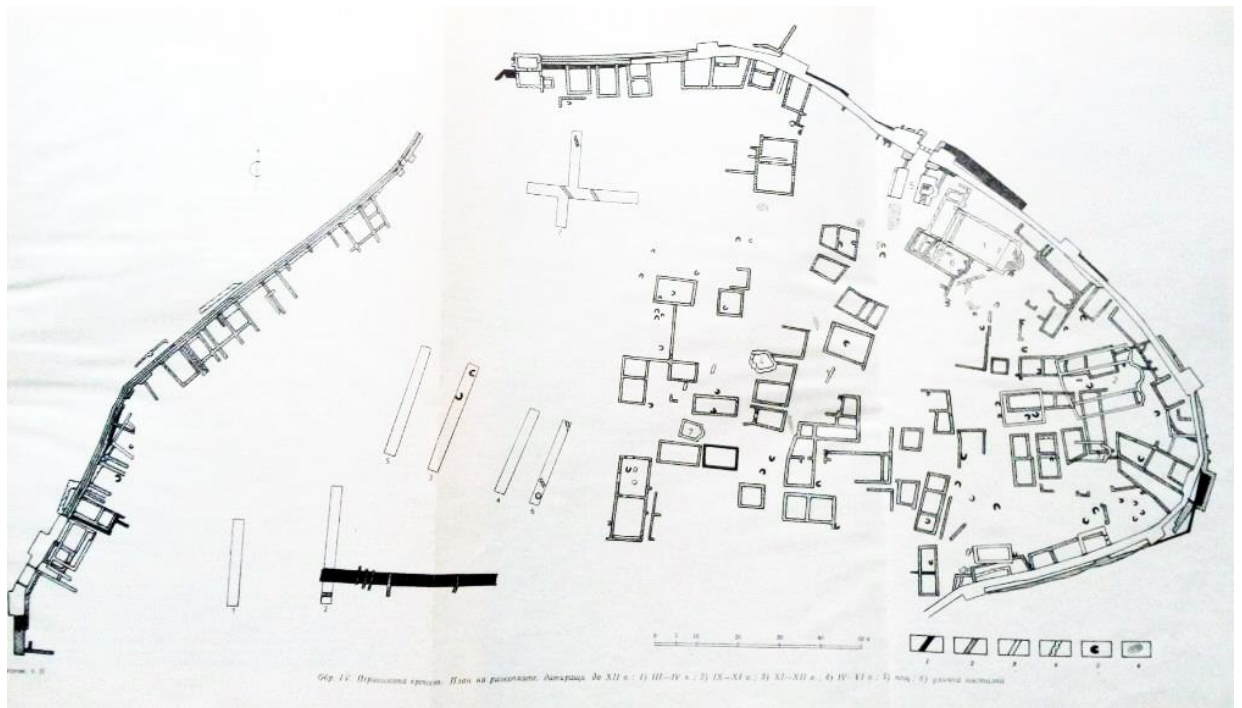
1. Стари град Перник, снимак из ваздуха (према Чангова 1983, 7/Обр.111)

2. Камена пећ, поглед са југа и запада (према Чангова 1983, 7/Обр.33)

3. Камена пећ, поглед са југа и запада (према Чангова 1983, 7/Обр.34)

4. Перник, план ископавања са фазама (према Чангова 1983, Обр. 4)

Обр. 2. Главната улица — частица: 1 — в крепостта; 2 — поглед извън портата

5. Главна улица: 1 — у утврђењу; 2 — изван (према Чангова 1983, 14/Обр. 2)

6. Поглед на улицу у источном делу утврђења (према Чангова 1983, 15/Обр. 3)

7. Северни бедем са кулом В (према Чангова 1983, 16/Обр. 4)

8. Западни бедем (према Чангова 1983, 16/Обр. 5)

9. Северни бедем, поглед одозго (према Чангова 1983, 18/Обр. 8)

10. Северни бедем – детаљ (према Чангова 1983, 17/Обр. 6)

11. Западни бием са унутрашње стране (према Чангова 1983, 18/Обр. 7)

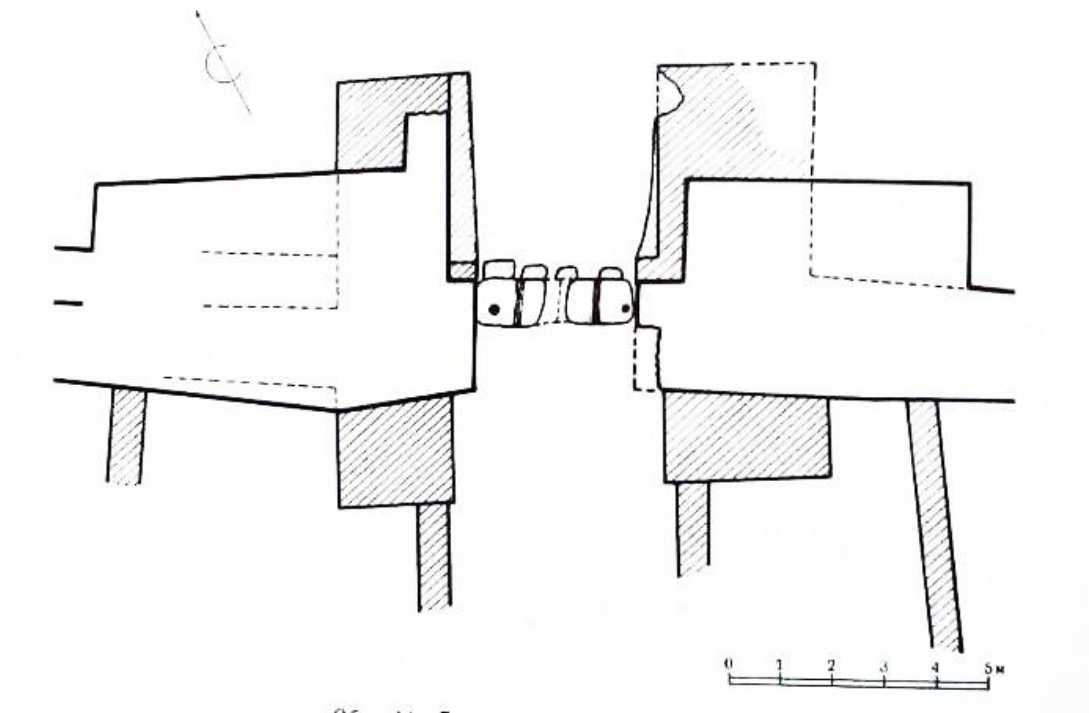

12. Пиласстри на источном биему (према Чангова 1983, 19/Обр. 9)

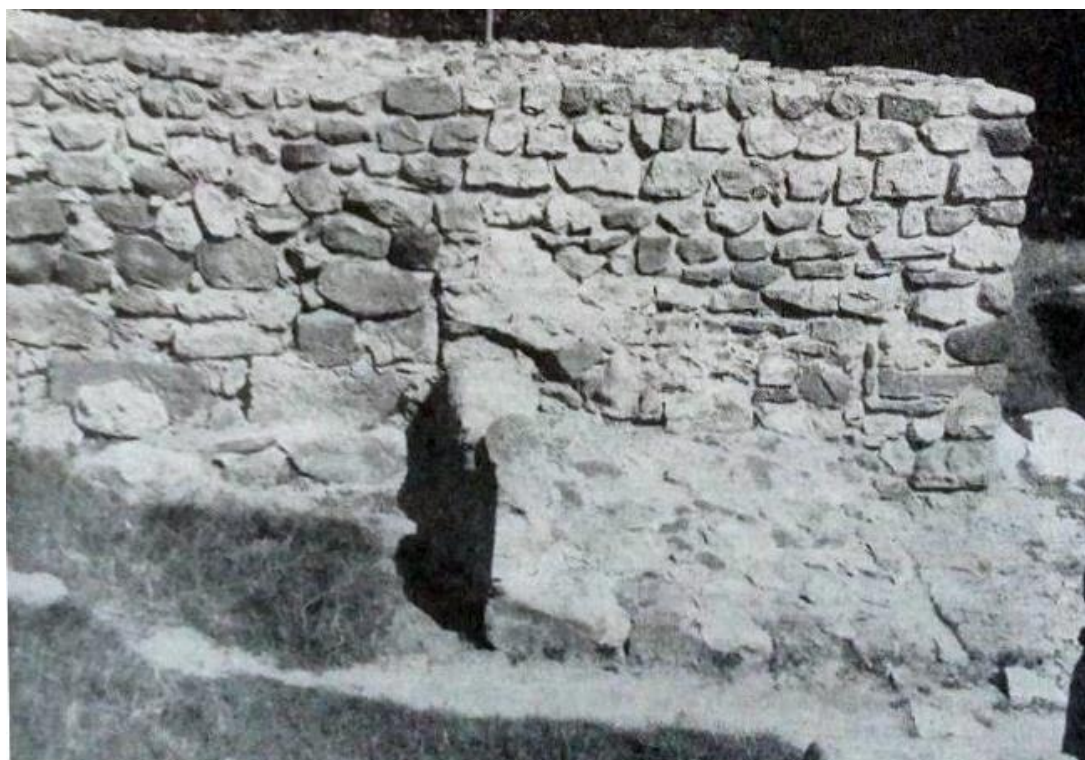
13. Главни улаз у утврђење – поглед са севера (према Чангова 1983, 19/Обр. 10)

14. Главни улаз – план (према Чангова 1983, 20/Обр. 11)

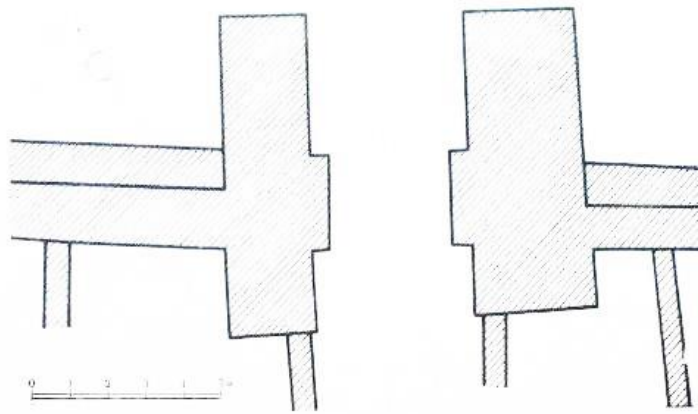

15. Улаз – детаљ источне спољашње стране (према Чангова 1983, 21/Обр. 13)

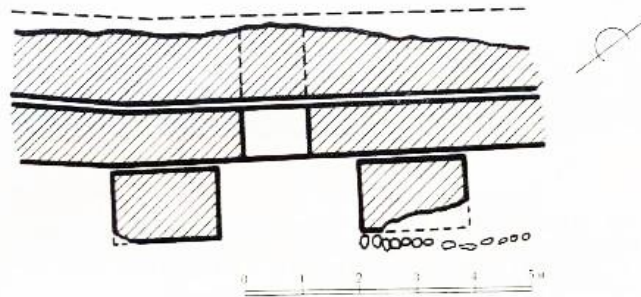

16. Главни улаз, детаљ са западне стране (према Чангова 1983, 22/Обр. 14)

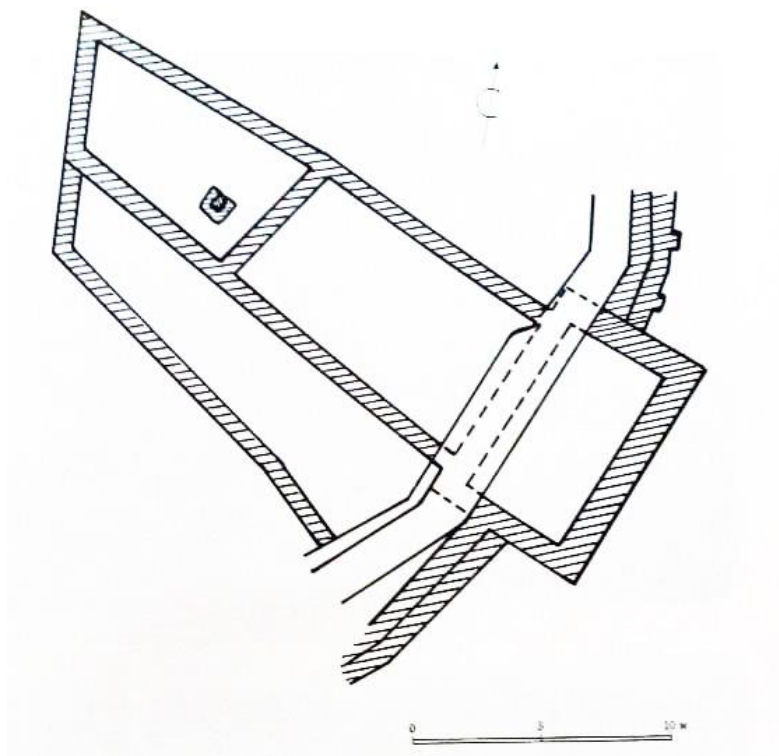
Обр. 15. Портата на првиот строителски период — вклучувањето на план

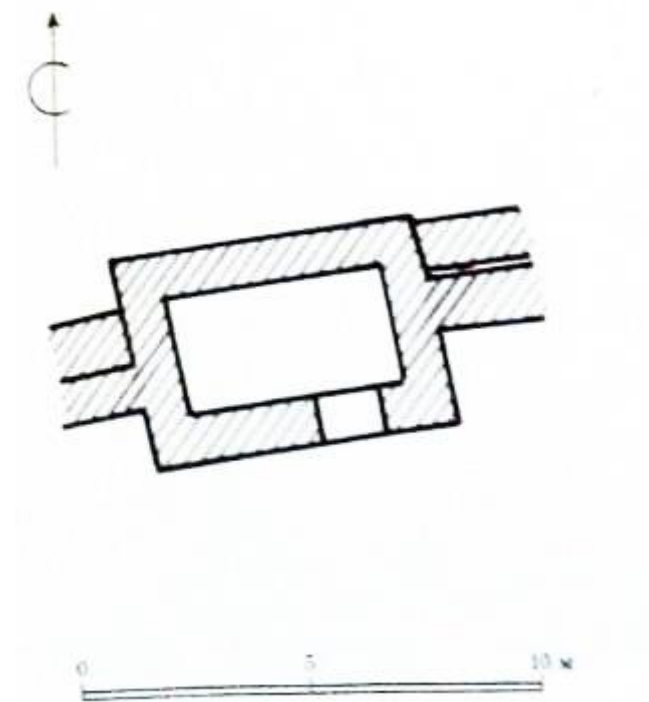
17. Улаз прве градителске фазе; потерна (према Чангова 1983, 23/Обр. 15,16)

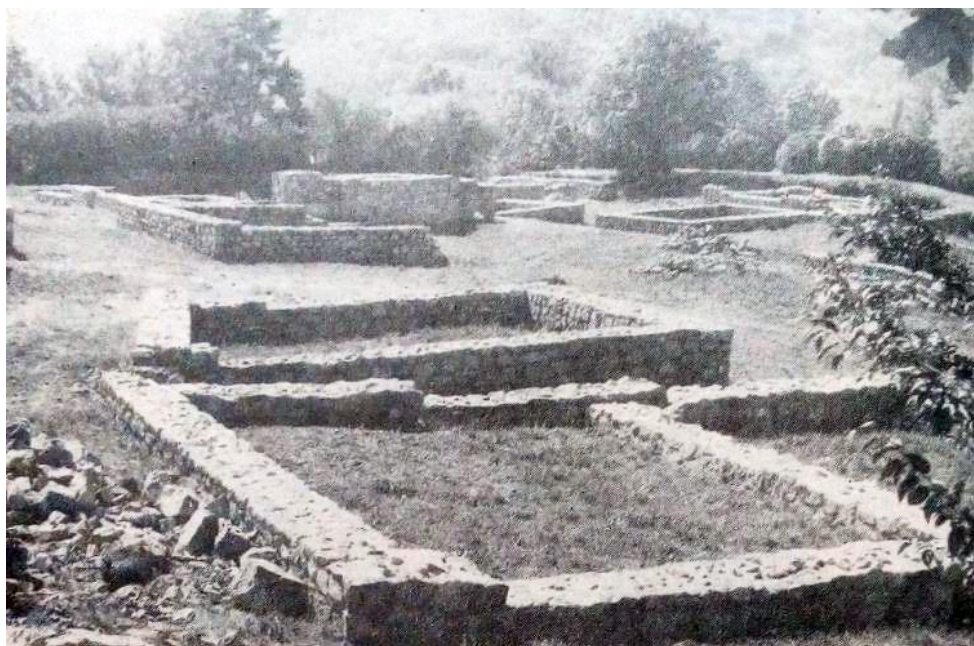
18. Кула А, са југоистока (према Чангова 1983, 24/Обр. 17)

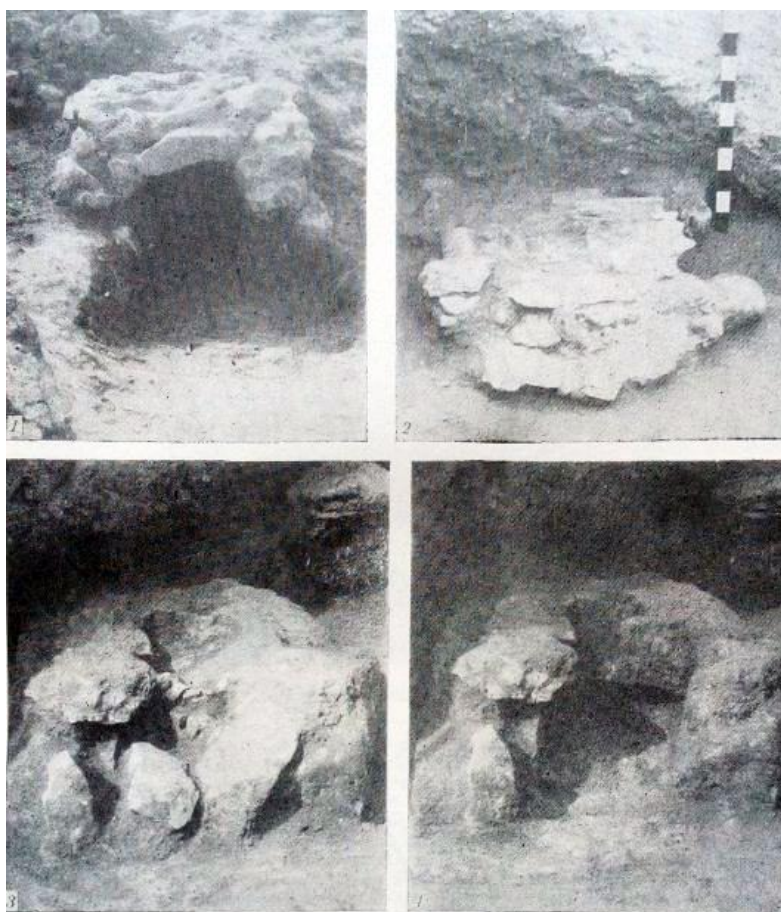
19. Кула А са зградом 9 (према Чангова 1983, 25/Обр. 18)

20. Кула Б – план (према Чангова 1983, 25/Обр. 19)

21. Објекти са кречним малтером (према Чангова 1983, 36/Обр. 35)

22. Камене пећи (према Чангова 1983, 37/Обр. 36)

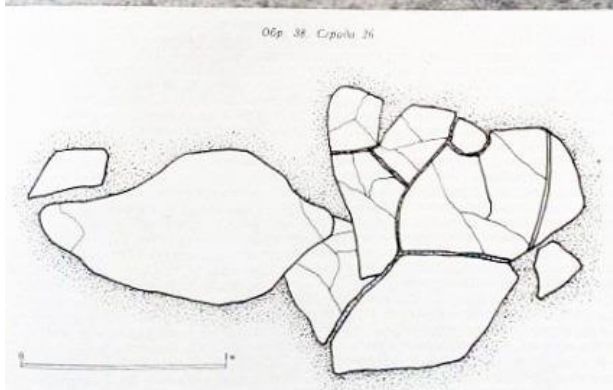

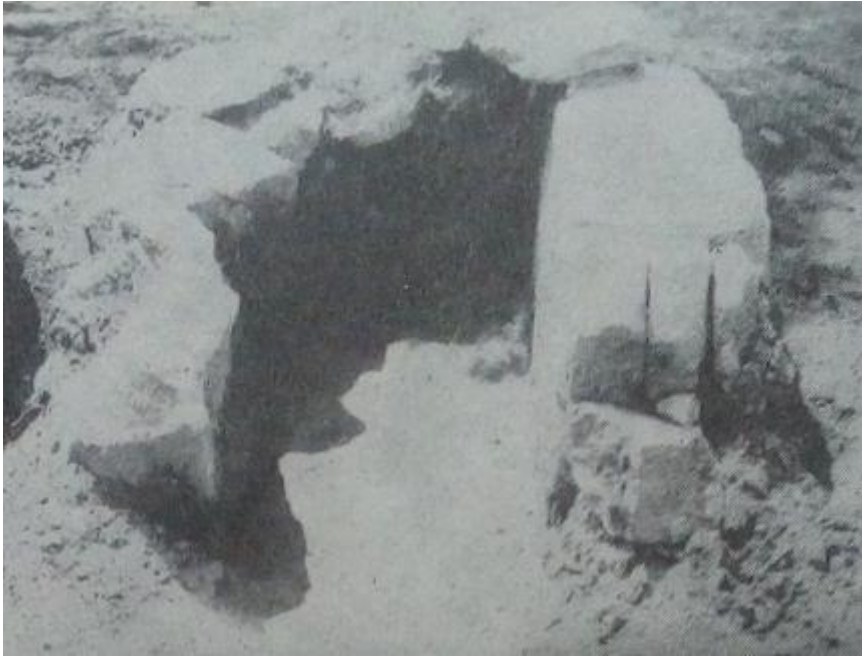
23. Зграда 49, детаљ (према Чангова 1983, 38/Обр. 37)

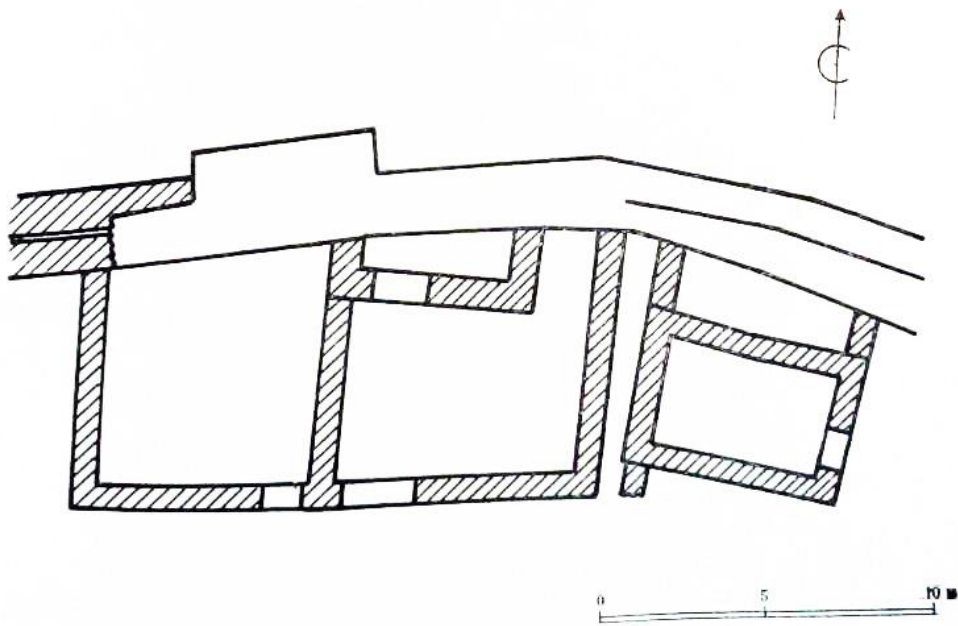
Обр. 38. Стрели 26

24. Зграда 57, под (према Чангова 1983, 39/Обр. 38,39)

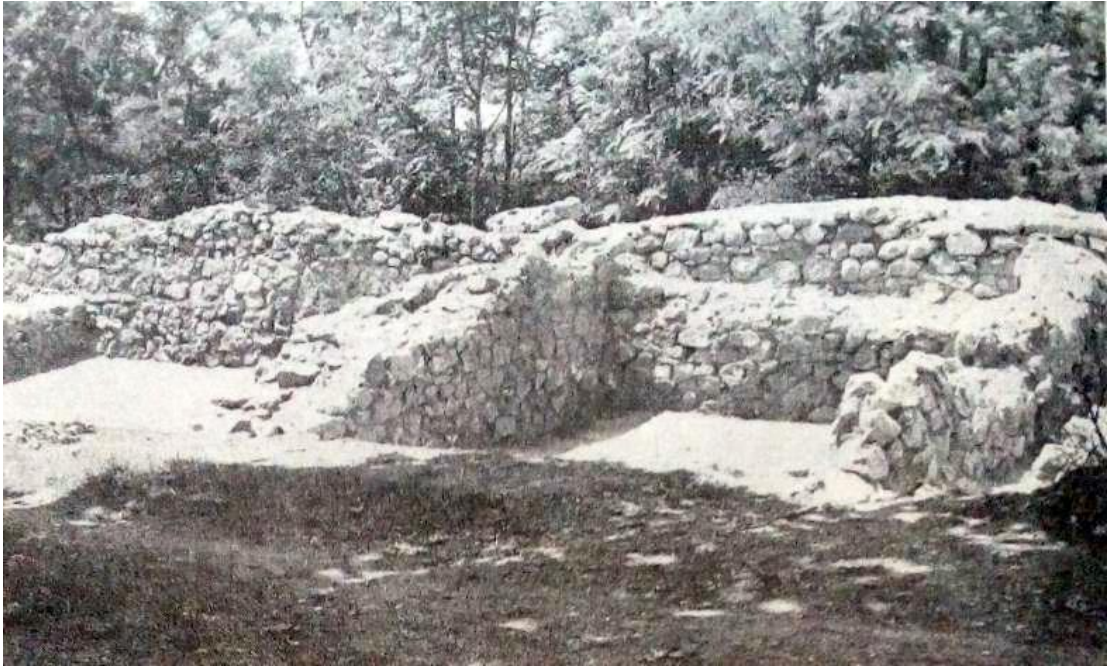

25. Пећ из зграде 35 (према Чангова 1983, 40/Обр. 40)

26. Зграде 53 и 54, план (према Чангова 1983, 41/Обр. 41)

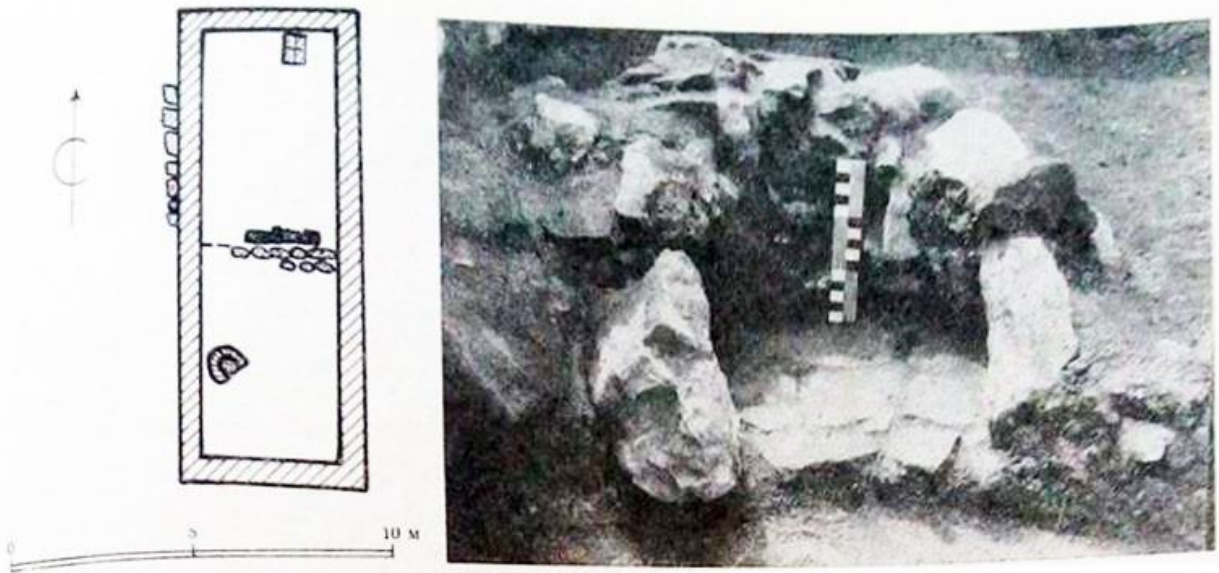

27. Зграда 68 (према Чангова 1983, 42/Обр. 42)

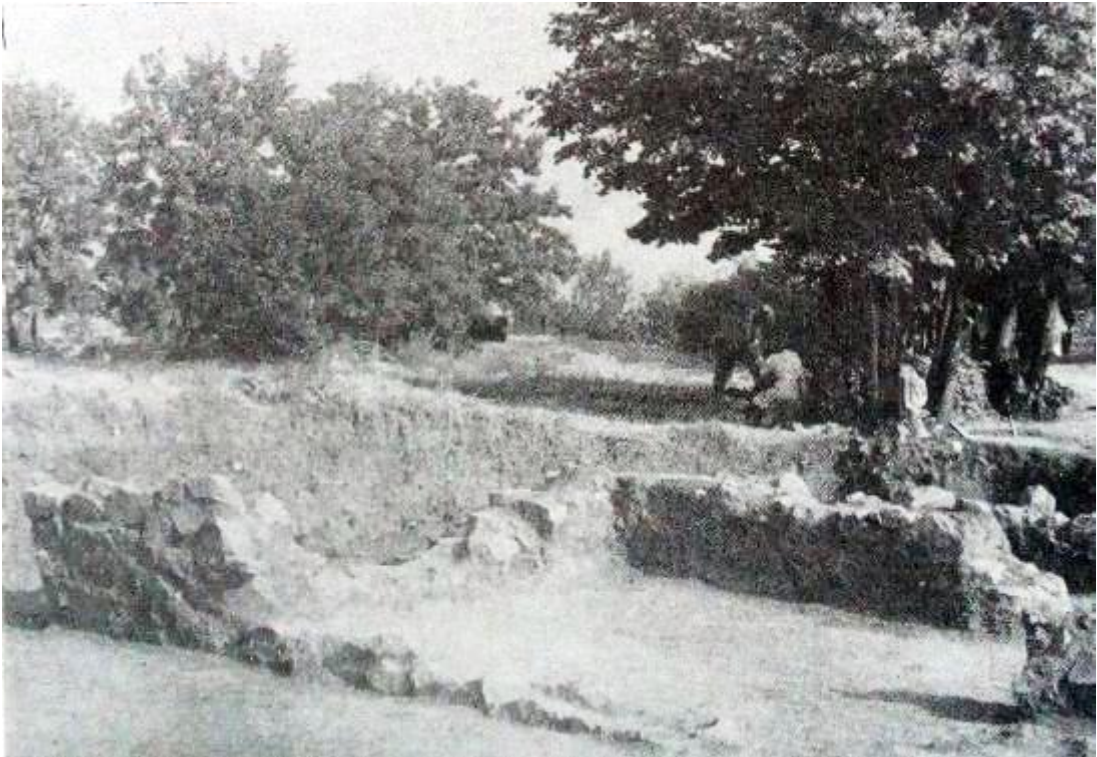

28. Зграда 24, детаљ (према Чангова 1983, 42/Обр. 43)

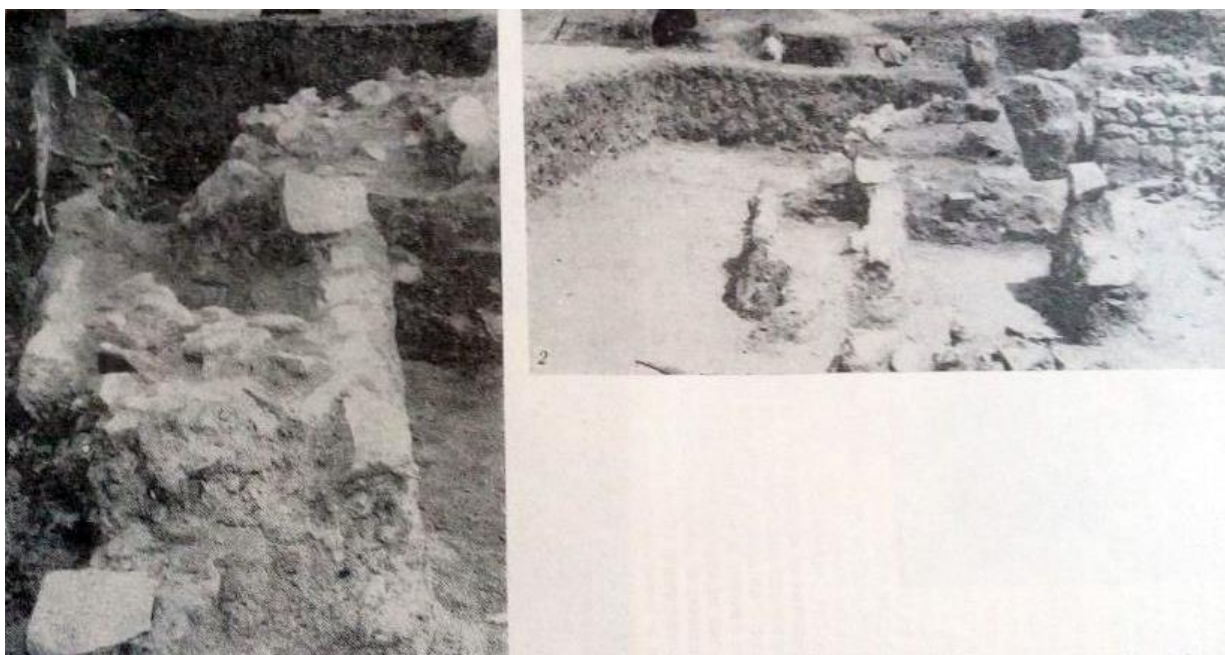
29. Зграда 24, план; Пећ из зграде 24 (према Чангова 1983, 43/Обр. 44,45)

30. Зграда 46, јужна просторија (према Чангова 1983, 46/Обр. 50)

31. Зграда 7 (према Чангова 1983, 45/Обр. 49)

32. Пећи између зграда 46 и 47 (према Чангова 1983, 48/Обр. 52)

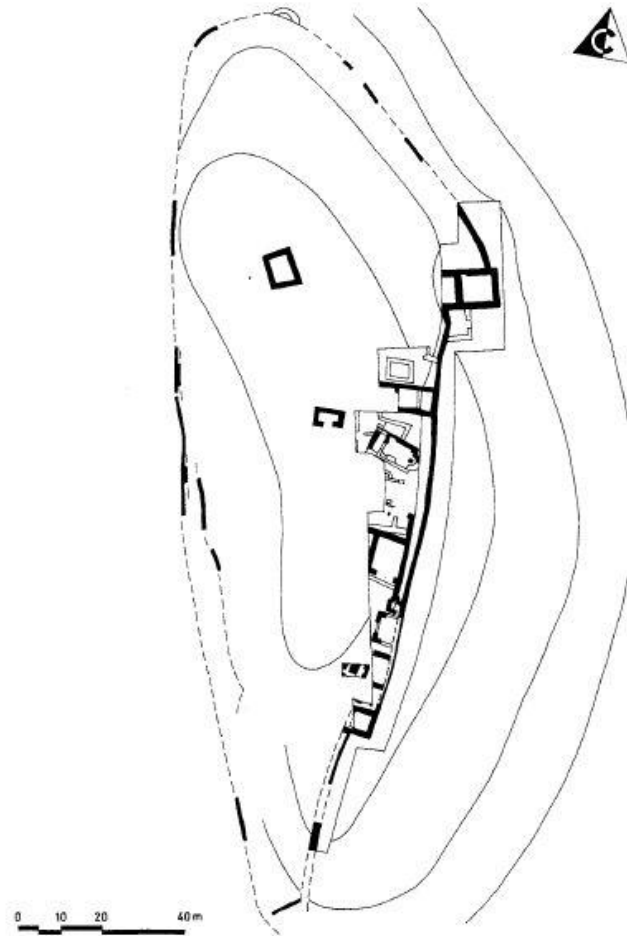

33. Јама у згради 52 (према Чангова 1983, 49/Обр. 53)

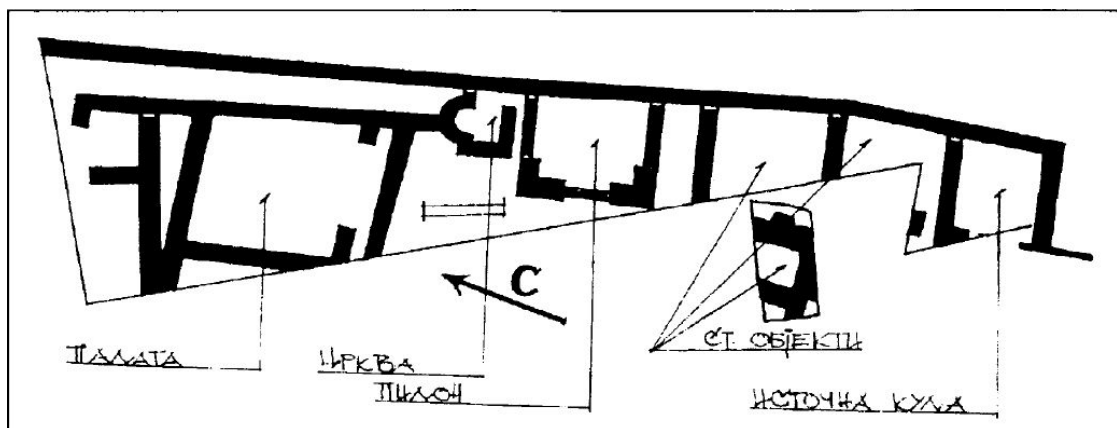

34. Зграда 67, под од плоча (према Чангова 1983, 49/Обр. 54)

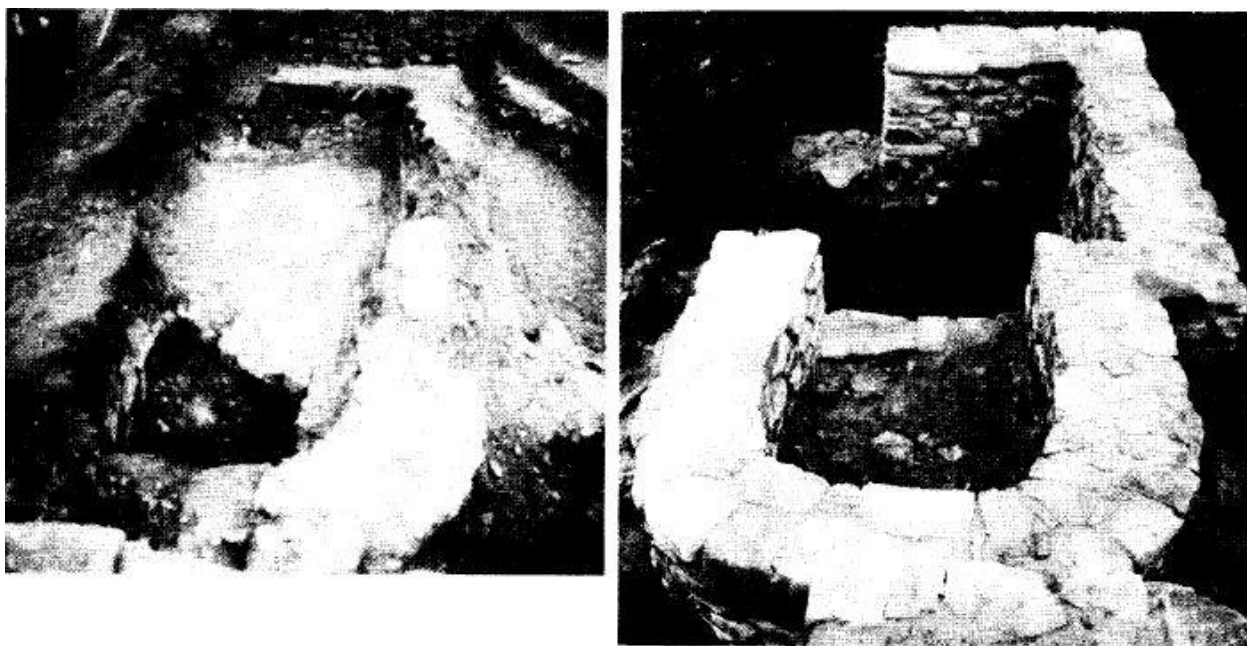
Т. 30 Постоње – Градина

1. Градина у Постоњу, ситуација IX–X века (према Мркобрад 1997b, Сл. 4)

2. Откривени објекат уз јужни део североисточног бедема (према Мркобрад 1996а, 201/План.1)

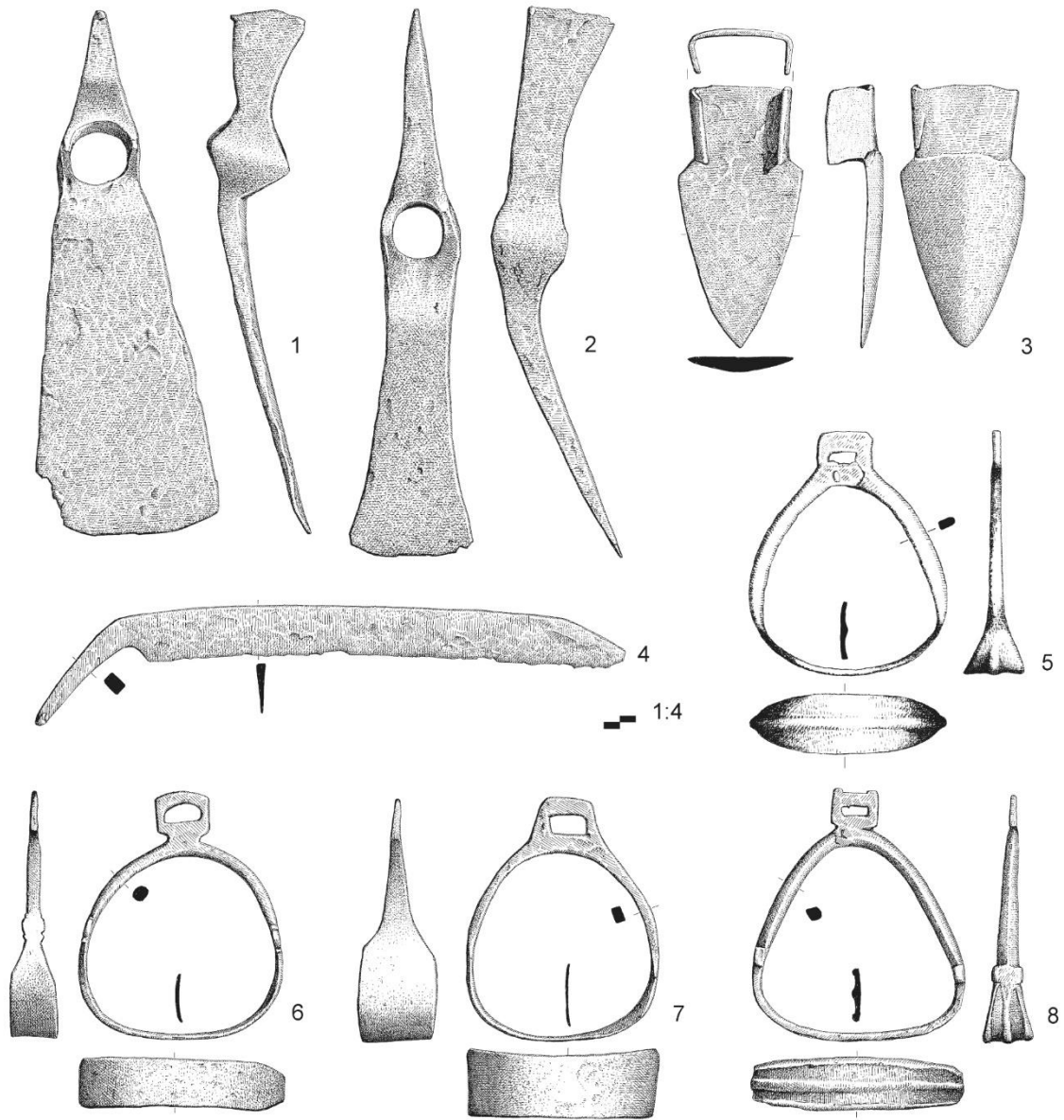

3. Мала црква уз палату пре и после конзервације (према Мркобрад 1996а, 201/Сл.1)

4. Северни зид зазидане капије VI века на североисточном бедуму (према Мркобрад 1996а, 203/Сл.4)

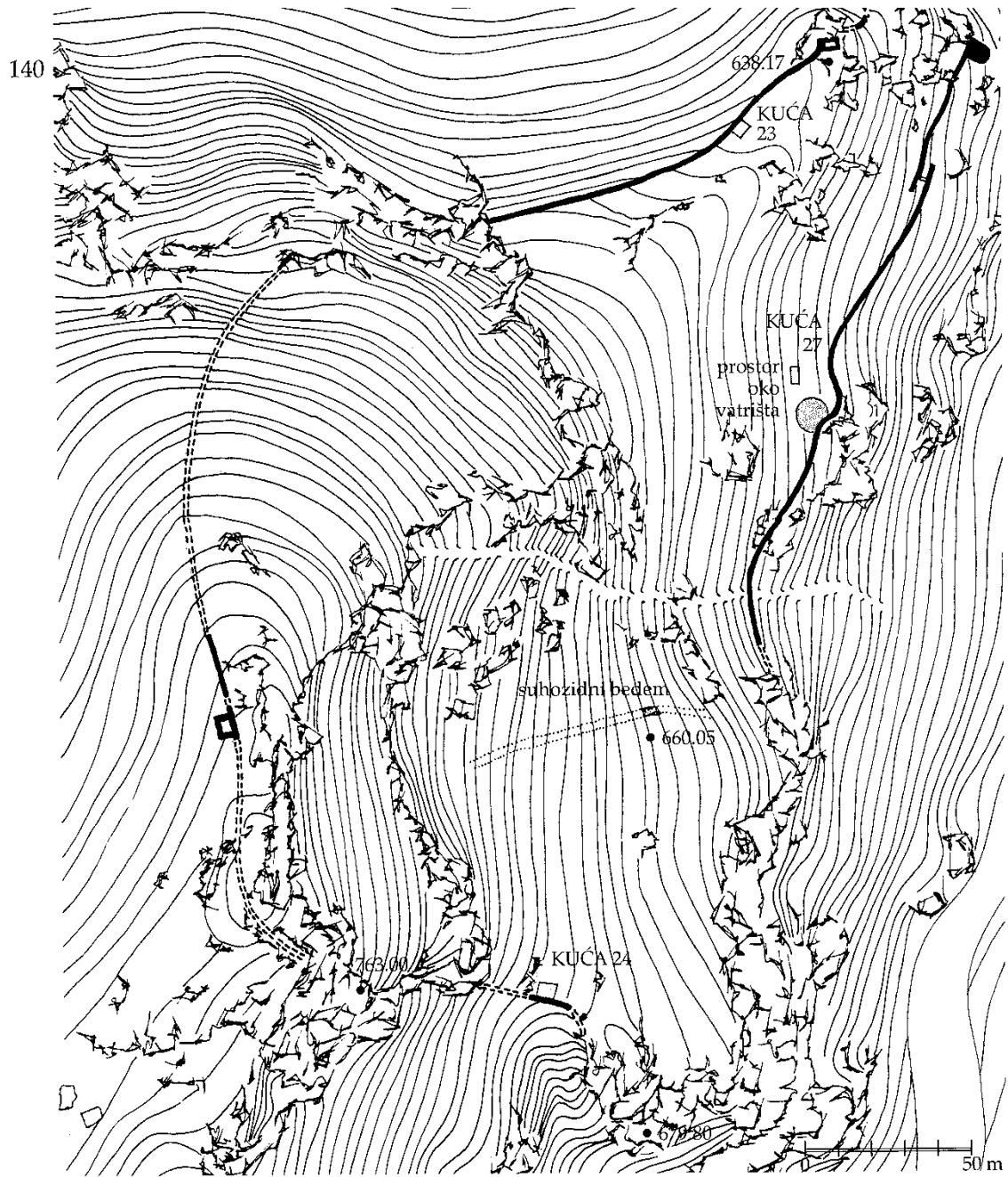
Т. 31 Рујковац – Градиште

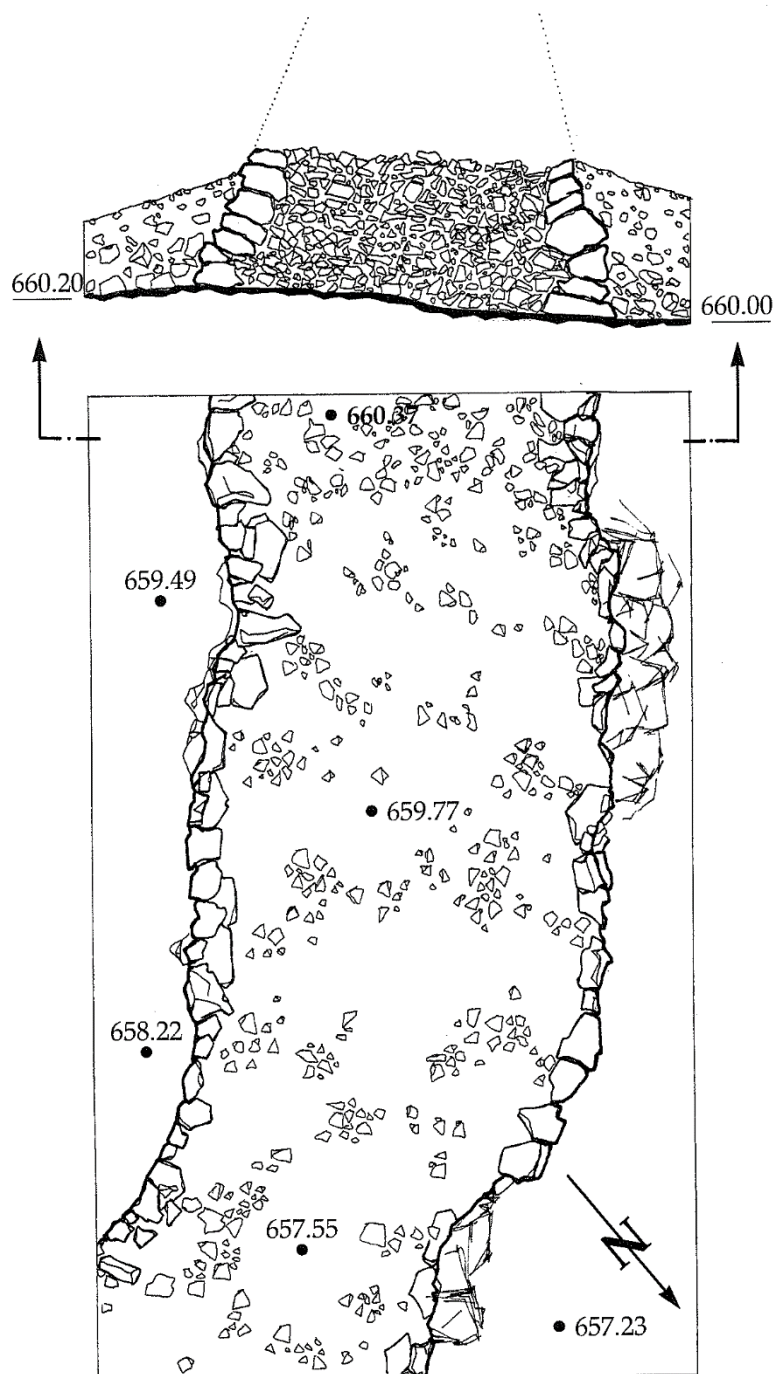
Остава из Рујковца (према Бугарски, Иванишевић 2013, 132/Сл. 1)

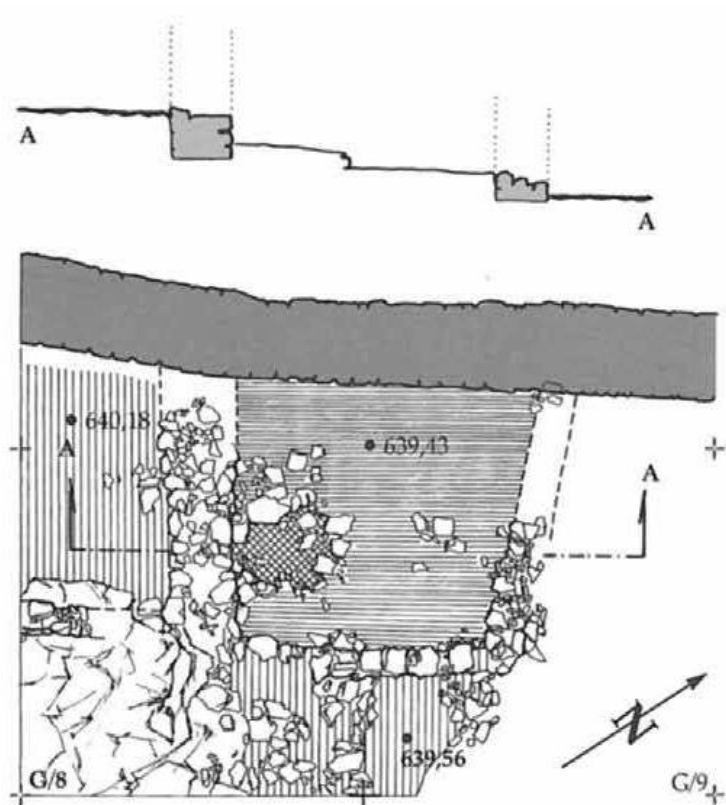
Т. 32 Себечево – Градина изнад Трговишта

1. Раносредњовековно утврђење – основа са положајем објеката I хоризонта (према Роровић 1999, 140/Sl. 85)

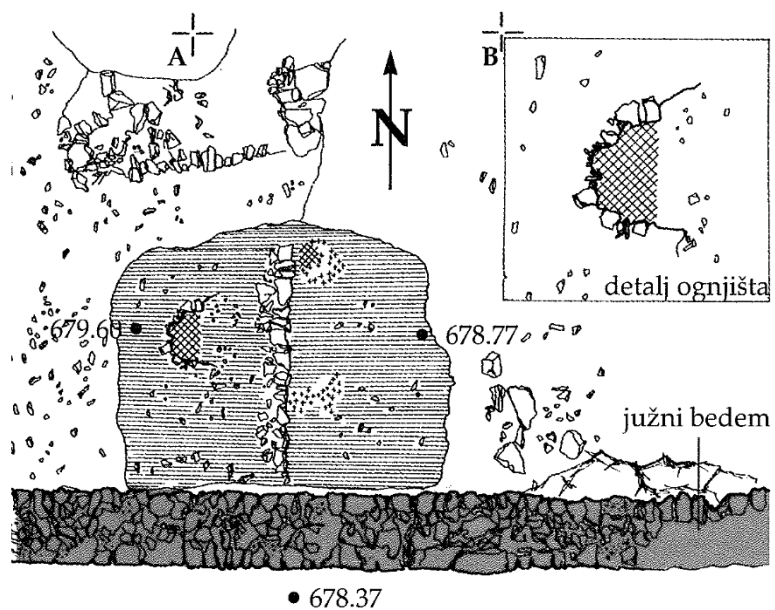
2. Подграђе, преградни сухозидни бедем у јужном сектору, детаљ основе и пресек (Popović 1999, 141/Sl. 86)

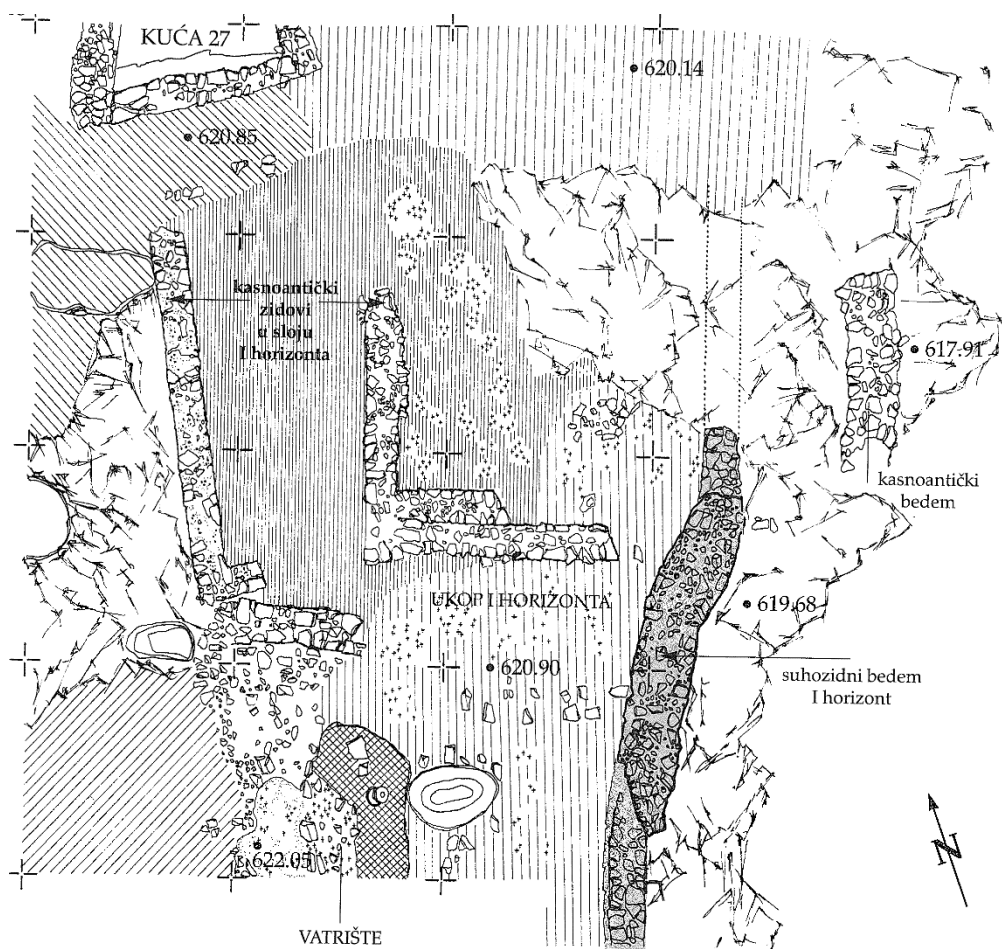
3. Подграђе, кућа 23 – основа и пресек (према Роровић 1999, 142/Sl. 88)

4. Подграђе, преградни сухозидни бедем у јужном сектору, детаљ лица са северне стране (према Роровић 1999, 142/Sl. 87)

5. Подграђе, кућа 24 – основа (према Роровић 1999, 144/Sl. 91)

6. План куће 27 (према Роровић 1999, 40/Sl. 95)

Т. 33 Скопје – Град Scupi

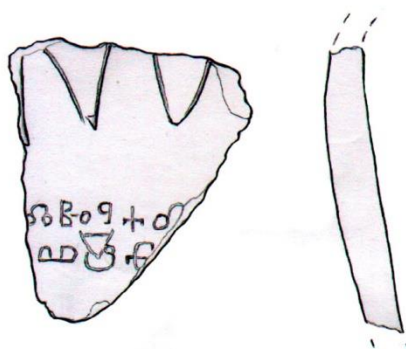
1. Остаци средњовековних станишта унутар римског театра (фото С. Неделковски)
(према Јакимовски, Толевски 2016, 185/Сл. 3)

2. План римског театра у Скупију и средњовековног насеља (према Јакимовски, Толевски 2016, 186/Пл. II)

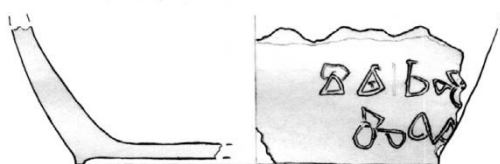

(...)[⚡]⚡(...)
(...)⚡+⚡⚡⚡⚡(...)

0 5 cm
црта: И. Толевски

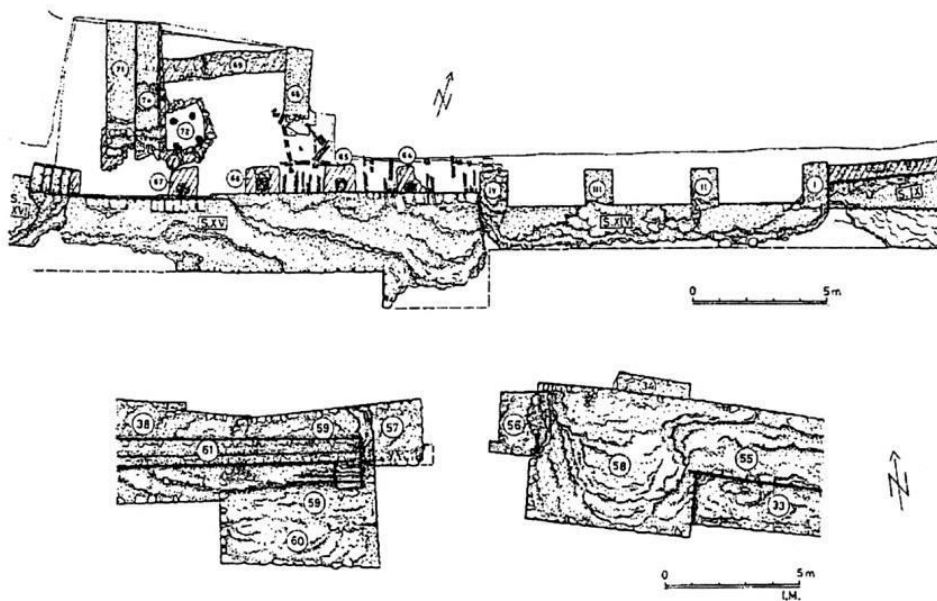
⚡Δ⚡[⚡](...)
--⚡(...)

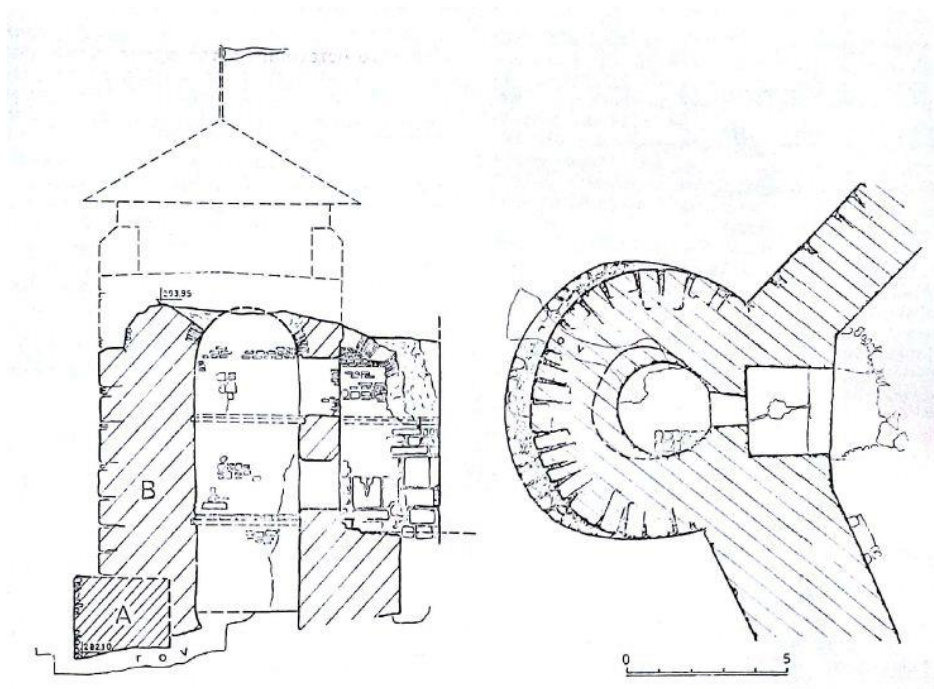
0 5 cm
црта: И. Толевски

3. Керамички уломци са урезаним глагољским словима (према Јакимовски, Толевски 2016, 189–190/Сл. 4–5)

Т. 34 Скопје – Стари град Скопје/Кале

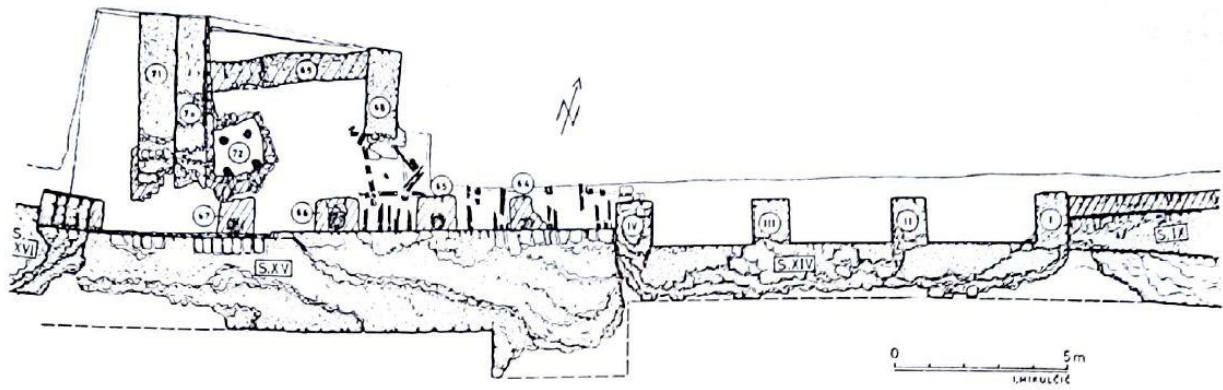

1. „Кале“, Скопје, део јужног зида са деловима од 10. до 14. века (према Микулчич 1996, 303/Сл. 141)

2. Горњи град, Скопје : кружна с/и кула (пресек и основа) (према Микулчич 1982, 120/Сл. 67)

3. Горњи град, Скопље : јужни бедем, детаљ : делови од X, XI и XII века (према Микулчиќ 1982, 124/Сл. 69)

Т. 35 Скопље – Чрнче

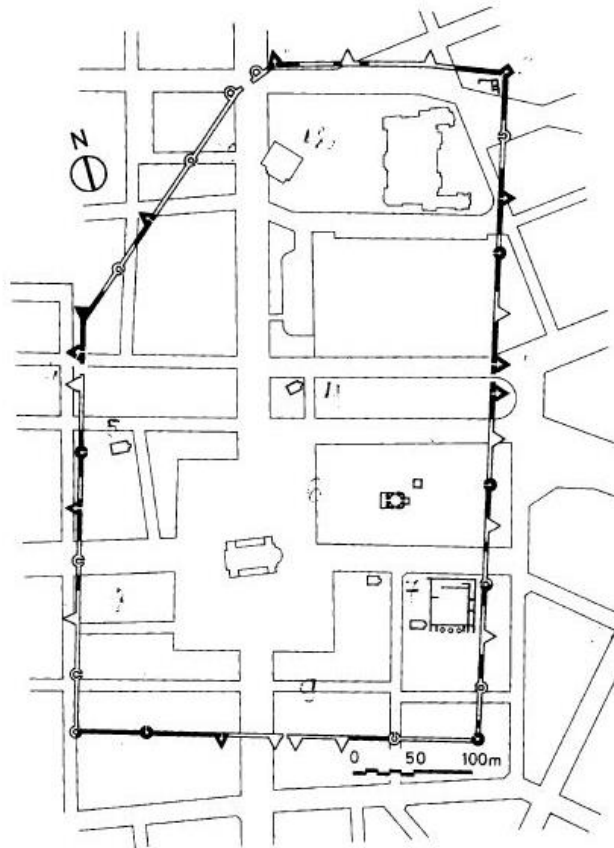

1. Унутрашње лице северног одбрамбеног зида унутар сонде 3 (према Ристов 2018, 499/Сл. 11)

2. Остаци куле 4 на углу северног и западног одбрамбеног бедема (према Ристов 2018, 499/Сл. 11)

Т. 36 Софија – Град Сердика (Средец)

1. Бедеми утврђења од X до XIV века (према Станчева 1989, 25/Обр. 7)

2. План два раносредњовековна објекта у Средецу (према Станчева, Станилов 1979, 57/Обр. 1)

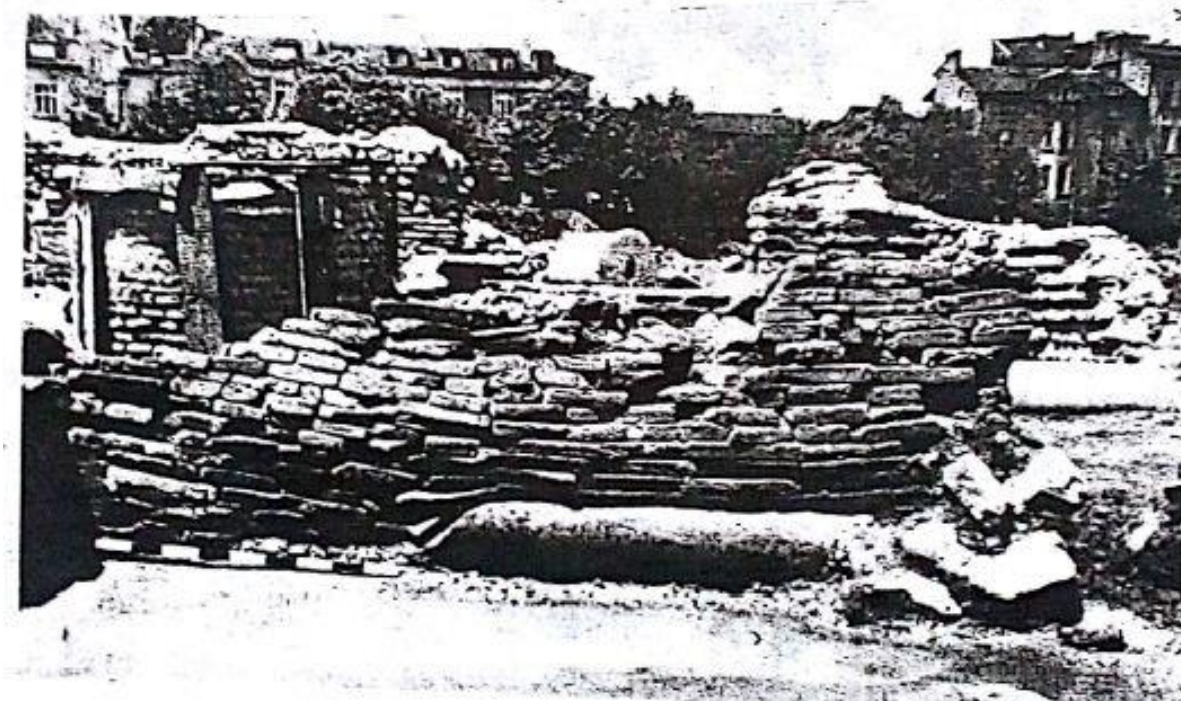

3. Раносредњовековни објекат у Средецу, поглед са истока (према Станчева, Станилов 1979, 58/Обр. 2)

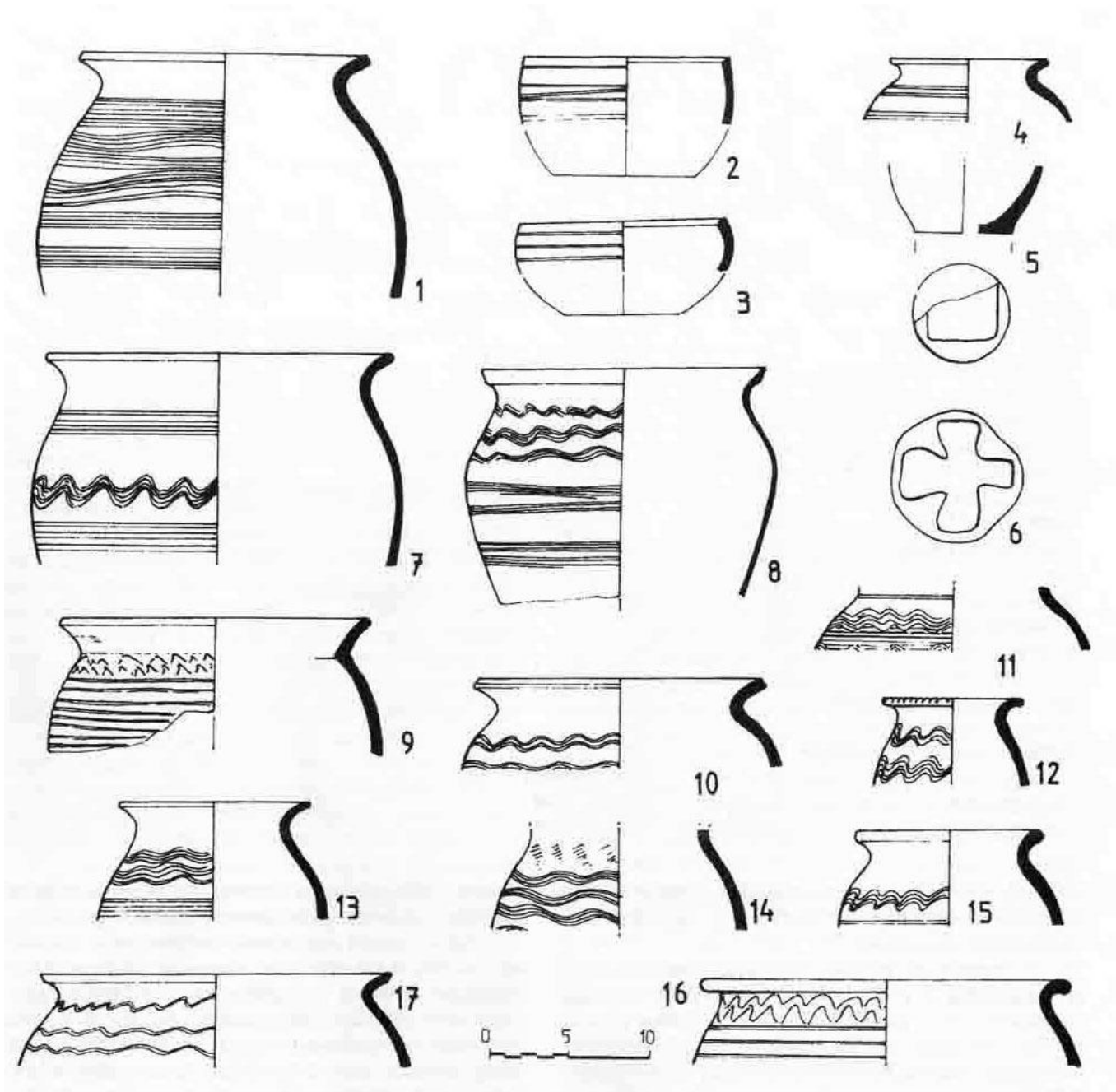
4. Раносредњовековни објекат у Средецу са капителима (према Станчева, Станилов 1979, 58/Обр. 2)

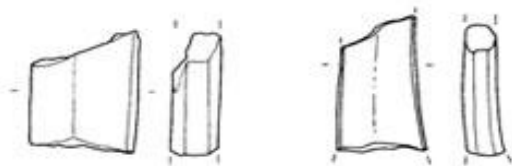

5. Пећ са капителима у раносредњовековном објекту (према Станчева, Станилов 1979, 60/Обр. 5,6,7)

Т. 37 Локална грнчарија из објеката и пећи IX–XI века раносредњовековног Београда (према Бикић 1994, 14/Сл. 2)

Т. 38 Импортвана грнчарија са простора централног Балкана (1–10 бугарске и 11 – медитеранске провенцијенције) (према Роровић, Викић 2009, 113/Sl. 95/3–4; Милојевић, Милојевић 2015, 102/Т. X; Јанковић 1981, 49/Сл. 21/А; Јанковић 1981, 152/Кат. 249; Булић 2008b, 55/Т.13/2; Булић 2006, Т. XVIII/1; Šrehar 2015b, 85/Fig. 15–А; Радичевић 2005, 235/Сл. 5/7; Бајаловић – Хаџи-Пешић 1997, Сл. 5; Рашковић 2016, 301/Т. V/3; Zagarčanin 2013, 38/fig. 2.9/3)

1. Градина у Врсеницама

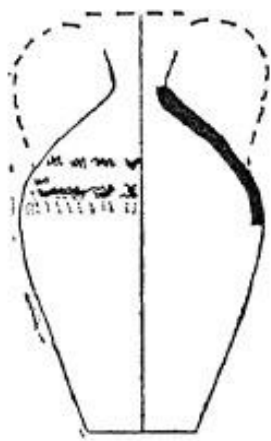
2. Градина у Врћеновици

4. Гамзиград

5. Градина у Кончулићу

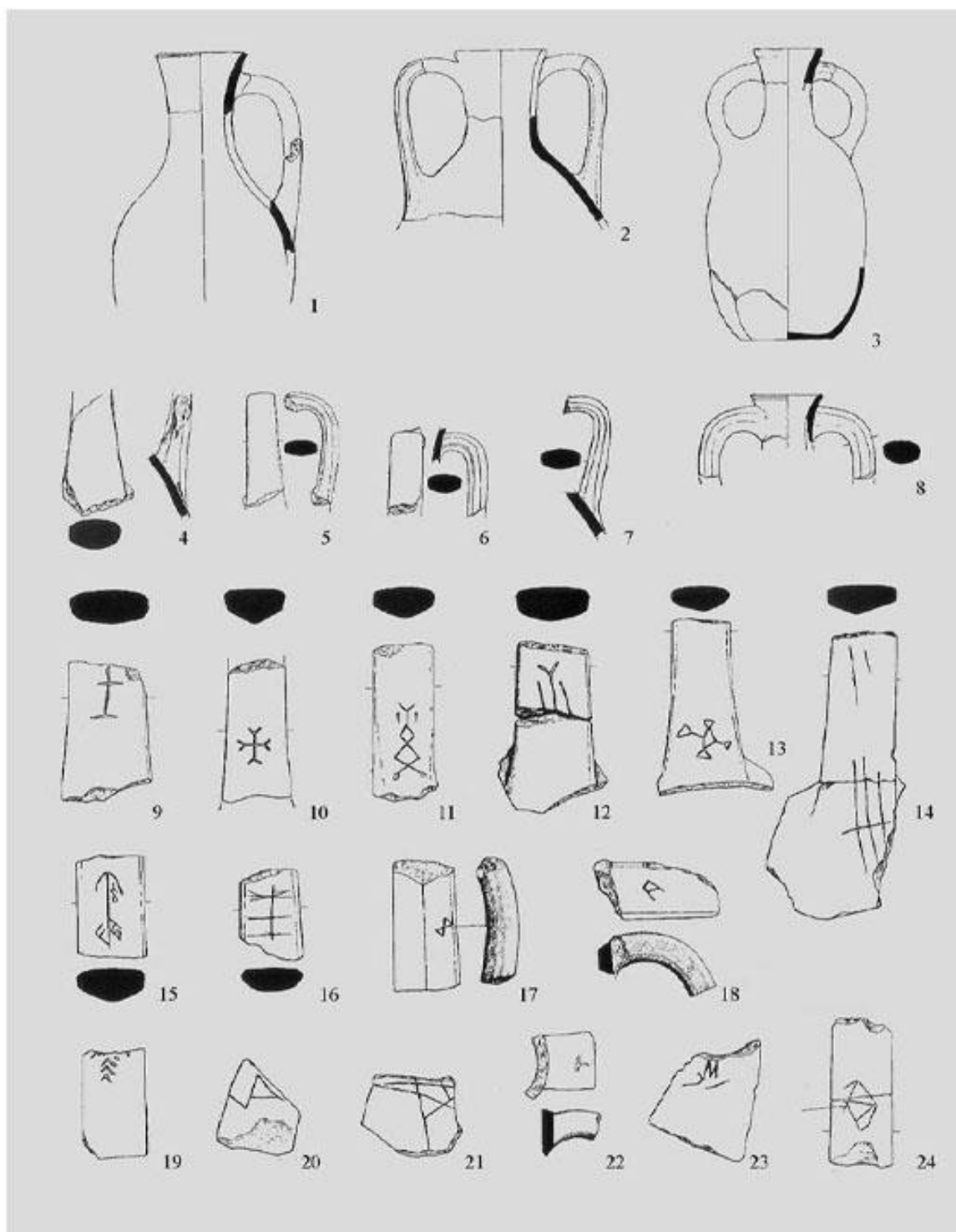

3. Велики Градац

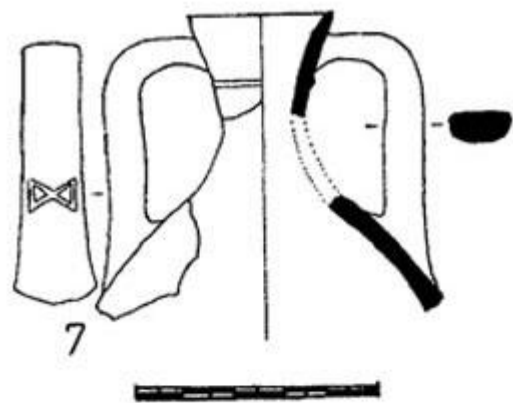

6. Манастир Илиње

7. Градина изнад Трговишта

8. Остра у Соколици

9. Градина у Постењу

10. Укоса у Сталаћу

11. Стари град Бар

Т. 39 Примери накита IX–XI века из раносредњовековних утврђења на централном Балкану (према Ђуровић 2012, 25; Јанковић 1981, 59/Сл. 29; Јанковић 1983, 158/Кат. 262, 271–272; Јовановић 2004, 155/Сл. 14; Кораћ 2001, 204; Лука 2013, 636/Обр. 12–138–142; Марјановић-Вујовић 1987а, 126/Т. I–7; Миленковић 1996, 148/Т. I–3; Милинковић 2017, 233/Сл. 506; Миловић 2000, 109/Т./1–11; Поповић 1999, 145/Сл. 93–3; Поповић, Викић 2009, 115/Сл. 96; Spahiu, Komata 1974, Т. X/12–13)

Велетин - Утврђење Велетин

Врсенице - Градина

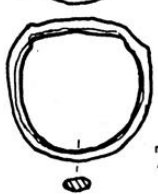
Котража - Градина

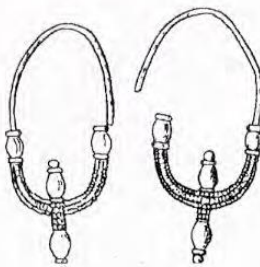
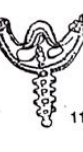
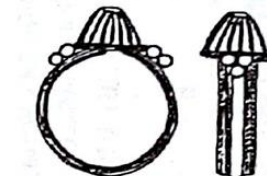
Себечево - Градина изнад Трговишта

Гамзиград - Felix Romuliana

Костол - Понтес /Трајанов мост

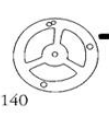
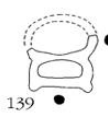
Стари Костолац - Мали град/Тодића црква

Стари Костолац - Мали град/Тодића црква

Мартинићи - Градина

Граб - Градина на Јелици

138

139

140

Доњи Милановац - Велики Градац

Шурда - Сард

141

142

Хрлец - Augusta

Т. 40 Срцолике апликације века из раносредњовековних утврђења на централном Балкану (према Јанковић 1983, 159/Кат. 279; Манева 2019, 366/Сл. 59–е–f, 367/Сл. 62–63; 368/Сл. 60; Микулчић 1996, 337/Сл. 164; Милојевић 2017, 50/Кат. 47; Поповић 1999, 150/Sl. 99–3; Радишић 2015, 24/Сл. 1; Radišić 2018, 147/Fig. 7)

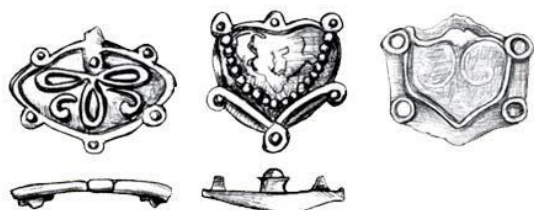
1. Бован - Љиљаче

2. Гамзиград - Felix Romuliana

4. Лешница - Кале

5. Скопље - Сцири и Скопско Кале

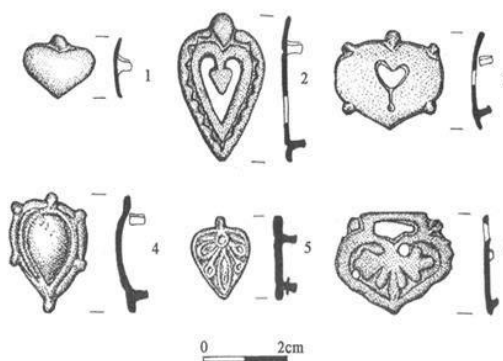
8. Себечево - Градина изнад Трговишта

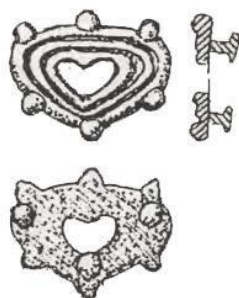
7. Таор - Градиште

3. Доња Рудница - Градина

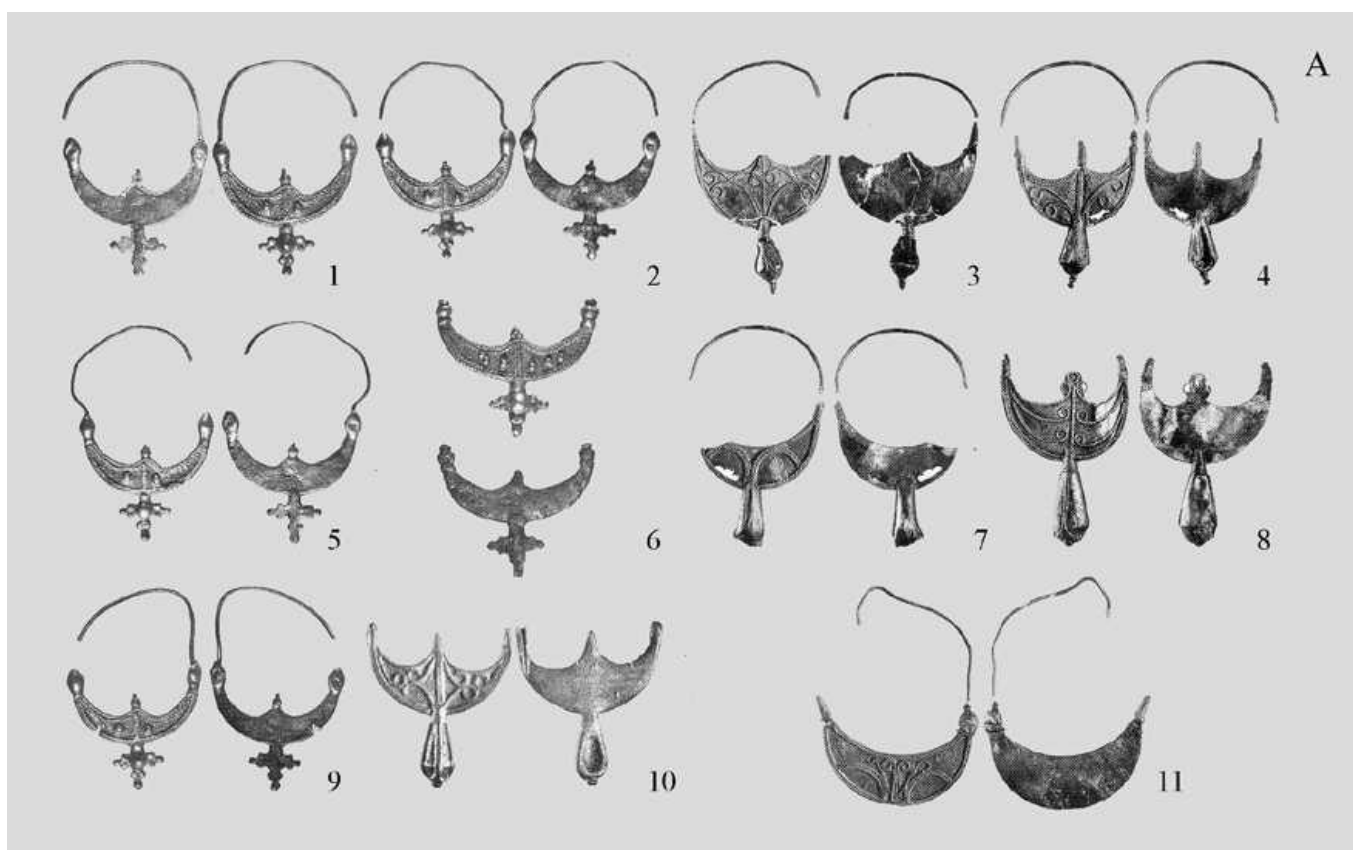

9. Свр̃иг - Град Свр̃иг

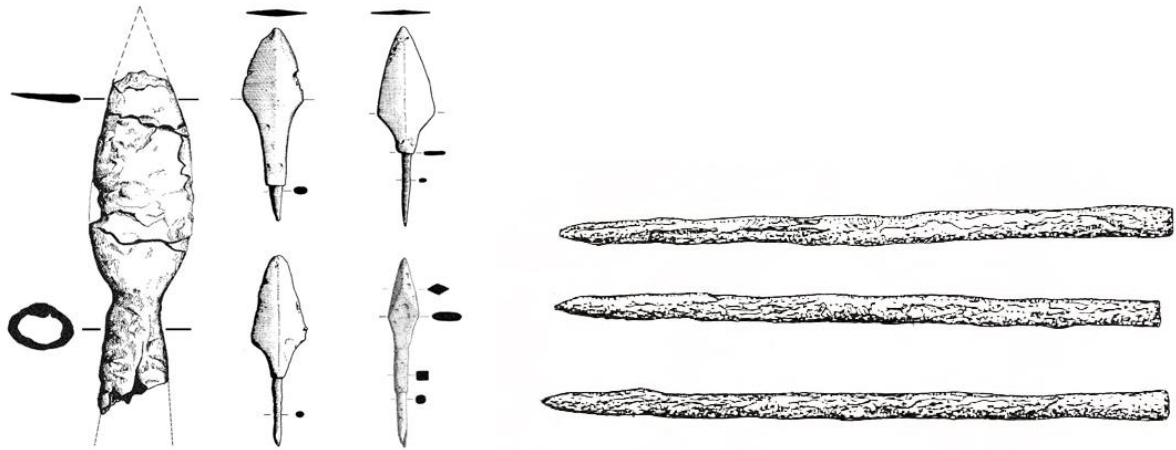
6. Стенче - Градиште

Т. 41 Остава накита из утврђења у Бољетину (према Шпехар 2017, 179/Сл. 40–А)

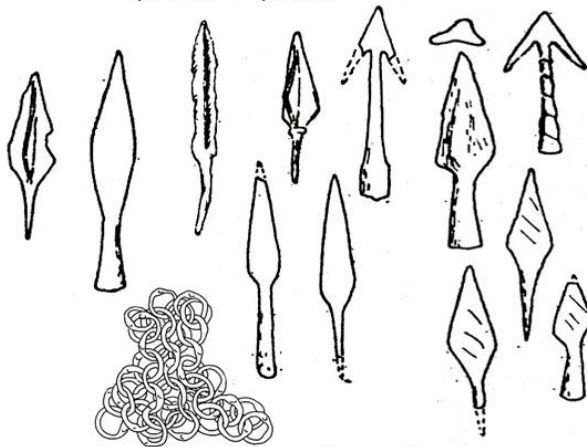

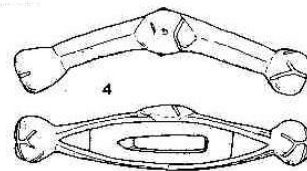
Т. 42 Примери офанзивног и дефанзивног оружја IX–XI века из раносредњовековних утврђења на централном Балкану (према Popović, Vikić 2009, 116/Sl. 97; Микулчић 1996, 324/Сл. 155; Јанковић 1981, 59/Сл. 27; Јанковић 1983, 64/Pl.V–17; Јанковић 1983, 155/Сл. 126; Магловски 2001, 209/Сл. 3; Popović 1999, 145/Sl. 93, 150/Sl. 99)

Врсенице - Градина

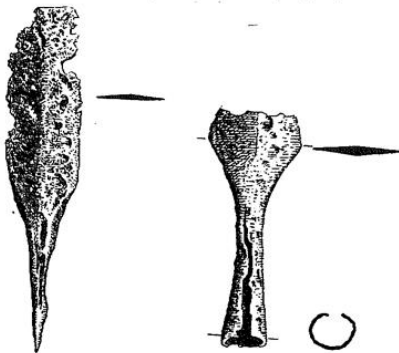
Доња Лешница - Кале

Гамзиград - Felix Romuliana

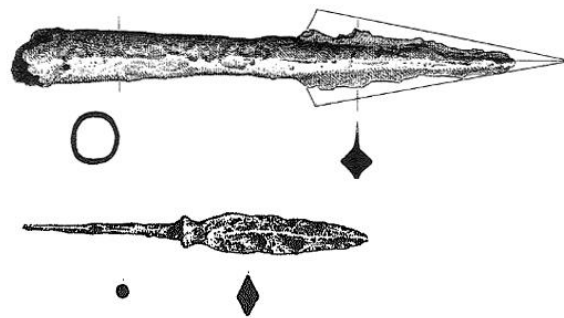
Доњи Милановац - Велики Градац

1

2

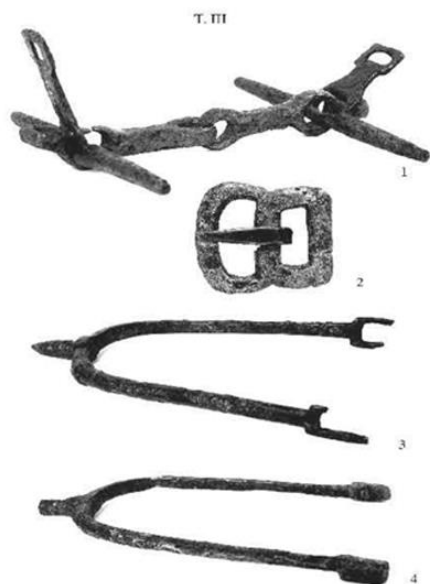
Мартинићи - Градина

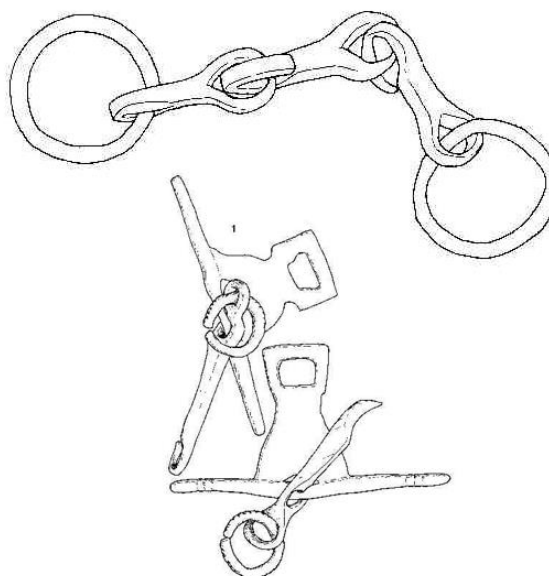
Себечево - Градина изнад Трговишта

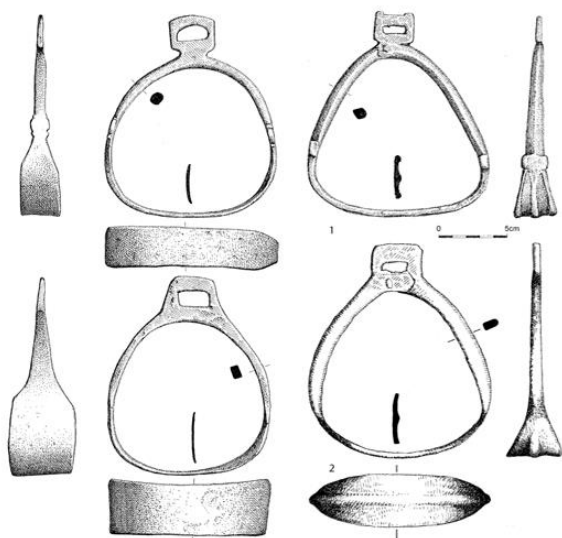
Т. 43 Примери делова коњске опреме IX–XI века из раносредњовековних утврђења на централном Балкану (према Рашковић 2005, 189/Т. 3; Јанковић 1983, 155/Сл. 126; Бугарски 2013, 41/Сл. 3–4; Бугарски 2014, 80/Сл. 1)

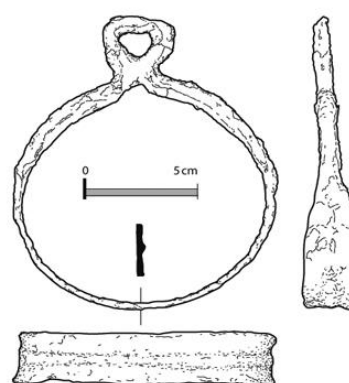
Горњи Левићи - Градац

Гамзиград - Felix Romuliana

Рујковац - Градиште

Свр̄лиг - Свр̄лиг-град

Т. 44 Примери налаза новца IX–XI века из раносредњовековних утврђења на централном Балкану (према Иванишевић 1987, бр. 40; Ivanišević 1999, 434/бр. 691; Микулчик 1996, 226/Сл. 83, 288/Сл. 132; 338/Сл. 165; Petković 2011, 279/Fig. 14–b; Рашковић 2016, 302/Т. VI–3; Ristov 2015, 387/Fig. 28–3; Црнобрња 2007, 205; Чангова 1983, 139/Т. I–5; Шпехар, Јањић 2020, 250/Сл. 5–А)

Београд - Београдска тврђава

Брза Паланка - Егета

Гамзиград - Felix Romuliana

Коњух - Кастил Коњух

Орашје - Маргум

Перник - Стари град Перник

Себечево - Градина изнад Трговишта

Скопље - Чрнче

Град Сталаћ - Укоса

Стенче - Градиште

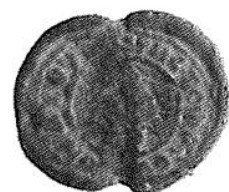

Таор - Градиште

Војска - Јеринин град

Т. 45 Примери сфрагистичког материјала IX–XI века из раносредњовековних утврђења на централном Балкану (према Гај-Поповић 1978, 165; Zagarčanin 2015, Sl. 1; Иванишевић 1992, Т. II–33; Иванишевић 2012, Сл. 2; Jordanov 2010, 182/Fig. 3; Калић 1982; Maksimović 1999, 437)

Београд - Београдска тврђава

Себечево - Градина изнад Трговишта

Стари Костолац - Браничево

Видин - Баба Вида

Облун - Тврђава Облун

ПРИЛОГ 2 – ТАБЕЛАРНИ ПРЕГЛЕД УТВРЂЕЊА

Кат. бр	Насеље	Локалитет	Помен у ист. изворима као утврђење	Обновљено утврђење	Ново утврђење	VII–VIII в.	IX в.	X в.	XI в.	Нови бедеми	Тип утврђења (према Д. Рабовјанову)	Површина рв/рс	Сакр. објекат
1	Баботинац	Велико Кале		x								1,5 ha/?	
2	Бар	Стари град Бар		x		x	x	x	x	x	III	4 ha/?	
3	Баточина/Градац	Јеринин град		x				x	x				
4	Бељин	Градуштина		x				x	x			2,25 ha/?	
5	Београд	Београдска тврђава	civitatem, φροῦρια, preside ciuitatis, ciuitatem, urbem, uilla (XI в.)	x			x	x	x			око 6,5 ha/1,3 ha?	
6	Бинач	Градиште	XI в.						x				
7	Бован	Љиљаче		x			x	x	x				
8	Бољетин	Смогна		x			x	x				0,3 ha/?	
9	Бранговић	Јеринин град		x			x	x				око 7 ha/?	
10	Бреговина	Кале		x				x				око 1,1 ha/?	
11	Брза Паланка	Егета			x				x	x			
12	Брус	Гобелја		x			x	x	x			око 1,14 ha/?	
13	Велбужд	Хисарлик	XI в.	x		x	x	x	x			Око 2ha/?	

Кат. бр	Насеље	Локалитет	Помен у ист. изворима као утврђење	Обновљено утврђење	Ново утврђење	VII–VIII в.	IX в.	X в.	XI в.	Нови бедеми	Тип утврђења (према Д. Рабовјанову)	Површина рв/рс	Сакр. објекат
14	Велетин	Утврђење Велетин		x				x	x			0,6 ha/?	
15	Видин	Бдин	πόλις (XI в.)	x			x	x	x	x		20 ha/0,1 ha	
16	Виница	Кале		x				x	x	x		3,2 ha/0,4 ha	x?
17	Вишњица	Ad Octavum		x								1,8 ha/?	
18	Војска	Јеринин град		x			x	x	x				
19	Враца	Градиштето		x			x	x	x				
20	Врсенице	Градина		x			x	x		x		0,7 ha/0,85 ha	
21	Врћеновица	Градиште		x				x	x			око 2,5 ha/?	
22	Гамзиград	Felix Romuliana		x				x	x	x		6,5 ha/?	x
23	Геђе	Градиш		x			x	x				1,92 ha/?	
24	Горњи Левићи	Градац		x			x	x				3,4 ha/?	
25	Граб	Градина на Јелици		x			x	x		x		22 ha/?	x?
26	Грабовац	Јер. град		x			x	x	x				
27	Град Сталаћ	Укоса		x			x	x	x				
28	Градац	Петров крш		x			x	x	x				

Кат. бр	Насеље	Локалитет	Помен у ист. изворима као утврђење	Обновљено утврђење	Ново утврђење	VII–VIII в.	IX в.	X в.	XI в.	Нови бедеми	Тип утврђења (према Д. Рабовјанову)	Површина рв/рс	Сакр. објекат
29	Градец	Градиште		х			х					0,6 ha/?	
30	Грачаница	Црпана	πολίχνιον τι μικρόν (XI в.)	х				х?	х			16 ha/?	х?
31	Грбице	Градина		х			х	х	х				
32	Доња Лешница	Кале		х					х			0,3 ha/?	
33	Доња Рудница	Градина		х			х	х				1 ha/?	
34	Доњи Милановац	Велики Градац		х				х	х	х	III	1,7 ha/1.7 ha	х
35	Дубовац	Градина-Чечан		х				х	х				
36	Диноша	Ћутеза		х			х?					0,26 ha	х?
37	Дупци	Градиште		х				х	х				
38	Ђерекаре	Ђурђевица		х			х?	х?	х?			0,66 ha/?	
39	Замчања	Велика Градина		х			х	х					
40	Затрич	Градиште		х?				х	х				
41	Илиње	Градина		х				х	х				
42	Јакимово	Градиштето		х			х	х				20 ha/?	
43	Јегуновце	Градиште		х				х	х			0,4 ha/?	
44	Казновиће	Градина		х			х	х					
45	Канарево	Град/Козјак	(XI в.)?	х				х	х			0,6 ha/?	
46	Кладница	Големо Градиште		х			х	х	х			4,5 ha/?	

Кат. бр	Насеље	Локалитет	Помен у ист. изворима као утврђење	Обновљено утврђење	Ново утврђење	VII–VIII в.	IX в.	X в.	XI в.	Нови бедеми	Тип утврђења (према Д. Рабовјанову)	Површина рв/рс	Сакр. објекат
47	Књажевац	Бараница		х				х	х			7,5 ha/?	
48	Ковачевац	Дивичмеђ	(XI в.)?		х		х	х	х	х		око 10 ha	
49	Козјак	Баргала		х		х	х	х				4,7 ha/?	х
50	Кончулић	Градина		х			х	х	х			1,1 ha/?	
51	Коњух	Кастел Коњух		х		х						17 ha/?	
52	Костол	Понгес/ Трајанов мост		х		х?	х	х	х			1,3 ha/?	
53	Кострц	Хисар		х					х			2 ha/?	
54	Котража	Градина		х				х	х				
55	Крупиште	Кале		х			х	х				8 ha/?	х
56	Лесковац	Скобаљић град		х				х	х			1 ha/?	
57	Лешок	Кале		х					х			1,6 ha/?	
58	Лозница	Видојевица		х					х			0,6 ha/?	
59	Луковица	Калата	(XI в.)	х				х	х			веће од 5 ha/?	
60	Љеш	Стари град	φρούριον (XI в.)	х		х	х	х	х	х	III	3,6 ha/више од 11 ha	
61	Љубинци	Градиште		х					х			0,075 ha/?	
62	Мали Зворник	Орловине		х			х	х		х		16 ha/?	

Кат. бр	Насеље	Локалитет	Помен у ист. изворима као утврђење	Обновљено утврђење	Ново утврђење	VII–VIII в.	IX в.	X в.	XI в.	Нови бедеми	Тип утврђења (према Д. Рабовјанову)	Површина рв/рс	Сакр. објекат
63	Мали Казан	Хајдучка воденица		х				х	х			0,17 ha/?	
64	Манастир Куманица	Градина		х?			х	х					
65	Мартинићи	Градина	κάστρο οἰκοῦμενα (X в.)?		х		х	х	х	х	III	4 ha	х
66	Мездра	Калето		х			х	х	х			0,25 ha/?	
67	Милочај	Велика Градина		х		х?							
68	Младо Нагоричане	Жеглигово		х				х	х			1,35 ha/?	х
69	Монтана	Градиште (Кале)			х	х	х	х	х	х	I	1,64 ha/?	
70	Николичевац	Градиштето		х			х	х					
71	Ниш	Нишка тврђава	ciuitatem, urbem, presidium (XI в.)	х				х	х			око 20 ha/?	
72	Облун	Тврђава Облун		х				х	х			0,5 ha	х?
73	Опила	Градиште		х					х			1,5 ha	

Кат. бр	Насеље	Локалитет	Помен у ист. изворима као утврђење	Обновљено утврђење	Ново утврђење	VII–VIII в.	IX в.	X в.	XI в.	Нови бедеми	Тип утврђења (према Д. Рабовјанову)	Површина рв/рс	Сакр. објекат
74	Орашје	Градиште (Собри)		х?			х	х				5,8 ха (укупно)/?	
75	Орашје	Маргум	φρούρια, civitate (XI в.)	х				х	х			око 60 ха/?	
76	Орјахово	Камка			х	х	х	х		х			
77	Остра	Соколица		х				х	х			0,22 ха/?	
78	Перник	Стари град Перник	φρούριον (XI в.)		х	х	х	х	х	х	II	око 5 ха	х
79	Постење	Градина		х			х	х		х		око 2 ха/?	х
80	Прахово	Аквис		х			х	х	х			преко 29 ха/?	
81	Призрен	Каљаја	παρεμβολή άλασα (XI в.)	х					х	х		око 2,85 ха/?	
82	Равна	Campsa		х			х	х	х			0,16 ха/?	
83	Радаљево	Градина		х			х	х	х				
84	Радиновац	Каљаје		х					х			2,1 ха/?	
85	Рам	Lederata		х				х	х			2,8 и 0,3 ха/?	
86	Ргаје	Ргајски град		х				х	х				
87	Рогле	Кука		х				х	х			1,08 ха/?	
88	Рошци	Кулина			х?			х	х				

Кат. бр	Насеље	Локалитет	Помен у ист. изворима као утврђење	Обновљено утврђење	Ново утврђење	VII–VIII в.	IX в.	X в.	XI в.	Нови бедеми	Тип утврђења (према Д. Рабовјанову)	Површина рв/рс	Сакр. објекат
89	Рујевица	Градиште		x			x	x	x				
90	Рујковац	Градиште		x			x?	x	x				
91	Сапарева бања	Германија	(XI)?	x		x	x	x	x			2,52 ha/?	
92	Сврљиг	Сврљиг-град		x?			x	x	x				
93	Себечево	Градина изнад Трговишта		x			x	x	x	x	I?	преко 5 ha/4 ha	
94	Скопље	Град Scupi		x			x	x	x			преко 44 ha/?	
95	Скопље	Стари град Скопље/Кале	πόλει, πόλι (XI в.)	x				x	x	x	III?	2,3 ha/?	
96	Скопље	Чрнче		x				x	x	x		3,20 ha/1,04 ha	
97	Софија	Град Сердика (Средец)	φρονριον, ciuitates, urbem, град (XI в.)	x		x	x	x	x	x	III	17,5 ha/17,5 ha	x
98	Стари Костолац	Мали град/Тодића црква	(XI в.)?	x				x	x			око 2 ha/?	
99	Старо село	Јеринин град		x				x	x			око 1 ha/?	
100	Стенче	Градиште		x					x			0,4 ha/?	

Кат. бр	Насеље	Локалитет	Помен у ист. изворима као утврђење	Обновљено утврђење	Ново утврђење	VII–VIII в.	IX в.	X в.	XI в.	Нови бедеми	Тип утврђења (према Д. Рабовјанову)	Површина рв/рс	Сакр. објекат
101	Таор	Градиште		x				x				око 2,5 ha	
102	Текија	Transdierna		x				x	x			0,08 ha/?	
103	Хрлец	Augusta		x								око 8,9 ha/?	
104	Чукојевац	Градиште		x			x	x	x				
105	Чучер	Кула (Давина)		x		x	x	x				8,4 ha и 1 ha/?	
106	Шас	Свач	(VIII в.) (XI в.)	x		x	x	x	x	x		0,055 ha/?	x
107	Шурда	Сард		x		X		x	x			4,8 ha/?	

БИОГРАФИЈА АУТОРА

Александар П. Ристић рођен је 1987. године у Јагодини. Основне студије на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду завршио је 2013. године, одбранивши завршни рад под називом *Средњовековна утврђења на простору Шумадије*. Мастер академске студије археологије завршава 2015. године, након одбране теме мастер рада под именом *Средњовековна жупа Левач у светлу археолошких истраживања* (ментор доц. др Дејан Радичевић). Докторске студије уписао је на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду 2016. године.

Његова интересовања током студија првенствено су била усмерена на средњовековна утврђења и њихову материјалну културу.

Александар П. Ристић је током свог досадашњег истраживачког рада објавио више научних радова. Својим значајем издвајају се радови Нови археолошки локалитети у општини Рековац, објављен у *Гласнику Српског археолошког друштва 35* за 2019. годину, Епиграфски споменик из Жупањевца у збирци Народног музеја у Крагујевцу, објављен у *Гласнику Српског археолошког друштва 36* за 2020. годину, Средњовековни енколпион из Крвавице код Крушевца, публикован у *Зборнику Музеја примењене уметности 17* за 2021. годину, те Надгробни споменици са антропоморфним представама у области Каленићке реке, у часопису *Саопштења LIV* за 2022. годину. Коаутор је рада Кадоница са локалитета Перлек-Хумка код Бечеја, који је објављен у *Гласнику Српског археолошког друштва 36* за 2020. годину, као и каталога *Средњовековно оружје и опрема из археолошке збирке Народног музеја Крагујевац*, објављеног 2022. године у издању Народног музеја у Крагујевцу. Аутор је самосталне изложбе *Археолошко наслеђе општине Рековац*, која је приказана 2021. године у просторијама Конака кнеза Михаила Народног музеја у Крагујевцу.

Члан је Српског археолошког друштва од 2013. године.

Изјава о ауторству

Име и презиме аутора **Александар Ристић**

Број индекса **7A16/0003**

Изјављујем

да је докторска дисертација под насловом

Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана

- резултат сопственог истраживачког рада;
- да дисертација у целини ни у деловима није била предложена за стицање друге дипломе према студијским програмима других високошколских установа;
- да су резултати коректно наведени и
- да нисам кршио/ла ауторска права и користио/ла интелектуалну својину других лица.

Потпис аутора

У Београду, 13.02.2023.

Изјава о истоветности штампане и електронске верзије докторског рада

Име и презиме аутора **Александар Ристић**

Број индекса **7A16/0003**

Студијски програм **Докторске академске студије археологије**

Наслов рада **Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана**

Ментор **проф. др Перица Шпехар**

Изјављујем да је штампана верзија мог докторског рада истоветна електронској верзији коју сам предао/ла ради похрањена у **Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду**.

Дозвољавам да се објаве моји лични подаци везани за добијање академског назива доктора наука, као што су име и презиме, година и место рођења и датум одбране рада.

Ови лични подаци могу се објавити на мрежним страницама дигиталне библиотеке, у електронском каталогу и у публикацијама Универзитета у Београду.

Потпис аутора

У Београду, 13.02.2023.

Изјава о коришћењу

Овлашћујем Универзитетску библиотеку „Светозар Марковић“ да у Дигитални репозиторијум Универзитета у Београду унесе моју докторску дисертацију под насловом:

Употреба рановизантијских утврђења у периоду раног средњег века на простору централног Балкана

која је моје ауторско дело.

Дисертацију са свим прилозима предао/ла сам у електронском формату погодном за трајно архивирање.

Моју докторску дисертацију похрањену у Дигиталном репозиторијуму Универзитета у Београду и доступну у отвореном приступу могу да користе сви који поштују одредбе садржане у одабраном типу лиценце Креативне заједнице (Creative Commons) за коју сам се одлучио/ла.

1. Ауторство (CC BY)

2. Ауторство – некомерцијално (CC BY-NC)

3. Ауторство – некомерцијално – без прерада (CC BY-NC-ND)

4. Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима (CC BY-NC-SA)

5. Ауторство – без прерада (CC BY-ND)

6. Ауторство – делити под истим условима (CC BY-SA)

(Молимо да заокружите само једну од шест понуђених лиценци.
Кратак опис лиценци је саставни део ове изјаве).

Потпис аутора

У Београду, 13.02.2023.

---

1. **Ауторство.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце, чак и у комерцијалне сврхе. Ово је најслободнија од свих лиценци.

2. **Ауторство – некомерцијално.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела.

3. **Ауторство – некомерцијално – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела. У односу на све остале лиценце, овом лиценцом се ограничава највећи обим права коришћења дела.

4. **Ауторство – некомерцијално – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца не дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада.

5. **Ауторство – без прерада.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, без промена, преобликовања или употребе дела у свом делу, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела.

6. **Ауторство – делити под истим условима.** Дозвољаваате умножавање, дистрибуцију и јавно саопштавање дела, и прераде, ако се наведе име аутора на начин одређен од стране аутора или даваоца лиценце и ако се прерада дистрибуира под истом или сличном лиценцом. Ова лиценца дозвољава комерцијалну употребу дела и прерада. Слична је софтверским лиценцама, односно лиценцама отвореног кода.